

مولوی غلام رسول عالمپوری

دی
جیاتی تے کتاباں

مقالہ برائے پی ایچ۔ ڈی

شعبہ پنجابی، پنجاب یونیورسٹی

۱۹۸۳ء

مقالہ نگار :-

محمد صادق

ایم۔ اے

نگران :-

ڈاکٹر عبد الغنی

ایم۔ اے، پی ایچ۔ ڈی

مدیر شعبہ اردو دائرہ معارف اسلامیہ

پنجاب یونیورسٹی - لاہور

کئی لکھاریاں دیان اجیہیان تصنیفان دا تقابلی جائزہ لیا گیا اے تے مولوی ہوران دا مقام تعین کرن
دی کوشش کیتی گئی اے -

مقالے دی طوالت دے خوف تون نمایاں پکھان دون ای سیشن دی کوشش کیتی گئی اے جیہندے
سببوں کجھ پکھان دا تسارہ جانا قدرتی امر اے پر مینوں ایہہ اطمینان اے کہ ضروری بحثان تحریر وچ
آگیاں نیں - عام طور تے تکرار تون بچن دی کوشش کیتی گئی اے تان جے میرے قاری اکھا تہ جاوں -
جیکر کدھرے کدھرے کجھ تکرار دکھالی دیکھی اے تے اوہ صرف کسے دوجے نکتے دی وضاحت سببوں
اے - اپنی گل نون مستند بنان لئی تھان تھان تے ضروری حوالے دتے گئے نیں -

مقالے دی تکمیل لئی رہنمائی کرنا تے اک اک لفظ غور تے دھیان نال پڑھ کے ہدائتیاں دینیاں
کوئی سوکھسا کم نہیں سی پر میرے واجب صد احترام نہایت ای مخلص رہنما جناب ڈاکٹر عبدالقدی،
ایم - اے ، بی - ایچ - ڈی - ہوران بڑے ای اخلاص تے بیمار نال ایہہ اوکھا فرض بوہت ہی چنگی
طرح نبھایا -

ڈاکٹر صاحب تون اڈ اقبال صلاح الدین ہروی لائق صد احترام نیں جیہندیاں اپنے پورے
کتب خانے دا دروازہ میری ورتوں لئی ہر ویلے کھولی رکھیا تے ہر اوکھ ویلے میری ہاندہ پھٹی -
اوهنداں دا دلی طور تے شکر گزار ہان - ایسے طرح محمد اقبال مجددی، سرفراز حسین قاضی،
سید اختر جعفری، حفیظ تائب، شہباز ملک تے بشیر مقرر ہوران دا وی بے حد شکر گزار ہان کہ
اوهنداں مفید مشوریاں تون نوازا - پنجاب یونیورسٹی دی لائبریری دے صلے دے وی میرے نال بھروان
تعاون کیتا، اوهنداں دا وی تہ دل نال مندوں ہان -

میں اپنی گل ایس دے تے مکاڈا ہان کہ خدا کرے میری ایہہ حقیر کوشش مولوی غلام
رسول عالمپوری ہوران دی عظمت نون ودھان دا موجب بنے - آمین -

دی انتہائی بھیڑی رسم سستی دا کوئی علاج نہ کر سکے۔ البتہ اک مثال اکبر بادشاہ دی لہندی اے۔ اویہ سستی ہون والی عورت دون مٹھوئے تے بٹھسا کے اپنے نال لے آیا سی۔ تے اندج اوہدی جان بچائی سی۔^۱ انگریزان دی حکومت صرف سستی تے دھیان دے قتل جیہاں رسماں تون سوا کسے ہسور رسم دون دے مکا سکے۔

ایہہ رسم دو ہزار سال پرانی سی۔ تاریخ دندی اے کہ وجیا نگر دی سلطنت وچ کدی کدی اک بادشاہ دی موت تے سینکڑے زندیاں سڑ مردیاں سن۔^۲

پہلان تے ایس رسم تے کجھ سخت پابندیاں لائیاں گھیاں۔ پر ۱۲ دسمبر ۱۸۲۹ء تون لارڈ ولیم بینٹک نے قانوں ۱۷ جاری کر کے سستی تون ناجائز تے قابل سزائے فوجداری قرار دتا۔^۳ تے اندج ایس رسم دا خاتمہ ہویا۔

ایسے طرح دھیان تون مارن دی رسم وی، جیہڑی کہ راجپوتان تے جٹان وچ بوہتسی سی، ولیم بینٹک نے ختم کیتی۔^۴

کئی رسماں اچھے تانہن وی جاری دین۔ ایسے سبھوں مسلمانان دے عہد وچ وی عام معاشرے وچ کوئی توپکی تبدیلی نہ آسکی۔ مسلمان بادشاہوان، حکمرانان تے امیران دے رت بہت دے طریقے ایسے عظیم سن کہ اوہدناں سبھوں ساڈا ملک وی زما دے دے مہذب تریں ملکان وچ گنیا جاندی سی۔ جدوں مسلمانان تے زوال آیا، ساریاں خوبیاں وی جاہدیاں رھیان،

1. George Dunbar, Et., Sir, A History of India, London, 1936, P. 471.

2. Ibid.

3. Ibid., P. 472.

۴ - عبدالقادر، تاریخ ہندوستان، لاہور، ۱۹۳۰ء، ص ۵۹۱، ص ۲۲۳

ایہہ سوں تیکر کہ حکومت گوا بیٹھے تے اکثرہزاں دے محکوم بن گئے تے اوہناں دے مستقبل وچ چانس دی کسے لکیر دی تھان ہندھیرے دے موٹے بدل نظر آون لگ پئے ۔

مسلمان اپہیاں قدران بھسل گئے تے ہندوآں دے عقیدیاں، نظریاں، رسماں، رواجیاں، توہمات تے رھتل بہتل نے ہولی ہولی اوہناں تے اثر پا لیا ۔

حضرت شاہ ولی اللہ ہوری بوہت اختصار نال مسلمانان دی ایس حالت ول اشارہ کردے دین : ایس پورنڈا دا افسانہ گنا پورنڈا دا افسانہ لے تے تے لگ پئے کہ پورے

” اے پئی آدم کے گروہسو، تمہارے اخلاق میں فرق آ گیا ہے ۔

شیطان کا تم پر تسلط ہو گیا ہے، تم حرام کو اچھا سمجھتے

ہو اور حلال کو برا ” ۔ ۱۔

عورت پرستی جیہی گندی عادت وی آ گئی ۔ داستان امیر حمزہ وچ بلعادی اجیہے

معاشرے دا باشعورہ ہے ۔ اوہ امیر حمزہ نوں اوہدے تے فریفتہ عورت دیاں زاریاں ول توجہ

دوا کے اوہدے نال وصل کرن دا مشورہ دیندا اے ۔ امیر نہیں ہندا ۔ اوہ آکھدا اے :

سن سن اسدیاں زاریاں رحم نہ کیتا تیں

تے کہدا وچ دلے دے کتھے ہندا میں ۲۔

حضرت شاہ ولی اللہ مذکورہ بالا خط وچ ذکر کردے دین کہ مسلمان امیران دے خیالات لذیز کھادے

تے عورتاں دیاں لطافتاں لٹی وقت ہو گئے دین ۔ ۳۔

حکومت کھس جان سببوں مسلمانان دا معاشرتی وقار بوہت گھٹ گیا ۔ تے جاگیران رھیاں

۱۔ محمد سرور، مرتب ارمغان شاہ ولی اللہ، لاہور، ۱۹۲۱ء، ص ۳۶۵

۲۔ غلام رسول عالمگیری، مولوی، داستان امیر حمزہ، ج ۲، ص ۱۹۵

۳۔ محمد سرور، مرتب ارمغان شاہ ولی اللہ، لاہور، ۱۹۲۱ء، ص ۳۶۳

کہ مصعب - مالی حالت پتلی ہو گئی - ستم ایبہ وی ہویا کہ حکمران توں رہن سببوں انگریز
حاکم ہوشیہ ایبھان توں شک تے خطرے وی اکھ فال ویکھدے رہے کہ ایبہ ضرور اپنی کھسی ہوئی
شان واپس لوں دی کوشش کرن مے - ۱- ۱۸۵۷ء دی آزادی دی جدگ نے اوہدان دے شان توں
درست ثابت کھتا - ایس لئی آئندہ دے خطرہاں توں بچن خاطر اوہدان مسلمانان توں چنگی
طرح تباہ کر دتا -

ایس پچھوکڑ دا تاریخسی ویرا بوہت ضروری جاہدا اے تاں جے پتا لگ سکے کہ مولوی
قلام رسول عالموی دے سمنے دی پوری سماجی، سیاسی تے دینی حالت کھپٹے کھپٹے مرحایاں
وچوں لنگھدی ہوئی اوتھسوں تک اپڑی سی - ایہدا مڈھ سادوں اٹھارھویں صدی توں
وی کجھ پہلان توں بدھنا ہونے کا جدوں جہانگیر تے شاہجہان دے دور دی فارغ البالی نے تن آسانی
تے آرام طلبی ^{دوہا} دتی سی -

اوردگ زیب دا دور (۱۶۵۸ء - ۱۷۰۷ء) ادج تے مسلمانان دے عروج دا زمان سی
پر ہندو قوم دا ہر طبقہ سر چک رہیا سی - ایسے طرح شیعہ سنی اختلاف بوہت ودھ گئے
سن تے ادج مسلمانان دے کئی طبقے بن گئے سن - ایسے سببوں مرہٹھاں تے افغانان توں
مغلیہ سلطنت وچ مداخلت دا موقع ملیا - ۲-

اوردگ زیب توں مگروں اوہدان دا پتر محمد معظم، شاہ عالم، بہادر شاہ دے لقب
فال تخت تے بیٹھا - ایبہ شاہ بے خبر مشہور سی ۳- ایہدے بعد ایہدا پتر جہادار
۱۷۱۲ء وچ آیا جہڑا کہ آپ ای بوہت عیش پسند سی - اوہدے بعد اوہدا بہتجا

۱ - شاہد حسین رزاقی، سرسید اور اصلاح معاشرہ، لاہور، ۱۹۶۳ء، ص ۱۱

۲ - تاریخ ادبیات مسلمانان پاکستان و ہند، ج ۷، اردو ادب (دوم) لاہور، ۱۹۷۱ء،

ص ۲۰۱

3. Hari Ram Gupta, Later Mughal History of the Punjab, Lahore, 1944,

فرخ سیر ۱۷۱۳ء وچ بادشاہ بنیا پر اصل اقتدار سید برادران دے ہتھ وچ سی - اوہدیان
 ای فرخ سیر دون ادھا کروا کے ہندوئی کوٹھری وچ سٹ دتا -^۱ تے ۱۷۲۷ء، ۱۷۲۸ء اپریل دی
 وچکارلی رات ۱۷۱۹ء وچ ہٹی ہی دردی فال مار دتا -^۲
 محمد شاہ رنگھلے دے سمے (۱۷۱۹ء - ۱۷۲۸ء) مغلیہ اقتدار دی شکست دے ہیر وی
 بوہتے آثار نظر آون لگ پئے - ایہہ شروع وچ سید برادران دے کنٹرول وچ سی پر ۱۷۳۲ء تائیں
 روشن الدولہ تے عبدالغفور دے، پندر ۱۷۲۹ء تائیں خان دوران تے اوہدے بھرا مظفر خان
 دے تے پھر وفات تائیں یعنی ۱۷۳۸ء تائیں امیر خان تے اوہدے ساتھیان محمد اسحق، اسد یار
 تے صفدر جدگ دے قبضہ وچ رہیا -^۳ ایہو وجہ سی کہ اوہدے وچ خود اعتمادی نہیوں
 سی - مرکزی حکومت کمزور ہو گئی تے ایران دے جابر نادر شاہ نے ۱۷۳۹ء وچ ہندوستان تے
 حملہ کر دتا -^۴ ایہہ حملہ نہ صرف مغلیہ سلطنت دے اقتدار لٹی موت دا سببیا لیا یا سگن
 ملک وچ ابتری تے بد امنی وی پھیل گئی -^۵ کیوں جے اوہدے دہلی وچ ضرورت تون ودا لٹ
 مچائی سی - ہیرے جواہر، روپیہ، تخت طاؤس تے کوہ نور ہیرا وی لے گیا -^۶
 لوکان دے دلاں وچون مغلیہ سلطنت دی عزت جاندی رہی کیوں جے بیرونی حملے
 نادر شاہ تون بعد مک نہیوں سن گئے - محمد شاہ رنگھلے دا پتر احمد شاہ - ۱۷۳۸ء وچ

1. William Irvine, Later Mughal, Lahore 1922, vol. I, P. 390.

2. Ibid, P. 392.

3. Hari Ram Gupta, Later Mughal History of the Punjab, P. 17.

4. Ibid, P. 31.

5. Ibid, P. 32.

6. Ibid.

بادشاہ بنیا اوجہ اک رقاصہ ادھم ہائی دا پتھر سی - اوہدی زہن تے ہمیشہ شراب تے
 عورت ای سوار رھندی سی -^۱ - اوہنوں شکست دینا کوئی اوکھا کم نہیں سی -
 احمد شاہ ابدالی نے ہندوستان تے دس حملے کیتے -^۲ تے فتح مگروں اوجہ شاہ عالم ثانی نوں ہند
 دا شہنشاہ مقرر کر کے ۲۲ مارچ ۱۷۶۱ء نوں وطن واپس چلا گیا -^۳ پھر ایتھسے ایہہ حال
 سی کہ فاتح تے مفتوح ایہسے کو لیسے ہو گئے کہ اک تہجی طاقت لئی اقتدار اتے قبضہ کرن دی
 راہ کھل گئی -^۴ ایہہ طاقت ایسٹ انڈیا کمپنی دی سی جیہٹی کہ ۱۸۵۷ء وچ بنگال
 تے قبضہ کر چکی سی -^۵

مغلیہ سلطنت دے ایس زوال تون بعد مسلمان اقتصادی بدحالی دا شکار ہو گئے - مرہٹے
 جٹ، سکھ، روہیلے تے انگریز سلطنت دے اچھے خاصے علاقیاں اتے قبضہ کیتی بیٹھسے سن - دکن،
 اوجہ، بنگال تے سندھ عملی طور تے خود مختار بن گئے سن - بادشاہ تے شہزادے وی غریب
 ہو گئے سن ایتھوں تیک کہ ۱۷۵۸ء وچ بادشاہ سواری نہ ہون سببوں محل تون مسجد تائیں
 شرمے گیا سی -^۶

ایس مالی بدحالی سمے اخلاقی قدران وی قائم نہ رھیاں - رد عمل دے طور تے
 لوگ زیادہ تر بے عمل ہو گئے - بوہتے لوکان عیش و عشرت، شراب، راگ رنگ تے ناچ گانے

1. Hari Ram Gupta, Later Mughal History of the Punjab, P. 18.

2. Ibid, p. 162, 163, 177, 186, 195, 218, 222, 223.

3. Ibid, p. 184, 185.

۴ - ہاری علیگ، کمپنی کی حکومت، لاہور، ۱۹۲۲ء، ص ۱۵۲

۵ - ذوالفقار، غلام حسین، اردو شاعری کا سیاسی اور سماجی پس منظر، مطبوعہ جامعہ پنجاب،

لاہور، ۱۹۶۶ء، ص ۷۹

۶ - سر جادو ناتھ سرکار، تاریخ عالمگیر ثانی، کلکتہ، ۱۹۳۳ء، ج ۲، ص ۲۶

وغیرہ وجہ اپنے آپ کو نون گم کر کے حدائق دیباہ تلخیان نون پھلانا چاہیا۔
 اک طبقے نے مدہم تے دھیما دھیما احتجاج وی کیتا۔ ایہہ لکھاریاں دا طبقہ سی۔
 میر جعفر زبلی آکھدے نون :

۱۔ نون یارون میں رہی یاری نہ بھائیوں میں وفاداری

محبت اٹھ گئی ساری عجب کچھ دور آیا ہے۔

میر تقی میر ہوران آکھیا :

زندگانی ہوئی ہے سب پہ وہال کھجڑے جھینگیں ہیں روتے ہیں بقال

پوچھ مت کچھ سپاہیوں کا حال ایک تلوار بیچے ہے اک ڈھال

بادشاہ و وزیر سب قلاش۔

اک طبقہ اجیہے مدہم احتجاج نون کافی نہیں سی سمجھدا۔ اوہنے علی ظہر

تے معاشرے نون ٹھیک کرن دا ذمہ لیا۔ اوہنان وجہ شاہ ولی اللہ (۱۷۰۳ء - ۱۷۶۲ء)

ہوئی سبھ تون اگے سن۔ اوہنان قرآن پاک تے حدیث " موطا " دا فارسی وج ترجمہ کیتا

تے حدیث پڑھان لئی باقاعدہ اک درس کھولیا۔^۲ تے مسلمانان دے روحانی، مذہبی، اخلاقی، فکری،

سیاسی، اقتصادی، معاشرتی تے تعلیمی پکھان دی اصلاح تے ترقی لئی کوئی پنجاہ کو کتاباں

لکھیاں۔^۳

شاہ ولی اللہی تحریک نون اوہنان دے پتران وی جاری رکھیا۔ چنانچہ شاہ

عبدالعزیز (م ۱۸۲۳ء) ہوران درس و تدریس دا کم شروع کیتا تے شاہ رفیع الدین

(۱۷۳۹ء - ۱۸۱۷ء)، تے شاہ عبدالقادر (۱۷۵۳ء - ۱۸۱۲ء) ہوران قرآن پاک دے

۱۔ نورالحسن ہاشمی، دلی کا دبستان شاعری، لکھنؤ، ۱۹۶۵ء، ص ۵۸

۲۔ میر تقی میر، کلیات میر، لکھنؤ، ۱۹۳۱ء، ص ۹۵۲

۳۔ تاریخ ادبیات مسلمانان پاکستان و ہند، ج ۷، اردو ادب (دوم)، ص ۱۳

۴۔ ایضاً، ص ۱۶

اردو وچ ترجمے کیتے - حضرت شاہ ولی اللہ ہوران دے پوترے محمد اسمعیل (م : ۶ مئی

۱۸۳۱ء) ہوری ساری عمر عوام دی ہدایت ول لگے رہے ^۱۔

انیسویں صدی دا مڈھ بچھا تے اوس ویلے مغلیہ سلطنت دا راج شاہ عالم ثانی

دے ہتھ وچ سی - اوہ ۱۸۰۶ء تائیں بادشاہی تخت اتے وکھالی تے دیندا رہیا پر اوہدی
 حیثیت اک وظیفہ خوار قیدی دی سی - ۱۸۰۶ء وچ شاہ عالم ثانی دی وفات مگروں دو تیسری
 شہزادے اکبر شاہ ثانی تے بہادر شاہ ظفر تخت اتے بیٹھے تے سہی پر ایہہ تاجدار
 چھٹی نمائش ای سن -

۱۸۲۵ء تون بعد کمپنی دے سکیاں اتے مغل بادشاہوان دے نان دی تھان انگریز

شہنشاہوان دیان شہیمان نظر آون لگ پٹیاں - ڈھنڈوچی دا ایہ ہوکا ایس حالت دی

تصویر کھچدا اے :

" خلقت خدا کی، ملک بادشاہ کا، حکم کمپنی بہادر کا " ^۲۔

۱۸۳۵ء وچ لارڈ میکالے دیان سفارشان وجب ملک وچ نویں تعلیم دی دیہتہ رکھی گئی ، جیہنے

ہندوستان دے معاشرے تے بڑا اثر چھڈیا - ^۳۔

فہر ملکی حکومت نے جیہڑیاں اصلاحات تے تعلیم نوں جاری کیتا اوہنوں ہندوؤں

دے اپنے لئی وڈی برکت سمجھیا تے اوہناں تون فائدہ اٹھانا شروع کر دتا - پر مسلمان

دی حالت ہر تھان درد ناک سی - ^۴۔

۱ - تاریخ ادبیات مسلمانان پاکستان و ہند ، ج ۷ ، اردو ادب (دوم) ، ص ۱۷

۲ - ظہیر دہلوی ، داستان غدر ، لاہور ، ۱۹۵۵ء ، ص ۳۶

۳ - ذوالفقار ، غلام حسین ، اردو شاعری کا سیاسی اور سماجی پس منظر ، لاہور ، ۱۹۶۶ء ،

مولوی غلام رسول نے ایس سمے نون خزان دا سمان قرار دتا اے :

موسم گیا بہار دا خزان آئی گئی گلان دے توڑ نظاریاں دون

سنہل وقت وھاندڑے جامدڑے دون رہنا ملے نہ پیر ہساریاں دون

ساڑے تان تون منلوب کیتے شیران گھیریا جیوں چکاریاں دون -۱-

ایتھے ایہہ گل آگھنی بوھت ضروری اے کہ مولوی ہوران اپنے انداز نال معاشرے دی سماجی،

سیاسی تے مذہبی حالت ول صرف اشارے کیتے دین کیونکہ جے اوس سمے دھڑلے نال کوئی قدم چکنا

سوکھا نہیں سی - وارث شہادہ وانگن بھید وچ بول کے عقلمندان دون فور کرن دی دعوت

دینسی پندی سی - لوکان دی طبیعت قصے کہانیاں سنن دی شوقین سی - مولوی ہوران

ایس رجحان تون فائدہ اٹھایا - داستان امیر حمزہ ، احسن القصص تے ست پھل وچ حسن ،

عشق ، محبت تے بہار دیاں گلان کرن دے نال نال معاشرے دی اصلاح دا فرض وی ادا کیتا -

اک قوم دی حیثیت نال مسلمانان دا شعور کدی وی نہیں سی ستا - ہر مجموعی

گمزوری سبھوں انگریزاں دون اپنے ملک وچوں گڑھ نہ سکے - کہنی دا دائرہ ودھ رہیا سی -

۱۸۴۳ء وچ سندھ ، ۲۹ مارچ ۱۸۴۹ء نون پنجاب تے ۱۸۵۲ء وچ جنوبی برما دے علاقے پیگو

(Pegu) تے انگریزاں دا قبضہ ہو گیا - ۲-

ہن مسلمان پوری طرح ایس حقیقت تون واقف سنن کہ ہندوستان وچ اوندھان دا اقتدار

انگریزاں نے ختم کر دتا اے تے اوندھان دا کوئی وی ہمدرد نہیں - بقول مولوی غلام رسول عالمپوری :

تے فسخوار نہ واہرو کائی حاکم ظالم آیا -۳-

۱ - غلام رسول عالمپوری ، مولوی ، ست پھل ، ص ۳۹ - ۳۸

2. Georg Dunbar , Bt., Sir, A History of India, p. 491, 503, 504. .

۳ - غلام رسول عالمپوری ، مولوی ، احسن القصص ، ص ۱۲۳

حالی مسلمانان دی حالت هر لحاظ نال انتہائی ہستی دون اپڑ گئی سی^۱، تے گھٹیا قسم
 دے کم کرن تے مسلمانان نون مجبور کیتا جاوا سی تے چنگے عہدے صرف انگریزان نون دتے جاندے سن۔
 لارڈ ڈلہوزی دے سمے (۱۸۴۸ء - ۱۸۵۶ء) ریاستان دیان اپنیان فوجان برطرت کر دتیاں
 گئیاں ، جس لئی سینکڑے زمیندار تے ہزاران سپاہی بے روزگار ہو گئے ۔ ہندوستانیان نون وڈے
 عہدیاں تون فارغ کر دتا گیا تے اوہدیان دی صنعت و حرفت تے تجارت وی ہر دھاڑ گھٹدی
 گئی^۲۔ پھر پھیر وی مسلمانان نے عیش پرستی نہ چھڈی ۔ اوہ فضول رسماں ادا کر کے
 اجڑ دے رھندے سن ۔ مولوی غلام رسول عالمپوری دی زبانی سنو :

دعوت گھادی شکر نہ کیتا آئیان پیش کمائیان

وجہ ویاہ۔ ان جسے کھنہے نہ کنجریان نچوانیان

تے توہان دے ورنیان ویلے جٹان بوٹان رائیان

سودنیان دیان نوکان اتے اشرفیان جڑوائیان

تے جمون دیان فوجان وانگون جنجان بند چڑھائیان

کچھ ڈوان کچھ بھگوان لٹے کچھ رہائیان نائیان

خود اجڑے کچھ کڑم اجڑے رھڑ گئے وجہ وڈیائیان

اوڑک جان دن الٹے آنے کھیتیان گروی پائیان^۳

گویا مسلمان ڈھڈون بھکھسے سن ہر زہن انیر سن ۔ اجے اوہدیان ویلے نال مطابقت پیدا

نہیں سی کیتی ۔ شاہسی درباران وچ جھوٹھی عظمت دیان گلان ہو رھیان سن ۔ مولانا

۱ - اکرام، شیخ محمد، موج کوشر، لاہور، ۱۹۶۵ء، ص ۵

۲ - تاریخ ادبیات مسلمانان پاکستان و ہند، ج ۸، اردو ادب (سوم)، ص ۲

۳ - غلام رسول عالمپوری، مولوی، ست پھل، ص ۵۱، ۱۸۵۶ء، ص ۲۲

حالی لکھنے میں :

" تیرھویں صدی ہجری میں جب مسلمانوں کا تکرار درجہ ذلت کو پہنچ چکا

تھا اور ان کی دولت ، عزت اور حکومت کے ساتھ علم و فضل اور کمالات ہمیشی

رخصت ہو چکے تھے ، حسن اتفاق سے دارالخلافت دہلی میں چند اہل کمال

ایسے جمع ہو گئے تھے جن کی صحبتیں اور جلسے عہدِ پاکیزہ اکبری اور

شاہجہادی کی صحبتوں اور جلسوں کی یاد دلاتے تھے "۔^۱

مسلمان قوم صل دی تھان تمویز گنڈے تے جنتی منتر ول جھگ گئی سی^۲۔ دہلی وچ

اوهنا عالمان دا وی اک لصا چوڑا طبقہ موجود سی جیہناں نے دین اسلام دے وکھو وکھ

پاسیان دسوں مفکرانہ انداز وچ پیش کیتا ۔ سرسید هوران اپنے تذکرے وچ جیہناں عالمان

دے حالات لکھنے دین اوة ایہہ دین : شاة عبدالمزیز ، مولانا صدر الدین ، مولوی رشید الدین خان ،

شاة رفیع الدین ، مولوی عبدالقادر ، مولوی مخصوص اللہ ، مولانا عبدالحئی ، مولانا محمد اسمعیل شہید ،

مولانا محمد اسحاق ، مولانا محمد یعقوب ، مولانا قطب الدین خان ۔ مولوی عبدالخالق ، مولوی ذہیر

حسین ، مولوی محبوب علی ، مولوی نصیر الدین ، مولوی کریم اللہ ، مولانا فضل امام ، مولانا فضل حق ،

مولانا نورالحسن ، مولوی کرامت علی ، مولوی ملوک علی ، مفتی سید رحمت علی خاں ، اخوند شیر محمد ،

مولوی امان علی ، مولوی محمد جان ، مولوی دولز ش علی ، مولوی محمد رستم علی تے مولوی حاجی

محمد سرفراز ۔۔ ایہناں تون اڈ مولانا سید احمد شہید دا ذکر سرسید هوران مشائخ وچ

کیتا اے ۔^۳

۱ - حالی ، الطاف حسین ، یادگار غالب ، سندھ ، ۱۹۶۲ء ، ص ۹

۲ - اکرام ، شیخ محمد ، موج کوشر ، لاہور ، ۱۹۶۵ء ، ص ۱۳

۳ - سید احمد خان ، سر ، آثار المصنوعہ ، لکھنؤ ، ۱۸۷۶ء ، باب ۳ ، ص ۲۶

پندرہویں شمارہ نمبر ۱۹ جنوری ۱۹۳۶ء کو پندرہ تاریخ ۱۹۳۶ء تک پندرہ شمارہ تک پندرہ شمارہ تک پندرہ شمارہ تک پندرہ شمارہ تک

پہلا باب

۱۔ ایسا شروع کرنے کی فکر تھی کہ "پندرہ تاریخ پندرہ شمارہ" میں پندرہ شمارہ تک پندرہ شمارہ تک پندرہ شمارہ تک پندرہ شمارہ تک

صفحہ ۱ تا ۶۲

۲۔ ایسا شروع کرنے کی فکر تھی کہ "پندرہ تاریخ پندرہ شمارہ" میں پندرہ شمارہ تک پندرہ شمارہ تک پندرہ شمارہ تک پندرہ شمارہ تک

چیسوا نسبی

۳۔ ایسا شروع کرنے کی فکر تھی کہ "پندرہ تاریخ پندرہ شمارہ" میں پندرہ شمارہ تک پندرہ شمارہ تک پندرہ شمارہ تک پندرہ شمارہ تک

مکدی گل ایبہ کا ہندوستان دی حیاتی، معاشرت، سوچان تے عمل دے ہر شعبہ وچ
 بھاوون اجے قدامت تے روایت دا ڈونگرا اثر سی پر تقلید تون پچھا جھڈان دیان کوشان
 وی براہر جاری سس تے مغربی اثر وی ہولی ہولی اپنا رنگ دکھا رہیا سی۔ برادسی حیاتی
 تے برادسی سماج دا انداز وی ہولی ہولی بدلدا پیا سی۔ برادے تے نویں وچ جنگ دا مڈھ
 بجد گیا سی۔ ہندوستان اجے نویں رنگ وچ نہیں سی آیا پر ایس پاسے ٹر پیا سی، پسر قدیم،
 جدید دے مقابلے وچ ہار گیا۔

بالا کوٹ وچ سید احمد رائے بریلوی دوران دی شہادت مگرون کوئی مرکزی شخصیت
 مسلمانان وچ اجیہی نہیں سی دسدی جیہدے نال اوہ نتھسی ہو جاندے۔ اوہدان دیان
 سینان وچ انگریزی اقتدار دے پجے چنگی طرح گٹھے گئے سس۔
 مسلمانان تون ایبہ احساس چنگی طرح سی کہ ہندوستان وچ انگریزان دے آون لئی وقت
 دے شہدشہادے تے اجازت دے کے غلطی کیتی سی۔ انگریزان تون ایبہ احساس سی کہ سلمان ایبہ
 مسجد رہے تھیں کہ انگریز ایتھسے مہمان دی حیثیت نال آتے سس۔^۱
 مولوی غلام رسول عالمپوری ایس حال دا نقشہ کجھ امج کھندے سسین :

قدر نہ ویکھے اپنا ہے کئی چیز بہلا مولی کپھٹے باغ دی بھہے برابو آ
 پہلے اس تون بادشاہ جے نہ کرے بلند گڈ تون گھر شیر دا داہین مول پسند
 کانو سنہری آہلنے وٹھ کرے مت دیبہ گڈ تفت بہالیا ات کھلارے کھیہ^۲

پھر آگھندے سسین :

اس تون دیہی سروری سی کہ لائق گل کی ہو یا جے ہو گیا چھجان دا بھڑ مل

۱ - صادق حسین، مترجم، ہدایہ ہندوستانی مسلمان، از ہنٹر، ڈہلیو، ڈہلیو، ص ۲۱۹ تا ۲۲۳

۲ - غلام رسول عالمپوری، مولوی، داستان امیر حمزہ، ج ۱، ص ۲۰۱

مولوی غلام رسول عالمپوری

مولوی غلام رسول عالمپوری ۲۹ جنوری ۱۸۳۹ء میں پنڈت عالمپور^۱ تحصیل دسوہہ

ضلع ہوشیار پور وچ پیدا ہوئے۔^۲

۱۔ ایہہ تاریخ کسے وی تذکرے وچ نہیں ملدی۔ تاریخ پیدائش دے سرفاویں ہیٹھ ثابت کیتی گئی اے۔

۲۔ ایس پنڈت دا پورا نان عالمپور کوٹہ مشہور اے۔ کوٹہ اصل وچ اک ہور پنڈت اے جیہڑا عالمپور

۵، ۶ فرلانگ دی وتھ تے اے۔ ایٹا ٹیڑے ہون سیوں دو پنڈان دا نان کٹھا ای بولیا جاہا

اے۔ انج دیان کئی ہور مثالان وی لہدیان دین، جیسویں: بلہڑہ بریتیان تحصیل دسوہہ،

بوچھان کیرے تحصیل دسوہہ، میر پور ہنڈیال تحصیل دسوہہ، کھنیاں ورہائیا تحصیل دسوہہ،

ٹاہلا کھاٹوان تحصیل خوشاب، برج اٹاری تحصیل فیروز والا، ضلع شیخوپورہ۔

عالمپور ہوشیار پورون ۳۰ میل تے دسوہہ تون ۶ میل دور اے۔ ایہدا حدود اربعہ انج اے:

چڑھدے بنے پنڈت وسوا، لہدے پاسے پنڈت لالے وال تے چک بامو عرف گھوڑا چک، پہاڑ ول پنڈت

کھوکھران، لاوان لیسا، کاهلوان، بلہڑہ، بریتیان تے کوٹہ، تے دکھن ول اک چھوٹی جیہی دی

وگدی اے (جگتار سنگھ، لیکچرار، گورنمنٹ کالج ہوشیار پور، خط بنام راقم، مورخہ ۷۶ - ۱۱ - ۱۹)

نوٹ: ۱۸۸۲ء وچ تیار کیتے گئے مال آفس دے ریکارڈ موجب ضلع ہوشیار پور دی تحصیل دسوہہ

دے حد بست نمبر ۳۹۹ تے ریٹ نمبر ۲۰۳ مطابق ایہدی وجہ تسمیہ انج اے:

”عالم خان مورث عبداللہ خان بی جس کے خاندان کا شجرہ نسب معلوم

نہیں ہی، گانو آباد کیا۔ نام گانو اوس کی نام پر عالم پور مشہور ہوا۔“

(ایس ریکارڈ دی فوٹو کاپی ایس باب دے اخیر تے ملاحظہ ہوئے)

۳۔ مولا بخش کشتہ، پنجابی شاعران دا تذکرہ، لاہور، ۱۹۶۰ء، ص ۲۳۸

مولوی ہوری اپنے رہائشی تھان دا آج ذکر کردے نیں :

عالم پور وچ دوستو عاجز دی گزار

شرق ندی بیاس تھیں اک کوہ عیان ^۱/_۲

ہنڈ عالمپور دے لہندے تون پہاڑ ول دریا بیاس وگ رہیا اے تے دکھن ول $1\frac{1}{4}$ میل دی دوری

تے اک چھوٹی جیہی ندی وگ رہی اے جیہدا نان گالی بیس ^۲/_۳ اے -

۱ - اجکل دریا بیاس عالمپورن $2\frac{1}{4}$ میل دی دوری تے وگ رہیا اے -

۲ - غلام رسول عالمپوری، مولوی، داستان امیر حمزہ، ج ۳، لاہور ۱۹۶۲ء، ص ۲۵۹ -

۳ - ایہہ ندی بوہت پرانی دسی جاندی اے - دسواہ تون ۱۷، ۱۸ میل دی دوری تے وگدی

اے - اک چھت وچون نکدی اے - عالمپور کوٹہ، تے باہرے وغیرہ پنڈان کولون لنگھ کے

گھورتھلہ تون اک دو میل دی وتھ تون لنگھدی ہوئی سلطان پور لوہی شہر وچ دی

لنگھدی اے تے ۱۰، ۱۱ میل دور جا کے دریا ستلج وچ مل جاندی اے - ایس ندی وچ سکھان

دے فقیدے مطابق گھرو ناک دیو جی مہاراج اشان کرن گئے، تن دن پانی وچ گم رہے

تے ندی وچون اللہ دیان فرشتیان راہین سچ کھنڈ (جنت) خدا دے دربار وچ پہنچ

گئے - تن دن بعد بابا جی دن دوبارہ ندی تے چھنڈ گئے - لوک بابا جی دن ویکھ

کے حیران ہوئے - پروفیسر موہن سنگھ لکھدے نیں :

پرمیشیر دی آگیا ہوئی اک دن آن امرت ویلے بیس تے بابا گیا نہان

دے خدمتگار دن بستر اوس اتار گم ہو گیا ندی وچ ڈونگھی جیہی مار

لے گئے سیوک اوس دن پرمیشیر دے وار ناک حاضر ہویا بولے عرض گزار -

(رگ : ناکائیں از پروفیسر موہن سنگھ، بحسروت گوروکھسی، ص ۲۸، ۲۹)

۲ - ذکر گوت دی نگر یا نکل دی آگیا چندا اے - رگ : اہر البرکات -

مولوی محمد عبدالنک خان صاحب، شاہان گور، انجم گز، ۱۹۳۲ء، ص ۱۳۰، ۱۳۱ -

(پانی حوالے آگے منظر تے پکھ)

" مولوی غلام رسول عالمگیری نے دارا سلطان علی اپنی بیوی ہاجرہ خاں عالمگیریوں دو تن کھیت دی
 وقت تے اک پندھ منو وال وچ رھدے سن جتھے ۱۷۹۵ء وچ اوھدناں دے گھر مراد بخش پیدا ہوئے
 ۱۸۰۵ء وچ اوھدناں اپنی مستقل رہائش عالمگیر رکھ لئی ۔ مراد بخش دا پہلا ویاہ پندھ لڈھیانی
 وچ ہويا پر اوھدے وچوں کوئی اولاد پیدا نہ ہوئی ۔ دوجا ویاہ پندھ دھوتان وچ رحمت بی بی
 خاں ہويا ایہدے وچوں مولوی غلام رسول پیدا ہوئے "۔^۱

آپ دے فاندے دا نان خدا داد گوجر سی، جھڑا کہ دھکر^۲۔ موت خاں تعلق رکھدا
 سی۔^۳

مولوی ہوران دا معروف نان تے غلام رسول اے تے ایہو نان اوھدناں شعران وچ ورتیا

اے جیہوں :

کئے برا کہندا کئے بہلا کہندا اکو جیہا جہان نہ ہوندا ایس

ویکھ خط غلام رسول دے دنوں کئے ہسنا تے کئے رووندا ایس۔^۴

پہر عرشی ہوری لکھدے دنوں :

" بچپن میں آپ ننھو کے نام سے مشہور تھے "۔^۵

محمد عالم کپورتھلوی نے اچ کہا اے :

" بال بنے وچ آپ دنوں ننھو وی آکھیا جاندہ سی جیہدی وجہ ایہہ سی کہ آپ دا دک

دھسا^۶ ہویا سی "۔

۱ - فضل الدین خلیفہ، بیان بابت حالات مولوی غلام رسول عالمگیری، مخطوطہ بقلم راقم، ص ۱۳،

۲ - عبدالرشید (نواسہ غلام رسول عالمگیری) بیان بابت حالات مولوی غلام رسول عالمگیری مخطوطہ

۳ - بقلم راقم، ص ۲ - مولوی غلام رسول عالمگیری، بیان بابت حالات مولوی غلام رسول عالمگیری

۴ - دھکر موت دنوں تھکر یا تھکر وی آکھیا جاندہ اے - رک : ابو البرکات -

۵ - محمد فضل الدین، سوانح میں مولوی غلام رسول (قلمی تصنیف) ص ۲۰۰ -

۶ - مولوی محمد عبدالملک خان صاحب، شاہان گوجر، اعظم گڑھ، ۱۹۳۳ء، ص ۱۳۰، ۱۳۱ -

مولوی ہوری اپنے ماں بہو دے گلے پتر سن تے اجے جھیان مہینیاں دے ای سن کہ ماں فوت ہو گئی۔^۱ کشتہ ہوری جھیان مہینیاں دی تھان $2\frac{1}{4}$ روہیاں دی عمر دسدے تھیں^۲ والدہ دی وفات جون ۱۸۲۹ء نوں ہوئی۔ اوہدی قبر عالمپور وچ اے^۳۔ ایہدے بعد آپ نوں پالن دا سارا بوجھ آپ دے والد تے آ پیا۔ اوہنے ایہناں نوں ددھ پلان لئی بکری خرید لئی^۴۔ ایہناں دی عمر ۱۲ سال دی سی جدوں ۱۸۶۱ء وچ ایہناں دے والد وی وفات پا گئے۔ اوہ وی عالمپور وچ دفن تھیں^۵۔

ایہناں دے والد دی زرعی زمین ۸ گھماواں دے لگ بھگ سی تے عالمپور وچ عزیز الرحمن افغان ضرمدار دی پتی وچ یاران کھریاں دا مکان سی^۶۔ کول ای اک مسیت سی جتھے آپ پنج ویلے با جماعت نماز پڑھدے سن۔^۷

بقیہ حاشیہ : ۳ - محمد عزیز الدین قادونگوی، سوانح عصری مولوی غلام رسول (قلمی نسخہ)، ص ۵

۴ - غلام رسول عالمپوری، مولوی، ست پھل، مرتبہ محمد عالم کپورتھلوی، لاہور ۱۹۶۲ء، ص ۲۳، ۲۵

۵ - عرشی، پنجابی کا شاعر اعظم (در ماہنامہ فیض الاسلام، راولپنڈی، مارچ ۱۹۵۳ء، ص ۳۹)

۶ - ایہہ وجہ درست معلوم نہیں ہندی۔

۱ - محمد عالم کپورتھلوی، مقدمہ احسن القصص، ص ۱۰

۲ - مولا بخش کشتہ، پنجابی شاعران دا تذکرہ، لاہور، ۱۹۶۰ء، ص ۲۳۸

۳ - فضل الدین خلیفہ، بیان بابت حالات مولوی غلام رسول عالمپوری، مخطوطہ بقلم راقم، ص ۱۳

۴ - مولا بخش کشتہ، پنجابی شاعران دا تذکرہ، ص ۲۳۸

۵ - فضل الدین خلیفہ، بیان بابت حالات مولوی غلام رسول عالمپوری، مخطوطہ بقلم راقم، ص ۱۳

۶ - عبدالرشید (دواست مولوی غلام رسول عالمپوری)، بیان بابت حالات مولوی غلام رسول عالمپوری مخطوطہ بقلم راقم، ص ۳

۷ - محمد عزیز الدین، سوانح عصری مولوی غلام رسول (قلمی نسخہ)، ص ۲

مولوی ہوران دے گھر دی موجودہ صورت اسج اے :

" مولوی صاحب دے گھر دی صورت اک دیوار فانک شاہی اٹان دی بنی جیسی ہوئی

اے - دیوار اتے کالیان اٹان فال حقے دا چتر (تصویر) بنیا ہویا اے - گھر دا دوجا

حصہ اجے کھڑا اے " - ^۱

تاریخ پیدائش

مولوی غلام رسول عالمگیری دی تاریخ پیدائش اج تائیں کسی وی تذکرے دے لکھاری نے

ضمین دہین کیتی، البتہ پیدائش دے سال دا ضرور ذکر کیتا گیا اے پر اوہدے وچ وی بوجہ

اختلاف اے - اک قلمی نسخے ^۲ وچ ۱۲۵۸ ھ درج اے جیہڑا کہ انگریزی حساب فال ۱۸۴۲ء

بندا اے ^۳ - اردو دائرہ معارف اسلامیہ ^۴ وچ وی ۱۸۴۲ء لکھیا ہویا اے بوہتیاں تذکریاں ^۵

وچ ۱۸۴۹ء لکھیا ہویا اے - فرشی ہوران اپنے ضمن وچ مولوی ہوران دا جس سال

۱ - جگتا سنگھ، لیچرار گورنمنٹ کالج ہوشیار پور، خط بنام راقم مورخہ ۷۶ - ۱۱ - ۱۹

اجکل مولوی ہوران دے مکان وچ سردار سجن سنگھ دی رہائش اے جیہڑا کہ تحصیل کھاریاں

ضلع گجرات دا مہاجر اے (بحوالہ خط جگتا سنگھ)

۲ - محمد عزیز الدین قادوگوی، سوانح سری مولوی غلام رسول، (قلمی نسخہ)، ص ۱۰

۳ - عبدالقدوس ہاشمی، تقویم تاریخی، گواچی، ۱۹۶۵ء، ص ۳۱۵

۴ - اردو دائرہ معارف اسلامیہ، پنجاب یونیورسٹی، لاہور، ج ۵، ص ۶۷۶

۵ - محمد عالم کھورتھلوی، ڈونگھے وہدان دا شاعر، لاہور، ص ۶

بیار سنگھ، (مرتب) احسن القصص از مولوی غلام رسول عالمگیری، جالندھر، ۱۹۶۹ء، ص ۱

ڈاکٹر جیت سنگھ سینل، ماہنامہ پنجابی دنیا (بحروف گورکھسی)، جولائی ۱۹۷۵ء،

ص ۹ - پنجابی شاعران دا تذکرہ، ص ۲۲۷

۱۸۵۲ء لکھیا اے۔^۱ " پنجابی شاعران دا تذکرہ "۔^۲ ایس بارے اکا چپ اے۔ جیہہ گل اے کہ روسی مصنف Sere Bryakov نے اپنی کتاب پنجابی لٹریچر^۳ وچ مولوی غلام رسول عالمپوری دا ذکر تک نہیں کیتا۔

محمد عزیز الدین قانونگوی دا متعین کیتا گیا سال ۱۲۵۸ھ (۱۸۴۲ء) تے عرشہ ہوران دا متعین کیتا گیا سال ۱۸۵۲ء اگلی بحث پاروں اپنے آپ ای غلط ہو جاندے نہیں۔

جتھوں تائیں " اردو دائرہ معارف اسلامیہ " دے متعین کیتے گئے سال ۱۸۴۲ء دا تعلق اے، ایہہ وی درست نہیں۔ ایس غلطی دی تہذیب مرتب کرن والیاں دا اک پہلیکھا اے جیہڑا اوهناں دنوں مولوی غلام رسول عالمپوری تھے غلام رسول امرتسری دے رلدے ملدے نان سبھوں لگا جاپدا اے۔ ایہدے وچ مولوی غلام رسول عالمپوری دا جنم سال ۱۸۴۲ء تے مرگ سال ۱۹۰۳ء درج اے حالانکہ جنم تے مرگ دے ایہہ سال غلام رسول امرتسری دے نہیں۔^۴

باقی لکھاری جنم سال ۱۸۴۹ء متعین کسرن وچ متفق نہیں تے درست وی جاپدے نہیں۔ چونکہ تاریخ پیدائش اجے تائیں متعین نہیں کیتی گئی۔ ایس لئی مختلف اندرلیاں تے باہرلیاں شہادتیاں تے جرح کرن دی وی بوہت لوڑ اے۔

مولوی ہوران داستان امیر حمزہ دی پہلی جلد پشدران سالان دی عمر وچ لکھ لئی سی جیہدا ذکر اوہ اندج کردے نہیں :

۱ - عرشہ، پنجابی کا شاعر اعظم (در ماہنامہ فیض الاسلام، راولپنڈی، مارچ ۱۹۵۳ء، ص ۵۱)

۲ - مولا بخش کشتہ، پنجابی شاعران دا تذکرہ۔

3. Serebryakov (U.S.S.R.) Punjabi Literature, Translated by

T.A. Zalite, Lahore, 1975.

۴ - مولا بخش کشتہ، پنجابی شاعران دا تذکرہ، ص ۲۲۷

گزی ورهیاں پھران عمر میری اس روز جان بھریا وجہ کاغذان کڈھ دلے دا سوز
 اندر تھوڑے دنان دے ہویا ثلث تیار پھر سبب تادیب دا گزر گیا وچکار ^۱
 داستان امیر حمزہ تنان جلدان وچ اے پر پہلی جلد لکھن دنوں بعد قصہ مکمل کرن دا ارادہ
 مولوی ہوران چھڈ دتا پر پھر پنج سالان بعد دوستان دی فرمائش تے دوبارہ لکھنا شروع
 کر دتا۔ ایہدا ذکر مولوی ہوری اندج کردے دین :
 جان میں اس فرمائشوں مڑ ہتھ قلم لئی وید برسان تھیں تھاندنوں عصر وھا گھی
 شوق دلے دنوں آیا حب پئی دل آ دو ماہ وده کجھ باقیوں لئی فراغت پسا ^۲
 جدوں مولوی ہوران " مڑ ہتھ قلم لئی " یعنی دوبارہ لکھنا شروع کیتا اوس ویلے اوہناں دی عصر
 ۲۰ سال ہو گھی سی۔ " باقیوں لئی فراغت پا " تون مراد اے کہ باقی دو جلدان لکھ کے فارغ
 ہو گئے۔ ایہہ دو جلدان " دو ماہ وده کجھ " عرصے وچ لکھیاں گئیاں یعنی دو مہینیاں
 تون کجھ دن وده لگ گئے۔ اندج داستان امیر حمزہ دی تیجی جلد ختم کرن ویلے اوہناں
 دی عصر ۲۰ سال ۲ مہینے تے کجھ دن سی۔ داستان پوری کدوں ہوئی؟ مولوی ہوری
 لکھدے دین :

پوری ہوئی داستان جان ایہ دل افروز ماہ محرم سولہویں پنجشنبہ دا روز
 تے اج ہجری سن ہے دو سو اک ہزار ہور چھیاسی سمجھ تون آیا وجہ شمار
 ماہ بساکھوں اٹھویں سمت چھبویں جان نو سو اک ہزار ہے ہندی سال بیان
 ماہ اپریل انتویں اٹھ سو اک ہزار سن انتہر عیسوی گزریا وجہ شمار ^۳

۱ - غلام رسول عالمپوری، مولوی، داستان امیر حمزہ، ج ۳، ص ۲۵۸، ۲۵۹

۲ - ایضاً، ص ۲۵۹

۳ - ایضاً -

ایس طرح ۱۶ محرم ۱۲۸۶ھ بروز جمعرات مطابق ۸ بیساکھ سن ۱۹۲۶ء مطابق ۲۹ اپریل ۱۸۶۹ء نون ایبہ دستک پوری لکھی گئی۔ پتا لگا کہ ۲۹ اپریل ۱۸۶۹ء نون مولوی ہوران دی عصر ۲۰ سال ۲ مہینے تھے کچھ دن ہو چکی سی۔

کچھ دن تون مراد دو تون چودان دن ہو سکدی اے۔ کیوں جے پندرہویں دن ادا مہینا ہو جانددا اے تے پھر "دو ماہ ودھ کچھ" دی تھان ڈھائی مہینے لکھیا جا سکدا سی۔ اندج مولوی ہوران دی تاریخ پیدائش ۱۵ فروری ۱۸۳۹ء تون ۲۷ فروری ۱۸۳۹ء دے وچکار کوئی وی تاریخ ہو سکدی اے۔

ایسی کو بحث تون سادون پیدائش دا درست سال ۱۸۳۹ء معلوم ہو گیا اے۔ قلمی تاریخ متعین کرن ویلے سادون کچھ باہر لیان شہادتان تون وی سامنے رکھنا ہونے چاہئے۔ مولوی ہوران دے خلیفہ فضل الدین ہوران دسیا کہ مولوی ہوری ۵ ربیع الاول سوموار والے دن پیدا ہوئے سن۔^۱ اوہ سال ۱۸۳۹ء دے س کے۔ مولوی ہوران دے اک بہت ای وڈیے شاگرد "سائین" دے دسیا کہ آپ سوموار والے دن ای پیدا ہوئے سن تے ایسے دن ای فوت ہوئے سن۔^۲ اندج

سوموار دا دن دووان باہر لیان شہادتان وچ سادجھا اے۔^۳ اسین دیکھدے آن کہ ۱۵ فروری ۱۸۳۹ء تون ۲۷ فروری ۱۸۳۹ء دیان ساریان تاریخان ۵ ربیع الاول تے سوموار والے دن دیان شرطان پوریان مہین کردیان۔ سگون ایبہ دوویں شرطان ایہندان تاریخان دے قریب ترین تاریخ ۲۹ فروری ۱۸۳۹ء پوریان کردی اے۔^۳

۱۔ فضل الدین خلیفہ، بیان بابت حالات مولوی غلام رسول عالمگیری مخطوطہ بقلم راقم، ص ۱۰

۲۔ سائین، بیان بابت حالات مولوی غلام رسول عالمگیری مخطوطہ بقلم راقم، ص ۳

۳۔ ایس گل دی تصدیق عبدالرشید ہوران وی کیتی اے۔ (بیان عبدالرشید، ص ۷)

۳۔ عبدالقدوس ہاشمی، تقویم تاریخی، ص ۲۱۷

(الك)

تیسرے تیسرے

دیباچہ :-

پہلا باب - حیاتی : ۱ تا ۶۲

پیدائش ۱ ، تاریخ پیدائش ۵ ، ذات تے گوت ۱۳ ، آبائی وطن ۱۵ ، تعلیم ۱۹ ،
پیشہ ۲۰ ، ویاہ ۲۳ ، وفات ۲۷ ، تاریخ وفات ۲۹ ، اولاد ۳۲ ، طب ۳۸ ، نجوم دا علم ۴۱ ،
عادتوں تے اخلاق ۴۲ ، شخصیت دا رعب ۴۷ ، دیس پیار ۴۷ ، دوست تے شاگرد ۴۸ ، حلیہ
تے لباس ۵۷ ، عرس تے خلافت ۵۸ ، غیر مسلم عقیدت مدد ۵۹ ، تصنیفان ۵۹ ، کجھ یادگاران دی
موجودہ حالت ۶۰ -

دوجا باب - شخصیت : ۶۳ تا ۸۰

تہجیہ باب - سماجی ، سیاسی تے مذہبی حالت : ۸۱ تا ۱۰۸

چوتھا باب - پنجابی زبان تے اوہدا ادب : ۱۰۹ تا ۱۲۰

پنجواں باب - مولوی غلام رسول عالمپوری دیان صوفیانہ سوچان : ۱۲۱ تا ۱۹۵

چھیواں باب - مولوی غلام رسول عالمپوری دیان کتابان دا فنی جائزہ : ۱۹۶ تا ۳۸۶

داستان امیر حمزہ : ۱۹۶ تا ۲۲۸

ابتدا ۱۹۶ ، مافوق الفطرت عناصر ۲۰۸ ، کردار نگاری ۲۱۳ ، منظر نگاری ۲۳۱ ، واقعہ نگاری

۲۳۱ ، واقعہ نگاری ۲۳۳ ، جذبات نگاری ۲۳۳ ، فحش نگاری ۲۳۷ ، ساقی نامہ ۲۳۹ ،

تعلی ۲۴۰ ، تخلص ۲۴۱ ، اسلوب ۲۴۱ ، کجھ خامیاں تے خرابیاں ۲۴۶ -

احسن القصص : ۲۲۹ تا ۳۲۰

کردار نگاری ۲۳۹ ، مافوق الفطرت تے مثالی کردار ۲۶۵ ، جذبات نگاری ۲۸۱ ،

سراپا نگاری ۲۹۱ ، منظر نگاری ۲۹۳ ، تخیل ۳۰۰ ، لفظان تے معنیان دی مطابقت ۳۰۳ ،

پہر ایس تاریخ دی تمہیں کرن فال اک صبر الجمن پیدا ہو جاندی ہے ۔ اور ایہہ کا جیوں پہلے
 بحث کہتی گئی ہے کہ ۲۹ اپریل ۱۸۶۹ء میں مولوی قلام رسول عالمگیری دی عصر ۲۰ سال ۲ مہینے
 تھے دو تون جودان دن بھری ہے ۔ ہر جیوں کا بچھلے ہیں وچ آگھیا گیا ہے جسے تاریخ پیدائش
 ۲۹ جنوری ۱۸۲۹ء میں لئی جاتی تھے پھر ۲۹ اپریل ۱۸۶۹ء میں مولوی ہوران دی عصر ۲۰ سال
 ۳ مہینے میں جاہکرا ہے تھے داستان شروع کرن ولے مولوی ہوران دی عصر ۲ ماہ تھے وڈھ کجھ دن
 (۲ تون ۱۲ دن) گلاڈ کے ۲۰ سال ۱۲ دن تون نے کے ۲۰ سال ۲۸ دن تک ہو سکدی ہے ۔
 گھیا تقریباً ۲۰ سال ہو سکدی ہے (ایسے کو وڈھ نشان دا کجھ اشارہ * وہد ہوسان
 تمہیں تندان ہوں صر وہا گئی * دے لفظ * تمہیں * وچ ہی موجود ہے)
 ایہہ ایہہ سوال پیدا ہو جاہا ہے کہ مولوی ہوران تھے داستان امیر حمزہ دا باقی حصہ
 (دوجی تے تیسری جلد) شروع کرن ولے اپنی عمر چھیٹی وپہہ سال دسی ہے ، اوہنوں قطعی
 میں لیا چاہیدا ہے یا تقریباً ۲۰ سال کہہ دینا چاہیدا ہے ۔ جسے ایہہ میں لیا جاوے کہ
 قطعی ۲۰ سال سی ، اک دن دا وی گھاٹا وارہا دہین سی تھے پھر ایہہ تاریخ وی غلط شہر
 دی ہے پھر چونکہ ایہہ تاریخ باہر لیاں شہادتیاں تھے پھر اتہر دی ہے ایس لئی ایہنوں
 کجھ اچھ ضرور دینسی پڑے گی ۔

ساتویں آگھیا ہے کہ مولوی ہوران دی وپہہ سال تون مراد قطعی وپہہ سال نہیں ہو
 سکدی سگن تقریباً وپہہ سال ہے ، کیوں جسے قطعی وپہہ سال والسی گل بوہت حد تاہن ناممکن
 دے گول گول دی گل ہے ۔ مہینا ارہا جسے گھٹ وڈھ وی ہووے تھے اوہنوں عام ہولی وچ پورا
 ای ہولیا جاندی ہے ۔ ایس لئی ایہسو گل درست لگدی ہے کہ داستان دا باقی حصہ شروع
 کرن ولے مولوی ہوران دی عصر ۲۰ سال ۱۲ دن تون نے کے ۲۰ سال ۲۸ دن تاہن بعدسی تقریباً
 ۲۰ سال ہووے گی ۔ ۱۲ تون ۲۸ دن دے وارہے دے ہدیاں ہویاں وی مولوی ہوران تھے عام ہولی
 وچ وپہہ دا لفظ ای لکھیا ہے ۔ ایس گل تون عقل وی مندے ہے کہ ایہی ہر دون عام لفظیاں وچ
 (ہن حاشیہ آگھیا ہے)

۲۰ سال ای بولیا جاند اے -

ایس طرح وہیہ سال دی قطعی عصر من لین فال جیہٹی بوہت وڈی الجھن پیدا

ہوئی سی، تقریباً وہیہ سال من لین فال حل ہو جاندی اے -

ایس ساری بحث پچھون حتمی تاریخ پیدائش ۲۹ جنوری ۱۸۴۹ء ای آگھسی جا سکدی

اے جیہندے مطابق قمری حساب فال ۵ ربیع الاول ۱۲۶۵ ھ ہندی اے - ۱

۱ - عبد القدوس ہاشمی، تقویم تاریخی، ص ۳۱۷

چونکہ مولوی ہوران دے خلیفہ فضل الدین ہوران ۵ ربیع الاول تے دن سوموار تون اڈ گئے

۱۲۶۵ ھجری سال دا ذکر ہمیں کیتا ایس لئی ساڈی کھوج دا اک رخ ایہہ وی ہونے گا کہ دیکھیا

جانے کہ ایس تاریخ (۵ ربیع الاول) تون ایہہ دن (سوموار) کھینٹے کھینٹے شخصی تے

قمری سالن وچ آیا سی تے اوہ سال مولوی ہوران دے شعر وچ بیان کیتی گئی قطعی وہیہ

سال یا تقریباً وہیہ سال دی عصر دی وضاحت اتے کتھوں تائین پورا اتھردے ہین -

۲۰ سال یا تقریباً ۲۰ سال والی شرط ۱۸۳۹ء دے آگے دوالمے دا ای کوئی سال پوری کر

سکدا اے - قریب ترین تاریخاں، جہڑیاں سوموار دے دن دی شرط وی پوری کر دیاں ہین،

۲۵ مارچ ۱۸۴۳ء مطابق ۵ ربیع الاول ۱۲۶۰ ھ تے ۲۹ دسمبر ۱۸۵۱ء مطابق ۵ ربیع الاول

۱۲۶۸ ھ ہین - (رگ - عبد القدوس ہاشمی، تقویم تاریخی، ص ۳۱۵، ۳۱۷) - ادج

پہلی تاریخ ۲۵ مارچ ۱۸۴۳ء دے حساب فال داستان امیر عزمہ پوری ہون دی تاریخ

۲۹ اپریل ۱۸۶۹ء تائین مولوی ہوران دی عصر ۲۵ سال ۱ مہینہ ۳ دن ہندی اے -

لکھائی دا حمہ گڑھ کے یعنی داستان دا باقی حمہ شروع کرن واسے آپ مطابق دی

عصر ۲۳ سال تے تقریباً ۱۱ مہینے ہندی اے جیہنوں گئے صورت وی ۲۰ سال نہیں

آگھیا جا سکدا - ایسے طرح دوجی تاریخ ۲۹ دسمبر ۱۸۵۱ء دے حساب فال مولوی

(باقی حاشیہ اگلے صفحے تے)

اتفاق دی گل آکھیں یا قدرتی صورت کہہ جے

" مولوی غلام رسول عالمپور ج پیدا ہونے "

دے اعداد گڑھے جان تے پھرے ۱۸۴۹ بعدے تین جہیزا کہ مولوی ہوران دی پیدائش دے سال
دا خدائی ثبوت جا پیدا اے -

خلیفہ فضل الدین دی دسی ہوئی تاریخ ۵ ربیع الاول دی تصدیق ہندوستان وجسوں راقم
دے نان جگتار سنگھ دے خط^۱ تون وی ہندی اے - خط موجب ٹٹی پھٹی تختی (کتبہ)
اتے ۱۲۶۵ رچ اے - ایہہ پکی تے پیڑی گل اے کہ ایہہ ہجری سن اے تے ہے وی پیدائش دا
سن - ایہناں دو ذریعہاں دیاں معلومات تون رلا کے دیکھئے تے تاریخ پیدائش ۵ ربیع الاول
۱۲۶۵ ہ ای ہندی اے جہیزا کہ ساڈی بحث دے بعد سٹے دے طور گڑھی گئی حتی تاریخ
۲۹ جنوری ۱۸۴۹ و دی صحت دا واضح ثبوت اے -

باقی حاشیہ : ہوران دی عمر داستان دا باقی حصہ شروع کرن ولے ۱۷ سال تے تقریباً ۲ مہینے

ہندی اے - ایہدوں وی کسے صورت ۲۰ سال نہیں لکھیا جا سکدا -

۲۵ مارچ ۱۸۴۳ تے ۲۹ دسمبر ۱۸۵۱ دے وچکار صرف ۲۹ جنوری ۱۸۴۹ ای اجہسی

تاریخ اے جہیزا ۵ ربیع الاول تے سوموار دیاں شرطان پوریاں کردی اے لہذا ایس رخ تہوں

وی ۲۹ جنوری ۱۸۴۹ ای صحیح تاریخ پیدائش ثابت ہندی اے -

۱ - جگتار سنگھ اپنے خط وچ مولوی غلام رسول عالمپوری دی قبر دے کتبے ہارے لکھدے تین :

" اوہناں دی تختی دے ست ٹکڑے لہے تین - اک ٹکڑے تے " فا " حرف اے تے اک تے

" سول " ہے (اس وچلے حرف ل م + ر فاقب ہے - اگلے پچھلے حروف بھی فاقب تین)

اک ٹکڑے تے " مولو " حرف ہے ی فاقب ہے (مولوی دو تن ٹکڑے جوڑ کے بنیا ہے) چوتھے

ٹکڑے تے " فات " لفظ ہے فاقب ہے - اک ٹکڑے تے پھری لفظ ہے ہ فاقب ہے - اگلے

ٹکڑے تے ۲۶۵ ای مل سکيا اے - باقی ٹکڑے نہیں مل سکے - فوٹو نہیں لئی جا سکدی -

اطمینان دا باعث بندا اے - ایسے اطمینان تے خوشی سببوں ارسطو نے المیہ نون انسانی جزیبان دی نتیج دا ذریعہ قرار دتا اے - اوہ آگھدا اے :

" Tragedy, then is an imitation of an action of high importance, Complete and of some amplitude; in language enhanced by distinct and varying beauties; acted not narrated; by means of pity and fear effecting its purgation of these emotions." 1

کلیم الدین احمد آگھدے نیں :

" فرض جزباتی دنیا بھی وسیع ہے اور جزباتی تجربات، ہر قسم کے جزباتی تجربات کا ایک بڑھتا ہوا سلسلہ جاری ہے کبھی میدان جنگ و جدل میں جرات کا امتحان ہے تو کبھی عشق کی بھول بھلیوں میں حیرانی و پریشانی ہے - ابھی عیش و عشرت کا سامان ہے تو ابھی رنج و الم، درد و مصیبت کی دشوار گزار گھاٹیوں سے گزرنا ہے 2 -

داستان امیر حمزہ دا ایہہ پگھ وی چوکھا نمایان اے - ایہدے وچ عشق تے فراق دا عصر وی بوہت اے - رزم تون پچھوں بزم وی چاہیدی اے تے بزم دا بیان عشق تون بندان ادج ای ہندا اے جیویں روح تون بندان جسم ہووی - عشق اک اجیہی کسوٹی ہندی اے جیہدے تے ہیرو دا کردار کسیا جاند اے - محبوب نون لبھن لئی شجاعت، ایشار، ثابت قدمی تے راستی وغیرہ دکھان دے موقعے ملدے نیں - کئی مہمان، کئی حادثے تے کئی بلاوان راہ وچ حائل ہندیان نیں - 3

1. Potts L. J., Aristotle on the Art of Fiction (An English Translation of Aristotle's Poetics), Cambridge, 1953, P.24.

2 - کلیم الدین احمد، اردو زبان اور فن داستان گوئی، پانچواں، سن ۱۹۶۲ء، ص ۲۲، ۲۳

3 - گیان چند جین، ڈاکٹر، اردو کی شری داستانیں، کراچی، ۱۹۶۹ء، ص ۸۰

ایس داستان وچ حمزہ، جیہڑا کہ فخر تے تقویٰ دا نمونہ اے، وی کئی تھاروں تے معاشقیاں وچ پھسایا ہوا اے۔ اوہدیاں کجھ بیویاں یعنی مہر نگار بدت نوشیروان، اسماء پیری، رابعہ بدت فتحنوس تے گیلی اسوار بدت کالدجال عشق دی ای کھائی دین۔ آج ای حمزہ دے پتر عمر دی بیوی گلچہرہ عشق دی پیداوار اے تے نور بانو تے گلنار دا معاشقہ وی عمر بن حمزہ نال ہندا اے۔ ایسے طرح رستم ابن حمزہ دا معاشقہ قیماز دی بہن خوشبید نال ہندا اے تے پھر وہاب ہو جاند اے۔ سعد بن عمر بن حمزہ، ہرورم دی بھانجی نال عشق کردا اے تے اخیر وہاب ہو جاند اے۔^۱

جدوں کسے کردار نون کوئی وڈی مشکل آ پیندی اے، اوہوں کسے معاشقہ راہیں یا عورت دے خواب راہیں اوہ مشکل حل ہو جاندی اے تے بعد وچ اوس کردار نال اوہدی شادی ہو جاندی اے۔

حمزہ دی عدم موجودگی وچ بہمن نے دھوکھے نال عربیاں سون دعوت تے بلایا تے اوہناں دا خوب قتلام کیتا۔^۲ ایہناں عربیاں وچ عمر بن حمزہ وی سی۔ عربی فوج بڑی پریشان سی۔ بہمن دی بہن نور بانو، عمر بن حمزہ تے مدت تون عاشق سی۔^۳ اوہنے سوچیا جسے محبوب مر گیا تے میں وی ساری عمر روندی مر جاوان گی۔ ایہہ گل سوچ کے اوہ گھوڑے تے چڑھی تے اپنے آپ سون حمزہ حمزہ آکھ کے کافران تے حملہ کر دتا۔ کئی کافر مارے تے کئی نس گئے۔ بہمن دے پتر ہومان نے لوہنوں پہچان کے اوہدے تے حملہ کیتا پر نور بانو نے اوہنوں وی قتل کر دتا۔ پھر اپنے دو بھرا زرد بہمن تے کوچک بہمن وی قتل کیتے۔

۱۔ قلام رسول عالمگیری، مولوی، داستان امیر حمزہ، ج ۲، ص ۱۰۵، ۱۲، ۱۲۶۲، ۱۰۲، ۱۶۰ تا ۱۶۲، ۱۹۱ تا ۱۹۶۔ ج ۳، ص ۱۰ تا ۱۵، ۳۸، ۱۳۳، ۱۳۶

۲۔ ایضاً، ص ۱۵۹

۳۔ ایضاً، ج ۲، ص ۱۶۰

ایں بہتجا ویر دو مارے وجہ میدان باقی کافر ویکھ کے نسے سر گردان
 بہن حیران سی کہ ایہہ کہہ ہو گیا اے - عربیان نے عشق دا منتر پڑھ کے ایہنوں اگے لا لیا
 اے -

کی اس دے سر عربیان پا پتیا لئی کی منتر پڑھ عشق دا پچھے لا لئی
 اہج نہ بانو قلعے دا راہ صاف کر کے عربی فوج دہوں واپس قلعے وچ لے آئی تے اوہدان دہوں
 نصیحت تہوں دجات روانی تے اپنے محبوب دہوں ویکھ کے اوہدے قدام تے ڈگ پئی ^۱

مہر نگار دے مرن مگرون حمزہ اوہدی قبر تے مجاہد بن گیا - عتے دا بادشاہ قارن ، حمزہ
 دہوں اوتھوں دھوکھے نال گرفتار کر کے عتے لے آیا تے اوہنوں بڑیاں تکلیفان دتیاں :
 تے حمزہ دہوں کافران دتا بہت عذاب دیوں بھی جوان دی اک پیالہ آب ^۲

اوس دوران قارن دی بہن دہوں خواب وچ حضرت ابراہیم ملے تے حمزہ دہوں رھا کران تے اوہدے نال
 ویاہ کران دی نصیحت کیتی - اوہدے حمزہ دہوں رھا کیتا تے اپنے محل وچ لے جا کے کھانا کھوایا
 تے قارن دے قتل مگرون حمزہ دمال نکاح کر لیا - ^۳

قصے دے اعتبار نال ایہہ کوئی زیادہ دلچسپ قصہ نہیں ہر مولوی غلام رسول عالمپوری ہوران
 اپنی جادو بیانی نال ایہدوں طول دتا اے - کئی ضمنی قصے دیں - ایہہ ضمنی قصے داستان دہوں
 طول دیں ، اگے ودھان تے قاری یا سامع دہوں دیر تائیں روک رکھن وچ مدد کردے دیں - کجھ
 کہانیاں یعنی حبش دے شہزادے دی القش دی دھی نال عشق دی کہانی ، بزرجمہر دی القش دہوں
 گھوڑا بنا کے سوار ہون دی کہانی ، شہپال دے بھرا سعدان دے ویاہ تے اوہدے مہر لندھور دے جنم
 دی کہانی ، مقدم دی دھی نال پالی دے عشق دی کہانی ، پلعادی دی بھکھ دی کہانی ، بیل گوشان

۱ - غلام رسول عالمپوری ، مولوی ، داستان امیر حمزہ ، ج ۲ ، ص ۱۶۰ تا ۱۶۲

۲ - ایضاً ، ص ۲۳۶

۳ - ایضاً ، ص ۲۳۶ تا ۲۳۱

دے بادشاہ غوشی دی دہی دے افوا دی کہانی، صندوق وچ بند دیو تے بلعادی دی کہانی،
 ہر امیہ دی بازی گری دی کہانی، حمزہ تے گھورا ٹہنے دی کہانی، حمزہ دی اڑھا دون مارن دی
 کہانی، فلان تے عجل (حمزہ دا بھرا) دی جدگ دی کہانی وغیرہ ^۱ اپنی تھان دلچسپ دین بد
 غیر ضروری جاہدیان دین۔ ایہہ کہانیاں ضمنی قصیاں دی اویہ صورت اے جیہندی حیثیت بالکل آزاد
 ہندی اے۔ ایہہ تھان دون بھوت گزور رشتے وال پلاٹ وچ اٹکا رتا جاندا اے۔ جے ایہہ تھان دون
 مڈھ لیا جاوے تے پلاٹ دون کوئی قصان نہیں اپڑا۔ روجی اویہ قسم اے جیہہ تھان دا شتہ بندی
 پلاٹ وال ہندا اے۔ ایہہ تھان قصیاں دا خاص کردار بندی داستان دے کرداران وچوں ای ہندا
 اے، جس سببوں اجیہے قصے پلاٹ وچوں نہیں گڈھے جا سکدے۔

داستان دی اصل دلچسپی ایہہ تھان ضمنی قصیاں وچ ای ہندی اے۔ ایہہ کہانیاں
 روایتی کہانیاں دا مجموعہ ہندیان دین۔ ضمنی کہانیاں، داستان دے اک وڈے رکھ دیاں شاخان
 ہندیان دین، جیہندے وال رکھ دے کھلار دا پتا لگدا اے۔ ایہہ تھان قصیاں راہین سنن والیاں دون
 دیر تائین انجام دا مشتاق رکھیا جندا اے۔ ایہہ وی اک فن اے، جیہندوں اصطلاح وچ داستان
 دا روکدا آکھدے دین۔ ^۲ ایہندے وچ داستان گو دا کمال ویکھیا جاندا اے کہ اویہ داستان دون
 کہیڑے موقعے تے روکدا اے تے کئی دیر تائین روکی رکھدا اے۔ ضمنی کہانیاں سببوں داستان
 امیر حمزہ وچ کئی مڈھ تے کئی خاتمے دسدے دین۔

ما فوق الفطرت عناصر :

داستان امیر حمزہ ما فوق الفطرت عناصر تون وی خالی نہیں۔ کئی مہمان دا تعلق ایہہ تھان
 وال ای اے تے کئی مشکلاں ایہہ تھان راہین حل ہندیان دین۔ مولوی غلام رسول عالمپوری ہوران

-
- ۱ - غلام رسول عالمپوری، مولوی، داستان امیر حمزہ، ج ۱، ص ۱۱، ۱۲، ۱۱۰، ۱۱۳، ۱۸۳ -
 ج ۲، ص ۳۱، ۳۲، ۳۷ تا ۴۰، ۵۲، ۵۳، ۱۳۶ تا ۱۵۰، ۱۷۹ تا ۱۸۵، ۲۲۳ تا ۲۶۵ -
 ج ۳، ص ۱۰۷، ۱۰۸
- ۲ - گیان چند جین، ڈاکٹر، اردو کی شری داستانیں، کراچی، ۱۹۶۹ء، ص ۵۶

اک ہور شک تون در گنہا وی ضروری اے۔ اوہ ایہہ کہ مولوی ہوران دا سب تون پہلا عرس
 جوبہڑا کہ ۱۹۲۰ء تون مظایا گیا سی، ہاڑد دی ۱۶، ۱۵ تاریخ تون ہوا سی۔ تے پھر ۱۹۲۰ء
 تون ۲۳ پھری مطابق ۷ مارچ تون وی مولوی ہوران دی وفات دی مناسبت فال شروع کر دتا گیا۔
 ایس تون شک پھندا اے کہ ۱۵ یا ۱۶ ہاڑد شاید مولوی ہوران دی تاریخ پیدائش ہون
 جوبہڑی مناسبت فال ایہہ عرس مظایا جامدا ہون۔ ایس ہارن خلیفہ فضل الدین ہوران دسیا کہ
 ۱۶، ۱۵ ہاڑد دا مولوی ہوران دی تاریخ پیدائش فال کوئی تعلق نہیں۔ چونکہ عالمگیری دے آگے
 دوالح ہنرگان دے عرس ہاڑد دیاں مختلف تاریخاں تون ہندے سن، گویا ہاڑد دا مہینا عرساں دا
 مہینا سی، ایس لئی مولوی ہوران دے ہاران ہیلیاں تے وی ہاڑد دیاں ایہہ تاریخاں مولوی ہوران دے
 عرس لئی مقرر کیتیاں سن۔ خلیفہ ہوران دسیا کہ مولوی ہوران دی پیدائش ولحے سردیاں دا سعاں
 سی۔ ایس لئی ہاڑد دی ۱۶، ۱۵ تاریخ تون پیدائش دی تاریخ مسجد ایفا درست نہیں۔
 ۱۶، ۱۵ ہاڑد تون پیکر دے سچے وچ ہا گے ویکھئے تان وی درست ثابت نہیں ہندی۔ ۱۶، ۱۵
 ہاڑد تون جون دی ۲۹، ۲۸ تاریخ ہندی اے۔ ایتھے صرف ۲۸ جون ۱۸۲۸ء تے ۲۸ جون ۱۸۲۹ء
 ای تاریخاں زیر بحث لیائیاں جا سکدیاں نیں پر ایہہ تاریخاں پچھلی بحث تے ہوا نہیں اتردیاں تے
 تہ ای مولوی ہوران دی داستان امیر حمزہ دا باقی حصہ شروع کرن ولحے دی مقرر کیتی گئی ۲۰ سال
 دی عمر تون درست ثابت کر دیاں نیں۔ ایہناں تاریخاں تون قمری تاریخاں ترتیب فال ۲۶ رجب
 ۱۲۶۳ھ بروز بدھ تے ۷ شعبان ۱۲۶۵ھ بروز جمعرات بدھیاں نیں۔ ایس لئی ایس پیکر تے بحث
 فضول اے۔

ایس ساری بحث مگروں سٹہ ایہہ نکلا اے جے ۲۹ جنوری ۱۸۲۹ء مطابق ۵ ربیع الاول ۱۲۶۵ھ
 ای مولوی غلام رسول عالمگیری دی حتمی تے درست تاریخ پیدائش اے۔

۱۔ فضل الدین خلیفہ، بیان بابت حالات مولوی غلام رسول عالمگیری، مخطوطہ بقلم راقم، ص ۱۰

۲۔ محمد عزیز الدین عالمگیری، بیان بابت حالات مولوی غلام رسول عالمگیری، ص ۵

ما فوق الفطرت کرداران تے واقعات دی ورتوں اعتدال خال ای کہتی تے جتھے لوڑ جاتی دہیں
 اوتھے ایہناں دا ذکر کہتا نین، کیوں جے راستاں تخیل توں بنان آگے دہیں ورت سکدی - ہر
 ایہدا مطلب ایہہ آکا دہیں کہ قصہ زمین توں اڈا چھڈ کے آسمان توں چھو لگ پئے - مولوی
 ہوری ایس گر توں واقف نین - ما فوق الفطرت عناصر دا دخل اوہناں دی کہانی دسوں وکارڈا دہیں
 سکوں سہارا دیندا تے دلچسپ بنادے اے - مولانا حالی راستاں وچ ما فوق الفطرت دے شعور توں
 فاجائز آکھدے نین ^۱ - ہر ایہہ گل کوئی درست نہیں لگدی -
 پچھوں دے عالم وی ما فوق الفطرت دے دخل توں بہرا خیال نہیں کردے بلکہ راستاں وچ
 ایہناں دے وجود توں اپنے قاری لئی لطف اندوز ہوں دا ذریعہ قرار دیندے نین -
 ایڈیسن آکھدا اے :

" There is a kind of writing wherein the poet quite loses
 sight of nature and entertains his reader's imagination
 with the characters and actions of such persons as have
 many of them no existence but what he bestows on them.
 Such are fairies, witches, magicians, demons, and departed
 spirits." ²

ڈرائیڈن نے ایسے قسم دی شاعری توں ^۳ The fairy way of writing دا نام
 دتا اے -
 راستاں امیر حمزہ وچ جدوں اسپن ما فوق الفطرت دے ذکر تائیں اپڑ دے ہاں تے اک

۱ - حالی، مولانا الطاف حسین، مقدمہ شعر و شاعری، لاہور، ص ۱۷۸

۲. Edmund D. Jones, English Critical Essays, London, 1952, P. 246.

۳. Ibid.

پاسے تے اوہ ساڈے تجسس دے مادے نوں ودھاندا اے تے دوجے پاسے داستان وچ پیچیدگی، بوقلمونی تے دلچسپی دا سامان پیدا کردا اے۔ جتان ہریان تے دیوان نوں انسان وانگر بولدیاں، ہسدیاں، روئدیاں، محبت سے فطرت کردیاں، ہمدردی تے رحم کردیاں تے فیض و غضب دے جزیراں تون متاثر وکھدے ہان تے ساندوں اک طرح دا اطمینان نصیب ہندا اے تے اسین اپنے خیالان تے جزیراں تے ہور بوہتا اعتماد محسوس کرن لگ پیندے ہان۔ گویا مافوق الفطرت ساڈے جزیراں دی تفتیح دا بہترین ذریعہ اے۔

مولوی غلام رسول عالمپوری ہوران داستان وچ رکاوٹ، پیچیدگی تے حیرت انگیز فضا پیدا کرن، عشقیہ مہمان دہن سسر کرن، ہیرو نوں کامیاب کرن تے مشکلاں دہن سوکھیاں کرن لئی مافوق الفطرت عناصر کولوں مدد لئی اے۔ وقار عظیم آکھدے ہین :

" داستان میں مافوق الفطرت عناصر کی شمولیت بہت ضروری ہے بلکہ جن

عناصر کو کچھ لوگ غیر فطری سمجھتے ہیں وہی اصل داستان کے فطری عناصر

ہیں۔ اگر یہ نہ ہوں تو داستان، داستان ہی نہ رہے۔" - ۱

داستان امیر حمزہ وچ دیو، جن، پسی، عجیب الخلق حیوان، بلاوان، جادو گر، پتلے، جادو،

حکیم، پیر تے نبی وغیرہ پیش کیتے گئے ہین۔ فطرت تے چٹا دیو سپہ تون وڈے ہین۔ سراسر پد دے

راہ وچ ناہو دیاں بلاوان دا حلیہ تے حمزہ دی فوج نال اوہدناں دا سلوک ملاحظہ ہووے:-

ایہ بلائیاں لک تیک سن وانگوں انسان لگون ہیٹھ دوال دی مثل تمام عیاں

حال لتان وچ گردن پیچ گھٹن دوجار مرد اکھیڑتے سکدے کر کر زار ہزار

جین ول چاہیں پھیریدے اسپان وانگ دوڑا مار گلان وچ مکیاں رخیں چیرٹان لا

ہیٹھ بلائیاں پہلوان عاجز تے لاچار ہسدے نالے رووندے حیرت دے وچکار

۱ - وقار عظیم، ہماری داستانیں، لاہور، ۱۹۵۶ء، ص ۳۱

۲ - داستان، ص ۱۶۵

۳ - داستان، ص ۱۶۶

۱- اشرافان دے سران تے چڑھ چڑھ بہن گوار جاہل ابر عالمان ہو بہندے اسوار

بہان دی مدد لئی حمزہ کوہ قاف جاندا اے تے بہان دے علاقے شارستان تے زبردستی قابضی عفریت نال مقابلہ کرا اے - اوہدے حمزہ نون بوہت وڈا پتہ - ماریا پر حمزہ نے ڈھال اتے جھل لیا تے آپ حمزہ گوڈیاں تائیں زمین وچ دھس گیا :

۲- گوڈیاں تائیں دھس گیا وچ زمین امیر نکلیا اک چھال تھیں دھرتوں عالمگیر

آخر حمزہ نے اوہدوں قتل کر دتا - پھر اوہدے پتر خویائے نال مقابلہ کر کے قتل کیتا تے ایہدیاں نال ہزاران دیوان دن ماریا -

پھر کوہ قاف دا بادشاہ سمندو دیو اے اوہدے اک ہزار ہتھ پیر نین :

اک سمندو نام ہے دیو سفید حرام ہتھ ہزار تے پیر ہے اسدے سخت تمام

۳- سب دیوان دا بادشاہ قاف ادر سردار چلیا شارستان نون لے لشکر مردار

ایہدا قد ۱۹۰ گز سی :

۴- اک سو نوے گزان دا اس دا قد بلند سر دیوان اوہ تخت تے روئدا بد بیودد

حمزہ نعرہ مار کے حملہ کرا اے تے اوہدوں قتل کر دیتا اے (۵)

اوکڑان نون مافوق الفطرت کیویں حل کردے نین - دیوان نال مقابلہ کرن لگا حمزہ بڑی مشکل

وچ پھس گیا - جدوں سہ تون پہلے بڑھے دیو نال مقابلہ ہویا ، حمزہ نے پہلے وار نال ای شدید

زخمی کر دتا پر جدوں اکا ختم کرن لئی دوجا وار کرا سی تے اوہ دیو ٹھیک ٹھاک ہو جاندا سی -

اوتھدے حمزہ نون حضرت خضر مل کے رہنمائی کردے نین تے دیوان نال جنگ کرن دی حکمت دسدے

نین -

۱ - غلام رسول عالمپوری ، مولوی ، داستان امیر حمزہ ، ج ۱ ، ص ۱۲۳

۲ - ایضاً ، ج ۲ ، ص ۱۰

۳ - ایضاً ، ص ۲۷

۴ - ایضاً ، ج ۳ ، ص ۱۹۵

۵ - ایضاً ، ص ۱۹۶

کہا خواجہ خضر نے میرا نام بلند کرن نصیحت آئی۔ تینوں اے فرزند

زخم لگا اک دیو فون مار تہ روجی وار روجی واری مارہاں ہو بہدا ہوشیار

ایہو حکمت جنگ دی دیوان دال کریں پکڑ پناہ خدائے دی ہر گز نہ ڈریں۔

ایسے حکمت نال حمزہ لا تعداد دیوان دا قتلہ کردا اے پر اک تھان تے پھر پریشان ہو

جاندا اے۔ سمندو دیو نال اوہدا مقابلہ ہویا۔ اوہدے اک ہزار بازو سن۔ حمزہ دے اک

وار نال ست بازو جھڑ گئے:

سارے بازو ایسے آہا اک ہزار ست اوہدان تھیں جھڑ پئے جان لگی تلوار۔

سمندو دیو زخمی ہو کے غائب ہو گیا تے جدوں پھر سامنے آیا تے اکا صحیح سلامت سی کئی

واری انجے ای ہویا:

کتنی وار امیر نے زخم لگایا کار اوہ ثابت ہو آئی۔ مڑ مڑ کے ہر وار۔

حمزہ حیران سی کہ کیہہ کرے۔ رات دن خواب وچ حضرت ابراہیم ملے تے اوہدان دسیا کہ قلعے

دے اندر آب حیات دا حوض اے جتھوں سمندو اپنے زخم دھو کے ٹھیک ہو جاندا اے۔ اوہنوں پور

دے۔ حمزہ نے انج ای کیتا تے پھر دیو نون زخمی کیتا۔ ہن اوہ غائب ہویا پر آب حیات

ملن پاروں۔

جنان، دیوان تے پریاں دے واقعات تون اڈ حمزہ تے اوہدے ساتھی کئی واری ایہندان

ما فوق الفطرت شیوان دی مدد نال مشکلاں وچوں گلدیے ہن۔۔۔ حمزہ دا ساتھی لہوور قید ہو

گیا تے اوتھے اورگ تے کورگ دی بہن فون خواب وچ حضرت شیخ علیہ السلام ملے تے اوہندان اوہنوں

۱ - غلام رسول عالمپوری، مولوی، داستان امیر حمزہ، ج ۲، ص ۹

۲ - ایضاً، ج ۳، ص ۱۰۳

۳ - ایضاً، ج ۲، ص ۲۱

۴ - ایضاً، ج ۳، ص ۱۰۳

لندھور تون رہا کران تے اوہدے نال ویاہ کران دی تلقین کیتی ۔۔۔

حمزہ پریان تون ناراض ہو کے وطن ول واپس ٹردا اے ۔ راہ وچ حضرت خضر ملدے دین

تے اوہدوں اک عجیب گمہ دیندے تھن تے دسدے تھن کہ ایہہ ضرورت دے مطابق لہی ہو جاہیا
کے گی ۔۔۔

اک دیو حمزہ تون رکھ نال بھد کے خوب سزا دیندا اے تے اپنے مذہب مردہ سمجھ کے اوہد

دے کھلڑ وچ بھد کے اک پہاڑ تے سٹ آؤندا اے ۔ اوتھوں اک پردے دے زپھے ججات ملی ۔۔۔

انسج داستان امیر حمزہ مافوق الفطرت عناصر نال بھری پٹی اے تے داستان تون رنگینی

تے استعجاب دیندی اے ۔

کردار نگاری :-

کردار نگاری داستان دا اک اہم جز اے ۔ داستان امیر حمزہ دے کرداران دا جائزہ لیا

جان تے اوہدوان تون دو گرویان وچ ودڈیا جا سکدا اے ۔ یعنی مردانے تے زنانے کردار ۔ دیو

وغیرہ مردانے تے پریان زنانے کرداران وچ ای شامل ہو جان گے ۔ مردانے کرداران وچ حمزہ، عمر امیہ،

نوشیروان، لندھور، عمر معدی بن کرب، بختک، گاؤ لنگی، شہداد حشی، یوبین کاؤس، بہمن، گستم تے

مافوق الفطرت، وچون قریش محمد، خریائے دیو تے اوہدا بیسو عفریت، رعد جیش تے برق چینی دیو،

سمندو دیو، سموم دیو، اشقر، ارنیس تے سفید دیو زیادہ ذکر لائق تھن ۔۔۔ زنانے کرداران

وچون مہر نگار، مریم بن ناصر شاد، قارن دی بہن، رابعہ بن فتحوس، گیلی اسوار، مہر افروز،

ہرور دی بہن، گلچہرہ تے خورشید بہت تہمتن ۔۔۔ تے مافوق الفطرت وچون اسما ہری تے ارنج ہری ۔

زیادہ مشہور تھن ۔

۱ - غلام رسول عالمپوری، مولوی، داستان امیر حمزہ، ج ۱، ص ۱۱۲، ۱۱۳ -

۲ - ایضاً، ج ۲، ص ۲۱

۳ - ایضاً، ص ۲۵، ۲۶

کچھ شور کردار نجومی، رسال تے حکیم وغیرہ دی شکل وچ نظر آوندے نیں - جیہوں
 وشیروان دا درباری نجومی ہزرجمہر تے اوہدا پتر سیا وخت تے اوہدا اک حکیم مشوک سی -
 تے بہان وچوں شارستان دی ملکہ ارنج دی اک درباری نجومی پری سلاسل سی :

آہے ارنج پری دی سی اک خاص وزیر نام سلاسل اوسدا پارہ پندر منیر
 ماہر علم نجوم دی وجہ رسل استاد آہا علم نجوم دا اسدوں چکا پار -

ایس تون علاوہ عام کرداران دی تعداد تے ان گنت اے - بادشاہوان دیان فوجان، محل
 دیان لوڈیان تے خواصان، تے شور درباری سارے ایس ورے وچ آوندے نیں -

جے کرداران دی نوعیت تے اوہدناں دے آہو وچ تملقات تون دیکھئے تے اوہدناں وچ بادشاہ،
 راپا، آقا، غلام، عاشق، معشوق، باپ، مان، بیٹا، بیٹی، بہن، بھرا، سہیلی، گھم جھولی، دوست،
 دشمن، بڑھے، جوان، خوش و خرم تے رجیدہ، ہر طرح دے کردار نظر آون گئے - مولوی غلام رسول
 عالمپوری دا ایہہ کمال اے کہ ہر کردار دی شخصیت، مقصد، عسرہ، ماحول تے نفسیاتی رجحان تون سامنے
 رکھ کے اوہدناں تون پڑھن سدن والیان نال واقف کرایا نیں -

خواجہ امان نے حدائق انظار (ترجمہ بوستان خیال) دے دیباچے وچ داستان دیان کچھ
 خوبیاں گنائیاں نیں - آکھدے نیں :

* ظاہر ہے کہ نفس قصص اور افسانے کے واسطے چند مراتب لازم و واجب ہیں -
 اول مطلب مطول و خوشنما، جس کی تمہید و بدش میں توارد مضمون اور تکرار بیان
 نہو - مدت دراز تک اختتام کے سامنے مشتاق رہیں - دوم بجز دعائے خوشی
 ترکیب و مطلب دلچسپ کوئی مضمون سامنے خراش و سزل درج نہ کیا جائے - سوم
 لطافت زبان و فصاحت بیان، چہارم عبارت سربہ الفہم کے واسطے فن قصہ کے لازم ہے،

پہلے تھوڑے وقت میں پچیس سو توارہ گزشتہ کا لطف حاصل ہو - نقل واصل میں
ہرگز فرق نہ ہو سکے " -

داستان امیر حمزہ وچ مولوی غلام رسول عالمگیری اجپہاں خوبیاں دسوں قائم رکھن وچ کامیاب
نہیں۔ طاہر اے کہ ایہ خوبیاں کرداروں راہیں ای تائیں رکھیاں جا سکدیاں
داستان امیر حمزہ وچ کردار نگاری دیان بوہت چنگیاں مثالان ملدیان ہن - شاعر نے جیہڑے
دی کردار واپہاں کوتا اے اوہدیان ساہیاں امتیازی خوبیاں دن قائم رکھیا اے - کوئی اجپہسی گل
نظر نہیں آوہدی جیہڑی قائم کھتے گئے کردار دے خلاف ہوں -

عام طور تے کہیا جاندا اے کہ کردار نگاری وچ ارتقا دیہن ہندا - سکون ایہہ جامد
ہندی اے - اک کردار جیہوں مڈھوں ٹردا اے، اخیر تاہن انجدا ای رھندا اے - نیک کردار نیکی
دا مجسمہ تے بھڑا کردار ہدی دا مجسمہ ہندا اے - نیکان وچ کوئی ہدی تے بدن وچ کوئی
ہکی کردار نگاری دی روح دے خلاف سمجھسی جاندی اے - ہیرو دنوں خیر دا مجسمہ سمجھیا
جاندا اے، ہر ایہہ گل غیر فطری جاہدی اے - داستان امیر حمزہ دے کردار فطری کردار ہن -
ایں داستان دے ہیرو، جیہڑا کہ خیر دا مجسمہ، مذہب دا مبلغ تے اک عظیم مرد میدان اے، وچ وی
کدھرے کدھرے فطری کمزوریاں موجود ہن تے اوہدے ویری لوکان وچ کئی صفتان پائیاں جاندیاں ہن -
ایں داستان وچ کئی تھاون تے کرداران دے نان ای رومادی قسم دے ہن - ایہدا پہلا سین
ایران دے شہر مدائن وچ اے تے پھر داستان وچ جازیبیت پیدا کرن لئی دور دے فرضی تھاون دے
نان دے گئے ہن - جیہوں انہر دریا جوش (دریا دا نان) تے قضا و قدر (شہر) وغیرہ -
انج ای کئی کرداران دے نان وی رومادی ہن - کئیہاں فال اسم صفت لائی گئی اے
مثلاً سعد یمانی، شیر شکن ادا، ہرمز خزان، ارض سس دلیر، تپسی روئین، قہ، میدان

۱ - گیان چند جین، ڈاکٹر، اردو کی دثری داستانیں، ص ۵۵

۲ - ایضاً، ص ۸۵

پنجمہ گجر، روئین تن فولاد، ہاشم جگر خوار، گاؤ سوار دلیر دل (گاؤ لنگی)، زرتشت گرگ سوار،
 رابعہ پلاس پوس وغیرہ - ایسے طرح جادو گر یا جادوگرہاں مثلاً رخ جادو تے فرخ جادو دے ناوان
 جی وی ایہہ صفت اے -

داستان دے ہیرو حمزہ دیان کجھ بیویان یعنی مہر نگار، مہر افروز، اسما بھئی تے گیلی اسوار
 دے دان وی رومانی دین تے انسج حمزہ دے کجھ پتران دے نان یعنی قباد قریش محمد، (بھئی وچون)،
 سمد طوق، علمش رومی (المعروف رستم بیلتن)، بدیع الزمان، شہانہ بھئی شہانہ، ہاشم جگر خوار
 وغیرہ وی رومانی دین -

داستان امیر حمزہ جی کرداران دی کثرت بوقلمونی دا عجیب طلسم پیش کردی اے - اہم کردار
 وی ڈیڑھ سو تون گھٹ نہیں - غیر اہم تے ہزاران تون وی ودھے پئے دین پر کردار نگاری دے لحاظ نال
 ایہناں دے مزاج جی وکھرا ہن ملدا اے - کجھ شاہکار کرداران دا بیان کیتا جاندا اے :

حمزہ :-

سبھ تون پہلان داستان دا ہیرو حمزہ اے - ایہہ نہایت پاکباز، صاحب ایمان تے اصول پرست
 اے - اپنے اصول تون وال برابر وی نہیں پھردا - مثلاً جگ وچ پھل نہیں کردا، سگون اپنے اتے تن
 چار وارن دشمن کولون کرواندا اے تے پھیر دشمن تے وار کردا اے - بہرام نال جگ دا موقع دیکھو :

حمزہ تائیں آکھدا - مردا کرے وار

حمزہ کہندا - نان کران وار اول اے -

بہرام نے وار کیتا تے حمزہ نے جھل لیا تے پھر بہرام فون آکھیا :

ہو مردانہ آکھدا حمزہ اے بہرام

تن حملے کر ہور تون کر کے زور تمام

چار وار جھل لین تون بعد حمزہ دشمن فون للکار دا اے تے ہوشیار رہن لئی آکھدا اے :

جھل گیا وچہ ڈھال دے حمزہ چار وار

خاندانی بہرام نون کہے رہیں ہشیار -

پتا لگا کہ بہرام وی پہل نہیں کرنا چاہندا سی ، ایس لئی ایہہ کردار دی بختہ اے پر
 حمزہ دے مقابلے وچ کمزور اے کیوں جسے بعد وچ اوہدے ہیٹھ اتے چار وار کہتے نیں - پوری داستان
 وچ صرف اک وار حمزہ اپنے ایس اصول دی خلاف ورزی کردا اے - عفتیت دا پتہ خوپائے مقابلے وچ آیا -
 اوہ پہلا وار کرنا ای چاہندا سی کہ حمزہ نے پہلا وار کر کے اوہدوں قتل کر دتا ۔۔!
 لڑائی دے طہل وچ تون فوراً بعد حمزہ لڑائی ختم کر دیندا اے تے واپس آ جاند اے -
 دشمن خون پور کرن تون بعد سبہ تون پہلان اسلام قبول کرن دا سوال کردا اے - ایتھے ایس بوہت
 ای اہم کردار وچ شاعر نے بوہت کمزوری دکھائی اے کہ حمزہ دشمن دسوں دھمکی وی دیندا اے کہ
 جسے اسلام قبول نہ کیتا تے قصاں اٹھائیں گا - انسج داستان دے پڑھن سہی والے دے دل وچ شبہ
 بین دا خطرہ اے کہ خون اسلام تلوار دے زور نال کھلویا اے - حمزہ وچ ایہہ صفت اے کہ بھاویں کوئی
 ظاہر داری نال ای اسلام قبول کر لیندا اے، اوہ اوہدوں پیار کردا اے - بختک، ڈوبیں تے نوشیروان
 جان بچان لئی مسلمان ہو جاندے نیں تے حمزہ حسن ظنی تون کم لے کے اوہدناں دا حوصلہ ودھاوا
 اے :

من گھڑے اسلام تہوں وجہ دلاں افساق	بختک ڈوبیں بادشاہ کر کے اک افساق
سب تے کردا شفقتاں عرب امیر جوان	تھے کھوٹے دلاں تھیں ظاہر مسلمان
تے بختک مردار تے کیتا بہت پیار	زوبیں تاہیں لطف تھیں پھڑپھا وجہ کنار
میں تیرا فرزند ہاں تے تہوں میرا باپ	تخت اتے سلطان تون چا پھلایا آپ

کوہ قاف چون برہاں ہے اک ٹوپی تحفہ دتی سی ، جیہدوں پا کے آدمی غایب ہو سکدا سی -
 حمزہ نے اپنے ساتھی عمر امیہ تون اوہ ٹوپی ایس شرط تے دتی سی کہ اوہدوں پا کے تے غایب ہو کے

۱ - غلام رسول عالمپوری ، مولوی ، داستان امیر حمزہ ، ج ۲ ، ص ۱۶

۲ - ایضاً ، ص ۲۳۳

دشمنوں جانوں نہیں مارنا کیوں جسے دھوکھے والے دشمنوں مارنا تیسے ماڑے بندے کا کم ہے :

تاج دہان میں تھکے نون جسے کرسیں سوگند پا اسنوں سر کسے نون دیہیں نہیں گزند

عزیمہ آگھدا مینوں قسم خدا جان نہ ماراں کسے دی مین اسنوں سرہا -۱-

مر عیار، حمزہ دے دشمنان لڑیوں، نوشہروان تے بختک نون دارو پھا کے بندہ لیاؤندا ہے ، حمزہ اوہدوں

ضلع ہنددا ہے کہ اندج دفعے فال پھڑن فال ساڈی بہادری تے ضرب لگی ہے -۲-

جتھوں تیک مردانگی تے بہادری دا تعلق ہے، ساری داستان حمزہ دی عظیم الشان بہادری

وال بھری ہوئی ہے، جیہدا کہ دشمن وی اعتراف کردا ہے - دشمنوں پھڑن تون بعد حمزہ اوہدوں

پچھدا ہے کہ مین تینوں کیوں پھڑیا - تے اویہ جواب دیندا ہے - حمزہ تے سرسال دا سوال جواب ویکھو:

سرسال مین کس طرح آندا پکڑا اسیر اویہ کہندا کر عاجزی سن ہے عرب امیر

تون مردا کر مردی مینوں لیا دہا میرے اج غرور نون دتو توڑا ادا -۳-

تے حمزہ اخیر تے ہر دشمن نون ایہہ پیغام دیندا ہے :

حمزہ کہندا آگھدے عالم تے داندا مرد ہووے یا مرد دی خدمت دے وجہ تے -۴-

ہا حمزہ نے فرمایا مرد گئے فرما مرد بندے یا مرد دی خدمت ادر تے -۵-

داستان دے ہیرو دا ایمان مضبوط ہے تے اویہ عزت صرف اللہ ولوں سمجھدا ہے :

حمزہ کہندا کون ہے شاہی دیوں ہمار چاہے اللہ جس نون آپ کرے سردار -۶-

۱ - فلام رسول عالمگیری، مولوی، داستان امیر حمزہ، ج ۲، ص ۶۵

۲ - ایضاً، ج ۱، ص ۲۳۷، ۲۳۸

۳ - ایضاً، ج ۳، ص ۱۹۰

۴ - ایضاً -

۵ - ایضاً، ص ۲۳، ۱۰۸، ۱۰۹

۶ - ایضاً، ص ۸۱، ۸۰، ۸۲

ذات سے گوت

مولوی غلام رسول عالمپوری دی ذات ہارے سارے لکھاری^۱ متفق ہیں کہ آپ گوجر سن -

مولوی ہوری آپ ای اپنے اک دوست میان غلام حسین دین چٹھی وچ لکھدے دین :

ایہہ تے ہے خط رو رو لکھیا گوجر ذات کہندے

طرف عزیز نجیب پیارے جان جگر یا سینے^۲

گوجر بھوت پرانی قوم اے - بعض لوکان گوجر دے معنے گاؤ - چرا کہتے دین ہر ایہہ کسے اک قوم

لٹی نہیں منے جا سکدے کیوں جے پراندیاں اکثر توکان ڈنگر چرادیاں سن الہتہ سنسکرت وچ لفظ

گور - چرا آیا اے - گوجر دا لفظ حرفان دی تبدیلی نال کجھ دوجے ملکان وچ وی ورتیا جادا

اے مثلاً خزہ، جزہ، چرز، گرز وغیرہ حرفان دیاں کجھ تبدیلیاں تون بعد ہندوستان وچ پھلان پھیل

ایہدا تلفظ گوجر ورتیا گیا تے پھر حرفان دی کجھ تبدیلی نال گوجر بن گیا -^۳

مولوی ہوران دی گوت ہارے صرف محمد عزیز الدین ہوران لکھیا اے کہ اوہناں دی گوت

"وس گورسی" سی -^۴

گوجران دیاں گوتان دی تعداد مختلف دسی جادی اے A glossary of the tribes

and castes of the Punjab and N.W.F.P. وچ ۸۲، ۱۰۱، ۱۲۰، تے ۳۸۸ گوتان دی گنتی دا

ذکر ملدا اے -^۵

۱ - محمد عالم کپورتھلوی، ڈونگھے وہنان دا شاعر، ص ۸،

۲ - مولا بخش کشتہ، پنجابی شاعران دا تذکرہ، ص ۲۳۸

۳ - غلام رسول عالمپوری، مولوی، ست پھل، ص ۵۱

۴ - محمد عبدالملک خاٹصاحب، شاہان گوجر، اعظم گڑھ، ۱۹۳۳ء، ص ۲۷، ۲۸، ۲۰

۵ - محمد عزیز الدین قانودگی، سوانح عربی مولوی غلام رسول (قلمی نسخہ)، ص ۵

حمزہ اپنے دوستان لئی ایثار دکھاندا اے۔ سراندیپ دے راہ وچ اک ٹاپو وچ جدوں حمزہ تے
 اوہدی فوج بلاوان دے ڈھسے چڑھ گئی تے سر عیار، عیاری نال بلا کولوں چھٹ گیا۔ اوہدے سبھ
 دنوں پہلان حمزہ نون چھڈوانا چاہیا پر اوہدے آکھیا پہلان دوجے ساتھیان دی مدد کر۔
 ایسے طرح حمزہ مع فوج دے جدوں مصر والیان دی قید وچ زندگیران نال جکڑیا جاندا اے تے مقلد حلبی
 اوتھسے اپڑ کے حمزہ دیان زندگیران توڑنا چاہندا اے تے حمزہ اوہدوں آکھندا اے :

حمزہ کہندا دوستان اول بند اتار پھر میرے دل آسان اے میرے غمخوار۔^۱

حمزہ وچ دشمن نون معاف کرن دی خوبی وی لہدی اے۔ قارن اوہدوں زہر دیندا اے پر اوہ
 بچ جاندا اے۔ حمزہ اوہدوں کھلے دل نال معاف کر دیندا اے۔^۲

اپنے دوستان خاطر اپنی اولاد نال وی لڑ پیندا اے اوہدا پتر سر۔ اک موقع تے اوہدے
 بار بلعادی نون زخمی کر دیندا اے۔ حمزہ نے اوہدوں برا بھلا آکھیا پر سر ہو وی گرم ہو گیا
 اخیر حمزہ نے پتر نال جدگ کیتی تے اوہدوں شکست دتی۔^۳

اپنے خلاف گلان سندن دا حوصلہ وی حمزہ دی اک نمایاں خوبی اے۔ حمزہ نوشیروان نون خستہ
 حالی چون کڈھن لئی چین ول گیا تے آخر آتش کدے وچوں لہ لیا۔ نوشیروان نے اوہدوں نہ
 پہچانیا تے اوہدے موندہ تے ای اوہدی بد گوئی تے فیبت کیتی تے اوہدے حمزہ نون سزا دین
 دے عزم دا اظہار وی کیتا۔ حمزہ اوہدوں بار بار باپ آکھندا رہیا تے اخیر دوبارہ تخت تے
 لیا بٹھایا۔^۵

۱ - قلام رسول عالمگیری، مولوی، داستان امیر حمزہ، ج ۱ ص ۱۲۷

۲ - ایضاً، ص ۱۹۲، مولوی، داستان امیر حمزہ، ج ۱ ص ۲۵

۳ - ایضاً، ص ۱۷۰، ۱۶۲، ۱۶۱، ج ۱ ص ۱۷

۴ - ایضاً، ج ۲ ص ۱۰۷، ۱۰۸

۵ - ایضاً، ج ۳ ص ۶۶ تا ۸۰

داستان امیر حمزہ دا ہیرو کوئی فرشتہ نہیں کہ غلطی نہ کرے اوہ وی بددہ بشر اے تے
 غلطی کرنا بشر دی فطرت اے - اپنے چنگے اخلاق ہون دے باوجود کجہ بشری کمزوریاں پائیاں
 جاہلیاں نیں - ایہہ گل کردار نون حقیقت تون دور نہیں رہن دیندی -

حمزہ گھوڑا لینا چاہندا اے پر باپ اجازت نہیں دیندا تے ایہہ بغیر اجازت تون موندہ
 زور ہو کے عمر ایہہ نون مال لے کے ٹر پیندا اے - ۱-

مہر نگار بہت نوشیروان مال عشق سبھوں وعدہ کیتا کہ اوہدے سوا کسیے ہو مال ویاہ نہیں
 کرے گا تے مہر نگار وی وعدہ کیتا کہ کسیے ہو نون خواہد نہیں بھائے گی، پر پھر مہرنگار مال
 ویاہ کرن تون پہلان اسکا ہری تے مہم بہت ناصر شاہ مال ویاہ کر لیا ۲-

سخت پیاس ویلے حمزہ اپنے دشمن قارن کولوں بستی لجاجت مال پانی منگدا اے - ۳- جیہڑا
 کہ اک ہیرو دی شان دے شایان نہیں - اوہدی خود داری نون ٹھیس اپڑ دی اے، قارن نون
 موقع ملیا، اوہنے زہر ملا کے پانی دے دتا -

حمزہ نوشیروان ہارے متضاد رائے رکھدا اے - نوشیروان دے مان آگے ای خط وچ اک تھان
 تے آکھدا اے :

ہین عادل سدا وادا اے عادل بادشاہ

تین پر واضح ہويا شوقون کرہن نگاہ

پر آگے جا کے اوسے عادل نون بد عہد آکھدا اے :

جے تیریاں بد عہدیاں اک اک کران شمار دفتر چاہینے لکھن نون کاغذ کئی ہزار ۴-

حمزہ شراب دا دلدادہ اے تے اکثر تقریباں وچ خوب شراب پیندا اے - عمر ایہہ راہین دوبارہ مہرنگار

۱ - غلام رسول عالمپوری، مولوی، داستان امیر حمزہ، ج ۱۱ ص ۳۵

۲ - ایضاً، ص ۱۰۰، ۱۹۳، ۱۹۵ --- ج ۱۲ ص ۱۷

۳ - ایضاً، ج ۱، ص ۱۶۹

۴ - ایضاً، ص ۲۱۲

مل گئی تھے حمزہ اوہدوں لے گئے دو جسے دوستان نال حلب آیا تھے اوتھے عیش و عشرت دا ایہہ
حال سی :

اندر خوشیاں عیش دے گزریں چالی روز وچہ شراب کباب دے سب فرحت اندوز -۱-

شراب دے نال نال حمزہ گاؤں والیاں عورتاں نوں بوہت پسند کردا اے :

نت امیرالمومنین حمزہ فرخ نال رهندا اندر جشن دے شادان تھے خوشحال

گستم نوں فرماوہدا اک دن عرب عزیز گاؤں والی پاس تین ہرے یا نہیں گنیز

عرض کرے ہتھ بندھے گئے گستم بد اسلوب پاس میرے ہن مطہران ست کنیزان خوب

حمزے نے فرمایا دو ساڑھے ول گھسل جانہ سرود سفائیکے آون وچ محل -۲-

اپس داستان دے ہیرو دی آخری اخلاقی کمزوری آپنے قریبی یار عمر امیہ نال برا سلوک اے -

حمزہ نے اپنے حریت روئین تن فولاد نوں پھڑیا تھے عمر امیہ نے دو جسے عربی بہادران دی صلاح نال

قتل کر دتا - حمزہ بوہت ناراض ہو گیا، کیوں جسے اوہ حریت نوں اسلام دی دعوت دینا چاہدا

سی - حمزہ نے عمر نوں ست کوڑے مارے :

عمر کہے میں ماریا مارن لائق سی جسے میں کافر ماریا ظلم گیا ہو گی

سن حمزہ نے کوڑے مارے ست اٹھا تھے ہن باہون چھوڑ کے حکم دتا فرما

ایدون اگے جسے گدی ہوہون پھیر دلیر سر تیرا میں بدن تھیں لاهوان پھڑ شمشیر -۳-

ادج مولوی غلام رسول عالمگیری ہوران داستان امیر حمزہ دے ہیرو نوں بلند اخلاق تھے

بشری کمزوریاں دا حاصل بنا کے اوہدوں اسمانی مخلوق بدن تون بچایا تھے زمینی مخلوق رکھ کے زمینی

لوکان دا نمائندہ بچایا اے -

۱ - غلام رسول عالمگیری، مولوی، داستان امیر حمزہ، ج ۲، ص ۹۰

۲ - ایضاً، ج ۱، ص ۱۲۵

۳ - ایضاً، ج ۳، ص ۱۵۲

عصر امیہ :-

دوجا اہم کردار عصر امیہ دا اے - حمزہ دا مڈھ دا ساتھی تے حمزہ دے باپ
عبدالطلب دے بیگ (قائد) امیہ زمی دا پتر اے - ایہہ بوخت وفادار اے تے حمزہ دے اوردی
فوج دی مدر لئی ہر ویلے اپنی جان تلی تے چائی پھر دا اے - مسخرہ وی اے تے لاجی وی -
اوردی کول بزرگان ولوں ملے تحفے نین مثلاً زمبیل، توبرا، شیشہ نفت تے ٹوبی - ایہناں سبوں
اودے گئی مہمان سر کردا اے - وٹے وٹے پہلوان ایہدے کولوں ڈردے نین - ایہدی خوب دھم پنے
جادی اے - وٹے وٹے جادوگران نون وی مات کر جاندے اے -

داستان امیر حمزہ وچ ایہدے سپرد گئی کم جاہدے نین مثلاً جنگ دے دوران جدوں حمزہ
نون دعرہ مارن دی لوڑ پیندی اے - اودے ایہنوں خاص اشارہ کردا اے - ایہہ اپنی ٹوبی اتاہے
نون سٹندا اے تے فوج پیدل ہو جادی اے - جنگ وچ جیہناں حریفان نون حمزہ قابلہ کر کے
ہے وس کر کے سٹ دیندا اے ، عصر اوردیاں نون میدان وچوں چک کے اپنے پاسے لے جاندے اے ،
تے اوردیاں دے کٹان وچ والا پا کے قیدی بنا لیندا اے - شیشہ نفت دی ورتوں کردا اے تے اوردے
نال دشمن دے شہراں تے فوجاں نون ساڑ دیندا اے - ازھر تے اوردے شہر نون ساڑیا ،
کاخ تے اوخاص دے حصاراں نون ساڑیا تے ایہناں دیاں فوجاں نون ساڑ دتا - ایسے طرح خونخوار
دے حصار نون ساڑیا - لڑائی دے دوران دشمن دی تلوار یا اوردیا قبضہ ڈگ پنے تے عصر
اوردیوں اپنا حق سمجھ کے قبضہ کردا اے -

ایہہ حکیم وی اے تے جدوں وی حمزہ زخمی ہندا اے ، ایہہ اوردیا علاج کر کے ٹھیک کردا
اے - ۱- عصر امیہ ، عصر عیار دے نان تے وی مشہور اے تے ایہہ حمزہ تے اوردی فوج دی حمایت وچ

۱ - غلام رسول عالمگیری ، مولوی ، داستان امیر حمزہ ، ج ۱ ، ص ۲۰ ، ۲۲ ، ۲۳ ، ۲۳۱ -

ج ۳ ، ص ۲۱ ، ۳۳ ، ۹۳ ، ۱۲۰ ، ۱۲۱ ، ۱۲۲ ، ۲۲۲ ، ۲۲۲ -

۱۲۴ ، ۱۲۶ ، ۱۸۸ ، ۱۸۹ ، ۱۹۰

۲ - غلام رسول عالمگیری ، مولوی ، داستان امیر حمزہ ، ج ۲ ، ص ۴۱ ، ج ۳ ، ص ۱۰۳ ، ۱۱۸

عباری، چوری تے دھوکھے بازی نال وی کئی واری کم لے کے دشمن نوں ہراساں کرا اے۔ ایہہ
بچپن تون ای اجیہا اے۔ پڑھائی ولے استاد دی جتنی چرا کے حلوائی ہتھ ویچی تے اوہدے
گولوں مٹھائی لے کے کھادی۔

پھر حمزہ لئی مصر جا کے اک سوداگر گولوں دھوکھے نال گھوڑا لے آندا۔ کرواوان دسوں
بیہوشی دا دارو پیا کے بیہوش کر دتا تے اوہدان دے اوہدے تے خچران چرا لئیاں۔ اوہ
حمزہ نوں آگھدا اے کہ جے تون مہر نگار نوں ملنا سی (پہلی وار) تے مینوں دسنا سی۔
مین چوری چوری اوہدوں تیرے کول لے آندا۔ مین تے وڈا چور ہان۔ سر اندیپ دے ٹاپو
وج عباری سببوں یلعادی تون بدلہ وی لیا تے بلاوان تون ساری فوج نوں رھائی وی روانی۔ گستم
دسوں لدھور نال ایہہ آگھ کے لڑایا کہ اوہدی گرز تے کھوکھلی اے۔^۱

ایہہ بہادر وی اے۔ اک موقع تے پتھر مار مار کے چالی دشمنان نوں قتل کیتا۔ ایہہ
چھال مارن دا ماہر اے تے جنگ وچ ایہہ حربہ بوہت کامیاب اے۔ استفانوس دے تیر گولوں چھال
مار کے ای بچیا سی۔^۲

لالچی بوہت اے۔ دشمن گولوں وڈھی لے کے اوہدی مدد کرا اے۔ گستم گولوں وڈھی
لے کے حمزہ گولوں اوہدے پتران نوں بچان دی کوشش کرا اے۔ آدم دے مزار توں بوہت سارا مال
حاصل کیتا۔ حمزہ بختک دیاں گستاخیاں تون تنگ آ کے اوہدوں ماردا چاھندا اے پر صراہیہ
لکھ بے رشوت لے کے اوہدوں بچا لیندا اے۔^۳
حمزہ وانگر ایہہ وی دشمن تے پہلا وار نہیں کرا تے دین ابراہیمی دی تبلیغ وی کرا اے۔^۴

۱۔ غلام رسول عالمگیری، مولوی، داستان امیر حمزہ، ج ۱، ص ۲۹، ۳۱، ۳۶، ۱۰۱، ۱۲۳، تا

۱۲۷، ۱۲۸۔

۲۔ ایضاً، ج ۱، ص ۱۳۱، ۱۷۷۔

۳۔ ایضاً، ص ۸۵، ۱۲۸ تا ۱۳۰، ۱۶۵۔

۴۔ ایضاً، ص ۲۵، ۳۹۔

بد ایہدی اندر انتقام لین دا جسذہ بھت زیادہ اے ، ایہوں تائیں کہ حمزہ کولوں وی بد لہ لین
توں دریغ نہیں کردا ۔

بہر حال عصر امیہ دا کردار اک ہرفن مولا دا کردار اے ۔ اوہ نیکی تے برائی سوچیاں بخیر
سب کچھ کر کردا اے تے اُنج اوہ داستان امیر حمزہ وچ حمزہ توں بعد سب توں بھتا جاندرا
تے دلچسپ کردار اے ۔

نوشیروان :-

حمزہ دے حربان وچوں سب توں نوپلا کردار نوشیروان اے ۔ ایہہ حمزہ دا اصل حریت اے ۔
مدائن دے بادشاہ قباد دا پتر اے ۔ اپنے بیو دے مرن مگرون بادشاہ بنیا ۔ ساری صر حمزہ نال
لڑا تے شکست کھادا رہیا ۔ ایہہ اپنے وزیران بختک تے گستم دے ہتھان وچ کتھ پٹی بنیا رہیا ۔
آخر اوہوں احساس ہو جاندرا اے کہ ایہہ وزیر اوہوں بھکادے توں :
ایہہ گل سن نوشیروان دل وچہ کرے وچار ایہہ سارے اک جان ہو دل بیٹھے مردار^۱۔
ایہہ اگا بدھو اے ، اپنا کوئی ضمیر نہیں ۔ اپنی کوئی صلاح نہیں ۔ بختک دیاں غلط صلاحواں
تے خوش ہندا اے تے گستم دے بھکاوے وچ آ جاندرا اے ۔ ایہدا اک دانا وزیر بزرجمبر اے ۔
جیہڑا ہمیشہ ایہدی صحیح رہنمائی کردا اے پر نوشیروان بزرجمبر توں کوئی اہمیت نہیں دیندا ۔^۲۔
زویں دے ورغلان تے اوہ آپ ایہوں چغلخو^۳ وی آکھدا اے پر ایس دے باوجود اوہدے بھکان
تے حمزہ نال جنگ لٹی تباری کر لیندا اے :

اوڑک جیوں کیوں کافران آئے لیا کرا
صبح ہوئی توں کوچدے دتے طہل وجا
چڑھ چلیا نوشیروان شہر مدائن تھیں
تہا کوہستان توں کر کے قصد متین^۴۔

۱ - غلام رسول عالمپوری، مولوی، داستان امیر حمزہ، ج ۱، ص ۲۰۳

۲ - ایضاً، ص ۱۶۶، ۱۹۷، ۱۹۸، ۲۰۰، ۲۰۱، ۲۰۳

۳ - ایضاً، ج ۲، ص ۱۱۳

۴ - ایضاً، ص ۱۱۳

دوشیروان نال حمزہ بار بار بھلایا کرتا ہے پر اوہ ہمیشہ فداری کرتا ہے تے لوکان دسوں
حمزہ نال جدگ کرن لئی اپنا حمایتی بنا دتا ہے۔ حمزہ دوشیروان دے سارے کردار دی تصویر اسج
کھچدا ہے :

میرا ہے دوشیروان دشمن وچ جہان میں تھیں دغا کمانیا کیتی وار میان
کیتا اسدا بخشیا اس دون کیتی وار اپنے آپ جہان وچہ ہندا پھیرے خوار^۱

اوندے اپنا کوئی ضمیر نہیں - لدھور نال مقابلہ کرن لئی حمزہ دسوں سراندیپ گھلدا ہے تے اوندے
موض وچ فتح دی صورت وچ اپنی دھی مہر نگار حمزہ دسوں دین دا وعدہ کردا ہے۔^۲ حمزہ نے
لدھور دون مقابلہ کر کے گرفتار کر لیا۔ بختک نے دوشیروان دون بھکایا کہ حمزہ نال مہر نگار دے ویاہ
دی شرط تے لدھور دا سر لیاؤنا سی۔ اوہ سوچین ہی گیا :

جے میں دختر نان دیاں عربی کرسی جدگ جے دیوان وچہ خلق دے مینوں لگدا تنگ^۳

دوشیروان بردبار نہیں۔ اک پاسے اوہ دنیا وی بہ ثباتی تون تنگ آ کے تخت چھڈ بیٹھا تے
دوجے پاسے اپنے پتر ہرمز دی حمایت لئی باختہ دے والی گاؤلنگی دون حمزہ نال لڑائی لئی خط لکھیا^۴
دوشیروان دا کردار دھوکھے باز، بزدل، جھوٹھے، بد عہد، بد سو، بے وقوف، کٹھ پتلی، تے
بے ضمیر دا کردار ہے۔ اوہ صرف اک تھان تے عہد پورا کردا ہے۔۔۔ جدوں ہر میدان وچ ذلت ہدی
اے تے ایہہ چوری چوری گیلان وچوں اگلا ای نکل پھندا اے، کھجل خراب ہندا، مگدا پندا،
ماران کھندا، مزدوریان کردا دیوانیاں وانگر ہو گیا تے حمزہ نے دوشیروان دی بیوی زرخیش دی
درخواست تے چیدسوں جا لہیا تے دوبارہ تخت تے لیا بٹھایا۔ ایس دوران دوشیروان نے حمزہ دسوں

۱ - غلام رسول عالمپوری، مولوی، داستان امیر حمزہ، ج ۴، ص ۹

۲ - ایضاً، ج ۱، ص ۱۱۸

۳ - ایضاً، ص ۱۶۱

۴ - ایضاً، ج ۴، ص ۱۷۷

تہ پہچانیا تھے اپنی خستہ حالی را ز مہ دار حمزہ دون مہمرا یا - حمزہ نے اوندھوں آکھیا کہ جسے
 تھوں کوئی دوبارہ تخت تے بٹھسا دیوں اوندھوں کبہہ انعام دیویں گا - حمزہ نے کبہہا جسے تھوں ایہہ
 کم کریں میں تھنوں اپنی دھسی مہر افروز دیاں گا - چنانچہ وقت آون تے اوندھے اپنا مہر دہایا:
 شادی را سامان کر سارا اوسے روز
 حرم سرا وچہ عرب دے گھلی مہر افروز -
 ہزر جمہر :-

نوشیروان دے درباریان وچوں صرف ایہہ کردار عقلمند ، دانا تھے بردبار انسان را کردار اے -
 اوہ نوشیروان را درباری نجومی اے - ایہہ بادشاہ تون صحیح مشورہ دیندا اے تے آون والے واقعان
 تھوں آگاہ رکھندا اے ہر نوشیروان اوندھوں کوئی اہمیت دہین دیندا تے ہمیشہ دوجسے وزیران دے
 آکھے لگ کے ذلیل و خوار ہندا اے - مولوی غلام رسول عالمپوری ہوان اک شعر وچ ای اوندھی پوری
 تصویر کھچ دتی اے :

ڈھسا سچی طرف ہے ہزرجمہر وزیر
 جس دی روشن عقل ہے واڈگون بدر منیر^۱
 ایہہ بادشاہ دے وزیر القش دے دوست خواجہ بخت جمال را پتر اے - قہار بادشاہ دے
 فوت ہون تے جدوں نوشیروان بادشاہ بنیا تے اوندھے ایہنوں وزیر بنا لیا تے ملک وچ امن قائم
 کیتا۔^۲ ایہہ بادشاہ نوشیروان دی ہر تھان دافائی فال حفاظت کردا اے -

بھن حمزہ دے ست جواہان تون قید کر لیاؤندا اے تے ہزرجمہر تھوں پچھندا اے کہ
 ایہنیاں فال کبہہ سلوک کران اوہ آکھندا اے کہ مردانگی تے ایہہ وے کہ ایہنیاں تون رھسا کر کے واپس
 حمزہ کول گھلدے۔^۳

۱ - غلام رسول عالمپوری ، مولوی ، داستان امیر حمزہ ، ج ۳ ، ص ۸۳

۲ - ایضاً ، ج ۱ ، ص ۲۰۰

۳ - ایضاً ، ص ۲۲

۴ - ایضاً ، ج ۲ ، ص ۱۲۸

ایہہ بوہت وڈا دجوسی اے - بقول حمزہ ایہہسے پیش گوئی کیتی سی کہ جدون حمزہ باختون
 مٹے گا اوہدے نال صرف ستر آدمی رہ جان گئے - ایس دوران جدون نیستان دے والی خونخوار دس
 نیستان دے جنگل تون اک لا دتی تے حمزہ دی چھ لکھ اسی ہزار فوج وچوں صرف اکہتر آدمی
 بچے، باقی سبھ سڑ گئے - ^۱ - حمزہ نسوں تشویش سی کہ اک آدمی ضرور ہور مر جاوے گا، چاندیہ اوہدا
 ہتر بدیع الزمان دہسا وچ فرق ہو کے مر گیا۔ ^۲ - تے اندج ہزرجمہر دی پیش گوئی سچی ہوئی -
 مہر نگار :-

زفادے کرداران وچوں مہرنگار دا کردار اہم اے - ایہہ نوشیروان دی بوہت ای سونہی دہی
 اے تے حمزہ تے عاشق اے - پہلی ملاقات وچ اک دوجے نال ودھے کردے دین کہ اوہ کسے ہور نال
 وہاہ نہیں کرن گئے - ^۳ - پھرے داران تون پتا لگا - شہر ہوہیا تے حمزہ اپنی فوج لے کے راتوں
 رات مکے ول ٹر بیا تے اندج دوہسان وچ لمی جدائی پے گئی -
 مہر نگار دا کردار بڑا بختہ اے - اوہدا باپ جدون اوہدا نکاح زویین نال کرنا چاہندا
 اے اوہ باپ تون برا بھلا آکھدی اے تے حمزہ نال ودھے یاد کروادی اے کیوں جے نوشیروان تے حمزہ
 نال ودھے کیتا سسی کہ جے اوہ لدھور تے فتح پا لئے تے اوہدا وہاہ مہرنگار نال کرے گا - اوہ آہے وچ
 کڑھدی اے تے دئے حمزہ وی آ جاند اے تے مہرنگار تون ملدا اے - نوشیروان نال مقابلے تون بعد مہرنگار
 تون مکے گھل دیندا اے - ایس جدائی ویلے مہرنگار اپنے جننات دا اظہار کردی اے تے برائے عہد
 یاد کروادی اے :

کہیا مہرنگار تے ڈگ قدمین یک ہار تیرے بدلے سیدا میں چھڑے گھر ہار

۱ - فلام رسول عالمگیری، مولی، داستان امیر حمزہ، ج ۳، ص ۲۳۱

۲ - ایضاً، ص ۲۳۶

۳ - ایضاً، ج ۱، ص ۱۰۰

دین اپنے نون چھڈ گئے ہوئی مسلمان تے وجہ تہیں عشق دے دن راتیں فلطان
 اج ارہال لے چلیوں سمجھیں نہیں ارہال تے نہ ہارین قول تھیں رکھیں قول سمہال ^۱-
 مہر نگار بوہت بہادر خاتون اے - حمزہ زخمی ہو گئے مکے آیا تے اک رات کھانا منگیا -
 تلاش دے باوجود کھانا نہ لہیا - مہرنگار مردانہ کپڑے پا گئے دشمن دے مطبخ وچ جاوٹی - پنڈ
 بند گئے واپس آ رہی سی کہ اچانک تنہو فال پیر پھس گیا تے فوج جاگ پئی تے اوہدوں گھیر لیا -
 صرامیہ دی مدد فال ایہہ واپس آئی - ^۲-
 ایہہ رحمدل وی بٹی اے - دیوان تون نجات حاصل کرن لئی برہان جدون حمزہ نون شارسٹان
 لے جانا چاہدیان نین، مہرنگار عشق دے باوجود اوہدوں اجازت دے دیدی اے - ^۳- تے اشعاران
 روہیان دی جدائی برداشت کردی اے -
 حمزہ دی بد عہدی سببوں اوہدے اندر فطری طور تے سوکن دا ساڑ موجود اے - مریم بنت
 ناصر شاہ دے ڈھڈوں حمزہ دا پتر دمشق دے بادشاہ ہوم نون مار گئے حمزہ کول آوند اے - حمزہ
 اوہدا تعارت مہرنگار فال وی کراندا اے - اوہ ظاہر داری رکھدی اے ہر دل نون نہیں لگی اے -
 اوہ حمزہ دی بیہ وفائی تے اتھرو کھردی اے تے حمزہ نون لعن طعن کردی اے - ^۴-
 نوشیروان دی رضامندی فال اخیر شادی ہو جاندی اے - حمزہ بہمن دے ہتھوں زخمی ہو
 جاندا اے تے مہرنگار دا برا حال ہندا اے تے جدون دوبارہ ملدے نین تے دل نون صبر آوند اے - ^۵-

۱ - غلام رسول عالمپوری، مولوی، داستان امیر حمزہ، ج ۱، ص ۲۱۱

۲ - ایضاً، ص ۲۳۷ تا ۲۳۵

۳ - ایضاً، ج ۲، ص ۵

۴ - ایضاً، ص ۷۹، ۸۰، ۸۱

۵ - ایضاً، ص ۱۸۳، ۱۸۵

مولوی عبدالملک خان صاحب نے گوجران دی اک ہزار گوتان دی دس پائی اے ہر آپ گوتان
 دا جیہڑا خاص باب بدھسا اے، اوہدے وچ ۲۶۸ گوتان دا ذکر اے۔^۱ ایہناں وچ اک گوت گورسی
 دا ذکر موجود اے جہدے بارے لکھیا اے کہ ایہوں گورس، گراسیہ، یا گورس وی آکھیا جانددا اے۔^۲
 "دس گورسی" دا کھریے ذکر نہیں ملدا تے نہ ای ایہہ ذکر ملدا اے کہ گورسی تون دس گورسی
 وی آکھیا جانددا سی۔ ہو سکدا اے کہ لفظ "وس" ہولی ہولی محو ہو گیا ہووے ہر پتا لگدا
 اے کہ مولوی ہوران دی گوت گورسی "سی"۔
 گورسی گوت گوجر خاندان وچ اک مشہور شخص رائے گورسی دے نان تے مشہور اے۔^۳ گورسی
 قوم زبردست لڑاکی تے مڈر قوم اے۔ جموں دے علاقے وچ گورسی پنڈت وی مشہور اے۔^۴
 گورسی گوت دی وڈیائی دا ثبوت پنجاب وچ مشہور ایس مثل تون وی ملدا اے جسے اصلی
 گوجران دیان صرف ڈھائی زاتان دین۔ گورسی، کسانہ تے ادھی برکت۔^۵
 دھلی وچ گوجران دیان اصلی گوتان ۳ $\frac{1}{4}$ وچ سمجھیاں جاندیاں دین: چچی، نکادی، گورسی
 تے کسانہ (ادھی)۔ کرنال ول ڈھائی زاتان گورسی، چچی تے کسانہ (ادھی)۔ سمجھیاں
 جاندیاں دین۔^۶

۱ - ابو البرکات مولوی عبدالملک خان صاحب، شاہان گوجر، ص ۱۲۹ تا ۱۳۳

۲ - ایضاً، ص ۱۳۳

۳ - ایضاً، ص ۳۱

۴ - ابو البرکات مولوی عبدالملک خان صاحب، شاہان گوجر، ص ۱۲۳

5. H.A. Rose, A Glossary of the tribes and Castes of the Punjab.
 & N.W.F.P. P. 314.

6. Ibid.

7. A. F. Rudolf Hoernle; Herbert A Stark, Indian History, Vol. IV, p. 43

7. J.C. Powell Price, A History of India, P. 57, 58.

اوردی ستا وی بڑی تیز اے - نوشیروان دا اک عیار گلیم گوش جدوں رات ویلے ستیان ہویاں
اوندے پتر قباد دوں قتل کر دیندا اے تے مہرنگار دی حالت ایہہ ہندی اے :

سینا مہرنگار نے ہونیا قتل قباد غش کھا جھٹی زمین تے ہوش ہوئی ہریاد
توں فرزند لائقا گیون شہادت پا دل میرے وجہ ہجر دا رہسی داغ سدا
من نہیں توں آوا مڑ دنیا وجہ پھیر کیوں میں درد فراق تھیں ناں مر گئی اکبر ^۱-
ادج مہرنگار دا کردار بطور عاشق، بطور بیوی، تے بطور ماں دے اک مثالی کردار اے -

کجھ سو کردار :

داستان امیر حمزہ وچ حمزہ دے حریفان وچوں وی کئی بہادر، مردانگی بردباری تے اپنی عظمت
دا مظاہرہ کردے ہیں مثلاً گاؤ لنگی دوں جدوں پتا لگا کہ اوندے داماد زرتشت مرگ سوار، حمزہ دے
پوتے سعد نسوں دھوکھے نال بھد لیاپا اے، اوندے اپنے داماد نسوں قتل کر دتا تے سعد دوں
بہار نال اپنے نال تخت تے بٹھایا۔ ^۲-

ایہہ لڑائی وچ پہل نہیں کردا، پر جدوں لدھور وی پہل نہیں کردا تے پھر ایہوں پہلا
وار کرنا بید اے - اوہ اپنے مقابل لدھور دی عزت نفس دا وی خیال رکھدا اے۔ ^۳-
ہروم ایہدے دو جوانیاں شاہ کاؤس تے عکا دوں قتل کرنوں بعد بدیع الزمان دا قاصد بن کے
ایہدے کول جا کے شدر ہو جاہدا اے پر گاؤ لنگی آگھدا اے کہ جن تینوں کجھ نہیں آگھان گا، کیوں
جے توں میرے جوانیاں دوں بہادری نال ماریا اے - دھوکھے نال نہیں ماریا۔ ^۴-
ایہہ بوہت بہادر اے - حمزہ ۲۱ دن مقابلہ کر کے ایہوں شکست دے سکيا۔ ^۵-

۱ - غلام رسول عالمپوری، مولوی، داستان امیر حمزہ، ج ۲، ص ۲۱۳

۲ - ایضاً، ج ۳، ص ۲۰۲

۳ - ایضاً، ص ۲۱۰

۴ - ایضاً، ص ۲۰۶، ۲۰۷

۵ - ایضاً، ص ۲۲۱

ایسے طرح بہمن بڑا بہادر تے ہر دہار اے - حمزہ نال تیرہ دن مقابلہ کیتا تے ہار نہ کھادی^۱۔
 حمزہ دے ساتھیان عمر بن حمزہ، لدھور، فرہار، یلعادی، استغناسوس نال واری واری مقابلہ کر کے
 برابر رہیا تے یلعادی تے ست بھراوان ارجسد، اسود، سعد یمانی تے ذوالحمار وغیرہ نو پہنچے لے
 گیا تے اپنیان ساتھیان کولون ایہدیان نال سلوک کرن دا مشورہ پچھیا - زویں تے نوشیروان قتل
 دا مشورہ دتا، بختک سولی چاڑھن دی صلاح دتی تے ہزجمہر دے آکھیا کہ مردانگی ایہو اے کہ
 ایہدیان قیدیان نوں رہا کر کے واپس حمزہ کول گھل دیو - بہمن دا پتر ہومان تے اوہدے بھرا
 زرد بہمن تے کوچک بہمن آکھدے دین کہ ایہدیان دی گھل اتار دیو تے اوہ کھلان حمزہ نوں گھل دیو -
 بہمن مردانگی دکھانددا اے تے ہزجمہر دی گل منکے اوہدیان نوں ادعامات دے کے واپس حمزہ کول
 گھل دیدا اے -^۲

تفصیل نال بیان کیتے گئے ایہدیان کرداران تون علاوہ داستان امیر حمزہ وچ ڈیڑھ سو
 دے ڈیڑے ڈیڑے ہور وی اہم کردار دین، جیہدیان وچ مردانے کردار قباد لدھور، عمر معدی بن کرب،
 بختک، بختیار، سیاہ و خش، شداد حبشی، یوہین گاؤس، گستم، عمر بن حمزہ، القش، لہراسپ، زبیلی شیر،
 قارن، استغناسوس، اسقیلان، خواجہ بخت جمال، عبدالمطلب، امیہ زمری، مقل حبلی، بہرام، سقیلان سیر،
 طوق خزان، ہشام بن علقمہ، ارجسد، اسود، سعد یمانی، ذوالحمار، گستم، ہرمز خزان، ارد جنگ، قارن
 (نوشیروان دا کوتوال) شامتریان، قباد بن گستم، خاقانی بہرام، خاقان فغفور، ارد شیر بن
 نوشیروان، ہرمز بن نوشیروان، پورشکال، اقلیمون حکیم، چیول، اولاد، عدیس، صدس تفتوس، مقدم، پالی،
 رائے، خاقان، گرگین، رعد شاعر، خریائے دیو، عفریت، قریش محمد، ناصر، طاہر، طاوچہ، رعد چینی،
 ہرق چینی، ارد شیر (یوہین دا بھانجا)، ارد شیر (قباد دا بھرا)، گاؤس، شیرباریک، سوم
 (دیو)، سمندو (دیوان دا بادشاہ)، اشوب، بہاول، غرشی، تازترک، غاز ترک، ہومان،

۱ - غلام رسول عالمگیری، مولوی، داستان امیر حمزہ، ج ۲، ص ۱۳۰

۲ - ایضاً، ص ۱۲۹ تا ۱۳۲، ۱۳۸

زرد بہمن، کوچک بہمن، قرینہ، سرکب ترک، سب شیر، جعفر، سوشبان، داد مہر، دینار زرد، گلیم گوش،
ملوک عیار، فتح عیار، قارن بن قرینہ، گلپات، روئین تن فولاد، دیوانہ، بڑھنہ سر، الجوش گزی،
ثمود، الہسان، سارم، مہزین، قندز سوشبان، فتحنوس، فولاد گر، رستم بیلتن (علمش رومی)، قیماز،
ہومان، کیوس، طائفی، کوچک ابن قندز، چوب گران، بہرام، قہس ابن قیماز، قاسم، تحفہ اشتر، مالک اشتر،
کوچک، شمشوک حکیم، سوسال، ترسال، سدسال، زرتشت مرگ سوار، شہاہ طاؤس، عنکا، کاج، اوخاص،
ازہر، خونخوار، اردیان، میرزیان تے پور ہندی ---- تے زنانے کردار مہر افروز، مریم بدت
ناصر شہاہ، اسما ہری، قارون دی بہن، رابعہ بدت فتحنوس، گیلی اسوار، ہروم دی بہن، ہروم
دی بھادجی، گلچہرہ، گلغام، خورشید بدت تہمتن، زہین رشک، دختر مرزوق، ارزق، سلاسل، ہمائے طائفی،
زہنہ کیش، رخ جادو تے فرخ جادو ذکر لائق دین -

منظر نگاری :

مولوی غلام رسول عالمگیری ہوران خاص حالات تون اڈ قدرتی منظران دیان مورتان ہنڑے
فنکارانہ انداز نال کھچیان دین - خارجی منظران دی مورت کھچن لئی طم دے کھلار دی بوہیت
لوڑ ہدی اے - پوری داستان وچ جیہڑے خارجی منظر مولوی ہوران دی بیادیت شاعری دی عظمت
دا احساس دواہدے دین اوہنان وچ باغ دی سجاوٹ تے اوہدے اندر ہرقدیان وغیرہ دا ذکر تے شراب
وغیرہ دیان محفلان دا ذکر، ناہو دا منظر، فوج دی تیاری تے یکبارگی حملے دا منظر، نوشیروان دی
خستہ حالی دا منظر، جنگل دی آگ دا منظر، خاص کر ذکر دے قابل دین -

عمر امیہ حمزہ لئی گھوڑا لبھن جاہدا اے - اوہ اک باغ وچ جا وڑیا - اوہدا منظر ویکھو :

باغ عجایب ویکھیا زیبا تے مرغوب مجلس وادگ سماع دے ہون آوازے خوب

خوش آواز جناوران پائیا ہونیا شور قری بولے طوطیان تتر مور چکور

گل سرخان وچ سرخیان لب محبوبان وادگ وجہ سمن دی ڈالیاں وگی حسن دی کادگ

دل لالہ خوشردگ دی بھری فراقوں وا
 نرم نسیم و کڑی کلیان کئی ہسا
 ساق صنوبر لچکے ہند غسون آزاد
 ہر فرحت شمشاد نے ورق ورق دلشاد
 چشم کشادہ فرگسون مستی خواب رسے
 ہمیں ہمیں دونوں دی جا وجہ جگر رسے
 شاخ ہشاخ درخت ہر سوہان نال بھرے
 سبب زقن محبوب دی نال مثال دھرے
 خندان چہرا نار بھی لنگے ناز کرے
 ڈھلے سر عیار نے سب رکھ دھرے بھڑے ۱۔

ایسے طرح مدائن تون سراندیب جامدیان ہوہان راہ وچ اک ٹاپو آیا - اوہدے درختان دے جاندوران،
 رکھان تے پھلان دا اچ زکر اے :

رکھ دسن وچ جھاٹے ہر ہر میوے نال
 سرو چمن وچ لگدے گلدی شاخ نال
 دسن داکھان پکیان کلیان چھوڑن ہو
 بھرون ہر چنبیلیان کرے صنوبر لو
 پالو پال چنار دی شاخ جھکی ہتھ دو
 دھرے طعام انگوریان لون بہار سو
 پھرن اڈاری ہلہلان سوسن فخر گلون
 طوطے ست پکار دے لذت باہجھ ملون
 گلشن چھوڑ سدھاریون کوئل کرے سددا
 جھوکان دے وجہ گھگھیان سپہان گھگھیا
 مور اڈاون ہلہلان مفت کھپاون مفز
 اگن کرن کجھ بولیان ہر ہر معنے نغز ۲۔

ایس تون اڈ حمزہ دے خلاف ژوبین دی فوج دی تیاری دا منظر تے پھر یکبارگی حملے دا منظر،
 امیر حمزہ دے شکار کرن دا منظر، کوہستان ول بہمن، ژوبین تے نوشیروان دا مقابلہ کرن لئی حمزہ
 دی فوج دے جان دا منظر (ایہہ منظر ہنجان صفحیاں تے کھاریا ہویا اے)، بہمن تے حمزہ دیان
 فوجان دے یکبارگی حملے دا منظر، حمزہ دی فوج دا او جان ول جان دا منظر، فوج نوں ویکھ کے
 اوجان دا بادشاہ کیوس، بختک نوں پچھدا جاہدا اے تے بختک ہر لشکر دے سردار دا واری واری تعارف

۱ - غلام رسول عالمپوری، مولوی، داستان امیر حمزہ، ج ۱، ص ۴۳، ۴۴

۲ - ایضاً، ص ۱۲۱

کراہا ہے، فیستان دے بادشاہ خونخوار دا فیستان دے جنگل دوں اک لا کے حمزہ دی فوج دوں ساڑن
دا منظر ^۱ وغیرہ بھوت سوندھے تے اجیہے انداز نال بیان کیتے گئے نیں کہ پڑھ کے اپنی اکھیاں
نال ویکھن دا شہہ پیدا اے۔

بہادران دے جنگی کرتبان دے وکھان دا منظر ویکھو۔ حمزہ دا حریف قریز میدان جنگ
وج آوند اے :

رخصت کیتا کافران گیا قریز دھسا
ست سو من دی گرز دوں سٹے وجہ ہوا
ہوچے اتوں آوندی کہے بلند پکار
مرد گھلو کوئی عربو آن کرے پیکار ^۲
واقعہ نگاری :-

مولانا شبلی نے مثنوی دا اک ضروری وصف واقعہ نگاری دسیا اے۔ اوہ آکھدے نیں :

" واقعہ نگاری کا کمال یہ ہے کہ جس چیز کا بیان کیا جائے اسکے تمام اصلی

خصوصیات اور جزئیات بیان کی جائیں۔ چونکہ شاعری در حقیقت ایک مصوری

ہے، اس لئے جب تک واقعہ نگاری میں اس قسم کی خصوصیات نہ دکھائی جائیں،

کسی واقعہ کی اصلی اور صحیح تصویر ذہن میں نہیں آ سکتی۔" ^۳

مولوی غلام رسول عالمگیری ہوران داستان امیر حمزہ وج واقعہ نگاری دے ابھان وصفان

دوں سامنے رکھیا اے۔ اوھناں ہر واقعہ دوں مجسم بنا کے ساڈے سامنے کھڑا کر دتا اے جیویں

لدھور دا ایہہ واقعہ کہ اوہ لکھنوتی دے کھوہ وج پنج سال قید رہیا۔ اوھدا حال ایہہ سی۔

۱ - غلام رسول عالمگیری، مولوی، داستان امیر حمزہ، ج ۱، ص ۲۲۰، ۲۲۱، ۲۲۳۔۔۔
ج ۲، ص ۱۱۹، ۹۳ تا ۱۲۳، ۱۸۲۔۔۔ ج ۳، ص ۲۷ تا ۳۱، ۲۳، ۲۳۱

۲ - ایضاً، ج ۲، ص ۱۶۶

۳ - شبلی نعمانی، شعرالعجم، ج ۳، آگرہ، ۱۹۱۲ء، ص ۲۵۵، ۲۵۶

روئدا آہین ماردا ذرہ نہ کرے آرام
 جان کندن دی اوس تے طاقت رہی مدام
 رو رو کردا زاریاں فرم کرے کو بند
 نرم نہ کردا بند کو مت کجھ کرے گزند
 لندھور دی گھوکی دی نیندر دا بیان ویکھو
 کیوں اک جنوی گل نون کھول کے بیان کیتا اے :
 مرد گیا اک ویکھنے کھوہون اندر وار
 ستیا ہویا ویکھیا لتان پیر ہسار
 باہان وانگ لٹائیاں ود بیان ان گھڑت
 ناس خوشی دا دہشتان وجہ مزیدی چڑھت
 لبس پھکارے پھرکے وگے وراچھون پھوک
 پیا اڈاوں بلبلان نال دمانے ہوک
 وارو وار دو بٹیاں دا پھرہ ہوندا کھل
 جانبہ رولے فرن فرن چڑھ اسمان ول
 پوشت شکم گلاب دے سردھر یا سرپوش
 کدی ہٹاھان فرقا کدی اتاھان جوش
 توپ دھری حلقوم دی دارو باہجہ چلے
 ڈٹھا لوھا بدن دا دھریا سیس تلے

آخیر لے چار شعر گھوکی دی نیندر دا کتا مکمل تے پورا نقشہ اے - اسج ای ساری داستان اجیہے
 واقعان نال بھری ہوئی اے - ضمنی کہانیاں دے تحت اجیہے واقعان ول پچھے اشارہ کیتا گیا اے -

جزیات نگاری :-

جزیات نگاری ایس مشنوی وج اوجہ حسن تے اثر پیدا کردی اے جیہڑا گھٹ ای ہور کدھرے
 ملدا اے - داستان کہن تے سنن دا فن اے - ظاہر اے کہ سنان دی زبان کتابی زبان تون بوہت
 وکھری ہندی اے - کہانی نون دلچسپ تے من کھچوان بیان لئی بیان دا بے تکلف، سادہ تے فطری
 ہونا بوہت ضروری اے - مولوی غلام رسول ہوران ہر وقت تے ہر جزئیے دی دل کھچوون صورت کھچی اے،
 ہر ہجر فراق تے فم دا بیان بوہت اثر انگیز اے - مدائن تون مکے جان ویلے مہرنگار دے اپنے محبوب

۱ - غلام رسول عالمپوری، مولوی، داستان امیر حمزہ، ج ۱، ص ۱۱۲

۲ - ایضاً، ص ۱۱۳، ۱۱۴

حمزہ نے اپنے دیس دی جدائی ہارے جزئیات :

ہو دادے دے تھان میں اچ چھوڑ چلی
 میری وجہ بردیس دے ہوسی خاک رسی
 چھوڑ چلی سرداریاں ہو کے تیری نار
 ناہیں منوں وسارنات منوں اے سردار
 میرا مرنا جیونان ہو چکا تیں نال
 اندر درد وچھوڑیاں جان نہ چھڈیں گال
 آن شتابی دلیرا دکھلاوین دیدار
 پاک خدا دے واسطے چھڈیں نہ وسار
 ہن تیرے دیدار دے تڑپ مرانگی میں
 جگر الخبہ عشق دا کوہن جران گی میں
 مل میٹوں میں واریاں رہن تپھدے نین
 رہان نہ کوئی زاریاں کوک برہوں دے وین

حمزہ فرط جزئیات وچ کجھ نہ آکھ سکیا - صرف ایسا آکھیا :

حمزہ نے فرمایا گی کہنے دی گل باہجہ نکلے رجوع ہے دل میرا تین ول

اک موقع تے مہرنگار تون ناراض ہو کے حمزہ نے اوہدوں اپنے رقیب اولاد دے حوالے کر دتا - اوس
 ویلے حمزہ ہارے مہر نگار دے جزئیات :

آھا مہر نگار دے دل وجہ نان قرار
 کر کر یاد امیر نون آہ کرے ہسر وار
 گیا صیبوں میریوں دلیر دا دیدار
 کیتا سخن برابری طالع دتسی ہزار
 موڈ ملا رب میریا یار ہسارے نون
 مت مرجاوان روندی قوس نظارے نون

مہر نگار دی جدائی وچ حمزہ دے جزئیات :

ایدھسر وچ فراق دے حضرت عرب امیر
 باہجون مہر نگار دے رات دے دلگیر
 دعدم عرض گزار دا اللہ دے دربار
 یارب مہرنگار نون میل ملان اک وار
 کھول دلان دیان گھنڈیاں صلح کرے دلدار
 بیٹھے آن مقابلے شوقوں گھنڈ اتار

۱ - غلام رسول عالمپوری، مولوی، داستان امیر حمزہ، ج ۱، ص ۲۱۱

۲ - ایضاً، -

۳ - ایضاً، ج ۲، ص ۸۵

۴ - ایضاً، -

مہرنگار نون ژوبن نے شدید زخمی کر دتا۔^۱ اوسدے نزع ویلے مہرنگار تے حمزہ دیان گلان

جزیات نگاری دا بہترین نمونہ نین - حمزہ مہرنگار نون آکھدا اے :

میںوں اندر غمان دے چھوڑ تے جائیں یار تین بن میرا جیونا وجہ دنیا دشوار

دل میرا ناشاد تے گھسر میرا بہراد وگدی میرے سینوں دردان دی فریاد۔^۲

مہرنگار دے جزیات پھرے دو صفحیاں تے کھلے ہوئے نین - چند شعر ملاحظہ ہوں :

بھر دو نین سر شک تھین کھندی مہرنگار جگ جگ وسین جہان تے تون خوشیاں وجہ یار

میرا جاندی وار دا ایہی عجز سلام راضی رہنا سرورا اپر ایس غلام

ودع مکے دے والیا میں کسر کوچ چلی خاک رہے وچ قبر دے تین بن جلی ہلی

میں روٹا وجہ قبر دے باہجہ تیرے دیدار آن تپندی قبر نون مڑ ویکھیں اک وار

تون تے روٹیں رچ کے لیا ہتھیرا رو تون محبوبا میرا ہونجھ اکھیں چپ ہو۔^۳

سرسال دے پتر ترسال تے اوسدے بھراوان نال اوسدے دے پو دی ماتم برسی ویلے حمزہ دے جزیات

پدرے شعوان وچ کھلے ہوئے نین - کجھ ملاحظہ فرماؤ :

سن موٹیا سرسال نون روہا عم نہی وارو وار سدھار گئے میرے یار سبھی

باپ موٹے دیو بیٹو پکڑو صبر قرار ات جہانوں گزرناں سب نے وارو وار

ویکھان میرے جل موٹے یار سبھے آشنا میں سن پتان پوتیاں آیا پور لنگھا

میرے وانگنوں تسین بھی ہو کے رھو صبور ایہہ دنیا چھڈ جاوئی تین میں ات ضرور۔^۴

۱ - غلام رسول عالمپوری، مولوی، داستان امیر حمزہ، ج ۲، ص ۲۱۶

۲ - ایضاً، ص ۲۱۷

۳ - ایضاً، -

۴ - ایضاً، ج ۳، ص ۲۴۹، ۲۵۰

اخیر مان پیو دی وفات ویلے حمزہ دے جزبات ویکھو :

خبر موئے مان باپ دی جسد م سنی امیر
 روئدیاں دوویں اکھیاں وھن قدم تک دیر
 چھیکڑ ویلے ودع دے مین تہ ملیا آ
 تے دیدارون آرزو آخر لئی تہ پا
 دوویں میرے ملن دنوں گزری ہوسن رو
 تے مین داغ فراق دا لیا تہ دل تھیں دھو -

نحش نگاری :-

پرانے ادب تے ایہہ اعتراض اے کہ اپنی ہم عصر حیاتی دا آئینہ دار دھین، پر داستان امیر
 حمزہ وچ پنجاب دی معاشرت جھلکدی اے۔ مولوی غلام رسول عالمپوری ہوران در حدیث دیگران ای
 گل کیتی اے پر ایہہ اوس سمے دے پنجاب دی سماجی، مذہبی، اخلاقی، معاشی تے سیاسی حالت
 دا نقشہ کھچیا اے۔ گل ادج درست بن جادی اے کہ ایس داستان وچوں جے کر جادو مری تے
 عیاری نون گڈھ دینے تے باقی پنجاب دی معاشرت ای بچے گی۔ جیویں کہ نتیجے باب وچ ایہدے
 تے چوکھی بحث کیتی گئی اے۔ ایہہ دھرتی صنعت ایمانی، سماجی بیے راہروی تے اخلاقی ہستی دا
 شکار سی۔ عشق عاشقی دا بازار گرم سی۔

اخلاقی ہستی دا اندازہ ایس تون وی لایا جا سکدا اے کہ اوس سمے دے شاعر تے ادیب وی
 نحش گلامی نون عیب خیال دھین سسں کردے۔ مولوی غلام رسول ہری وی اپنا پاتہ ایس تون دھین
 بچا سکے۔ شاعر اکا ای عیاری ول ٹر پیندا اے۔

یونان دی جنگ دے دوران حمزہ دی ملاقات پالی فال ہوئی جیہڑا مقدم دی دھی تے عاشق
 سی۔ اوہ اپنی محبوبہ دا حسن بیان کردا ہویا گھندا اے :

واڈگ ہوانے بکری سینے وچ ابھار
 پر کجھ اوس ابھار دی مینوں خبر تہ سار
 سیک تہ دقا اٹ دا دل میرے سواس
 بھیڈ پچھنڈا ماریا مارا ابھاری لاس

مگر چہتے دے شان دی یا کجھ ودف مہیں دو دھے دیان چکیان دو سمیں سرین ^۱۔
 ڈوہیں دی بہن پلعادی دے حصے آؤندی اے پر اوہ ایہدوں دلون دہیں جاہندی ، کیوں
 جس ایہہ وڈے ڈھڈ والا - بوہت ای بے سرا جیہا آدمی اے - اوہ اوہدے نال وصل دے خیال
 نون ای گھبراندی اے - آگھندی اے :

میں جندی مر جاؤندی ہندے بخت بھلے تان کیوں ضربان کھاؤندی اسدے شکم تلے ^۲۔
 کی کی شاعر یا ادیب نون صاف عریانی بیان کرن تون جھاکا آ جادا اے تے پھر اوہ تشبیہان تے
 استعاریان راہیں عریانی دا سلسلہ شروع کر دیندا اے - مولوی ہوران کول وی اجیہیان کافی مثالان
 موجود ہن - گلچہرہ دے حسن دا بیان کردیان ہوہیان اوہدے پستانان دا ذکر اسج کردے ہن :

فنجے سدا گلاب دے سن سینے پر دو ہانہل طبع عشاق دے اجے تہ پائی لو

میں سفیان ایہ عمر سر کھلے تان گدی مکران ہاد صباہندی اس تے تہ وگی

تان ایہ سکے تہ جھڑے تازہ رہے مدام شاید نہر جوانیوں ملیا آب تمام ^۳۔

ایسے طرح قیماز دی بہن خورشید دیان چھاتیان دا ذکر ہندا اے :

تے چھاتی اپر برجیان معلم ہوئیان دو تہ اوہ بہت چھوٹیریان تان ہڑیان بد رو

ذرا اتارون چھوٹیان وچے وچہ تم سم بھریان خمر صراحیان وچہ پستے دے خم

سرخی تے وچہ تازگی نازک مفضل جیوں ہیٹھان بھار جوان دے پھر تہ گتیاں کیوں ^۴۔

قدز تے میدان پنچہ گہر دی لڑائی، فحش کلامی دی اجیہی مثال اے جیہدے وچ واضح تے استعارے

تشبیہان راہیں فحاشی موجود اے - ^۵۔

۱ - فلام رسول عالمگیری، مولوی، داستان امیر حمزہ، ج ۱، ص ۱۸۳

۲ - ایضاً، ج ۲، ص ۱۰۲

۳ - ایضاً، ص ۹۸

۴ - ایضاً، ج ۳، ص ۱۲

۵ - ایضاً، ج ۲، ص ۲۵۹

گوا گورسی موت ہر تھان تے گوجران دی اصلی تے اعلیٰ موت سمجھسی جاہدی اے تے ایہہ
دوجیان گوجر شاخان فالوں تاریخی اعتبار خال زیادہ شاہدار اے -

آہائی وطنی (وسط ایشیا تون عالمیہ تائین)

وسط ایشیا وچ رہن والے بوہت سارے خانہ بدوش لوکان وچ کجھ ترکی النسل خاندان وی

سے - جہان وچوں اک فرقہ سیتھوں (Seythian) اکھوادا سی - سیتھیں فرقے

دی اک شاخ یا قبیلہ یوچی (Yuch-chi) سی - ایس شاخ دے اگوں کئی قبیلے سں جہان
وچوں اک قبیلہ موجودہ زمانے دے گوجر نیں -^۱

چوہان دے نظریے موجب یوچی تگ نو یا مشرقی تاتار دی شاخ سں^۲

یوچی دا اصل وطن وسط ایشیا سی^۳ وسط ایشیا وچ خوارزم، آذربائیجان، چین دا کجھ علاقہ

تے روس دا کجھ حصہ شامل اے - یوچی قبیلہ وسط ایشیا دے اوس حصے وچ آباد سی جہڑا کہ

شمال مغربی چین دا علاقہ سی -^۴ اوس علاقے دا نان کن سے سی -^۵

یوچی اصل وچ ہنجان قبیلان وچ وندھے ہوئے سں تے سب تون وڈے قبیلے دا نان کشان سی

گوجر ایسے قبیلے دے نمائندے نیں -^۶

1. J.M. Wikeley Lt. Col., Punjabi Musalmans, Lahore, P. 9. - ۱

A.F. Rudolf Hoernle; Herbert A. Stark, Indian History, Cuttack, 1904,
Vol. IV, P. 43.

2. Alexander Cunningham, Archaeological Survey of India, Vol. II, - ۲
P. 61.

3. J.C. Powell Price, A History of India, Great Britain, 1955, p. 62.

4. Ibid.

5. - ابوالبرکات مولوی محمد عبدالملک خان صاحب، شاہان گوجر، ص ۵۸

6. A. F. Rudolf Hoernle; Herbert A Stark, Indian History, Vol. IV, p. 43

7. J.C. Powell Price, A History of India, P. 87, 88.

ایسے طرح اک وزیر زادی سال بلعادی دے وصل دا بیان اے شاعر اگتا ای عربانی دل

ڈرہا اے :

ایہہ زیبا رخ نازدین خار بھری خوشسرو شہوت دے بارود تے پٹی النہہ ہو

اچھلیا دل مرد دا کد پیا یک ہمار پکڑ مروڑ مراڑ کے دھری دوست الار -۱

اس تون اگلے چار شعر تے عربان نگاری دی انتہا دین -

ساقی نامہ

داستان امیر حمزہ دی ترتیب تے طرز بیان وچ مولوی غلام رسول عالمپوری ہوران ایہہ التزام

کیتا اے کہ ہر کہانی دے شروع وچ ساقی نامے دے طور کجھ شعر آکھے دین، پھر ساقی دے

براہ راست مخاطب کرن دی تھان اپنا نان ای ساقی دے طور ورتیا دین -

موضوع تے مواد دے اعتبار فال ساقی نامے دے شعر اکو جیہے دین تے بظاہر اوندھان

وچ سوچ تے خیال دی کوئی نویں اڈاری نہیں جاہدی پر مولوی ہوران دا اسلوب تے بیان دا انداز

کجھ اپنا فطری، سادہ تے من کھچوان اے کہ ایہہ شعر گھٹی مٹی آون دے باوجود طبیعت تے بوجھ

دہین ہدے - کجھ شعر ملاحظہ ہوون :

کھول غلام رسول ہن مردان دے طومار باہر لیا میان تھین حمزہ دی تلوار

حمزہ عمر عیار دی اے دل گل سندا چھوڑ احوال نوشیروان رہن دیو اک دا

دفتر کھول آراب دا جھب غلام رسول حمزہ عمر عیار دےون ہووے علم حصول

گرو غلام رسول ہن شروع حکایت ہنور حضرت عرب امیر دی دےون کہانی شور

چلو غلام رسول ہن جھگڑا پار کسرو دین حکایت جنگ دی ہور تیار کسرو -۲

۱ - غلام رسول عالمپوری، مولوی، داستان امیر حمزہ، ج ۲، ص ۲۶

۲ - ایضاً، ج ۱، ص ۱۷، ۲۳، ۲۷، ۳۷، ۸۵ -

ایہہ شعر ہر ضمنی حکایت دے ظمن مضمون دی مطابقت نال آکھسے گئے دین تے ہر شعر
 وچ قریب قریب اکو جیہے الفاظ ورتے گئے دین ہر کجھ اجیہے سلیقے نال کہ ایہہ تکرار ناگوار
 نہیں لگدی ۔ ایہا ناں چوکھا بلا واسطہ ای ورتیا دین ہر کدھرے کدھرے بالواسطہ وی آے ۔
 مولوی ہوران اپنے دو بھلیاں خواجہ احمد تے سمنہ خان دے ناوان راہین وی ایہہ کم کڈھیا آے ۔
 اک تھان اتے تے سدھا سدھا ساقی دا ناں لے کے تے اوہدے کولوں شراب مگ کے عام روایتی
 طریقے نال داستان لئی سرخوشی تے مستی دی لوڑ محسوس کر دے دین :

دے ساقی مئے تعد تمہیں مردانِ دون اک جام رچ چڑھسے تن کدنی کڈ گواون نام
 تے چمکان دیکھ دلے تے کھول نقاب تمام شعر غلام رسول دا رہے جگت وچ نام ۔

تعلی :

اطحہ اخیر لے مصرعے وچ مولوی ہوران بھوت وڈا دعویٰ کھتا آے ۔ دوجے لوک ایہنوں تعلی
 تے شیخی آکھن گئے ہر اصل گل ایہہ وے کہ ایس مشنوی دیان لفظی تے معنوی خوبیاں تے فور کردیاں
 دیان اوہدیان دا ایہہ دعویٰ مندا ای پیندا آے ۔ اوہدیان دی شاعری جگت وچ مشہور رہے گی ۔
 نام داستان دے لکھاریاں دی عادت وچ شامل آے کہ اوہ صرف داستان سنانی ای نہیں شے جاندے
 سون کدھرے کدھرے داد وی لینے چاہندے دین تے کدھرے شیخی دی دس وی پیندی آے ۔

جگت تیری شاعری رہسے قیامت تیک	گستم دون وجہ جگت دے جیے آج لاہن لیک
نگون سچ نتار تے کیوں چاؤ سر بہار	سچ دروغ سیاواناں شعر تیرے دی کار
شعر کھلارے مستیاں مجلس دے وچکار	جان بلعادی شے دے مٹ دکھاوے چار
لے ہن یار سمنہ خان ویکھ شے دی تار	ویکھ شرابی شوخندے رہن لگی سرمار

خواجہ احمد یار تھیں خبر کرو اظہار
 آ مجلس وچ بیکھ لے اڈے جوش خمار
 اج قلم دے لٹھا نغز بیادسی دسون
 وجہ نظم چکاودان نہوں جوانی دوں
 مرد مناوے ریش تے من کھٹے عمار
 جگ وچ میرے شعر دی ہوں چوہدر پکار

تخلص :-

داستان وچ اپنا تخلص ورتن دی گنجائش نہیں ہدی ہر مولیٰ ہوران لوڑوں ودھ اپہدی
 ورتسون کیتی اے - خوں اوھدان دسون اپنی گھامی پسند نہیں - اوہ اپنا نان اپنی واری لہندے
 دوں کہ داستان دے کرداران وچ شاعر ہی اک نوان کردار دسن لگ پیندا اے - جیہیں :

شہر اندر بیہودگی ٹھانھ چڑھا گیا
 کہن غلام رسول دوں ہو سودا گیا
 ایہ مردان دی مردمی ہے جگت وجہ مول
 کسے زمانے کرے گا یار غلام رسول
 رلدی ملدی رمز تھیں یار دہو ملول
 لکھیا پڑھے سعد خان لکھے غلام رسول
 قلم غلام رسول ہی روٹی زار و زار
 وگے نوارے خوں دے کھولے نقش نگار

اسلوب :

جتنوں توک ایس داستان دے اسلوب دا تعلق اے - ایہہ مثنوی دی شکل وچ اے - شاعر
 نے اپہدے وچ اپنی تخلیقی قوت دی اچی اڈاری ماری اے - ایہہ داستان شاعر دے خیال دے تسلسل ،
 بیان دے ربط ، موضوع دے تدریجی ارتقا ، زہادت ، شاعرانہ فطانت ، خیال دی بلندی تے قدرت تے مشاہدہ
 دی وسعت دی اک سوھنی جیہی الہم اے - حالی دے ٹھیک آکھیا سی کہ :

" کوئی صحت مسلسل مضامین بیان کرنے کے قابل مثنوی سے بہتر نہیں ہے "۔

۱ - غلام رسول عالمگیری ، مولیٰ ، داستان امیر حمزہ ، ج ۱ ، ص ۸۵ ، ۸۶ --

۲ - ج ۲ ، ص ۱۰۵ -- ج ۳ ، ص ۹۳ ، ۹۴

۳ - ایف۔ اے ، ج ۱ ، ص ۱۸۲ -- ج ۲ ، ص ۲ -- ج ۳ ، ص ۶۲ ، ۶۳ ، ۶۴

۴ - حالی ، مولا علی الطاف حسین ، مقدمہ شعر و شاعری ، لاہور ، ۱۹۵۳ ، ص ۱۸۲

تے مولانا شبلی موجب کہہ :

” انواع شاعری میں یہ صدق تمام انواع شاعری کی بہ نسبت فادہ مفید، فادہ وسیع، فادہ
 عمدہ گہر ہے۔ شاعری کے جس قدر انواع ہیں، سب اس میں نہایت خوبی سے ادا ہو سکتے ہیں۔“^۱
 تے عبدالقادر سروری موجب :

” اسی میں ڈرامائی مواقع، بیان اور مرقع نگاری کی شاعری کی توضیحات،

طریقہ شاعری کی شگفتگی، حریفہ شاعری کی اثر ادازی، رزمیہ اور قصیدے

کا ططراق، فزل کی دلگدازی، فرض سب کچھ سما سکتے ہیں۔“^۲

داستان امیر حمزہ منسوی دیان خوبیاں تے پوری اثر دی اے۔ بیان دا انداز من کھچوان اے

تے لب و لہجہ تے زبان وچ عام طور تے چاشنی تے مٹھاس اے۔ ذرا رومیان اتے عربیان دے حملے

دا زکر دیکھو :

برق درخشان تیغ دی چمک گئی آسمان شیر دلان دے دلان تمہیں پر ہویا میدان

تیغ دینغ تہ رکھدی قتل کرن وچ کو گرز البرز نگھاردی ہیٹھ زمین ہتھ دو

فند کھد چلاوہا ہند دھرے وچکار چہرا برا تن چیردا کردا جان نگار

ہڈ وگ تہیا رت دا رھڑدے سیمس ہزار ہاتھی گھوڑے قتل ہو تاہیں کجھ شمار۔^۳

کدھرے کدھرے داستان وچ انوکھی تے مشکل زبان وی ملدی اے جیسا اعتراض مولوی ہوران دیوں

ی اے۔ اوتے آپ آکھدے ہیں :

شعر شعورون دور ہے بھانویں سو سو وار تہن وچ باقی عمر دی مجلس دا سنگار۔^۴

۱ - شبلی، مولانا، شعرالعجم، ج ۳، اعظم گڑھ، ۱۹۲۳ء، ص ۲۲۸

۲ - عبدالقادر سروری، اردو منسوی کا ارتقاء، دکن، ۱۹۲۰ء، ص ۳

۳ - غلام رسول عالمپوری، مولوی، داستان امیر حمزہ، ج ۱، ص ۱۸۷

۴ - ایضاً، ج ۳، ص ۲۱۲

پر اوردھان شمعوان وچ چاشنی تے سواد ضرور اے - ذرا کجھ شمر دیکھو -

گر ایہیں سو لیا ہم کملے بکو کیا
ت ہولو رے ہاوں گیا سوات گیا

تہری سوچھا دردھنی ہمری چتر سہجان کب کنیا تین جیڑا ہمارا سوچھ گیاں ^۱

مصنف دے داستان وچ پنجابی تون اڈ اردو، فارسی، عربی، ہندی تے ترکی زبان دے لفظ

ورت کے پنجابی دا دامن وسیع کیتا اے جیویں پیک، اسپ، بیکار، فیل، اندام، گپہ زار، جامہ، پیرھن،

خنگ، پدر، طفل، روان، جگ گاہ، فان، پے در پے، خشت، شتاب، نقش نگار، پشت، گلزار، بند، روز،

بزم افروز، غمخو، کڑوم، سرشک، جوس، فردا، سوگند، مرغزار، گوش، ہر دو، سنگ، گوند، چہ-ار، خار،

مرگ، گبر، خورش تے فتراک جیہے ہزاران لفظ فارسی دے ورتے ہن ---- اذن، قاصد، تقدیم،

تحریر، رقعة، تعظیم، سپر، حسود، جدال، قتال، کثیر، مبارز، نار تے برق وگے کئی لفظ عربی دے

ہن ---- دھرت، دھرتی، جھب، ہین، مرگ، چاہ (محبت)، رن (جگ)، کلال، پرتھمی، ٹنگڑی

تے دھندوکار طرح بیسیوں لفظ ہندی دے ہن --- کدھرے کدھرے کوئی ترکی لفظ وی مل جاندا اے

جیویں کورفش (بمعنی آراب)،

کئی وار تے اردو تے فارسی لفظان نال قافیے بنائے گئے ہن تے کدھرے اردو پنجابی قافیے

ملائے ہن - جیویں :

جے نان لکھدون ظالمان کیوں ہندا ایہ کام میں مکے وجہ جائے کیوں بھندا وجہ نام

مکے وچ گزار دا خود حمزہ دن کو مان پھو ائے اک دن کردا عرض کھلیو

الجوش دے جنگ نون ہسدے ویکھ تمام ایہہ چلاکی جنگ دی ختم اوسے دے نام ^۲

فارسی تے اردو دی ادج دی ورتوں بعض جگہ بڑی بیاری نظر آؤندی اے -

۱ - غلام رسول عالمپوری، مولوی، داستان امیر حمزہ، ج ۱، ص ۱۷۷

۲ - ایضاً، ج ۲، ص ۱۵۲، ۱۵۳، ۲۲۷ -

پہنان شعراں وچ قافیہ خاص طور تے فارسی تے عربی ہون - جیہیں

ستر ہزاراں پہلوان ہونیا ہور ہدید

وجہ ادبائے تاجدار مرد زبان رشید

۱- اوزک نکل دھرت تھیں کھڑا مقابل ہو

دوبہراں تک گز تھیں خوب لڑے ہر دو

ایسے طرح کئی ہرے ہوں دے ہوں فارسی جاہدے نین - جیہیں :

۲- شیر سپر فولاد تن دسور صبح خوش-رگ

پہنان تھاون تے اک اک شعر وچ کئی کئی فارسی لفظ ورتے نین - جیہیں

رگ بھرے گلرگ نے خوش کھلاری ہو

۳- تے بلبل دل باختہ رہے فریفتہ ہو

داستان امیر حمزہ دے شعراں وچ کدی کدی سادسوں ہندی، اردو تے فارسی دا اک سوحد

جیہا ملاپ وی نظر آوند اے - جیہیں -

جلیا تختہ دھرت دا ہونے سگ سیاہ

۴- وجہ زمین اسمان دے بند گئے ہو ساء

فارسی زبان دون پنجابن دا فن مولوی ہوران دی ایس داستان وچ اچھی طرح لہندا اے :

دھس دیزے وجہ سینیاں پشتون پار چلن

زخم یلان دے تکان تے لائان وانگ بلسن

جان سارا دن شردیاں اڑے رخاڈے رگ

رات پئی مڑ لشکرین آ وڑے ہو تک

رگد سرھایے ایسے جامے تے ہتھیار

آپ سٹا اک رکھ دی چھاہیں پکڑ کنار

سن اوزہر نے آکھیا جیے ۵ وجہ سردار

۵- تان طفلان تھیں کلسوں میں کرساں بیکار

پہنان شعراں وچ فارسی لفظان --- تن، رخ، جامہ تے طفل --- دون تداں، رخاڈے، جامے

۱ - غلام رسول عالمگیری، مولوی، داستان امیر حمزہ، ج ۳، ص ۲۸، ۱۲۰

۲ - ایضاً، ص ۲۸

۳ - ایضاً، ص ۴۰۲

۴ - ایضاً، ج ۳، ص ۲۳۱

۵ - ایضاً، ج ۱، ص ۲۳۳ --- ج ۳، ص ۱۱۲، ۱۲۳، ۲۰۰

تے طفلان لکھ کے بدجاہیا گیا اے -

ایس داستان دے شاعر دے قبضے وچ لفظان دا ہ ختم ہون والا خزانہ جاہدا اے -
 جہہون اوہ بڑے سلیقے تے طریقے نال ورتدا اے - مولوی ہوری موت دے طلب ہون ہر شعر وچ نہیوں
 لفظان نال ظاہر کردے نیں، جدوں کہ موت دا طلب دین والے عام ورتوں دے لفظ مثلاً عدم، ہیدا
 رحلت تے اجل وغیرہ وی دہیوں ورتے، سگون اپنی فصاحت تے قدرت دا ثبوت دتا اے - چودہ کافران
 دہن مارن دا زکر زرا ملاحظہ ہویے :

پہر زمین تے مارکے دتا دھرت دھسا	جان جہادون روہدی دعویٰ گئی اٹھا
ہور پیا اک تیغ لے اوہ بھی کھڑیا چک	دھرتی تے چا ماریا گیا قضیہ مک
ہور جوان دلیر نے کھادی ایہو چوٹ	روح گئی ہو پترا اڈا ہوا دے لوٹ
آہیا ہور جوان تے اوہ بھی لیا مرڑ	جان تنوں تن جان تھیں گیا علاقہ توڑ ^۱

شاعر دی اک نویں ایجاد دی ایس داستان وچ سدھی اے - مولوی عوران ہرورم دی بہن دا حسن بیان
 کردیاں ہویاں شاعری دیاں کئی صدمتان دے نان بوہت ای سونھدے طریقے نال ورتے نیں - آکھدے نیں :

لف و نشر مرتبوں ہر صفدھی کجدار	گت موصع ڈھریوں تے متلون ہموار
زلفان دی تجنیس تے شاہد تار و تار	توصیعوں توشیح تھیں معنی ہار و ہار
اوہ زلف ول حلب دے ہے حسن التعلیل	کہے صفات مبالغہ ایہہ ایہام دلیل ^۲

ایہدان شعراں وچ لف و نشر مرتب، تجنیس، توشیح، توصیح، حسن تعلیل، مبالغہ تے ایہام جہہیان
 صدمتان دے نان ورتے نیں - انج جاہدا اے کہ مولوی ہوری اجیہی ورتوں دے باقی وی نیں
 تے خاتم وی -

۱ - غلام رسول عالمگیری، مولوی، داستان امیر حمزہ، ج ۲، ص ۱۲۹

۲ - ایضاً، ج ۳، ص ۱۲۵

کجھ خامیاں تے خرابیاں :

داستان امیر حمزہ اک اچی داستان اے، پر ایہدے وچ کجھ قصص، خامیاں تے فنی خرابیاں وی موجود دین۔ عبدالمطلب، حمزہ دے والد دین۔ مولوی غلام رسول، عمر امیہ دی زہانی اوعدان دین ظالم لکھ جاندے دین جیہڑی کہ اک زبردست خامی اے۔ لکھدے دین :

عمر امیہ آکھدا عبدالمطلب دین
 خیر نہیں میں برا ہاں یا ہیں ظالم توں ^۱
 ایسے طرح لکھوور دین حضرت شیخ دا فرزند آکھنا بے ادبی اے۔ لکھوور جدوں لکھووتی
 دے کھوے وچ قید سسی تے لکھووتی دے بادشاہوان اورگ کورگ دی بہن دین خواب وچ حضرت شیخ
 ملدے دین تے آکھدے دین :

اوہ میرا فرزند ہے جس دا نام لکھوور
 بندی دے وچہ ہو گیا اسدا مددا طور ^۲
 داستان امیر حمزہ وچ کجھ فنی خرابیاں وی ملدیاں دین۔ اردو یا فارسی لفظاں دال پنجابی
 زانیہ درست کیتے گئے دین۔ اس توں اڈ بعض قافیہ درست نہیں۔ مثال دے طور تے :

ہو آزادہ بکری وئی اندر گلزار
 گل ہویہ جن کھاوندی کردی رکھ خراب
 خٹک دلاور عرب دا جنگاں وچ مشتاق
 چار وچن سم تھالیان دھرتی رھڑک تڑاک
 آھا پت شہداد دا ابو عمر تس نام
 پیو دے پچھے اوسدا تخت تے حکم روان
 بھی سخیاں سلطان نے پھر بدھا ڈ چور
 تے سوگند ان ساریاں گیا ہلک وچہ تڑ ^۳
 کدھرے کدھرے شعر ورن توں ڈکے ہوئے وی دین جیہوں :

ملاحان نے رسیا جان گستم دا احوال
 گیا آگے سرقدیپ دین جو اوہ لشکر دال

۱ - غلام رسول عالمپوری، مولوی، داستان امیر حمزہ، ج ۰۱ ص ۲۵

۲ - ایضاً، ج ۰۱ ص ۱۱۳

۳ - ایضاً، ج ۰۱ ص ۲۲۲، ۲۰۸ ص ۰۲ --- ج ۰۳ ص ۱۵۵

دے دون لشکر عرب دا ہونیاں مور پدید حاکم اسدا کون ہے زویں کہندے پدید

پیان مہر سے تے صہبتان صہرون حل تے جا پتھر ڈھیان نکل کے ہولا لہیں لکھا

خاوریا فولاد ہین یا فولادی دیوار یا ہین سد سکندری یا ہین شہر شکار

صرف قافیے نون درست رکھن لئی بعض ویلے استعارے دی دھیت وگڑ جاندی اے - جیسے :

صحی سلامت جا چڑھے تے شوہر پہاڑ وجہ لشکر ہسومان دے پئے جہیں بگھیلا

مولوی غلام رسول عالمپوری دے بقول اوہناں دی ایسے مشہوری دیان تداں جلدان وچ ویہہ

ہزار (۲۰۰۰۰) شعر ہین :

لکھیان بینتان اسدیان ہونیاں اج شمار مور ہندی وجہ سیکڑے ہندے ویہہ ہزار

پہر ساڈی گنتی مطابق شعراں دی تعداد ۱۷۲۱۲ اے -

کچھ خامیاں ہون دے باوجود جدوں ساڈوں ایس حقیقت دا پتا لگدا اے کہ ایڈی وڈی داستان

دے شاعر دی عمر پہلی جلد لکھن ویلے صرف پندرہ سال سی تے دو جیاں دو جلدان لکھن ویلے

اوندی عمر صرف ویہہ سال سی - تے اوہنوں دا دتے بغیر نہیں رہیا جا سکدا - پھر ایہہ

ہی کہ ہر جلد صرف اک اک مہیدے وچ مکمل کیتی سی - خاتمۃ الکتاب وچ اوتے آکھدے ہین :

گزی ورھیان پندرہ عمر میری اس روز جان بھریا وجہ کاغذان کڈھ دے دا سوز

اندر تھئے دنان دے ہوا شکت تیار پھر سبب تقدیر دا گزر گیا وچکار

جان میں اس فومائشون مڑ ہتھ قلم لئی وہہ برسان تھیں تداں تون عمر وھا گئی

شوق دے دنوں آیا حب پئی دل آ دو ماہ ودد کچھ باقیوں لئی فراغت پسا

۱ - غلام رسول عالمپوری، مولوی داستان امیر حمزہ، ج ۱، ص ۲۲۱، ۲۲۲ --- ج ۲، ص ۲۲

ج ۳، ص ۱۷

۲ - ایضاً، ج ۲، ص ۱۱۹

۳ - ایضاً، ج ۳، ص ۲۵۹

۴ - ایضاً، ص ۲۵۸، ۲۵۹

ہوا شاعر آجے پورا گمبھرو وی دہیں ہويا تے اوہجے اپنے شاعر دار شقیل دا ایسا
 ہر دست ثبوت دتا جیہڑا بوہت گھٹ شاعران ہون صیب ہندا اے - اوہناں ایس کی جیہی
 من اپنے دل دا سوز کڈھ کے کافذان وچ بھر دتا جس سبھوں اوہ مرن تون ہمد وی جیوہے
 ہن - اوہناں کئی سچی گل آکھی سسی :

اک دن ایس جہان تھیں ہو جان برباد میری وجہ جہان دے رہے شامی بیاد ^۱

.....

۱ - ظام رسول عالمپوری، مولوی، داستان امیر حمزہ، ج ۲، ص ۲۵۹

وسط ایشیا دے ترکی خاندان بدوش قبیلیاں وچ ۱۲۲ - ۱۲۰ قبل مسیح وچ جنگ ہوئی ^۱ تے
 اوتھے دے اک ہور خاندان "نوگ نو" دے بوجی قوم دے تقریباً دو لکھ ہندیاں نوں کن سے وچوں
 کڑھ دتا تے اہمیاں وچوں کجھ تبت دی سرحد تے، تے کجھ لہندے ول ودھ گئے دریائے ایلنی دے
 کنڈے آباد ہو گئے ^۲۔

ایس قبیلے دے سبھ تون وڈے سردار کڈفائیس اول (Kadphises I) دے اپنے چھوٹے
 چھوٹے قبیلیاں نوں منظم کر کے اپنے چھوٹے تھلے جمع کر لیا تے آخر ۶۰ ء وچ افغانستان تے قبضہ
 کر لیا تے ۷۸ ء وچ ہندوستان ول ودھیا تے کشان سلطنت قائم کر لئی ^۳۔

تہجی صدی عیسوی مکن تون کجھ پہلان گوجران دے کجھ حصے تے جنوب ول دریائے سندھ
 دی وادی ول ودھنا شروع کر دتا تے پنجویں صدی عیسوی دے وچکارے سمے جنوب مغربی راجپوتانہ
 وچ گوجران نے اپنی سلطنت قائم کیتی ^۴۔

دریائے سندھ دے شمال وچ گوجران دی اک عظیم سلطنت دا سراغ ملدا اے جہڑی ۴۰۰ ء ،
 تون ۸۰۰ ء تائین قائم رہی ^۵۔

گوجران دی اک شاخ ہرتی ہاریان نے ہندوستان وچ بوہت لمی چوٹی حکومت قائم کیتی جہڑی
 کہ کئی صدیاں قائم رہی ۔ ایس شاخ دا بانی نگا بھٹا سی، پر سبھ تون زیادہ مشہور تے سبھ تون
 چوکھی حکومت کرن والا ایہدا پوترا بھوج اول سی، جیہدا اصلی نان مہرا (Mihira) سی ۔
 تے جیہدا دارالحکومت قنوج سی ۔ ہرتی ہاریان نگا بھٹا دی سرکردگی وچ ۷۲۵ ء وچ نیوں خاندان

۱ - ابوالحرکات مولوی محمد عبدالملک خان صاحب، شاہان گوجر، ص ۶۲

2. Alexander Cunningham, Archaeological Survey of India, vol. II, p.62.

3. A.F. Rudolf Hoernle: Herbert A. Stark, Indian History, vol.IV, p.43.

4. Denzil Charles Jelf Ibbetson, Punjab Castes, Patiala, 1970, p.182.

5. Alexander Cunningham, Archaeological Survey of India, vol.II, P.70,71.

احسن القصص

کردار نگاری - ۱

احسن القصص وچ وی مردانے تے زنانے دو طرح دے کردار آوندے ہین - مردانے کرداران وچ حضرت یعقوب، حضرت یوسف، یوسف تے یاران بہرا (یہودا، شمعون، روئیل، بنیامین وغیرہ)، مالک بن زفر، مامل، بشریٰ تے ملیح (مالک بن زفر دے غلام) عزیز مصر، بادشاہ، چالی دن دا شاہد، خباز، ساقی، سپردل، منشا، افواہیم، بشیر تے موسیٰ قابل ذکر ہین - زنانے کرداران وچون زلیخا، بارزہ، رائی، یوسف دی بہن، مصر دیان عورتان تے سارے زکمر لائق ہین - کجھ کردار فرشتیان، معبران تے ماہدان دی شکل وچ نظر آوندے ہین - اس تون علاوہ عام کرداران دی تعداد بڑی بھاری اے -

چیون زلیخا دے غلام تے کنیزان، یوسف دیان فوجان، مصری قیدی تے مور درباری وغیرہ -

احسن القصص دے کرداران دی نوعیت تے اہدسان دے آہو وچ تعلقات موجب اہدسان وچ بادشاہ، راجا، آقا، غلام، عاشق، معشوق، باپ، مان، بیٹا، بیٹی، بہن، بھائی، سہیلی، دم جولی، دولت، دشمن، ہڈھے، جوان، بچے، شیر خوار، خوش و خرم، تے فگھن تے زنجیدہ خاطر کردار نظر آوندے ہین -

ایس داستان دے کردار تاریخی کردار ہون خلص طور تے یوسف تے یعقوب دے کردار - ایہدان کرداران راہین اپنے بزرگان دے کارنامے تے پچھلی تاریخ سمجھن وچ بڑی مدد ملدی اے - شاعر نے ایہدان دنوں افسانج پیش کیتا اے کہ ایہہ داستانی کردار اصل تاریخی ہستیاں تون بوہتے معلوماتی لگدے ہین - فورسٹر آکھدا اے :

" And it is the Function of the novelist to reveal the hidden life at its source; to tell us more about Queen Victoria than could be known and thus to produce a character who is not the Queen Victoria of history." 1

1. Forster E.M., Aspects of Novel, Harmonds Worth, 1966, p. 66

مولوی غلام رسول عالمگیری ہوران اپنا ایہہ منصب خوب نبھایا ہے - ایہدناں تخیل تہوں کم

لے کے تاریخی کرداران وچ ہر بڈھے، جوان، بچے، عورت تے مرد وچ اک وتھ رکھی ہے -

مولوی ہوران کرداران دی جذباتی تے ذہنی حالتان تے ادرلی تے باہرلی نفسیات دا ہر تھان

خیال رکھیا ہے - اوہدناں تاریخی کتابان وچوں بنے بنائے تاریخی کردار اپنی داستان وچ پیش نہیں

کیتے سگن اوہدناں نوں اجیہے جذبے تے خیالات دے کے پیش کیتا ہے کہ اوہ سادہ سادہ اپنے ورگے

انسان جاپدے ہین - اسین اوہدناں وچ دلچسپی لیندے ہان - اوہدناں دے رنج نال رنجیدہ تے

غوشی نال خوش ہندے ہان - اوہدناں دے فعلان تے عملان ہارے تھوہ وچ رھندے ہان تے ہر کردار

نوں اوہدی فطرت، عادت تے عمل سببوں پہچان لیندے ہان -

مولوی ہوران اپنے کرداران وچ ایس طرح دی وتھ قائم رکھی ہے کہ جیہڑا شخص یوسف دا

قریبی ہے اوہ چوکھی محبت کردا تے اوہدناں ہارے چنگے خیالات رکھدا ہے - اوہدی روحانی پختگی تے

ایثار وچ زیادتی نظر آوندی ہے - سکے بہن بھرا دی مثالی محبت تے مترسے بھراوان دے مئے پونے

پیر دا پروا شاعر نے خوب نبھایا ہے -

حضرت یوسف دی سیرت دا مطالعہ سادہ سادا ہے کہ انسانی زندگی دی سبھ تہوں وڈی

طاقت اوہدی سیرت دی فضیلت ہندی ہے - جے ایہہ فضیلت موجود ہووے تے پھر فتح تے کامرانیان

اوندے پیر چمدیان ہین - دنیا دیان ساریان رکاوٹان بھاریان اوہدا راہ روک دین پھر وی

اوا اپنا راہ کڈھ ای لے گا -

فدسی اصطلاح موجب یوسف دا کردار Flat (سادہ) کردار ہے - ایہدی تاریخی تے

ذہنی حیثیت وی مٹی پرمتی ہے - یعنی ایہہ اک اجیہا کردار ہے جیہڑیان اپنیان مخصوص صفتان

دسوں ہندی بدلدا ہے تے ہ ای ایہدناں وچ گھانا وادھا کردا ہے -

مولوی غلام رسول عالمگیری ہوران نے ایہدیان کجھ مخصوص صفتان نوں اہمیت دتی ہے - ایہہ

کردار راست باز، حق دا پجاری، غمان تے صابر، بکے عزم والا تے بوہت وڈا مبلغ ہے - اوہدوں اپنے

آپ تے وی اعتماد اے تے لوک وی اوہدسوں اعتماد دے لائق جاہدے دیں - اوہ اللہ تعالیٰ تے ہوا
توکل کردا اے تے ہوا متقی اے - - - - ایہہ خاص صفات کہہ رہے دیں بدلدیاں - اوہ جو کجھ مذہب وچ
اے اوہو ات وچ اے -

داستان دا مہدت ایس کردار دسوں پیش کرن تے دھیان وچ کامیاب اے - قصے وچ جتھے
جتھے ایہدا عمل نظر آونددا اے قاری اوہدسوں اوہدیاں مزاجی خوبیاں سبوں فوراً پہچان لیددا اے
تے ہری طرح متاثر ہندا اے - ایہہ اک اجیہا کردار اے جیہدوں مہدت گھٹی مٹی قاری نال
تعارف نہیں کراونددا سگون اپنیان مخصوص خوبیاں سبوں آپ ای قاری نال تعارف کرا لیددا اے -

ہتبول فورسٹر :

" Flat Characters are very useful to him, since they
never need reintroducing, never run away, have not to
be watched for development and provide their own atmosphere--
little luminous disks of a pre-arranged size, pushed hither
and thither like counters across the void or between the
stars; most satisfactory". ¹

یوسف اپنی فضا آپ پیدا کردے دیں - قاری دا ذہن اوہدیاں ہارے کوئی تذبذب تے پریشانی
محسوس نہیں کردا، سگون اوہدیاں دون یاد رکھ کے ایس طرح دی لوڑ محسوس کردا اے - قاری دے
ذہن وچوں ایہہ کردار کے ناہود نہیں ہو سکدا بھاویں کتاب ناہود وی ہو جاوے - ایہدی وجہ
ایہہ ہے کہ ایہہ دوجھے کرداران دی نسبت اپنا تاثر قاری تے بوہت شدید پانددا اے تے اوہدی
خوبیاں دا مقابلہ قاری اپنی خوبیاں نال کرن لگ پنددا اے تے اپنی اندرلی حالت نوں درست کرن
دی سوچدا اے -

ایہہ کردار اپنی بھرپور خوبیاں فال بار بار داستان وچ وارد ہندا اے۔ قاری دون ایہدے
 صلاں تے فعلان تے اک طرح دا عقیدہ ہو جاسدا اے کہ ایہہ گدی دہیں بدل سکدا۔ ایس
 طرح اوہ باقی سارے خیالات تون ہر نماز ہو کے لہدے افسادی پکھ ول گسوہ کردا اے۔
 سٹر فورسٹر اک تھان آکھدا اے:

" For we must admit that flat people are not in themselves
 as big achievement as round ones, and also that they are
 best when they are Comic. A serious or tragic flat character
 is apt to be a bore ----- It is only round people who are
 fit to perform tragically for any length of time, and can
 move us to any feelings except humour and appropriateness." 1

سٹر فورسٹر دا ایہہ قول جدوں اسہن مولوی غلام رسول عالمگیری ہوران دے سادہ کردار
 " یوسف " تے مطبق کردے ہاں تے جاپندا اے کہ سادہ کردار جے کر مزاحیہ تہ وی ہون تان وی
 ہر کامیابی فال پیش کیتے جا سکے دہن تے اپنا تاثر بڑا ای شدید تے دیر پا رکھدے دہن۔
 مولوی ہوران دے کردار یوسف تے یعقوب ساڈی گل دی منجانی دا ثبوت دہن۔
 ایہہ سادہ کردار مصنف نے اجیہی کامیابی فال پیش کیتا اے کہ ایہدے باوجود کہ ایہہ اک بوہت
 تلی داستان دا کردار اے تے ایہدے زندگی دا اک بڑا حصہ قاری دے سامنے لنگھدا اے، ہر کوئی
 سب پیدا دہیں ہندا تے تہ ای کوئی ارتقا وکھالی دیندا اے تے ایس طرح وی اوہ اپنا دیرپا تے
 شدید اثر چھڈ دا اے۔

1. Forster E.M. Aspects of Novel, P. 100

ستاروں! - رھبان دا اک ٹکا جیہا یوسف بیو دی محبت بھری جھولی وچوں کھو لیا
 مہا سی تے اوھدے اچن چیت اپنے آپ نوں اجیہے لوکان وچ ویکھیا جیہان کجھ کھوٹے پیسے
 لے کے اوھدوں مالک ہن زفر کول غلام بنا کے بیچ دتا :

مالک وپہہ درم دے کھوٹے یوسف مل چکایا

۲-

لے درم انہاں یوسف تائیں لے باھوں پکڑایا

اندھ لگدا اے جیویں اچن جدت یوسف نے اک تجربہ کار دانشمند وانگر اوس صورت حال دا
 جائزہ لیا ہووے تے پھر فیصلہ کر لیا ہووے کہ جیہٹی صورت وی پیش آوے گی اوھدوں پھرے صبر
 تے سکون فال سہوے گا تے اوھدے مطابق کم کرے گا - بھراوان اوھدوں غلام طرح وچیا - اوہ غلام
 طرح وک گیا - اگوں عزیز مصر نے وی غلام وانگر خریدیا تے اوہ وی اندھ پیش آیا جیویں اک وفادار
 غلام اپنے آقا فال پیش آوند اے - اوہ مالکے نوں آکھدا اے :

میں بردہ بہ وھلا رھدان روا نہیں میں تائیں

۳-

کار غلامان حکم کرو میں جس وچ حق رضائیں

اوھدے کسے پکھوں کوئی اجیہی گل نہیں لہدی کہ اجیہا کرن وچ اوھدوں کوئی تامل
 ہوا ہووے - گویا اجیہیاں آواکت صیبتان جیہٹیاں دوجے ہزاراں ہندیاں دی زندگی روگی تے سوگی
 بنا دیندیاں ہن، یوسف لئی کوئی صیبت نہ بنیاں - اوھدان ہمدے مکھ صبر تے عزم فال اوکھا
 ویلا لکھایا -

۱ - ابوالکلام احمد، ترجمان القرآن، ج ۲، لاہور، ۱۹۳۱ء، ص ۲۵۵ -

تسوات، پیدائش ۳۷ : ۲

۲ - غلام رسول عالمپوری، مولیٰ، احسن القصص، لاہور، ۱۹۶۶ء، ص ۵۹

۳ - اینٹن، ص ۱۸۳

یوسف دے کردار وچ اوس قاری لئی جیہڑا دنیا بیان مصیبتاں وچ اپنی راہ کڈھنا چاہوے،
 ایس معاملہ وچ وڈا سبق لہندا اے۔ یوسف نے آفتان تے اوکڑان دی پہلی منزل وچ ای صبر،
 ستم، اعتقاد، فقر تے توکل علی اللہ دی عظیم روح پیدا کر لئی سی جیہڑی اوسے طرح اخیر تائیں
 قائم رہی۔ اوہ اجیہی منزل تے اپڑ گئے جیہڑی انت اوھناں دی منزل مقصود ثابت ہوئی۔
 سبھ تون بہلان عزیز مصر نال معاملہ ساڈے سامنے آوئدا اے۔ اوھنے یوسف دسوں بطور
 غلام خریدیا سی پر یوسف نے اپنی سیرت دی حسن نال اوھدا دل فتح کر لیا سی اوہ غلام
 دی تھان آقا بن گئے سن۔ عزیز نے اپنی بیوی دون کہہ دتا :

خوب طعام لباس چنگیزے خدمت کریں تمامی

اس فرزندان وادگوں رکھیں اندر عیش مدامی ^۱۔

پھر امراة العزیز دا معاملہ سامنے آیا۔ پہلی آزمائش عقل تے شعور دی آزمائش سی۔
 ایہہ جنہات دی آزمائش سی۔ ایہہ آزمائش اجیہی حالت وچ آئی جدوں صبر دے سارے سامان
 مک جاندے نین۔ یوسف پورے گھبرو جوان نین پھر معاملہ طلب دا نہیں مطلوبیت دا اے۔ وڈی گل
 ایہہ کہ شیطان نے یوسف تے امراة العزیز، زلیخا دی نفسانی خواہش تون چالی پنجاہ گنا کر دتا
 سی، ^۲۔ پر اوہ پہاڑ اجیہے حال وچ وی اپنے تھان تون پر تھان کہہ دیا۔ اوھنے لئی تھوڑی
 جیہڑی وی جنبش نہیں سی۔ زلیخا دی حالت ایہہ سی :

کہے زلیخا میں آج یوسف وصل کران یا مرسان

پر یوسف دی حالت ایہہ سی :

یوسف کہے پناہ خدا دی میں لیے کار کہ کرسان ^۳۔

۱ - غلام رسول کا لمبوری، مولوی، احسن القصص، ص ۱۶۶

۲ - ایضاً، ص ۱۹۸

۳ - ایضاً، ص ۲۰۰

زلیخا یوسف دون مشتعل کرن دا اک ہور وڈا حربہ ورتدی اے :

کی ہويا اوہ مردان والی چوہپ دہین دل تیرے

ایڈک نوم تیرا دل یوسف کوہن جھلے دکھ میرے -۱-

یوسف نے زلیخا دون بوہت سمجھان دی کوشش کیتی - ایہہ وی کہیا کہ میں تیرے خاوند

سال، جیہڑا کہ میرا آقا اے، غداری دہین کر سکدا - زلیخا کہندی اے کہ میں اوہدوں زہر
دے کے مار دیاں گی پر یوسف آکھدے ہن :

ایڈ احسان میرے سر اسدا کیوں اس دن مرواوان

جے میں ایڈ کران غداری کبڈک ہرا سداوان -۲-

اخیر زلیخا دی بے تابی انتہا تائیں اپڑ گئی - شیطان نے اوہدوں بے قابو کر دتا - اوہ یوسف

دل ودھی - یوسف دے دل وچ وی اک عظیم قصد اٹھیا - زلیخا نے یوسف دے قصدان وچ اوہا

فرق سی جیہڑا دوهان دی سیرت وچ سی :

قصد زلیخا یوسف دے دل تن اسدے تن لاوان

تے یوسف دا قصد ایہائی جیوں کیوں روک ہتاوان -۳-

بچن دی ایسے کوشش وچ یوسف دا کرتہ وی پچھوں پاٹ گیا جیہڑا کہ بعد وچ اوہداناں دی بریت

دا سبب بنیا -

پھر یوسف دی ایہو سیرت اے جیہڑی قید خانے دیاں ہندھیریاں کوشنہان دون روشن

کر دیدی اے - ہیرو دی چمک کدی گھٹ نہیں ہندی ہفاہن اوہدوں بادشاہی جواہر خانے وچوں

۱ - غلام رسول عالمپوری، مولوی، احسن القصص، ص ۲۰۱

۲ - ایضاً، ص ۲۰۲

۱ - غلام رسول عالمپوری، مولوی، احسن القصص، ص ۲۰۱

۲ - ایضاً، ص ۲۰۲

جہاد مع کوئی دے ڈھیر اتے سٹ دتا جاوے - قید خانے دا افسر اوہناں دا معتقد ہو گیا - اوتھے
 دی اوہناں دی سرداری قائم ہو گئی - اوتھے اوہناں دے دل وچ حق دی تبلیغ دا شوق پیدا
 ہویا - اوس ویلے تاہن اجے اوہناں مصر دی بھونیں تے حق دی تبلیغ نہیں سی کیتی - قید
 خانے وچ دو نوہن قیدی خہار تے ساقی آئے اوہناں خواہاں ویکھیاں تے یوسف کولوں تعبیر پچھی
 اوہناں تعبیر دس تون پہلان اپنا تبلیغی فرض ادا کیتا -

حکم خدا دا سب تے جاری اس بن حاکم ناہیں

سو فرمایس میں بن ہوران بوجو نہیں کدائیں -۱-

یوسف ہوران دی سیرت دی فضیلت دا اک ہسور منظر سامنے آؤندا اے -

مصر دا بادشاہ خواب ویکھدا اے - اوہدی تعبیر کوئی کاہن تہ دس سکیا - اخیر

ساقی راہیں یوسف کولوں پچھی - اوہناں خواب سدیاں ای اوہدی تعبیر دس دتی - اوہناں

دے ذہن وچ ذرا وی خیال نہیں آیا کہ اپنا مطلب کاہن لئی ایہہ نہایت قیمتی گل تھوٹی دیر

لئی وی روک لویے - پھر صرف اپنا ای نہیں کیتا کہ جتنی گل پچھی گئی، دس دتی، سگون سائل

دی جھولی وچ اوہدے تون ودھ علم تے فضل دی بخشش پا دتی - خواب وچ اک آون والے عذاب

دی خبر سی - یوسف نے تعبیر دے نال اوس عذاب تون بچن دا راہ وی دکھا دتا -

یوسف ہوری اپنا فرض سمجھدے سن کہ جدوں گدی کوئی ہتھ مدد دی طلب لئی اوہناں

دل ودھسے، اوہ اوہدی مدد کرن - اوہناں بادشاہ دی مدد کیتی پر ایہنوں اپنی رہائی دا

ذریعہ نہ بنایا - بادشاہ آہ ای چاہوان ہویا :

کہے امیر وزیران تاہن یوسف دون لسے آو

بدون کڈھ لیاؤ جھہندے میرے پاس پوچاؤ -۱-

۱ - قلام رسول عالمگیری، مولوی، احسن القصص، ص ۲۳۶

۲ - ایضاً، ص ۲۳۸

ایہہ اجیہا ویلا سی کہ خوشی دے جوش نال ایس سنبھے نون سیدے لادے کیوں جے رھائی
 آپ ای سامنے آ گئی سی تے آئی وی اجیہے ویلے سسی جدوں خود بادشاہ اوھناں دی زیارت دا
 چاھوان سی - ہر اسوں ویکھنے ہان کہ یوسف دیاں نظراں وچ ایس معاملے نے کوئی ہور شکل اختیار
 کر لئی سی - اوھناں رھائی تون انکار کر دتا تے کہیا کہ پہلان میں معاملے دی ہن چھان کیتی
 جاوے :

جنھان زنان ہتھ ویکھ وڈھائے پچھ ادھان تھیں حالے

معلم پاک خدا نون سارے مکر نسائیان والے

پچھسو کس ضیافت کیتی کس تھیں ہے بریائی

جس تھیں میں وچ بندی خانے ایڈ مصیبت پائی ^۱-

یوسف دے ایس پیغام وچ وی اوھناں دی عظمت دا جھلکارا اے - ایہدے وچ اک ڈونگھا کتہ لکھا
 ہیا اے - جدوں عزیز تے اپنی بیوی دا تصور ثابت ہو گیا سی، اوھنے یوسف نون کہیا سی :

یوسف تائیں کہیا عزیزے اے فرزند بیٹاے

جان دیہو اس بدی چھپاؤ صیب ڈھکو اس سارے ^۲-

یوسف ہوران اپنے ایس پیغام وچ عزیز دی بیوی دا نان نہیں لیا سکوں اوھناں عورتاں دا

ذکر کیتا جیہناں مکاری نال ہتھ کٹ لٹے سن ^۳- یوسف دی طبیعت نے گوارا نہ کیتا کہ اوس

موقعے تے عزیز دی بیوی دا نان لے کے اوھدی رسوائی دا سبب بنے -

یوسف جاندے سن کہ قیدوں رھائی ہرے شک اک چنگی خبر اے ہر اجیہی رھائی میںوں کہیہ

۱ - فلاں رسول عالمگیری، مولوی، احسن القصص، ص ۲۲۹

۲ - ایضاً، ص ۲۰۸

۳ - ابوالکلام احمد، ترجمان القرآن، ج ۲، ص ۲۳۲

خوش کر سکی اے جیہڑی میری ہے جرمی دے سپوں نہ ہو رہی ہووے سکون بادشاہ دا محض اک
 وطنیہ ہووے - بس ایہہ بادشاہ دا احسان ہووے گا ، حق تے انصاف دا فیصلہ نہیں - کڈا اچا
 تھان اے جس دی عزت تے حق دی استقامت دا ؟ تے اخلاقی سیرت دی گڈی عجیب پنہنی اے
 جیہدے وچ کدھروں وی لچک پیندی دکھالی نہیں دیندی -

اخیر اوس موقع دا مطالعہ وی بڑا ضروری اے جدوں یوسف دے بھرا اودھانے سامنے آکھوئے
 دیں - اوہ بھرا جیہدیاں اودھانوں قتل کرنا چاہیا تے پھر غلام بنا کے پردیسی لوگان صفد وچ
 دتا - اوہ اوسے مظلوم دے سامنے کھڑے دیں جیہڑا اچ مظلوم نہیں سکون اوس ولے دی سبھ تون
 وڈی حکومت دا مالک تے قحط سالی دی سبھ تون وڈی مصیبت وچ حیاتی دے سامان بخش دیں والا اے -
 کیہا عجیب موقع سی تے انسانی نفس لئی بدلہ لین دی ہئی اچی آزمائش سی - یوسف دی
 سیرت تے ایتھے وی کدھرے بغض تے بدلے دے جذبے دا نکا جیہا پرچھاوان نظر نہیں آوےدا - بلکہ
 یوسف اودھان لئی شفقت تے رحمت بن گئے سن - تجسی واری جدوں بھرا آئے تے اپنی مصیبتاں دی
 کہانی سنائی ، بے اختیار ہو کے اودھان دا دل کیتا کہ اپنا تعارف کران :

بھایاں دا دکھ سنیا یوسف مہر دلے وچ آئی

ہن چاہیا ہو ظاہر دیوں بھایاں تون دکھلائی -

تے پھر چھیتی ای اپنا آپ ظاہر کر دتا - بھایاں یوسف تون پہچان لیا تے بوہت حیران ہوئے
 تے اپنی کرتوتان تون یاد کر کے بوہت شرمندے ہوئے - سر دیوں کر لئے - یوسف اودھان دی ایہہ
 حالت نہ ویکھ سکے تے اٹھ کے اودھان تون سینے نال لا لیا تے کھلے دل نال سبھ تون معاف
 کر دتا -

ایہہ یوسف دے جنیاں سن ، دل دی صفائی تے پیو جایاں دی محبت سی - ایتھے بھراواں

دی ۱۸۴۲ء وچ ایہدا پوترا بھوج اول تخت تے بیٹھا تے ۱۸۶۰ء وچ وفات پائی۔^۱

موجودہ زمانے دے گوجر ہندوستان دے شمال مغربی حصے وچ سدھ تو لے کے گنگا تائیں

تے کوہستان ہزارہ توں لے کے گجرات تائیں کھلے ہوئے نیں۔^۲

۱۸۸۱ء دی مردم شماری دے مطابق گوجران دی تعداد دلی، گڑگاوان، کرنال، حصار، رھتک، سیرسا

(Sirsa)، انبالہ، لدھیانہ، شملہ، جالندھر، ہوشیار پور، گانگڑہ، امرتسر، گورداسپور، سیالکوٹ،

لاہور، گوجرانوالہ، فیروز والا، راولپنڈی، جہلم، گجرات، شاہپور، ملتان، جھنگ، منٹھری، مظفر گڑھ،

ڈی۔۔۔ آئی۔۔۔ خان، ڈی۔۔۔ جی۔۔۔ خان۔۔۔ بنوں، پشاور، ہزارہ تے کوھاٹ وچ ہندو، سکھ،

مسلمان تے عیسائی گوجران دی کل تعداد عورتاں سمیت ۲۲۷۳۰۳ سی، جہدیاں وچ صرف مسلمان

گوجر ۲۷۱۱۰۹ سی۔^۳

ضلع جالندھر وچ تقریباً سبہ گوجر مسلمان سن تے ایہہ سارے ڈھور ڈنگر چرائدے سن۔ ایہہ

لوک زیادہ تر دریاواں دے کڈھیان اتے آباد ہوئے سن۔^۴

ضلع ہوشیار پور وچ اجے وی ہندو گوجران دے بوہت سارے پنڈ نیں۔^۵۔ گوجران دی بوہتی

آبادی سببوں ایہنوں پہلان گوجر دیس آکھیا جادا سی۔ گوجر لوک شروع شروع وچ دیسواں

تھاوان تے، جتھے چراگاہواں ملدیاں سن، وس پندے سن۔^۶۔ اجیہیاں تھاوان دسوں بیٹ آکھیا

جاسدا اے۔

1. J.C. Powell Price, A History of India, P. 88.

2. Alexander Cunningham, Archaeological Survey of India, Vol. II, P. 70, 71.

3. Denzil Charles Jelf Ibbetson, Report on the Census of the Punjab, Vol. II.

۴۔ ابوالبرکات، مولوی محمد عبدالملک خان صاحب، شاہان گوجر، ص ۳۸۳

5. Denzil Charles Jelf Ibbetson, Punjab Castes, P. 183.

۶۔ ابوالبرکات، مولوی محمد عبدالملک خان صاحب، شاہان گوجر، ص ۳۸۳، ۳۳۸

دی شرمندگی دور کرن لئی ضروری سی کہ یوسف اوہدیان دی دلجوئی کرن تے ایہدا کوئی جواز لبھن -

یوسف دوران ایہہ ویلا سونھسی طرح سانہیا - اعلان کیتا :

اج الزام تھامان ناہیں یوسف نے فرمایا

جو میری تقدیر لکھیا میں دنیا وچ پایا

بخشے رب تھائے تائیں اوہ جسے بخشہا را

اسدے باجھ نہ بخشے کوئی رحم اسیدا ہمارا

جان ایہہ کال مقدر آھا رب سبب ہنایا

میدوں گھل تسان تھیں آگے بھکھوں سہان بچایا

نال وسیلے تسان ملی میں ملک مصر دی شاہی

تسین بچے ہن میرے کارن ایہہ ہے فضل الہی -

یوسف دی سیرت وچ ایہہ دوویں تھان آگئے ہین - جدوں یہ چارگی سی تے ات نہ کیتی،

جدوں طاقت ملی تے بدلہ لین دا سوچیا وی نہیں - تے ایہہ اوس زندگی دا سبب تون وڈا اسوہ

حسہ اے -

یوسف دا کردار مولوی غلام رسول عالمپوری دی ایس داستان دا اک سادہ کردار اے جیہدیان

مخصوص صفتان تے خوبیان وچ کدھرے وی لچک نہیں لہدی -

زلیخا :-

زلیخا دا کردار فنی اصطلاح دے مطابق Round کردار اے ایہنوں مکمل کردار یا مدور

کردار یا تبدیل ہون والا کردار وی آکھیا جا سکدا اے - ایہہ کردار مکمل انسانی خصوصیتان رکھن

توں اور کجھ اپنیان ذاتی تے انفرادی خوبیاں وی رکھدا اے۔ ایہدے خیال مزاج تے نقطہ نظر وچ وقت دے حال حال فرق نظر آوندا اے۔ ایہہ فرق کجھ تے اوہدے اپنے ذاتی تجربے سببوں تے کجھ ماحول دے اثر سببوں پیدا ہندا اے۔ ایہہ بدلدا ہویا کردار حقیقت دے چوکھا نیٹے ہندا اے، ایس لئی چوکھی دلی تسکین پیدا کردا اے۔

زلیخا دے کردار وچ جیہڑی سبھ تون اچھی تے قاری تون سبھ تون چوکھا متاثر کرن والی گل اے، اوہ اوہدے اخلاقی ارتقا دا نقشہ اے جیہڑا کئی بدی ول آچا ہندا اے تے کئی دیکھی ول۔ عبدالقادر سروری دے خیال موجب کردار دا برائی ول ارتقا زیادہ دلچسپ ہندا اے۔

اوه آکھدے دین :

”ناول نگار کردار کا ارتقا دکھانے کے لئے بدکردار کو بہ نسبت نیک کردار

کے زیادہ پسند کرتا ہے۔ کردار کے نزل میں حتی الامکان اس امر کا خیال

رہے گا وہ غیر محسوس تدریجی ہوگا۔“

ایس خیال تون زلیخا دے کردار تے مطبق کر لیتے تے ایہہ بالکل درست نظر آوندا اے۔

زلیخا دے کردار دے دو حصے دین۔ پہلا برائی ول مائل اے تے اخیر اپنے عروج تائیں اپڑ جاہدا

اے۔ اک سمرے پچھوں جدوں اچھائی شروع ہندی اے، اوہ وی عروج تے اپڑ جاندی اے تے یوسف تون

سات صاف آکھدے دیکھی اے :

کہے زلیخا تیتھیں چٹکا لہہ پیا میں تائیں۔

اسدے اتھ حضرون یوسف جاوان دس کتھائیں۔

قاری تون اوس عروج خائون گھٹ دلچسپی لگی اے جدوں قاری زلیخا دے ہرے اخلاق دا ارتقا پڑھدا

۱ - عبدالقادر سروری، کردار اور افسانہ یعنی دنیا کے افسانہ، حصہ دوم، حیدر آباد، ۱۹۲۹ء، ص ۷۱

۲ - غلام رسول عالمپوری، مولوی، احسن القصص، ص ۲۸۱

پہرہدا عروج تے اہڑ دا اے تے حالت ایہہ ہدی اے :

آشیطان دھگانان کیتس دھریا ہتھ ازارے

وقت قہاری دوهان دلاں تھیں اٹھے قصد ہولارے^۱

زلیخا دی حیاتی دے سارے پکھ اک دم ساڑے سامنے نہیں آوندے - اسوں دیکھتے ہسان
کہ شاعر مڈھ وچ کجھ اجیہیان خوبیان ساڑے سامنے لیا کے اوہدا تعارف کراہدا اے جیہڑیان ایس
کردار تون انفرادیت وطا کردیان نیں -

مولوی غلام رسول ہیری زلیخا دا تعارف قاری تون سبھ تون پہلان اودوں کراہتے دین
جدوں اوہ صرف ست ورہیان دی سسی - خواب وچ اک سوہندا تے من موہندا گھبرو پکھ کے ہر حال
ہو گئی سی - نفسانی ہوس دی انفرادی خصوصیت نال قاری پہلی وار اندج واقت ہندا اے :

اچا چیت جوان ڈٹھسا سو واہ قربان جوانی

لنگی زلف زنجیران والی سور ورھے بیشاسی

برہون پھوک دگا سو لادبو کجھ سر پیر نہ آیا

سینہ چور کلیجا نکلے شور دماغ رجایا

ایہہ ناسور برہون دا ظالم ہون لگا سو جاری

جس زخمے دی مرہم ناہا، وجس پہلی واری^۲

اخیر تے ایہہ ہوس محبت وچ بدل جادی اے ہر بوہت اگے جا کے - مڈھلے تعارف تون بعد
زلیخا دی ہوس دا ارتقا شروع ہو جادا اے - دوجسی خواب مکرون اوہ اپنے آپ تون باہر ہو
جادی اے - مگدی ایہہ پئی ہوس اوہدی علامت ہن گئی سی تے جدوں وی داستان وچکار ایہدا ذکر

۱ - غلام رسول عالمگیری، مولوی، احسن القصص، ص ۲۰۴

۲ - ایضاً، ص ۱۰۲، ۱۰۳

اُٹھا اے قاری دا دھیان اوہدی ایسے خصوصیت ول جاہدا اے -

مڈھلے تعارف تون بعد زلیخا دا کردار ہور واقعات تے دوجے کرداران دے باہمی تعلق تون متاثر ہو کے خاص خاص موقعان تے خاص طرز عمل ول راغب ہو کے ارتقا حاصل کرا رہدا اے تے اپنی فطرت وچ تبدیلی پیدا کرا رہدا اے - ایہسو سبب اے کہ ہوی داستان وچ زلیخا دے کردار تون پڑھیان بنان اوہدسون ہورے طور تے نہ سمجھیا جا سکا اے نہ پہچانیا جا سکا اے - ایہدی ساری زندگی تے صوری نظر پائے بنان اسین اوہدے ہارے کوئی صحیح تے درست رائے قائم نہیں کر سکے داستان دے ادھ وچ رائے یقیناً نہ صرف ناقص ہووے گی سکون بالکل مفہوم ہووے گی - شاعر جیہوں جیہوں داستان تون اگے تھری آوہدا اے، اگے ودھدا جاہدا اے - قاری دا نظریہ زلیخا ہارے بدلدا جاہدا اے تے اخیر تے ایڈ کے مڈھ تے ات وچ مشرقین دی دوری دیکھدا اے -

داستان دے کئی وڈے وڈے منظران وچ دوجے کرداران دے آپو وچ دے تعلقات دی مناسبت نال اسین زلیخا دے کئی عکس تے اڈ و اڈ تصویران دیکھنے ہان - ایہہ ایس سببوں ہدا اے کہ اک منظر تون دوجے منظر تائیں زلیخا دے کردار وچ کجھ نہ کجھ ضرور تبدیلی ہدی رہدی اے، جس ہارون قاری دے دل تے کوئی گہرا تے شدید تاثر نہیں جدا - Round (تبدیل ہون والا کردار) کردار دیان ساریان خوبیاں متعین نہیں کیتیاں جا سکدیاں سکون داستان دے دوران ای جتھے مناسب ہووے، شاعر دی فطرت شناسی جیہدھر اوہدی رہنمائی کرے، اوہدے وچ رنگ بھرنا چلا جاہدا اے - زلیخا دے کردار دیان ساریان خوبیاں ایسے طرح ای ہولی ہولی شاعر نے بیان کیتیاں دین تے رنگ بھریا اے -

زلیخا دا کردار جدوں تائیں ساڈے سامنے رہدا اے، ہور نہیں ہون دیکھدا سکون حزنیہ تے طریبہ حالتان تون اوس محدود مدت تائیں ساڈے دلون وکھرا نہیں ہون دیکھدا، جدوں تائیں اسین ہورا قصہ پڑھ کے اک ہتے نہ رکھ دیتے - ایس درمیانی عرصہ وچ اوہ ساڈے حزنیہ تے طریبہ احساسان تون جگائی رکھدا اے - مسٹر فورسٹر دے مکمل کردار دی اک ایہہ وی کسوٹی

دسی ہے :

" The test of a round character is whether it is capable of surprising in a convincing way. If it never surprises, it is flat. If it does not convince, it is a flat pretending to ~~have~~ be

round". ¹

زلیخا دا کردار فورسٹر دے ایس معیار تے وی پورا اترا اے - جدوں وی شاہر اوہدا ذکر کردا اے تے اوہدی حالت دسدا اے ، ارتقا دیان ساریاں پوٹیاں وچ قاری ودف تون ودف حیرانی ظاہر کردا اے - ایس لئی احسن القصص دا ایہہ کردار اک مکمل کردار اے جیہنوں مولوی قلام رسول عالمگیری نے اچھی طرح نبھایا اے -

عزیز مصر :

احسن القصص دا اک کردار عزیز مصر اے جیہڑا فنی اصطلاح موجب منفرد کردار اے - منفرد کردار راہیں کسے خاص انسان یا اڈ و اڈ انسان دی وکھری وکھری صفتاں دی کردار کشی کیتی جاندی اے - عزیز مصر ایس داستان وچ احساس کمتری دا شکار اے - ایہدا ذکر کدھریے کدھریے آؤدا اے تے قاری لئی دلچسپی دا موجب ہندا اے - کدی تے ایہدے نال ہمدردی پیدا ہندی اے تے کدی محض تفریح دا سامان - اوہ اپنی بیوی دے ہتھوں مجبور جاہدا اے تے اوہدی ہر جائز ناجائز گل مندا اے -

اوہدی بیوی زلیخا تے جدوں بد چلنی ثابت ہو گئی تے عزیز نسوں جدوں یقین ہو گیا کہ ہوسک سچے تے زلیخا جھوٹھی اے، ہوسک تون آکھن لگا :

یوسف تائیں کہیا عزیزے اے فرزند ہمارے
جان دیہو اس ہدی چھپاؤ صیب ڈھکو اس سارے

تے زلیخا نون کہہ دتا :

ایسے ہے تیرا مگر زلیخا مگر تیراٹے بھاری

کارہارہاں دے ابراہمدون مشکل دے چھٹکارے

لیکن پھیر وی اسوں ویکھنے ہاں کہ اوہدے ایس معاملے دسوں ایس تون ودد اہمیت ۵ دتی

کہ بیوی دسوں آکھیا :

کہے زلیخا نون مگر توبہ تون ایہہ ہدی کمانی

اپنا آپ نگاہ رکھ اگے نا ہسوں برہانسی

تے پھیر اوسے طرح مختار تے آزاد چھڈ دتا جیہوں پہلان سی، چنانچہ زندانیاں دی دعوت، عیش

دی مجلس سجانا، اوس مجلس وچ یوسف نون بلانا، ایہہ سارے پچھوں دے واقعے دین - زلیخا دا

اختیار ایس تون وی ظاہر ہندا اے کہ اوہدے یوسف نون قید کران دی دھمکی دتی تے اوہدسوں

پورا کر کے وی وکھا دتا - جدوں زلیخا نے یوسف نون قید کرن دا حکمانہ لین لئی عزیز ہسر نون

کہیا تے اوہدے اوسے ویلے حکمانہ لکھ دتا تے نال ای کہیا :

کہے عزیز ہسرے دل ایہوں گزری کتنسی واری

پر مین اسنوں قید نہ کیتا تیری خاطر داری

گویا جیہدسوں (یوسف نون) اویہے گناہ سمجھدا سی، اوہدسوں قید کرن دا اوہدے کئی

۱ - فلام رسول عالمپوری، مولوی، پتھر احسن القصص، ص ۲۰۸

۲ - ایضاً، ص ۲۰۸

۳ - ایضاً -

۴ - ایضاً، ص ۲۲۳

واری سوچیا سی تے جیہنوں (زلیخا دون) اوقہ فطرت سمجھدا سی، اوندی پھیر وی " خاطر
 واری • خاطر اوندے محبوب تون قید نہ کیتا۔۔۔۔۔ ایہہ خاطر واری کہہ سی ؟ عزیز ہر
 دی بی غیرتی دا کھلا ثبوت اے۔ گویا بیوی دی ہد چلتی اوندے نزدیک کوئی اجیہی گل نہیں
 سی جیہٹی سوائے توبہ کرن ول پھیر تون وکھ کسے ہر سخت قدم ول امداد کر دی۔ ایہدا
 سبب کہہ سی ؟ اوقہ کیوں اپنی بیوی دا غلام بن گیا سی۔۔۔۔۔ اچ لگدا اے کہ اوقہ بیوی سامنے
 بہت زیادہ احساس کمتری دا شکار سی۔

ما فوق الفطرت تے مثالی کردار

پنجابی دے پرانے داستانی ادب وچ کئی ما فوق الفطرت کردار وی نظر آوندے نیں۔ ایہناں
 کولوں اجیہے کم ہندے نیں جیہٹے کہ اک انسان کولوں عام زندگی وچ نہیں ہو سکدے تے جیہدے
 امکان دا حقیقی دنیا وچ شبہ وی نہیں ہندا۔ ایہہ کردار عام طور تے جن، پریان، دیو تے
 فرشتے وغیرہ ہندے نیں۔ کئی واری خوابان تے فیسی آوازاں ایہو کم کردیاں نیں۔

ایہناں کرداران وچ اکثر جانور وی شامل ہندے نیں۔ ایہہ جانور گواہ تے قاصد ہون دا
 کم وی دیندے نیں۔ اجیہے کردار زندگی دیاں اچیان قدراں، اخلاق، جرأت، مذہب، تے ہمدردی وغیرہ
 تون جیویدا رکھن وچ بڑی مدد دیندے نیں۔ اجیہے کردار فیسی تائید تے خدائی مدد تے بھروسہ
 کرن دی ہمت انسان وچ پیدا کردے نیں۔ انسان کتا وی پریشان ہووے، ایہناں کرداران دا مطالعہ
 کر کے کجھ چر لئی سکون دی دوجی دنیا وچ اپڑ جاویدا اے۔

اجیہے کردار تخیل دی اچھی اڈاری وچ وی مدد کردے نیں۔ ایہناں دے مطالعے نال
 اسین انسانی زندگی دا نفسیاتی مطالعہ وی کر سکدے ہاں۔ ایس طرح داستان دا تجزیہ اخلاقی
 تے نفسیاتی دوہاں سطحان تے ہو سکدا اے۔

احسن القصص وی ما فوق الفطرت عناصر تون خالی نہیں۔ کئی کرداران دیاں مشکلاں ایہناں

راہیں بدل دیاں ہوں - یا پھٹائی دی شدت محبت چاہی اے یا رخصتی دہی اے -
 اس داستان وچ عام طور تے خواہاں ، نہیں آوازاں تے فرشتیاں توں اڈ دیاواں ، دردیاں تے
 چاندیاں دا ذکر اے - اک تھان اک درد بھدے بچے دا وی ذکر اے - ایہناں دی ورتوں ہان
 لوڑوں دیوں پر ایہہ لوڑ ضرورت توں ودھ اے - ایہناں دی ورتوں وچ امداد اے - داستان چونکہ
 تبدیل دے پھیر اکابرہ دیوں ودھ سکی ، اس طرح لوڑ موجب ایہناں دی ورتوں ضروری سی - احسن
 القصر دا شاعر ایسے مگر دا جانسوں اے تے اجیہاں کرداراں فال داستان توں سہارا دے کے اکابرہ
 پورا تے من کھچوں بھاہا اے تے اجیہے طریقے فال پیش کردا اے کہ انسانی ذہن بوہت متاثر
 ہندا اے -

یوسف تے زلیخا دیاں ساریاں خواہاں ایسے ضمن وچ آدیاں ہن - یوسف دے پھرا جدوں
 اوہناں توں جنگل وچ لے جا کے قتل کرن لگے ، اک غیبی آواز نے اوہناں توں ڈرایا ، ^۱ تے پھیر اوہناں
 توں اک دردے نے وی ڈرایا - ^۲
 یوسف مصر اپڑ گئے تے اک غیبی آواز نے منادی کہتی :

اک ہوکار پئی از غیبوں سنی سر دیاں لوکان
 اک ہدہ اج ایہے آسا ہن جدھے وچ جھوکان ^۳
 شہر قدس دا امیر خواب راہیں یوسف دے استقبال توں آیا تے اوہناں دی تبلیغ فال سلمان
 ہو گیا - ^۴ مالک ابن زفر اتے فرشتہ فازل ہويا تے اوہدی رخصتی کہتی - کہ نوک یوسف دا
 ۵

- ۱ - غلام رسول عالمپوری ، مولوی ، احسن القصر ، ص ۳۵
- ۲ - ایضاً ، ص ۸۵
- ۳ - ایضاً ، ص ۷۱
- ۴ - ایضاً ، ص ۶۶ تا ۶۸

دیندار کرن آ رہے دین - تون اک دیندار بدلے اک دیندار مقدر کر دے - ۱-
یوسف دے وکن ولے معادی اوھسان دی تعریف کردا اے - یوسف اپنی انکساری ظاہر کردے
دین پر وحی آکھدا اے کہ چپ رہسو اللہ تعالیٰ تہاڈی عظمت ظاہر کرے گا ۲- فرشتہ مالک دی
رہنمائی کردا اے :

کہے فرشتہ مالک تائیں سنن تدبیر ہماری

لے یوسف دے تول برابر ازفر مشک تاتاری

عبر تے کافور درم تے لعل درون دینسارون

ہر ہم وزن تول دھر چھایے پائیں نفع بہارون ۳-

ایسے رہنمائی دی روشنی وچ مالک عزیز صبر نال سودا کردا اے تے عزیز اوھو مل دین تے

راضی ہو جانددا اے :

مالک کہے عزیزے تائیں تول دیھو مل سارا

تھوڑا منگیو بازگافا کہے عزیز ہے چارا ۴-

مستقبل دے حالات بادشاہ تون خواب وچ دکھائے گئے - خواب تعبیر طلب سی، جیہٹی گے

یوسف ہوران دیسی - یوسف دی تعبیر موجب بادشاہ تون ایس خواب راہین اللہ تعالیٰ نے آئندہ ست

سال بعد آون والے اک زبردست قحط پارے خبردار کر دتا سی تے اوھدے نال نجشے لئی اوھنوں گور

کرن دی پھرنا کیتی سی -

۱ - فلام رسول عالمگیری، مولوی، احسن القصص، ص ۷۵

۲ - ایضاً، ص ۸۷

۳ - ایضاً، ص ۱۶۲

۴ - ایضاً، ص ۲۴

زلیخا فال وہاہ دی تحریک جبرائیل نے اندج کیتی سی :

تہ نون جبرائیل جہاہون آن سلام سداوے

من جوہن تین کہے زلیخا پاک اللہ فرماوے

اہر عرض تیرا تے اسدا عقہ کیتا میں پارا

دردون غمون زلیخا تاہن بخش دتا چھٹکارا !

ایسے طرح یوسف ہوران خال اوہندان دے بھراوان دا تعارف کرانا ، یوسف نون مصر دے دروازے

تے بنیامین دی خبر دینا ، بنیامین نون اپنا تعارف کرانا ، یعقوب نون یوسف دے زہدہ ہون دی اطلاع

دینا - مصر روانگی لئی یعقوب لئی جنت وچون ناکہ دا لیانا ، یعقوب نون موت سنبھا دینا تے

واپس کنعان جان لئی کہنا ، یوسف نون وفات مگروں دفن کرن لئی افرامیم دی رھمائی کرنا ---

اہلہ سائے واقعے فرشتیان تے آسمانی آوازن راہین رونما ہندے ہین -

احسن القصص وچ دو عجیب کردار دکھالی دیندے ہین - دو ڈاچیاں انساناں وانگوں بولدیان

چالیدیان ، ماحول تون واقعہ قاصدان دا کم کردیاں ہین -

یوسف قید خانے وچ پریشان بیٹھے ہین - سپردل نان دے اک کدعاسی

دی ڈاچی نے اوہندان نون ایس حال وچ دیکھیا تے اوہندان اگے بڑے ادب فال دھون جھکا کے زمیں

تے بہہ گئی تے یعقوب دی درد بھری حالت بیان کیتی :

قد کمان ہويا لفت ہجرون لگس تیر جدائی

گوشت خون گیا سک تن تھین اکھین تھین بھائی

مرگ ڈھکی دربار اوہدے تے کھٹی اوڈیکے واری

اوه سرور محبوب الہسی دمدم وچ تیاری ^۲

۱ - فلام رسول عالمگیری ، مولوی ، احسن القصص ، ص ۲۸۰

۲ - ایضاً ، ص ۲۳۰

مولوی غلام رسول عالمپوری دا پنڈت عالم پور وی دریائے بیاس دے کنارے آباد سی جہدا

ذکر اوج کردے نیں :

عالم پور وجہ دوستو عاجز دی گزراں شرق ندی بیاس تھیں اک کوہ میان ^۱-

انج ایہہ علاقہ وی بیٹ دا علاقہ اکھواندا سی - مولوی ہوری بٹے فخر سال اپنے ایس

علاقے دی زرخیزی دا ذکر کردے نیں -

" ساڈا بیٹ تن بیٹ ہے دعمتان دا " ^۲-

ضلع ہوشیارپور وجہ دریائے بیاس دے کنارے ایہاں دے نیویں تے ہڑ والے علاقے وجہ گوجران دی آبادی دا

ثبوت ہوشیار پور دے گیزٹینر وجہ وی ملدا اے - ^۳-

مولوی غلام رسول عالمپوری دے وڈ وڈیرے اوہنان وجہ ای کدھرے آباد سن - اوہنان دے دادا

سلطان علی پنڈت عالم پور وجہ آباد سن، پر اوہدوں چھٹ کے والدے پنڈت منووال ^۴- وجہ آباد ہو

گئے سن - ایتھے ای مولوی ہوران دے والد مراد بخش دی پیدائش ہوئی - ایس دے بعد پھر

مولوی ہوران دے دادا نے عالم پور وجہ رہائش لئی زمین خرید لئی تے اوتھے رہائش اختیار کر لئی -

مولوی غلام رسول ایسے پنڈت عالم پور وجہ پیدا ہوئے - ^۵-

۱ - غلام رسول عالمپوری، مولوی، داستان امیر حمزہ، ج ۳، ص ۲۵۹

۲ - غلام رسول عالمپوری، مولوی، ست پھل، ص ۲۵

3. Gazetteer of the Hushiarpur District, P. 50.

۴ - عالمپور تے منووال وجہ صرف دو تن کھیت دی وندھ ہندی سی - ایہہ پنڈت مولوی غلام رسول

دے ویلے آباد سی پر ہن ۷۰ / ۸۰ سال تون بے چراغ اے (خط جگتار سنگھ بدنام راقم)

۵ - فضل لدین، خلیفہ، بیان بابت حالات مولوی غلام رسول عالمپوری، مخطوطہ بقلم راقم،

دوجی ڈاچی حضرت یعقوب دی ڈاچی اے - واپس کنعان اپڑ کے خدائی خبر موجب اودھنان
 ڈاچی نون چھڑ دتا تے کہیا کہ واپس مصر جا کے یوسف نون میری وفات دی خبر دے - اودھرون
 ڈاچی مصر اپڑی تے اودھرون جبرائیل نے پہلان ای یعقوب دی موت دی خبر یوسف نون دس دتی - پھر
 ڈاچی نے وی آ خبر سنائی :

تہ نون نیر وگیندی ناقہ آن وڑی دربارے

میرانی وچ بولی رو رو کرے بلد ہوکارے

اے یوسف پیغمبر رب دا دنیا چھوڑ گئی

ایہ گل کہہ بھر آہیں ناقہ دربارون اشد دھائی -

ڈاچی نون یعقوب دی موت دا صدمہ یوسف نالون وی ودھ ہویا تے اوہ رو رو کے مر گئی -

گرہہ زار مصر وچ ظاہر روندی خلقت ساری

تے ناقہ وچ غم دے روندی دنیا چھوڑ سدھاری -

پہلی ڈاچی دا کردار ہمدردی تے دوجی ڈاچی دا کردار محبت دا کردار اے - مولوی غلام

رسول ہوران ایہنان کرداران راہیں ایہنان اخلاقی کردارن ول قاری دی توجہ موٹی اے -

کردار نگاری دی بحث چھڑے تے مافوق الفطرت کرداران دے نال نال مثالی کردار وی سامنے

آوندے نیں - کیوں جے پرانے ادب دے کردار بھاویں مافوق الفطرت ہون یا ظری اوہ مثالی

وی ہندے نیں -

اک داستان گو دی حیثیت نال کسے واقعے دا جواز پیدا کرنا ہری گل نہین - مولوی

غلام رسول ہوران یعقوب دیان تکلیفان دا اک جواز بوہت اچھا گھڑیا :

۱ - غلام رسول عالمپوری، احسن القصص، ص ۳۵۳

درزا

۸

۲ - ایضاً -

حال بشیر کہاں تھیں اگے جو ایسے کون کیا
 بنیامین ہو یا جان پیدا فوت گئی ہو مانی
 اک کنیز خرید پدر سے رکھی اس دی دانی
 ایسے بشیر اسیدے دا ہنشا ع وج گور ایہائی
 ایسے یعقوب نہی نے لڑکا بیچ دتا تہ بیرون
 بنیامین سبھے رح بہن بھکدا رہے تہ شیرون ۱-

ایہدے تے اعتراض کیتا جاہا اے کہ :

" مولوی غلام رسول نے حضرت یعقوب کی نکالیت کا جواز پیدا کرنے کے لئے

ان سے ایک لغزش کا ارتکاب کروایا - یعنی بن یا میں کے دوسرے بھائی

کو بیچ ڈالا تاکہ بشیر کی ماں بنیامین کو اپنا پورا دودھ پلا سکے

اور اس بات کی بھی پرواہ نہیں کی کہ ان کے اس اقدام سے ایک پیغمبر

کے کردار میں خامی پیدا ہو گئی ہے " - ۲-

ایسے طرح جدوں بھرا اک بادشاہ (یوسف) اگے جرم دونوں من لیتدے دین تے بادشاہ اوہٹان

دونوں سزا دین دا حکم دیندا اے :

جلادان دونوں کھندا یوسف پکڑ لوو ایسے سارے

قتل کرو ایسے سبھے ظالم خوف رجاؤں ہمارے ۳-

۱ - غلام رسول عالمگیری، مولوی، احسن القصص، ص ۳۳۵

۲ - تاریخ ادبیات مسلمانان پاکستان و ہند، ج ۱۳، پنجاب یونیورسٹی، لاہور

اعتراض کہتا جاؤا اے کہ :

مولوی صاحب اس حسن سیرت کو قائم نہیں رکھ سکے۔ قرآن والے یوسف اپنے
بھائیوں کے لئے سرزدش کا ایک لفظ استعمال کرنا پسند نہیں کرتے مگر

مولوی صاحب کے احسن القصص والے یوسف اس موقع پر کہتے ہیں :

جلادان دون کہندا یوسف

صرف اسی پر اکتفا نہیں بلکہ جلا د انہیں پکڑ کر چل پڑتے ہیں۔ وہ روتے اور

چلاتے ہیں اور پھر کہیں جا کر یوسف معاف کرتے ہیں۔ ظاہر ہے سنگدلی

کے اس مظاہرے سے لا تشریب کی ساری روح زائل ہو جاتی ہے۔ -!

مذہبی رنگ وچ ایہہ دوہیں اعتراض درست ہو سکدے نیں۔ ادبی تے فنی لحاظ نال

درست نہیں۔ اسین ایس داستان دون قرآن دی تفسیر نہیں منیا۔ صرف ایہدی نیہہ قرآنی

کہانی تے مددے ہان۔ ایس لئی کرداران دے ایہہ دوہیں پکھ فنی لحاظ نال سیرت دیان خامیان

نہیں سکون مثالی کرداران دیان بشری کمزوریاں نیں جیہڑیاں ایس اصطلاح دے لحاظ نال بالکل درست

نیں۔ دوجی گل ایہہ کہ پلاٹ دے لحاظ نال دوہان تھوان تے ای سوہندا تے سچا سپدس

پیدا ہندا اے۔ ایہدے تون مولوی غلام رسول ہوران دا کردار نگاری دے فن تون چنگی طرح واقع

ہونا ثابت ہندا اے۔

دائی :-

مثالی کرداران دی تعریف موجب احسن القصص وچ سائون اک کردار وکھالی دیندا اے اوہ

دائی دا کردار اے جیہدے وچ کدھرے وی سائون کوئی چنگی گل نہیں دسدی۔ اوہ بوہت چالاک،

۱۔ تاریخ ادبیات مسلمانان پاکتوان ہند، ج ۱۳، پنجاب یونیورسٹی، لاہور، ۱۹۷۱ء، ص ۳۸۰،

سہانی تے ہوشیار اے - دھوکھا دینا، فریب کرنا تے ورفلانا اوہدے اہم نشان دین - مولوی
فلام رسول اوہدا تعارف اندج کراہے دین :

دوین چوڑیل پراسی آفت تے ہلکا رگ بھاری

دوہرا قد اکھرا چڑا موٹھک دہی ساری

تے پیل تے نیلیان فائون زلفان تے چشیا سی

بھری فریبون خالی زورون طاقت بدن تے رائی

سر هلے تے بندون ڈولے قدم تے پوی گانے

جان بولے سو ولان چھلان دا ہڑد وگ پورے دھگانے ۱-

ہدی داستان وچ ایہدیان ایہہ صفتان تے خوبیاں نظر آوندیان دین - ایہہ سبھ تون پہلان

ادون ساڈے سامنے آوندی اے جدون زلیخا دون ست سال دی عمرے خواب وچ اک گھبرو ملدا

اے تے جسدا حسن اوہدوں ہی حال کر دیندا اے - دائی اوہدوں سمجھادی اے :

بس دھیا چھٹ وھمی جھیرے مفت تے مر ہو کھی

ایڈ خیالین خواہین ڈہدے ست ایسی علسی

کوڑا نقش خیال تیرے وچ وھم تیرے گھڑ دھریا

تون ہن اس ادھونے نقشون درد بھدا دل بھریا ۲-

اپنی اخیرلی خواب دی دینہہ تے زلیخا تے مصر دے عزیز فال ویاہ رجا لیا - اوہ اپدے

محبوب دے دیدار لئی ہستی ہی تاب سی - اوہدے دائی سون مدد لئی آکھیا تے اوہدے یقین دوا یا :

۱ - فلام رسول عالمپوری، موای، احسن القصص، ص ۱۷۳، ۱۷۵

۲ - ایضاً ص ۱۱۷، احسن القصص ص ۱۳۲

دائی کہے نہو بی صبری ویکھ ہنہے دکھلاوان

میں ابراہدن گھاگے ہاری تہنوں یار ملاوان ۱۔

دائی نون اپنیان صفتان دا اعتراف سی - زلیخا وی اوہنوں چنگی طرح جادی سی کہ

اپہہ اسامان دنون ٹاکی لا وی سکی اے تے پھیر لاہ وی سکی اے - تے اپہو جیہے مگر فریب

خوب جادی اے - دائی نے تنہو وچ چھیک کر کے زلیخا نون دولہا دکھایا - جدون خواب والے

چھیل چھیلے گھبرو دی تھان اوہنہے حقیقی عزیز مصر ویکھیا، اوہنوں فحشی آ گئی - اویہ مصر

جلی تے گئی ہر رات دنہے سوائے رون دھون تون اوہنوں کوئی کم نہیں سی - دائی نون آگھن لگی :

میں جانان تون عاقل وڈی ہٹی فریبان والی

تین ہوندی میں دکھین جلدی تے مقصودون خالی

ڈہی عقل اچھی تیری جے اچ کم نہ آوے

کوہن جگا میں طالع ستے وھلون جام پلاوے ۲۔

مگر تے فریب وی عقل بنان نہیں چل سکے سگون بوھتی عقل دی لوڑ ہندی اے - دائی دی عقل

پہنہے ہتے خوب چلدی اے - زلیخا جادی اے کہ دائی اپنی عقل تے فریبان راہین اوہدے ستے لیکھ

جگا کہ اوہدے ان ڈٹھے محبوب نون ملا سکی اے ہر کجھ نہ کجھ تے پتا نشانی یار ہونسی چاہیدی

اے -

یوسف مصر دے بازار وچ وکن لئی آ گئے - عزیز خرید کے گھر لے آیا - زلیخا دے

ہال ہوس کے جوان کیتا تے اوہدے ول جھک گئی ہر جدون یوسف جیہا متقی نہ جھکیا تے اوہنوں

ورطان لئی دائی دی مدر چاہی - بہاویں اوہدے وی سارے مکران دا کوئی اثر ون یوسف تے نہ ہویا

۱ - غلام رسول عالمپوری، مولوی، احسن القصص، ص ۱۲۲

۲ - ایضاً، ص ۱۵۵

پھر پھیر وی داستان وچ ایہہ مثالی کردار اے، تے اجیہے کردار دیان ساریاں فنی پکھان تے پورا اترا اے۔ اوہ اپنے فن وچ ایہی ماہر اے کہ قاری دسوں گدھے وی اوہدے وچ شرافت دا جھولا نہیں پھندا۔

عبدالقادر سروری موجب :

” کردار نگاری یا خصلت نگاری کے معنی صرف یہ ہیں کہ قصے کے اشخاص میں

کچھ مخصوص عادات، اطوار، خصائل اور طبیعت پیدا کر دی جائے تاکہ ان کسی

ہستی دوسرے تمام اشخاص میں قصہ میں میز ہو سکے۔“

احسن القصص دے کردار اک دوجے تون میز ہون دا خاصا مواد رکھدے دین تے شاعر نے

ایں اصول دون وی چنگی طرح پورا کیتا اے۔ کجھ صفحے پڑھ لین مگرون قاری جان لیتا اے کہ

اڈ و اڈ کرداران دیان خاص خاص صفتان کیہہ دین۔ پھیر وڈی گل ایہہ کہ کوئی کردار عام حقیقی

زندگی تون دور نہیں جادا۔ جتھے کسے کردار وچ واقعات دی ترقی حادثات دے بہاؤ تے اوہناں

دے مخصوص اثران تے ستیان دے اثر تون مجبور ہو کے کوئی تبدیلی آویدی اے، اوتھے شاعر اوہناں

تبدیلیاں تے زہنی حالتان دسوں واضح کر دیتا اے تے اخیر تے اک خاص ماحول پیدا کر کے اک انقلابی

ستا وی کڈھندا اے۔

اکثر واقعات وچ کردار منظم مسورت وچ دسے گئے دین تے قاری اوہناں دسوں اوہناں دی

بول چال تے سوچن دے انداز تون پہچان لیتا اے۔ کجھ کردار اجیہے دین جیہڑے قصے وچ نظر

تے آوے دین پر اپنی زبانوں اپنا تعارف نہیں کراوندے۔ سگون شاعر اپنے بیان راہیں اوہناں

دا ذکر کردا اے۔ اجیہے کرداران دی تعداد ان گنت اے۔ جیویں زلیخا دے غلام، کنیزان تے

نوکر۔ یوسف دیان فوجان، مصری قیدی تے یوسف دے درباری وغیرہ۔

۱۔ عبدالقادر سروری، کردار اور افسانہ، حصہ دوم، حیدر آباد، ۱۹۲۹ء، ص ۵۱، ۵۲

۲۔ غلام رسول ظہیری، نوائے احسن القصص، ص ۶۰

مولوی غلام رسول عالمگیری ہوران اکثر تھاوان تے کرداران نون مکالمے راہین پیش کہتا اے تے
انج کرداران دیان خوبیان بوہت چنگی طرح ظاہر کہتیاں دین - اڈ و اڈ کرداران دے ارادے،
احساسات، جذبات تے نظریات صاف دسدے دین ، جیہڑے کہ کرداران نون مفرد بنا دے دین - ایہہ
مکالمے پلاٹ دے ارتقا تے کردار دی تدریجی تبدیلی وچ چوکھا کم کردے دین - ایہہ مکالمے
صاف، سادہ تے قدرتی دین - ایہناں مکالمیاں وچوں کرداران دی فطرت دی انفرادیت چھلکدی اے -
سید وقار عظیم آگھدے دین :

” ہر مکالمے انسان کے مخصوص کرہکنڈ اور اسکی فطرت میں ڈوب کر نکلتا ہے

اس لئے بیحد ضروری ہے کہ ہر مختلف کردار کی گفتگو، خواہ وہ کسی حالت میں

ہو، وہی انفرادی شان رکھتی ہو - اس میں وہی امتیاز ہو جو خود اس

کردار کی ہستی اور حقیقت کو دوسروں سے الگ کرتا ہے۔“ - ۱

احسن القصص دے شاعر نے ایہہ انفرادیت قائم رکھی اے کیوں جے اوہناں نون اپنے کرداران دی
فطرت تے اظہار تے پورا عبور اے - تھان تھان تے مکالمے ایس داستان دی قدر دہاندے دین - ایہہ
مکالمے کئی کرداران وچکار ہندے دین - جیویں یوسف تے جبرائیل ، یوسف تے شہر قدس دا امیر، یوسف
تے بازفہ ، یوسف تے زلیخا ، یوسف تے دائی ، یوسف تے قید خانے دا افسر، یوسف تے سپردل ،
یوسف تے بنیامین ، زلیخا تے دائی ، یعقوب تے سپردل ، ایہناں وچکار لمے چوڑے مکالمے ہندے دین تے
کہرے وی بے سوادے گل نہین دسدے - بازفہ یوسف نون محبوب سمجھدی اے تے خریدن آؤندی
اے :

بازفہ : کس صانع نے سور چڑھایا پیشانی پر تیرے

صاف صاف لکھے کن دوویں زبیا نیں لوہڑے - ۲

۱ - سید وقار عظیم، فن افسانہ نگاری، کراچی، ۱۹۲۹ء، ص ۱۳۶

۲ - غلام رسول عالمگیری، مولوی، احسن القصص، ص ۹۰

- یوسف : صاف باد دو حرفت اکھوں دے سمجھ ادھان دھون اوہوں
 سے دفتر جس کاتب لکھے وچ لکھے ایہہ دوہوں ۱۔
- بازغہ : کس معمار کھچے ہر کاروں اہرو طاق دوائے
 وچ کھدان زلفان تھیاں کہہ کس دے ول پائے ۲۔
- یوسف : اہرو طاق کھچے ہر کاروں تہوں نظری آئے
 ایہہ ہرکار وگی کس طرفوں کیوں ایہہ راز نہ پائے ۳۔
- مدتان دیان سدھران پچھوں جدوں یوسف زلیخا دے گھر آئے - زلیخا نے پالیا ہوسیا
 نے اخیر اوہدے ول ہورداں اکھان فال ویکھن لگ پئی - یوسف دی میرے دیاری ویکھ کے دائی دھون
 ساری حالت دسی - دوہان دیان گلان دی وگی ویکھ لینے :
- دائی : میں ترھائی لہیا تینوں دریا شربت والا
 بیٹھ کنار کہیں زاری آگھ سنا کجھ حال ۴۔
- زلیخا : میں ترھائی لہیا میںوں دریا شربت والا
 لاوان واہ نہ پاوان قطرہ ایہی درد کوسالا ۵۔
- دائی : تون بیمار برھوں دی زخمی ملیا ہسد سیافان
 جس دارو گھر پھرے شفاؤں تہ کیوں حال رنجافان ۶۔

-
- ۱ - غلام رسول عالمپوری، مولوی، احسن القصص، ص ۹۲
- ۲ - ایضاً، ص ۹۳
- ۲ - ایضاً، ص ۹۴
- ۲ - ایضاً، ص ۹۴
- ۵ - ایضاً، ص ۱۲۱
- ۶ - ایضاً، ص ۱۲۱

زلیخا : میں بیمار بڑھوں دی زخمی ملیا ہید سیادان
 منت کران دوا ہ دیوے کار کسے من بہادان ۱۔
 زلیخا یوسف گولون مطلب حاصل کرن وچ ہی آس ہو گئی تے قید رہا حکمتاً لے کے اک
 وار پھر ورغلان دی کوشش کرن لگی :

زلیخا : وصل منگان تے عذر دے کرسین خوش ورتھن ورتارا

تان تینوں میں قید ہ کوسان من ملیے چھنگارا

یوسف : پا وچ قید جویں جی چاہے کران نہین پھائی

ایہ دنیا دن کائی ہی ہی جاہی نظری آئی

زلیخا : میریان دکھان ہے ہن تینوں درد دکھان ول ڈھونڈان

میرے وانگ دکھان وچ تون بھی پکڑ قرار کھلوان

یوسف : غم خوشیان سب گزرن ہارے انت پھلسن دکھ چائے

تے جو کھوٹ دلے دا ہی ہی اسدا داغ ہ جائے ۲۔

ایہناں مکالمیاں وچ اڈ و اڈ کردار، ہارنے، زلیخا، دانی تے یوسف کئی سوجھسی طرح اپنی

سیرت دے اڈ و اڈ پکھان تے چاہی پاندے ہن۔ سب دے جزیے، احساس تے نظریات وکھو وکھ ہن

تے مکالمے دے اک اک لفظ چون جھلکار ہنے مار دے ہن۔

داستانسی ادب وچ بیان راہین وی کردار دونوں پیش کیتا جاندے اے۔ مصنف ایہدے وچ

مڈھلا تعارف تے جان پہچان آپ کرواندے اے۔

تھوڑا جیہہ حصہ کئی واری مکالمیاں نال وی شامل ہو جاندے اے۔ احسن القصص وچ یوسف تے زلیخا

۱۔ غلام رسول عالمگیری، مولوی، احسن القصص، ص ۱۷۱

۲۔ ایضاً، ص ۲۲۳

دا بھت ای لما مکالمے ایسے انداز وچ بیان کیتا گیا اے تے ایہہ انداز لوکان وچ ایہا سلاہیا گیا اے کہ کئی کئی شعر لوکان دی زبان تے سدے گئے ہین جیہوں :

یوسف پچھے دس زلیخا کدھر گئی جوانی

کہے زلیخا عشق تیرے تھیں گر چھٹی قربانی

یوسف پچھے دس زلیخا اکھیں کدھر گئیاں

کہے زلیخا فرق تیرے نے واہ چہرہاں کڈھ لگان

یوسف پچھے دس زلیخا کتھے مال خزانے

کہے زلیخا نام تیرا لے کھارے لٹ جھانے -۱-

پھر ایس مکالمے دا انداز بدلا اے - بیانیہ جز شامل ای رھدا اے - فرمایا " تے " عرض کرے "

بیانیہ جز اے تے باقی حصے مکالمے دین :

فرمایا دس کار تیرے دی کس تے ذمہ داری

عرض کرے سب عشق تیرے تے میری کار گزاری

فرمایا دس دزد تیرے دا کسوں طیبب سداوے

عرض کرے اوہ وصل تیرا اک جو میں ہتھ نہ آوے -۲-

انداز ایس مکالمے وچ مولوی ہوران ڈرامائی تے تشریحی طریقہ رلا کے داستان دون اک نوان

حسن دتا اے - انھوں صدی دے ایس شاعر سمے کردار نگاری لئی تشریحی طریقہ ای رائج سی پر مولوی

ہوران ڈرامائی طریقہ جتھے جتھے وی آزمایا اے، کمال کر دتا اے -

اوس سمے مطابق احسن القصص وچ بھتیا تشریحی انداز ای اے یعنی شاعر آپ ای داستان

۱ - فلام رسول عالمگیری، مولوی، احسن القصص، ص ۲۷۲ تا ۲۷۳

۲ - ایضاً، ص ۲۷۶ (پورا مکالمہ ۸۶ شعراں دا اے)

تشیہان تے استعارے ۲۱۳، صدائے تے بدائع ۲۲۰، ترجم ۲۲۲، اختصار تیبسی ۲۳۵

چٹھیاں ----- ۲۲۱

سی حرفی حلیہ شریف ۳۵۵، سی حرفی سسی پسون ۲۶۳، سی حرفی چوہٹ ۳۷۱

پندرہ نامہ ۳۷۵، روح الترتیل ۳۷۷، مآرب الخاشعین ۳۸۲ -

ستوان پ-----ب - تقابلی جائزہ : ۳۸۷ تا ۳۲۸

احسن القصص ۳۸۷

داستان امیر حمزہ ۲۱۶

کتابیات

مال آفس ریکارڈ ضلع ہوشیار پور مطابق موضع عالم پور دی وجہ تسعیرہ ہارے نقل درعکس،

بالقابل ص ۶۲ - عکس خط ڈسٹریکٹ ایجوکیشن آفیسر ہوشیار پور (گورگھٹی) ،

بالقابل ص ۲۲ - شجرہ خاندان مولوی غلام رسول عالمپوری ص ۳۷ -----

عکس قلمی نسخہ احسن القصص تے مآرب الخاشعین ، بالقابل ص ۶۰ -

تعلیم -

ابھی مذہبی تعلیم مولوی غلام رسول عالمپوری دورانِ اہلچہ پبڈ دے مولوی حامد تے فالدے پبڈ غازیان^۱ دے مولوی محمد عثمان گولوں حاصل کیتی^۲ کجھ لکھاریاں^۳ مولوی مسوان دا جالندھر جا کے تعلیم حاصل کرن دا ذکر وی کیتا اے۔ دلی جا کے تعلیم حاصل کرن دا ذکر وی ملدا اے۔^۴ لکھنؤ جاں دا ذکر وی اے^۵، پر کوئی لکھاری وی دھڑلے وال کوئی گل نہیں کر سکیا۔ کسے نے دلی دی جامع مسجد^۶ دے امام کول بطور خادم رہ کے علم حاصل کرن دا دسیا اے، تے کسے نے حضرت نظام الدین اولیا دلی دے سجادہ نشین^۷ دا شاگرد ہونا دسیا اے۔ صحیح کجھ نہ لا سکیں سببوں اوہناں دی محدود تعلیم دا اندازہ لا کے تے اچے درجے دیاں تصنیفاں ویکھ کے مافوق الفطرت روایتاں بنا لئییاں گئییاں دین تے اوہناں دون علم لدنی تون مستفیض قرار دے دتا گیا اے^۸۔

-
- ۱ - غازیان (غازیان نہیں)، عالمپورن ۱/۴ میل دی وتھ تے دکھن ول اک چھوٹا جیہا پبڈ سی
 - ۲ - مولا بخش کشتہ، پنجابی شاعران دا تذکرہ، ص ۲۳۸
 - ۳ - پیار سنگھ، مرتب احسن القصص (بحروف گورکھی)، ص ۲،
 - عرشی، پنجابی کا شاعر اعظم (در ماہنامہ فیض الاسلام، مارچ ۱۹۵۳ء، ص ۵۰)
 - ۴ - محمد عزیز الدین قانوی، سوانح عمری مولوی غلام رسول، ص ۷
 - ۵ - محمد عالم کپورتھلی، ڈونگھسے وہناں دا شاعر، ص ۹
 - ۶ - محمد عزیز الدین قانوی، سوانح عمری مولوی غلام رسول، ص ۷
 - ۷ - مولا بخش کشتہ، پنجابی شاعران دا تذکرہ، ص ۲۳۸
 - ۸ - ڈاکٹر جیت سنگھ سیٹل، ماہنامہ پنجابی دنیا، جولائی ۱۹۷۵ء، ص ۱۲

بہان کرنا اور جادو اے - گویا واقعات نگاری کرنا جادو اے - ایس لئی داستان واقعات دا ای
مجموعہ ہندی اے - احسن القصص دا اسج ویرا کرئیے تے وڈے واقعات دی گفتی وپہہ تائیں اپڑ
جادی اے - جیویں :

یوسف دی جنگل دون تیاری دا واقعہ ، جنگل ول یوسف نال حضرت یعقوب دے جان دا واقعہ ،
یعقوب تے بگھیار دی گفتگو ، یوسف نون کھوہ وچ سنسنا ، یوسف دا کنعانوں صر جانا ، عزیز صر تے
زلیخا دا وہاہ ، یوسف نال زلیخا دی پہلی ملاقات ، یوسف کول زلیخا لئی دانی دا سفارش کرنا -
ستان کمریان والی عمارت بنان دا منصوبہ ، کرتہ پاشن دا واقعہ ، مصری زنانیاں دی ضیافت کرنا ، یوسف
نون قید کرانا ، خباز تے ساقی دا واقعہ ، سپردل دی ڈاچی دا واقعہ ، یوسف دی رہائی ، قحط دا
واقعہ ، یوسف دے بھراوان دا مصر ول جانا ، یوسف نال بنیامین دی پہلی ملاقات ، یوسف دا ظاہر ہونا
تے یوسف دا یعقوب نال دوبارہ ملن دا واقعہ بوہتے مشہور واقعے نیں -
ایہناں ساریاں واقعات نون مولوی ہران دی تخیل دی اچائی تے اچا کر دتا اے تے
دلچسپ بنا کے قاری دے سامنے پیش کیتا اے - ہر واقعہ اپنی پوری جزئیات نال ساڈے سامنے آوہا
اے - کئی نال کئی بڑی سوشلی ملا کے اچھسی تصویر کھچی اے کہ قاری اوس واقعے نون اپنی
اکھان نال دیکھدا محسوس کردا اے -
کردار نگاری وچ سراپا تے لباس نون اہمیت دتی جادی اے - لیہدے تون کرداران دے مزاج ،
پیشے ، حیثیت تے زندگی دے معیار دا پتا لگدا اے - لباس جتا ڈرامے دے کرداران لئی ضروری ہندا
اے ، اونسی ای داستانی ادب دے کرداران دے لباس نون اہمیت ہندی اے -

-
- ۱ - غلام رسول عالمگیری ، مولوی ، احسن القصص ، ص ۲۹ - ۳۱ ، ۳۶ - ۳۹ ، ۶۳ ، ۶۴ ، ۷۵ -
۷۷ ، ۸۰ ، ۸۸ ، ۱۲۱ ، ۱۲۸ ، ۱۵۹ ، ۱۶۰ ، ۱۷۵ ، ۱۸۳ ، ۱۹۳ ، ۱۹۶ ، ۲۰۱ ،
۲۰۸ ، ۲۱۳ ، ۲۱۶ ، ۲۲۳ ، ۲۳۳ ، ۲۳۸ ، ۲۴۰ ، ۲۴۱ ، ۲۴۲ ، ۲۵۰ ، ۲۵۲ ، ۲۵۳ ،
۲۸۳ - ۳۲۹ ، ۳۳۳ - ۳۳۷

احسن القصص وچ سائون سراپا نگاری دے نمونے ملدے نیں جیہڑے کہ شاعر دے تخیل دی
اڈاری دا پتا دیندے نیں - ۱-

احسن القصص وچ جگہ جگہ کرداران نوں اختیاروں باہر کمان نال وی متعارف کرایا گیا اے -
کردار روندے، پسندے، بیہوش ہندے تے شرمندہ ہندے دسدے نیں - تے اپنی انفرادیت دا پتا دیندے
نیں - پھر اچھی گل ایہہ کہ بالکل فطری رھدے نیں - موقع تے محل دے مطابق اوندان دیاں
ایہہ حرکتان غیر فطری نہیں لگدیاں -

شاعر اپنے کرداران بارے قاری نوں کھری وی راز دار نہیں بناندا - اکثر تھاوان تے چینگ
(سپینس) پیدا ہندا اے تے قاری نوں اگلیاں گلاں دی بڑی بیٹابی نال اڈیک رھدی اے سکوں
کئی واری تے اگلیاں گلاں قاری دے خیالان دی نفسی کر کے اوندوں حیرت دے دریا وچ دھکا دے
دیندیاں نیں - یوسف دے بھراوان تے ظاہر ہون توں پہلان ایسے طرح دا سپینس اے - اوہ
مجرم بھراوان بارے ایہہ کہہ رھے نیں :

جلّادان دنوں کہندا یوسف پکڑ لوو ایہ سارے

قتل کرو ایہہ سبجے ظالم خوت رجاوں ہمارے - ۲-

ایہدے بعد کہہ ہو سکدا اے ؟ قاری اپنے ذہن وچ اندازہ لاند اے پر ایہہ بڑا سخت
قسم دا سپینس اے قاری دی حیرانی دا ات نہی رھندا جدوں چھیتی ای ایہہ صورت ہندی
اے :

چہرے تھیں لہ ہرقہ یوسف وچ تبسم آیا

چمک پئی لسکار دنداں تھیں نور اکھیں وچ چھایا - ۳-

۱ - ایہدی تفصیل سراپا نگاری دے وکھری عنوان ہیئت ویکھو -

۲ - غلام رسول عالمگیری، مولوی، احسن القصص، ص ۳۳۳

۳ - ایضاً -

مولوی شہوان نے حسن بیان سے فطرتی ہی ایہہ خوبی بھی داستانِ وحِ اکساری لگی جاہدی

دستی ہے -

جذباتِ ظاہری :

شاعر کا دی اصل روح روانِ انسانی سے جزئیات سے احساساتِ دا بیان ہے - شاعر اصل وحِ
بہری ہے سے ایہہ ظاہر ہے کہ مادیات سے محسوسات ہی تصویر کھینچتا کوئی اوکھا کم نہیں جہوں
کہ غیر محسوسات سے غیر مادی شہوان دا نقشہ کھینچتا مشکل ہے - رنج، غم، جوش، محبت، غیظ،
بیقراری، بیتابی، صرست، خوشی، مادی شہوان نہیں - اکھ ایہہاں نون محسوس نہیں کر سکی البتہ
دل سے ایہہاں دا اثر ہندا ہے لیکن ایہہ اثر سید سے اکو جیہا نہیں ہندا - ایس لئی
اوتھناں دی ہو بہو تصویر کھینچتا اوکھا ہے - ۱

احسن القصص وحِ ڈونگھے تخیل دی فراوانی ہے فال فال جزئیات دی بھی عکاسی لہندی
ہے - یوسف سے مترشح ہرا اوتھنوں کھوے وحِ سٹ کے ہاپ کول اپڑ جاہے نین - یعقوب نون یوسف
نظر نہیں آوتھدا - اوے بیقرار ہو جاندا نین سے ایس سے قراری سے ہی وسی وحِ سوالن دا سلسلہ
شروع ہندا ہے :

۱ - اے فرزندو وحِ تھائے یوسف دستا ناہیں

گیا کتھے مڑ پھر کہ ملی رووندیاں کر آہیں

تساں وچوں اوے رونق گھر دی کدھر گئی روانہ

۲ - وحِ تساں اوے شمع سے دسے دل جس دا پروانہ

بہو پسر جزئیات اہل رہے نین :

۱ - شہلی دعائی، علامہ، موازہ انیس و دبیر، لاہور، سن ۱۲۳

۲ - غلام رسول عالمپوری، مولوی، احسن القصص، ص ۳۳

اوه محبوب نظر نہ آوی جس دیان مٹھیان گان

کہو عزیزو یوسف کتھے دل گھاٹل وچ سلان ^۱-

پتران اک جوٹھی کہانی بنا لئی - آکھن لگے :

اوه کہندے اسین دوڑن لگے پیش ودھن دون سارے

یوسف پاس اسباب بہایا کھا لیا بگھیاڑے

تان روٹدے اسین گھر نسوں آئے پئی مصیبت بھاری

بھاویں اسین سچے لکھ واری تین دل نہ اعتباری ^۲-

پتران دا جواب سن کے یعقوب دا کبہہ حال ہو سکدا سی - مولوی ہوران بالکل صحیح تے

درست نقشہ کھچیا اے :

وہی کلام پتان دی ایہا ہو کے تیز کشاری

سن پیغمبر فاش کھا دھرتی آن بیا بکباری

تن ٹھنڈا دم ناہ بدن وچ بیٹھے پکڑ ہلاون

نال ہلایا نا ہلے نا بولے جدوں ہلاون ^۳-

اندج جاہدا اے جیویں مولوی ہوران دے اپنے پتر دون بگھیاڑ کھا گیا اے تے اوہناں

دے سینے تے پیڑان دے آر چلے پئے تے ایس نم وچ کڈھال ہندے جا رہے تے -

یوسف دا ایہہ وجھوڑا تے یعقوب دا ایہہ جھوڑا غیر معینہ مدت لئی سی - ہن یعقوب

یوسف دے نکسے بھرا بنیامین دون ویکھ کے اپنے زخمان تے مرہم لاندے سن - اک وپلا آیا کہ اوه ہی

وجھوڑ گیا - اوه اندج کہ جدوں یوسف مہر دے بادشاہ ہن گئے تے اوہناں دے بھرا قحط سے قلعہ

۱ - غلام رسول عالمگیری، مولوی، احسن القصص، ص ۲۴

۲ - ایضاً، احسن القصص، ص ۲۴

۳ - ایضاً -

لین آئے - یوسف ہیران بھراواں تون بچھان لیا تے اگلے پھیرے بنیامین تون فال لیان دی شرط لا
 دتی - بھرا اگلے پھیرے بنیامین تون فال لے آئے پر یوسف نے قید دے بہانے اوہنوں اپنے کول رکھ
 لیا - یعقوب تون خبر ہوئی اویہ بیچ چین ہو گئے تے مصر دے بادشاہ ول درد بھرا خط لکھیا
 تے اپنے دلی کرب دا پچھوکڑ بیان کیتا :

یوسف نام میرا بت سوهندان نور دیان رخ چمکان

جنتیان دا نقشہ نوری ویکھان چشم تہ جھمکان

فرزدان لے میرے کولون تہس کھڑیا صحرائے

کھادس گرگ نشانی کرتے خون آلود لیائے

غم اسدے وج میریان اکھیں کیا کہاں کی ہویان

داغ سیاہوں غم دے پانی جھول سدے وج دھویان

یوسف دے مین وج وچھوڑے طلب دلے تسکینوں

بنیامینوں ماہ جبینوں کرا صاحب دینوں -

ایس پچھوکڑ تون مگروں بنیامین دے وچھوڑے سببوں اپنے درد تے دکھ دا اظہار کر دے تین :

ایہہ فرزند سعید اساڈا کرے نہیں ہیرانی

بنیامین تہ چوریان کرا اویہ یوسف دا بھائی

کر احسان اساڈے اتے چھوڑیں ہنیا میںے

خوف تیرے دل اللہ والا زخم تہ لا وج سینے

بت میرے تون قید کرے اویہ یوسف دا بھائی

ویر وچھندان رمل رنسان فال میرے دن کائی

سکھ وسین سلطانا دائم سانسوں سکھ نکاسی

میں فرزند ان دے وج درد ان سخت مصیبت پائی ^۱-

کئی درد بھری چٹھی ہے - اسچ لگدا ہے جیوں دل دی ایس بیڑ فال اکھان وچوں ای

اتھرو نہیوں وگ رہے سگون ایس چٹھی دے لفظان تے سطران وچ ہنجوان دا ہڑ ہیا وگدا ہے -

اوتھ پتران دے وچھوڑے وچ اپنے دل دا حال بیان کردے دیں :

خط میں دیاں سطران ادر دیر وگے جیوں کانگان

وگن قلم دیاں نوکان سیخے وانگ غضب دیاں ساگان

ملکے مصر چڑھا دیاں تھاٹھان نیل ندی دیاں لہران

وچ کنعان اسٹاڑے اکھیں وگدیاں خونئی دہران ^۲-

ایہہ دو شعر کیہہ دیں ؟ یعقوب دے دل دی بیڑ تے درد دی اک دیاں لگان دیں -

یوسف تے پہلان ای پیو دے وچھوڑے وچ بیہ حال سن - اوھدان ایہہ خط پڑھیا تے

اوهدان دا ایہہ حال سی :

جتھے جتھے یوسف لکھیا فامے دے وچکارے

قطرے خون دو چشم پدر دے پئے ڈٹھے اتھ سارے ^۳-

یوسف ایس خط دے جواب وچ اپنی دلی حالت دا ذکر یعقوب دیاں بیڑان سون مکھ رکھ کے بیان

کردے دیں :

فرزند ان دے وچ وچھوڑے فم نہہ کریں نیسا

جگر اسان وچ تھخان واھے تیرا درد قنیہ ^۴-

۱ - قلام رسول عالمگیری، مولوی، احسن القصص، ص ۲۲۸

۲ - ایضاً -

۳ - ایضاً، ص ۳۲۹

۴ - ایضاً، ص ۳۳۰

ایس داستان وچ سلیمے فال سجدے ہوئے فطری منظر، سوہنے، سجدے، اچے، سجدے تے ڈونگھے
 خیل دی فراوانی جزیات دی ہئی ای خوبصورت عکاسی ملدی اے۔ مولوی مہدی ہرے جزیاں تے کوئی
 قہد نہیں لاندے سکون کدی کدی چنگے تے اچے جزیہ دی قہد ضرور لاندے ہن تے روسو دے ایس
 قول تے بھی اتدے ہن کہ سارے جزیہ اچے تے سوہنے ہدے ہن بشرطیکہ انسان ایہناں تے قابو رکھ
 سکے۔^۱ اوہ جزیات تون حقیر نہیں سمجھدے جیویں کہ ساڈی میکانکی مسجد کہدی رہی اے۔
 زلیخا دے یوسف ہارے جزیاں تون ایسے فصیح وچ لیا سکے ہان۔

زلیخا دی کہانی مسلسل اداسیاں، ناگامیاں، نامرادیاں تے فریاداں، جزیاں تے دل دیاں
 ہاواں دی اک لمی رومانی کہانی اے جیہنوں شاعر نے خوب خوب دیکھایا اے۔
 ایہہ خواہیاں والا سوہنا محبوب یوسف دی شکل وچ مصر وچ وکن لئی آیا۔ عزیز مصر دے
 ساریاں خزانیاں دے عوض خرید کے اوہنوں اپنی بیوی زلیخا دے سپرد کر دتا۔ یوسف جوان ہونے
 تے زلیخا اوہناں پچھے دیوانی ہو گئی، پر یوسف نے بے پرواہی دکھائی تے ناامیدی وچ پھر ہجر
 دا سماں ای رہیا۔

بھاویں دلبر مہر وچ آیا درد فراق سواہیا

ملیا ہار تہ ملیا جیہا جان مقصود تہ پایا

اوہہ دیکھے تے ایہہ وچ دہی اچھے فراق جلاسی

پاس ہودا جے ہتھ تہ آوے ایڈک درد نکائی^۲

اخیر دائی دی صلاح تے پروگرام مطابق زلیخا یوسف تون ستویں کمرے اندر لے گئی۔ ہن اوہدے
 جزیات ٹیسی تے اپڑ گئے ہن۔ آکھن لگی :

۱ - محمد حسن، ڈاکٹر، اردو ادب میں رومانوی تحریک، لاہور --- ص ۱۲

۲ - غلام رسول عالمگیری، مولوی، احسن القصص، ص ۱۷۰

تا کر دیر وصل وچ بوسٹ میٹوں مہر نہ آوے

ہوں پھٹتا موان وچ فصدے جے ویلا چھل جاوے۔^۱

بوسٹ بہانے کرن لگے تے زلیخا نے اوھداں دسوں دھمکی دتی :

کہے زلیخا ہور بہانہ جے تون پیش لیاوہیں

مار کٹار ہوان خود گھاٹل پھر تون پکڑیا جاویں۔^۲

آکھر زلیخا تون ایس اغیرلی وار وی نامرادی تے مایوسی دا مودہ دیکھتا پسا، پر جسدوں

زلیخا دا عشق مشہور ہو گیا تے اوھنے بوسٹ دوں تہد کرا دتا تے اوھدی اک ہور بھڑک پئی

کھوں جے پہلان تے اوہ صرف اپنا مقصد حاصل کرن وچ ناکام سی ہن اوہ دیدار تون وی محروم

ہو گئی سی :

جے اک وصل نہ ملدا میٹوں خوش رھندی دیداروں

ہن دیدار نہ نظری آوے گزیراں مہر قراروں۔^۳

زلیخا دی حالت محبوب دے فراق وچ ہر وی خراب ہو گئی - اوہ چھری چھری ہدی خانے جا کے

بوسٹ دی زیارت کردی رھسی - ہن اوھدی حالت بہانوں باہر خراب ہو گئی :

اکھیں دے وچ بوسٹ ہاچھوں کجھ نہ نظری آوے

اوسو اندر اوسو باہر ہر شے اوسو پاوے۔^۴

اوہ فنا فی البوسٹ ہو گئی - اخیر اوہ بڈھٹی ہو گئی - پر جیوں جیوں ضعیفی دا پھر

۱ - غلام رسول عالمپوری، مولوی، احسن القصص، ص ۲۰۳

۲ - ایضاً، ص ۲۰۳

۳ - ایضاً، ص ۲۲۶

۴ - ایضاً، ص ۲۳۳

اچھا جاہدا سی اوس تون ودف عشق دا قدم اچھے پھندا سی - بدن دی طاقت جیوں جیوں گھٹدی
 جا رہی سی، اوہدے سینے دی آگ ودھیری ہو رہی سی - اوہدے لون لون تے بہد بہد وج عشق
 وج مہا سی - اوہ یوسف دی جدائی وج ادھی ہو گئی -
 یوسف بادشاہ بن گئے تھن - اوہدساں دی سواری دا جلوس آ رہیا اے - ادھی زلیخا گھروں
 باہر نکل پئی تے اپنے چیزات دا اظہار کیتا - اوہ اپنی دلی واردات بیان کردی اے :

گھر تھین گئی زلیخا باہر روندی زاوہ زاری

رخ بر مار دوویں ہتھ دردوں دھوہدی وارو واری

وا دردا مین عشق اوجائی گلیو گلی رولائی

درد جدھے تے خاک رلائی اسدی اچ دھائی

خبر کرو محبوب مینے تون ویکھ لوں دکھ میرا

لائق رحم ہووان جسے دلون کرے کرم دا پھیرا ^۱

زلیخا یوسف دے فراق وج مر گئی اپنی روح تون تسکین دینا چاہندی اے - اوہدے جذبے جنوں
 دی حد تیکر اپڑ دے تھین :

چھاتی تے چا اسپ چڑھاؤ کہے سپاہیان تائین

یوسف دی وج فرقت موئی کہیں لوک کدائین

جان اوہ گھوڑا یوسف والا دھرتی سنب وجاؤ

چھاتی وج زلیخا اپنے سٹ وجیندی پاؤں ^۲

زلیخا دا ہن ایہو کم سی کہ اوہ یوسف دے جلوس اچھے کھلو جاہدی سی تے زور زور دی یوسف

۱ - غلام رسول عالمگیری، مولوی، احسن القصص، ص ۲۵۲

۲ - ایضاً، ص ۲۶۳

کون پگاردی سی - اک دن یوسف نے اوسدی آواز سن لئی تے پھس لگے :

کون کوئی تون نکھوں آئی حاجت تده کیانی

کہ ہڈھی مئی دکھ تیرے سر تے کسی سختی پائی -۱-

زلیخا دن یوسف دا ایہہ سوال سن گے فحشی آ گئی - ہسوش آئی تے یوسف دن سارا حال

سنا یا - اوسدے جزیات اوس ویلے بالکل فطری دین :

کون ہووان مین کون سداوان کون دہین مین کائی

مین خود کون دہین کی دسان خود تھین اج پرائی

کون کوئی تون پچھین مینوں مین پھساری جاوان

کون کوئی مین ہو کے تھینوں اپنا حال سداوان -۲-

تے پھر اجیہی یاد داشت بے جھجک پیش کردی اے کہ یوسف دنوں پھچانن وچ کوئی رکاوٹ

دہین رھندی :

وچ مرمع زہن خاندے نقش لکھاون والی

پھڑ باہون تین ستوں کوٹھے نال لے جاون والی

سختی نرمی شق تیرے دی سرتے چاون والی

کیا کہاں موندھ زب نہ دیتدا قید گراون والی

مال خزانے نام تیرے تھین چا لوٹاون والی

ہو اندھی وچ راہ تیرے دے کئی پھاون والی

۱ - غلام رسول عالمپوری، مولوی، احسن القصص، ص ۲۲۰

۲ - ایضاً، ص ۲۲۱

ایہہ گل درست اے کہ مولوی ہوران دی علمی استعداد ہارے کسے ذکرے نے کھل کے گل نہیں
 کیتی تے نہ ای راہان کولون کوئی اعتماد لائق گل لہہ سکی اے۔ ہر اوہدساں دیان کتابان آجے ای
 ایس گل دا کھلا ثبوت دین کہ ایہدساں دا مصدق ظاہری علمان تے کھلی ڈھلی نظر رکھدا سی۔
 ایس لئی اک راوی دی ایہہ گل من لینے چاہیدی اے کہ "مولوی ہوران اپنے اک استاد مولوی
 محمد عثمان ہوران دی سرپرستی وچ اعلیٰ تعلیم لئی دلی دا سفر کرتا سی، دو سال اوتھسے تعلیم
 حاصل کیتی تے اوہدساں نوں بوہت چنگے استاد ملے سن۔ مولوی ہوران اوس نہیں ماحول نوں اوہرا
 نہ سمجھیا تے دل لا کے پڑھائی کیتی۔" ۱۔

پیشہ

دینی تعلیم توں فارغ ہو کے مولوی غلام رسول عالمگیری واپس اپنے پنڈے آئے تے فوری طور تے
 اک مکتب کھول لیا تے مفت درس تے تدریس دا سلسلہ شروع کر دتا۔ ایہہ ۱۸۶۳ء دا واقعہ اے۔ ۲۔
 ایہدساں دی علمی عظمت تے مکتب دے چلان دا ثبوت مسٹر آرنلڈ دی کتاب توں وی ملدا اے۔ اوہ
 لکھدے دین :

"Maulvi Gulam Rasul has a larg Maktab

with 40 pupils, where persian and urdu are very well
 taught by him gratuitously." (3)

ہوشیار پور دے ڈسٹرکٹ انسپکٹر آف سکولز نے مولوی ہوران نوں آپ ای سرکاری سکول دی

نوگری دی پیش کش کیتی ہر اوہدساں بے نیازی دا اظہار کیتا۔ ہر اوہدے کھیہڑا کرن سپون

۱۔ سائین، بیان باہت حالات مولوی غلام رسول عالمگیری، مخطوطہ تعلیم راقم، ص ۷، ۸

ایہہ راوی کسے مدرسے دا نان نہیں دس سکے۔

۲۔ فضل الدین، خلیفہ، بیان باہت حالات مولوی غلام رسول عالمگیری، مخطوطہ بقلم راقم، ص ۲

3. Mr. Arnold, History of Indigenous Education in the Punjab, Part II;

اج اوہنا میں حضرت یوسفؑ کے ہاں سہاوی والی
 دل تھری تھیں وائے درہنہ بھلدی جان والی ۱۔
 درد خال بھری ہوئی زلیخا دی کہانی سس کے یوسف دے دل تے ہڑا اثر ہويا تے اوہدی
 پہلی تے موجودہ حالت وچ زمین آسمان دا فرق ویکھد کے رو ہیا ۔ یوسف دے دل دی کہانیت ملاحظہ
 فرماؤ :

سس یوسف بھر اکھوں روہا ایہہ اوہ مغرب زادی
 جوں جیہا وچ صبر نکائی ادر قدر آبادی
 ایہہ اوہا جوں آگے تھوں مگر آداب زمامہ
 تے عالم وچ جسدا سب تھیں عالی دولت خاندہ ۲۔

آخر لیان جدا لیاں دے مکن دا ہلا آگیا تے اللہ دے حکم یوسف تے زلیخا دا ویاہ ہو گیا ۔
 زلیخا دی خوشی دی امت تہ رہی ۔ یوسف تے اوہنوں پرانا حوالہ دے جدوں پچھیا کہ
 اوہ گل چنگی سس کے ایہہ ؟ زلیخا خوشی دے جزبات وچ بوہت کجھ نہ آگد سکی ۔ صرف
 ایہو کہیا :

کہے زلیخا نا بچہ یوسف میرے وس نکائی
 راہوں دور پئی سان بیدل عشق خواہی چائی ۳۔

احسن القصص وچ یعقوب تے زلیخا دے کرب، درد، اداسی، دل دیاں پھلان تے سینے دی آگ
 دیاں لٹان دے جزبیاں توں ایہدے شاعر مولوی غلام رسول عالمپوری ہوران امت تے اپڑا دتا اے ۔

۱ - غلام رسول عالمپوری، مولوی، احسن القصص، ص ۲۷۱، ۲۷۲

۲ - ایضاً، ص ۲۷۲

۳ - ایضاً، ص ۲۸۰

محبت تے بہار دے جوش و زلیخا تے یعقوب دیاں شہساز دا اظہار مولوی ہوران دسوں رومانی
شاعران دی صفت وچ کھلار دیندا اے۔

ساڈی ایس گل دی صدیق اختر جمفری^۱ تے محمد عالم گھورتھلوی^۲ ہوی وی کردے ہن۔^۳
مولوی غلام رسول ہوران دی شاعری اوہ شاعری اے جہدے ہارے شہلی ہوران کہیا اے کہ اوہ اک
اک اے جہنٹی آہنچے آپ ای ہلدی اے، تے اک اجیہا چشمہ اے جہہڑا آہ ای اہلدا اے۔^۴
احسن القصص دے شاعر اک اجیہے فنکار دین جہساز دا دل غم دا سگن اے۔ اوہساز
دے ہر صل دے پچھسے اک غم اے۔ اوہساز دے دل وچ اک اک دہی ہونٹی اے تے ہر صل چوں
اک ای پھنڈی اے۔ ایہو غم تے اک رل کے اوہساز اندر اک درد پیدا کردے ہن۔ ایہہ درد
حدوں باہر ہو کے وی کدی دوا نہیں ہندا سگن لاون طرح باہر نکل کے دلاں دی زمین توں ہلا
دیندا اے۔

اوہ اک اجیہا فہر معمولی زکی تے حساس دل تے دماغ تے متخیلہ لے کے آئے ہن یا اوہساز
وچ سمے دے اجیہیاں خوبیاں پیدا کر دتیاں ہن کہ کدی کدی اوہ کجھ چر لئی پردہ دے اندر لے
بھیتان دے بھیتی ہو جاندے ہن۔ یعنی اوہساز دا متخیلہ کدی کدی اک ہیجان وچ بے جاہدا
اے تے اجیہی کیفیت پیدا ہو جاندی اے کہ اوہ فطرت توں اجیہے روپ وچ ویکھ لیدے ہن جہہڑا
کہ نام اکھاں توں اولہسے رھندا اے پر جدوں قاری پڑھدا اے تے اوہسوں اپنے جنیات تے احساسات
ای سمجھدا اے۔
اسج لگدا اے کہ مولوی ہوران دے متخیلہ دے سامنے اک جلوہ زار رنگ کھلو جاہدا اے۔

۱ - اختر جمفری، سید، بیرون، لاہور، ۱۹۷۹ء، ص ۱۵۵

۲ - محمد عالم گھورتھلوی، ڈونگھسے رھساز دا شاعر، ص ۲۰۳

۳ - شہلی دعمانی، شعر المعجم، ج ۳، اعظم گڑھ، ص ۱۲۷

طرح طرح دیباچہ بچدار لکھوان تے شکلاں اکھان اتر کھنڈیاں ہن تے طرح طرح دیباچہ آوازوں کھان
 وچ دھیان شروع ہو جاوےیاں ہن تے پھر زہن وچ نہیں مضمون آسنے شروع ہو جاوےدے ہن ۔

سراپا نگاری :-

احسن القصص وچ ساہو سراپا نگاری دے وی سوہنے سوہنے لہندے ہن جیہڑے کہ
 شاعر دے تخیل دی اڈاری دا پتا دیتے ہن ۔ ڈاکٹر وحید قریشی ہوری لکھندے ہن :-

” مولوی ہوران دیباچہ زناہیاں تے مرداخان مورتاں وی ایسے (فارسی) رنگ

وچ ڈیباچہ ہونیاں ہن ۔ حضرت یوسف تے ہازفہ دوشان دیباچہ شکلاں فارسی

تہیہاں تے استعاریاں فال بیان کھیاں ہن ۔ پتا نہیں لگدا کہ اسہن فارسی

پڑھدے ہاں کہ ہجایی ۔^۱

ڈاکٹر ہوران دی ایہہ گل بالکل درست اے ، ہازفہ دے سراپے وچوں کجھ ونکی وکھسو :

پہلی صر کتاری رضا سرو چمن دا پورا

زہد لٹے تے صبر لٹاے اس دا ناز دہورا

جدی نقابوں اکھیں کھولے تیر چہش دو فنزے

بھوان کماناں چشم دو ناوک آب شہ وچ رنزی

ساقی ہن خماریاں والے پیر دہن ہالے

ایرو جھکے کماناں گوشے تھوڑا فرق وچالے^۲

۱ - اقبال صلاح الدین ، لعلان دی پنڈ ، لاہور ، ۱۹۷۳ء ، ص ۷۱۳

۲ - فلام رسول عالمی ، مولوی ، احسن القصص ، ص ۸۸

اسج مولوی ہوران وہبان شعران وج بازقہ را دک نقتہ اگھوڑا اے - ساریاں تشبہاں فارسی ادب
 دہاں دہن ہر اہنہاں شعران وج خوب رچ مچ گھیاں نیں - ایس پاروں بازقہ تہ ہدوستانی تہوں
 لہدی اے ، تہ صری ، سگون ایرانی سوانی جاہدی اے - شاعر نے فارسی روپ دہن اپنے ذاتی تجربے
 دی ساں تے لا کے تلوار بنا دتا اے - بعضے ویلے اوہ اپنے کولوں وادھے کر کے سراپا نگاری دہن کمال
 تاہن اپڑانددا اے - دائی را سراپا زرا ویکھو - ہد صورتی وج حسن لہدا اے - ڈونگھی نظر
 تے اچا تخیل ملدا اے - اجبھی سراپا نگاری دی چنگی مثال ہدجاہی ادب وج کدھرے ہور دہن
 لہدی - ہجھی شعران دی ایس صہیر وچوں کجھ ویکھ لیئیں :

دہن چڑیل ہرانی آفت تہ ہلکا رگ بہاری

دوہرا قد اکھرا چمڑا موٹھک دیہی ساری

تہ بیلا تہ نیلیاں تاہن زلفاں تے چٹائی

بھری فریبوں خالی زہوں طاقت بدن تہ رانی

ماس ہراندے کاقد والی صورت پائی ہوئی

پسلیاں دے دھین پاسین سطر لائی ہوئی

دو ہستان وڈیریاں مشکان آب دچوڑے ہوئے

اک رگ شکم ہٹھاہاں دھیا تونہ تھوڑے ہوئے

داہڑاں را کجھ ہتہ نشانی لہدیاں ہتہ تہ آں

جیہد ہلے جیوں وج سواخے چوہا ہوجھ ہلاں !

گڈی سوہنی صنعت مئی اے - توپاں توپاں تے سوہنیاں سوہنیاں تشبہاں را کنا سوہندا

دہا بنا وگدا اے - بیان دے انداز وچ کس قدر حسن اے - خاص طور تے آخیرلا مصرع ویکھو -
 اہندا کجھ ذکر شعری حسن دے بیان وبلے وی کیتا جاوے گا ، ایتھے صرف کردار نگاری دے سواہا
 نگاری دے ہکھ نال گل کیتی جا رہی اے تے اہندے وچ شاعر چوکھدا کامیاب اے ، سکون بے مثال کہیے
 تے بالکل مبالغہ نہیں -

منظر نگاری :

شاعر دی تخیل دی اچیائی اوسدے منظر نگاری دے انداز تون ودھیری چنگی طرح ویکھی جا
 سکدی اے - جدوں کوئی فنکار فطرت دے منظران دا مشاہدہ کردا اے تے اوسدے سامنے اوسدی
 تصویر کشی دیاں چار^۱ صورتان ہندیاں ہن -
 پہلی صورت تے ایہہ وے کہ فنکار فطرت دے منظران تون ویکھ کے انجدا ای سواد لہے جیویں اک
 عام آدمی لیندا اے -
 دوجی صورت وچ فنکار جدوں شاہد ہن کے اپنے جزیات دا کلی اظہار کردا اے تے منظران
 دی کھچی ہوئی تصویر وچ سہیں پیدا ہندا اے -

تیدی صورت ایہہ وے کہ فن کار فطرت دے منظران تون اپنے جزیاں تے قلبی وارداتان دی تصویر
 کشی دے سلسلے وچ پچھوگڑ (پس منظر) دے طور ورتے - یا فطرت دے منظران تون انسانی
 فعلان تے تصویر عیان یا جزیاں نال مربوط کر دیوے کہ جزیے دی تصویر منظر دے چوکھٹے وچ جٹی
 ہوئی دسے - ایس صورت وچ فطرت دا پچھوگڑ یا انسانی جزیاں ، عیان تے فعلان نال ہم آہنگ
 ہندا اے یا بالکل مختلط - دوہان صورتان وچ ، توافق ہووے یا اختلاف ، تناظر دا شعور پیدا ہندا
 اے -

بہر حال دوہاں صورتان وچ مقصد ایہہ ای ہندا اے کہ جزیہ یا واقعہ جیہدا بیان کرنا

ہندا اے، اوہدا اثر چوکھسا ڈونگھسا ہویں۔

چوتھی صورت ایہہ ہندی اے کہ اسان فطرت دے مظراں دی وڈیائی سامنے اپنے آپ دھون

کھٹیا سمجھے۔ یا ایہہ سمجھے کہ فطرت دے مظراں اسان تون ہیگانہ دین، تے اوہدی تقدیر تون

پہ پروا۔ سگون اسان دی تمدنی تے ثقافتی رفتار وچ روک بندے دین۔

مولوی غلام رسول عالمپوری ہور ان کتاباں تھارون تے دوجی تے تہجی صورت دے امتزاج تھون کم

لیا اے۔

بوست نال تعلقات قائم کرن وچ ناکامی مگرون زلیخا نے اپنے اک باغ وچ اوہدناں دھون مانی رکھسا

دتا تے سو کنیزان اوہدناں دی خدمت وچ مقرر کر دتیاں، تے ہدایت کیتی کہ ہر کنیز بوست دھون اپنے

ول پھیرن دی کوشش کرے تے کامیابی دی صورت وچ چھیتی نال اوہدھون (زلیخا دھون) بلا لےوے۔

تان جسے اوہدا مقصد پورا ہویں۔ ایس مقصد وچ کامیاب ہون والی کنیز لئی اوہدھے بوہت اچا

انعام وی مقرر کر دتا:۔

میں اس دھون آزاد کرہساں خوشیوں عمر وھارے

ایس نصیحت میری اتھے جیہٹی صل کماوے۔^۱

اوس باغ وچ پانکیاں، نکھیاں نوکرانیاں تے کنیزان ہلدیاں زلفان نال سورج جیہسے رخساران،

سرمے پھریاں اکھان تے شویاں تے غنیاں دیاں اداوان، جوانی دی خرستی، نازان والیاں چالان تے

ہر طرح دے نازان تے نغریاں نال گھم پھیر رہیاں دین۔ اوہدناں دی شوخی، سہیں، پانکاپن تے

ناز و ادا دی مستی دے اظہار لئی مولوی غلام رسول عالمپوری ہور ان پھلان باغ دی تصویر کھچی اے

ایس تصویر کشی وچ پچھوکڑ، منظر یعنی کنیزان دی ناز و ادا وغیرہ نال موافقت رکھدا اے۔

باغ وچ ون سوئس پھل کھڑے ہون تے ہوا وچ لہرا رہے ہون - اوہ مستی بھری کنیزان دا خارجی
 پرچھاواں ہون - بوٹھاں دا فازک تے جوان ہونا، ربھان دا عطر کھلارنا، چھیلی دا کھڑنا،
 فازک غنچیاں دا ہس ہس کے گلن کرنا - فرگس دا اکھ تہ کھولنا، گلنار دا خوشی شکل ہونا ،
 رات ولے سورج بکھی دا دیوی تون نمر لہندا، کلغے دا لٹان چھڈنا، گل عباسی دا نازان کرنا،
 پھلان دا سوئسے رنگان وچ ہونا، گل لالہ دا پر داغ ہونا، تلپٹران دیاں ڈاران بننا تے اوھناں
 دے وال کالجے تے سینے چٹھے ہونا، رنگ ہونگے جانور ہونا تے گاواں دا فرہادان کرنا، ایہہ سب کجھ
 لونڈیاں دا باہر لا عکس اے -

ایسے طرح میوہ دار درختاں دا پکھیرواں تون دعوت دینا، نارنجیاں دا جوانی دا رس
 رکھنا تے سینے ٹھنڈ پینا، ادجیر دا مزہ چار مہینے تاہن رھنا ، چناران دا صافحہ کرنا ،
 زلت کھول کے سنبھل دا وصال دا جام پینا تے پکمان گھولان وچوں رس وگنا ، ایہہ ساریاں جنسی
 سدھوان دیاں علامتاں دین ، جیہڑیاں کہ کنیزان دے صرف دلان وچ ای دیاں نہیں رھدیاں سکوں
 ہر جھجک موندہ تے آوھیاں دین - پھلان تے پھلان اتے پکھیرواں دا کھد تے چہل پھل ایس گل
 ول اشارہ کہ فطرت تے محبت تے بہار دا رشتہ حیوانات تے نباتات دی دنیا وچ ہی قائم کیتا ہویا
 اے - مولوی غلام رسول دیاں تخلیق کیتیاں ہوئیاں زلیخا دیاں لونڈیاں ایس رشتے دی نزاکت تے
 رنگینی تون چنگی طرح جانو ہون -

مکدی گل ایہہ کہ باغ دا پچھوکڑ اپنیاں ساریاں رنگینیاں نال کنیزان دی حیاتی تے اوھناں
 دیاں سدھوان دا خارجی عکس اے یا کنیزان دی حیاتی دی تصویر دا چوکھٹا اے -

ایس منظر وچ باغ باہرلی دنیا دی علامت اے - دوجے لفظاں وچ تخیل دے باہر لے

پکھ دا اظہار ایسے راہیں ہویا اے :

ادج اجیہا پس منظر مکمل ہو گیا - ہن مولوی ہوان دی زبانی اوہ پس منظر ویکھ لیٹے

تہ پھیر اورہ منظر ویکھنا جیہدے لئی ایہہ پس منظر پیش کیتا گیا اے۔ پس منظر ملاحظہ
 دھوے :-

باغ عجب اورہ جسدا ٹانسی ہوک تہ کسے کوٹھے

ہرے بھرے وچ جوش جوانی اس وچ تازک ہونے

ریحان عطر کھلار چڑھایا پنکھیاں وچ دماغے

تارے کھول اوکھاڑ ویکھاڑ چمیلی وچ ہانے

صبح ہوئی سون تازک فنجے ہس ہس گلان کردے

تارے لا ستاوں ہلبل شوق طلب دے دے دے

ہرگس چشم اوکھاڑ تہ ویکھے فتنہ نظری آوے

شب دیاں خواب آلودہ اکھیں منظر ہون شرما دے

گنارن دیاں خوبی شکن گل لالہ بر دافون

سوج مکھی سیاہی راتے لہجے سہ چراتون -

ہن اورہ منظر ملاحظہ ہووے جیہدا ایہہ پس منظر اے۔ جیوں ہر پھل دیاں خوبیاں وکھو وکھو
 دسیاں دین، ایسے طرح ہر کنیز اپنا تعارف یوست ہون کرا کے اپنی خاص خوبی بیان کر دی اے تہ
 اپنے ول متوجہ کرن دی کوشش کردی اے :

اک کہے میں ہری نہیں بر بہون پیرے پیرے

میدون کرن سلام ہزاران ہریاں اٹھ سویرے

اک کہے میں دید اولاران کھولان زخم ہزاران

منظر گزاران فاز کھلاران جھڑن جناور ڈاران

اک کہے میں نازان والی میری چال نرالی

گل لالہ لے گیا اساتھیں منگ دو لہدی لالی

اک کہے شمشاد قدان دی نام میرے سلطانی

میں وانگورن وچ دیس ہر دے کس تے بھری جوانی ^۱

گل ایہہ کھلی کا اصل وچ تھوہر کشی اوہناں کنیزان دے حسن دی مقصود سی جیہناں دی

جنسی کھج تے روپ اپنے آپ وچ نہیں سماددا تے نالے اوہناں دے کمان ول وی اشارہ کردا مقصود

سی - ہن کوئی شک نہیں کا مولوی غلام رسول عالمگیری دے فطری منظر نون اک ہور منظر دی

تھوہر کشی تے متعلقہ تاثرات دے ابلاغ تے اظہار لئی ورتیا اے تے منظر تے پس منظر وچ

توافق تے مطابقت اے - پس منظر دے طور تے جیہناں جنسی علامتاں دا پچھے ذکر آیا اے،

ہن ذرا مولوی ہوران گولوں سن لیتے :

سوسن سوسن باد بٹھاروں دنگ رہیا چپ کیتا

زلزل کھلار سبیل دے رسس جام والوں بیتا

گل عباسی سب گل سوری گوردے ناز بہاراں

مئل پدجے کھول چناراں کسرن ہافحہ یاراں

میوہ دار درختان ہافحہ خوان دھرے پھمائی

باد بہار پکھیروان پکھیمان ایہہ خوش خبر سنائی ^۲

اندج لگدا اے کا فطرت اپنے سارے حسن، سہیں تے نوک پلنگ لے گئے مولوی غلام رسول عالمگیری

ہوران دی روح وچ رس وں کشی اے - فطری منظر اوہناں نون محبوبہ دیان ادواں طرح سونھتے تے

۱ - غلام رسول عالمگیری، مولوی، احسن القصص، ص ۱۸۸، ۱۸۹

۲ - ایضاً، ص ۱۸۵

پہلے لکھے ہیں - مولوی ہوری شہر کھچن دے سلسلے وچ انسان دے جزیرا تے وارداتان دا ذکر وی
 کردے ہیں تے اوہدی حیثیت ٹانسی ہدی اے سگون اوہ تے ادج وی کردے ہن کہ مظراں ہون اوہ
 مفتان تے خوبیاں دے چھڈدے ہن جیہڑیاں کہ انسان لئی خاص ہدیاں ہن -
 ایسے باغ وچ یوست اپنے ہتھ تون دہن ڈولدے - اوہداں دے دامن تے کوئی داغ دہن
 لکدا سگون اوہداں دی تبلیغ کنیزان دے کردار ہون اپنے رنگ وچ رنگین کر دیتی اے تے زلیخا
 ڈاکام ہدی اے - مولوی ہوری ایہناں شاہدیاں ہون اپنے تخیل تے جذبے وچ سو گئے ہن منظر
 دے طور کیوں پیش کردے ہن :

راکھیاں حاجت انہاں تے کائی ایتھے واہ تہ چوران

طوطے تے چمگادڑ باجھوں ہتھ تہ پہنچے ہوران

ادب کہن تے ظالم طوطے پھر دے ڈالی ڈالسی

سیب انار بیہان دیاں شانان وھم گمانوں عالی

دامن چاک رتورت روندے گل خوش رنگ چمن دے

رنگ مجازی زود فنا تے تمقہ ویکو سمن دے

میوے روندے تے گل ہسدے وچ اس باغ ہزاران

رنگا رنگ جنداہ اس وچ سوڈاران دیاں ڈاران

ارحم ارحم مرغ سدھری پڑھدا صدق یقینوں

ماں دویہ قبول دما دم استوں مرغ امینوں -

راکھیاں دی لوڑ تہ ہونا، گلان دا ہسدا، انہاں دا پکسا، سیب انار تے بیہان دی اجسی شان ہون
 سدھری مرغ دا ارحم ارحم آکھدا، ایہہ سیب علامتاں یوست دی دلی کیفیتاں تے اچے کردار ول اشارے
 ہن - طوطے تے چمگادڑاں دا ہتھ اپڑنا، میویاں دا رونا، ڈاران دیاں ڈاران جانوراں دا پھرنا،

ایہہ پیش کش قبول کر لئی تے اوہ عالمپور تون کوئی اٹھ میل $\frac{1}{2}$ دی وتھ تے اک پنڈہ میر پور
 وچ مدرس لگ گئے۔^۳ - ایس پنڈہ دا پورا نان میر پور بنیال $\frac{2}{3}$ اے - مولوی ہوران ایتھے جان
 دا انسج ذکر کیتا اے :

عالم پور چھٹہ ملیا میر پور بنیال $\frac{2}{3}$

ایہہ ۱۸۶۳ء دا واقعہ اے - میر پور وچ مولوی ہوری ۱۴ سال مدرس رہے ایہہ سنگھ شجر
 پرائمری سکول سی $\frac{5}{6}$ - مولوی ہوران سکول دے وچ ای رہائش رکھ لئی سی $\frac{7}{8}$ - ۱۸۷۸ء
 وچ اوہناں دا تبادلہ مہیسرا $\frac{4}{5}$ پنڈہ وچ ہو گیا جتھے اوہ چار سال رہے ۱۸۸۲ء

۱ - عرشی، پنجابی دا شاعر اعظم (در ماہنامہ فیض الاسلام، راولپنڈی، مارچ ۱۹۵۳ء، ص ۵۰)

۲ - پیار سنگھ، مرتب احسن القصص، (بحروف گورکھی)، ص ۳،

۳ - مولا بخش کشتہ، پنجابی شاعران دا تذکرہ، ص ۲۳۸

۴ - بنیال اک وکھرا پنڈہ اے جیہڑا کہ میر پورون اک میل دی دوری تے مشرق پاسے اے (جگتار سنگھ،

خط بنام راقم، مورخہ ۷۷ - ۳ - ۲۰)

۵ - غلام رسول عالمپوری، مولوی، داستان امیر حمزہ، ج ۳، ص ۵۹

۶ - ایہہ اجے وی پرائمری سکول اے (بحوالہ خط جگتار سنگھ مورخہ ۷۷ - ۳ - ۲۰ تے خط

پریم سنگھ بھوپال، ایجوکیشن آفیسر ہوشیار پور مورخہ ۷۷ - ۷ - ۲۵)

۷ - خط جگتار سنگھ، بنام راقم مورخہ ۷۷ - ۳ - ۲۰ بقول شہری رام بخش ساکن

میر پور ضلع ہوشیارپور -

۸ - ایہہ پنڈہ عالمپورون ۲ میل دی وتھ تے چڑھدے پاسے آباد اے -

ظالم طوطیاں دا آگے دوالے گھنسا، کنیزان دے کردار تون پردہ چکے تیں - فدجیاں دا جگر دا
خون پینسا، مرشد دے دم دا ہار صبا دا اثر رکھ کے فدجیاں تون گل وچ تبدیل کر دینسا،
موندہ ہد کلیاں دا خوشبو تے چمک آگے دوالے کھلارسا، محرم راز دلاں تون رازاں والے اشارے ملنا،
کنیزان دی بدلی ہوئی صورت، جیہڑی کہ پوست دی تبلیغ سبھوں پیدا ہوئی، دا شیشہ اے - شارک
دا کرم نکھٹا ہونا تے ہلہل دا پھلان تے بہہ رونا، زلیخا دی ناکامی دی علامت تے نمونہ اے -

ایس سارے پچھوکڑ تون اک گل ایہہ وی محسوس ہدی اے کہ جیہوں شاعر تون فطری
منظران دے تناسب تے موزونیت (یعنی باغ دی پوری فضا، بہاری ہواواں، سماہی سفیدی تے سرخی
وضیرہ تے پھلان دا کھڑنا، رنگ لپاؤنسا، خوشبو کھلارنا، جھارواں دا ڈاران وچ اڈنا، سونھیاں آوازاں
کڈھنا، سیاہ تے چٹے ہونا، میوہ دار درختان دا باغ وچ دستر خوان وجھانا تے بھکھیاں پردیاں
تائیں ایہہ خیر ایڈانا وضیرہ) نال ودھیری محبت تے چوکھسا بیار اے -

منظر نگاری بیان ہور مکی سونھیاں سونھیاں مثالان پوری کتاب وچ تھان تھان تے لہدیاں
تیں - اک تھان ہور ملاحظہ فرماؤ --- وچھوڑے دی ماری زلیخا باغ دی سیر کر کے اپنا غم غلط
کرنا چاہندی اے - شاعر دی قدرت کلام تے منظر نگاری دے فن تون جادو ہون دا ثبوت ایس گل
توں ملدا اے کہ چمن وچ بہار تے زلیخا دے اندر وچھوڑے دے جنیات تون نال نال ای بیان کر رہیا
اے - گویا مولوی ہیران فطری منظر تون اصناسی جنیات نال مربوط کر دتا اے :

سیر چمن تھیں دل دے پائیاں ریزاں ہور ودھیں
فرمگں برگ ڈھنھے دل گزری اوہا تیں لوہڑے
سرو آزاد سفیدی آزادی ہیکھ فشی وچ آئی
تے دلبر دی بیج پروائی لون لون وچ سٹائی
سرخ گلان تے ہلہل روہی کردی کھڑی سیاہی
ایہہ سرامار کہے ہتھ دوہیں دج جیندے مای

ملے مثال سجن دیاں دنواں ویکھ چنہ دیاں کلیاں

ویکھ حقائق دے رخسارے دل وچ لاشاں باہیاں

گل لالے دی خودی صورت کھل پئی وچ سہجے

سیدوں داغ برہوں گل سہجے جھانے فطش نگہے ^۱

ہر شعر ہلکے ہر مصرعے وچ جزیہ اجیہا رچیا ہویا اے کہ اہدی کیفیت بیان وچ نہیوں

آہدی - ایہناں شعراں نوں پڑھن پچھوں واقعی کسوچے دے نظریے نوں درست مٹھا پیدا

اے کہ جدوں شاعر اپنے جزیات تے واردات دا مکمل اظہار کرا اے تے حسن پیدا ہندا اے۔ ^۲

اظہار تے ابلاغ دے سلسلے وچ ایہہ شعر بوہت اچے ہوں - لفظاں تے معنی دی مطابقت،

موزوں تے مناسب لفظاں دی ورتوں، وزن دا ترمیم، ایہناں ساریاں شیواں تے مل کے ایسے منظر نوں

بوہت اچا کر دتا اے -

تخیل :-

احسن القصص دا (شاعر اجیہا عظیم فنکار اے جیہڑا محض کسے حقیقی واقعے دا ای

بیان نہیوں کرا یا کسے باہرلی شے دی نقل تے ترجمانی تاہیں ای محدود نہیوں رھندا سکوں اوتے

اوتھناں نوں اپنے فکر تے سوچ دے نظام وچ ترتیب دے کے اسج بیان کرا اے کہ جیہدے نال اوتھناں

واقعان تے شیواں دی ہمت گیر حقیقت اکھاں سامنے گھن لگ پندی اے - ایہو چیز فنکار نوں

دوجے لوکان توں ممتاز کر دی اے) - مولانا حالی دے نزدیک سبھ توں پہلی تے ضروری شے جیہڑی

شاعر نوں غیر شاعر توں ممتاز کردی اے، تخیل دی قوت ای اے، جیہڑا کہ شاعران وچ

فطری ملکہ اے - ^۳ ایہو وجہ اے کہ شاعران دا تخلیق کیتا ہویا عالم موجودات دے عالم ذالوں

۱ - غلام رسول عالمگیری، مولوی، احسن القصص، ص ۱۵۸

۲ - عابد علی عابد، سید، شعر اقبال، لاہور، ۱۹۵۹ء، ص ۱۶۱

۳ - حالی، الطاف حسین، مقدمہ شعر و شاعری، مرتبہ ڈاکٹر وحید قریشی، ص ۱۳۳

بہت سوندا ہوا ہے - کیوں جسے :

" Imagination does not give us insight into reality,
but an alternative to reality, the alternative being
is every way superior." ¹

ایس سوندا عالم دون تخلیق کرن والے شاعر دے سامنے اوہ مقصود ہوا ہے جیہندے اوہ ترجمانی
کرنی چاہندا ہے تے براہ راست اوس اصلی مقصد تائیں اپنی بصیرت دے چاندے اپڑن دی کوشش
کرا ہے - لیکن ایہہ گل وی نہیں بھلندی چاہندی کہ تشکیل دی دیدہہ جزیات تے احساسات تے
اے - ایس لٹری درجہ جزیات دا اے - شہلی ہوی آکھدے دن :

* انسانی معاشرت کی کل سائنس اور فلسفہ سے نہیں بلکہ

جزیات سے چل رہی ہے ۔²

مولانا شہلی ہوران موجودہ دور دی طبعی فضا وچ شعر و شاعری دی قدر و قیمت بہت پائی ہے -
اوجھان دینے :

* سائنس اور مشاہدات کی عمارت ہم کو سخت دل اور کشر بنا دیتی ہے

اور تمام مقصدات اور سلطات عامہ کے دل میں حقارت پیدا ہو جاتی ہے - کسی بات

پر اعتبار نہیں آتا - کسی چیز کا اثر نہیں رہتا - مادہ کے سوا تمام چیزوں کی حکومت

دل سے اٹھ جاتی ہے - اس وقت شاعری ان کو رقیق اور نرم کرتی ہے اور ایک ایسے

عالم تخیل کی سیر کراتی ہے جہاں تھوڑی دیر کے لئے مشاہدات کی ہر رسم حکومت

1. David Daiches, Critical Approaches to Literature, London,

1957, p. 58.

سے ہم کو دجات مل جاتی ہے "۔^۱

حالی نے شاعری وچ تخیل دسوں بنیادی اہمیت دتی اے تے ایہہ وقت اختیار

کہتا اے کہ :

" قوت متخیلہ کوئی شے بغیر مادہ کے پیدا نہیں کر سکتی، بلکہ جو صالح اس کو

خارج سے ملتا ہے اس میں وہ اپنا صورت کر کے ایک نئی شکل تراش لیتی ہے "۔^۲

تخیل ہارے اوہ مزید وضاحت کردے ہیں کہ :

" وہ ایک ایسی قوت ہے کہ معلومات کا ذخیرہ جو تجربہ یا مشاہدہ کے ذریعہ

سے ذہن میں پہلے سے مہیا ہوتا ہے، یہ اس کو مکرر ترتیب دے کر ایک نئی صورت

بخشتی ہے اور پھر اس کو الفاظ کے ایسے دلکش پیرایہ میں جلوہ گر کرتی ہے

جو معمولی پیرایوں سے بالکل یا کسی قدر الگ ہوتا ہے "۔^۳

احسن القصص نے شاعر مولوی غلام رسول عالمگیری اپنے تخیل دی اچھائی تے وڈیائی پاروں

پہچانے جاندے ہن - ایس داستان دا چوکھٹا حصہ تخیلی اے تے قاری دوں وی بوہت بلدی تے

لے جادا اے -

مولوی غلام رسول عالمگیری لکھی ٹے جاندے ہن تے قلم ہتھوں تھلے نہیں رکھدے خیال جدوں

اودھناں دے دلون اٹھدا اے، اوہ اچھیا انھسا جھکڑ ہن کے جھلدا اے جہدے وچ شاعر دسوں

وکی اپنا آپ سنبھالنا اوکھدا ہو جادا اے - اوہ جہدے راہ وی بے جاندے ہن، کوشش کردے ہن

کہ اوہدے ادت دسوں ہتھ لا کے ای پھانہہ برتن - اودھناں دی فکر تے سوچ دیان ٹوان دا نہ

۱ - شہلی نعمانی، شعر المعجم، ج ۲، ص ۹۱

۲ - حالی، الطقات حسین، مقدمہ شعر و شاعری، مرتبہ ڈاکٹر وحید قریشی، ص ۱۳۸

۳ - ایضاً، ص ۱۳۳

کوئی اورک اے تے نہ کوئی بیج بتسا -

ایسے داستان وچ سادھوں کوئی اجیہا مضمون نہیں لہدا جیہڑا اوہداں دی قلم تے چڑھ کے انسانی فکر دے اسمان تے نہ چڑھیا ہووے - اوہداں دے خیالان نوں عقل نال ویکھینے تے عقل دے سر نوں بھون چڑھ جاندے نیں -

دنیا جہان دی زندگی دا کوئی گجھے تون گجھا مضمون وی نہیں جیہڑا ودھیری آسانی نال اوہداں دی قلم دے ٹیٹھے نہیں چڑھ جادا تے فکر نظر دے ہر وکھالے نوں لکھن لگے اوہ اپنے اگے بھروں اثر نال بھرپور نہیں کر دیندا - " خاتمة الكتاب " وچ اوہ اپنے ناظر نوں ایس طرح ونگار کے آکھدے نیں:

اے ناظر گر غور وڈیرا ویکھ سخن دیان لہران

ایہہ گلشن بستان ارم تھیں شوق وگن وچ نہران

ایہہ گلزار بہار عنایت کھلسی لطف الہون

عشق موثر نظری آیا درد بھری اس آہون -۱-

احسن القصص دے لکھن دا سبب لکھدیاں ہویاں اپنے عشق دے برجے تے شاعر آپ ای تصدیق دی مہر لاندیا اے کہ جد میں عشق دا پروردہ انتہائی عظمت وچ ہی گیا تے عشق نے آپ سچھا گھل کے آکھیا کہ " جاگ ہمارے " ، اوہ تبدیاں اکھان تے تڑندے جگر نال اہد کے کھڑا ہو گیا -

اوہدوں اپنے دل وچ تیر لشکارے ماردا دسیا جیہدوں اوس دھیان نال ویکھیا تے اوہ حضرت پوسٹ دی سولہویں صورت سی -۲-، جیہدا حسن اوہدے فکر تے خیال دا حسن ہن کے اوہدی کہانی دے مڈھ تون آنت توٹی اوہدے نال رہیا تے ایسے دسور دے ای اوہدی چلدی قلم نوں چکان دے کے پورو پیر

۱ - غلام رسول عالمپوری، مولوی، احسن القصص، ص ۳۵۸

۲ - ایضاً، ص ۱۲

انتہائی ای جگہ، جہدے فال اوہدی دردان بھری نظم درد مدان دے دل دی سچی تصویر
ہن کے خاصان عامان دنوں عشق دی منزل را سدھا راہ وکھان لگ پئی ۔

یوسفی حسن دیان نورانی لشکان جد غلام رسول دے خیالان فال بہار محبت دے پک پکا لئی
تے غلام رسول دوران ایہناں نون تھان لئی پنجابی نظم دی لئی وج اپنے دردی دل فال خوب
خوب موتی پروئے ۔ یوسف دے حسن وج تخیل دی اچھائی ویکھو :

چشم سیدہ وج رمزان قاتل کھولن زخم دہائی

چمک سیارے انور وانگسوں جہات گھتے جگ فانی

بہنی نیزہ نور اچھلدا ویکھ نظر جل جادی

دو ابرو بدوستہ دے وج رشکوں جھڑی جادی

نرگس برگ کہاں کیا نازک ہسرن تھے شرماوے

کون دلاور شو مقابل ذرا کہہ نظر ٹکاوے ^۱

باوا بدھ سنگھ جسی دوران ایس ونکی دا صرف ایسا کو ای زکر کر کے گل مکا دتی کہہ گیا
کوئی تے ان ہونے بنا دتی ۔ ونکی تون پتا لگا کہ کوئی سادے خیال نون کبھی سوہنی تے من موہنی تے
من کھچوین بولی وج دس سکدا اے "۔ ^۲

لفظان تے معنیان دی مطابقت :-

حالی دے مطابق شاعری لئی تخیل تون اڈ لفظان دی ہن چھان تے کھوج وی ہٹی ضروری اے ۔
فرق صرف ایسا اے کہ پہلی طاقت وہی اے تے دوجی کسی ۔ اوتہ آگھدے نین کہ معنی بہاویں کڈے

۱ - غلام رسول فالپوری، مولوی، احسن القصص، ص ۵۷

۲ - باوا بدھ سنگھ جی، پریم کہانسی، لاہور، ۱۹۱۲ء، ص ۱۰

ای اچھے کہوں کہ ہوں جیکر اچھے تھے سوہنے لفظان وچ بیان نہیں کہتے جان گے ہر گز دلان وچ اپنی تھان نہیں بنا سکدے۔ - ۱-

ادج حقیقی شاعری اوسو ہووگی جیہڑی لفظان تے معنیان دے تعلق نال پیدا ہووے، تے شکل تے صورت دے سہن دے نال نال سیرت دا سہن وی لہجے تان جے اویہ دلان دوں متاثر کر سکے تے ایہہ اثر عارضی نہ ہووے سگون ہمیش لئی ہووے۔

" لفظان دی بوترا تا تے چون لہجی ہونی چاہیدی اے کہ اچ کل دی مہذب سوسائٹی تے سہن لوکان نون ہری نہ لگے۔ لفظان دی چون کڑیاں دا کم دیندی اے، ترا خیال تے سوچ اک فنگی کوتا اے۔" - ۲-

کتاب العمدۃ دا صدف آگہدا اے کہ لفظ جسم اے تے مضمون روح۔ جے معنی بالکل لغو ہوں تے لفظ سوہنے وی بیکار ہوں گے، جیہوں مردے دا جسم ویکن وچ تے بالکل ٹھیک ٹھاک ہدا اے پر حقیقت وچ کجھ وی نہیں ہندا۔ ایسے طرح مضمون بھاوں چنگا ہووے پر لفظ سوہنے نہ ہوں تان وی شعر بیکار ہووے گا کیوں جے روح جسم تون بغیر ہدی ای نہیں۔ - ۳-

کتاب الشعر والشعرا دے صدف ابن قتیبہ دے ڈیڑے شعر دیان چار قصان دین :

الف : جیہدے لفظ تے معنی دوہوں چنگے ہوں۔ -

ب : جیہدے لفظ تے چنگے ہوں تے معنی وی پر شعریت تون عاری ہوں۔ -

ج : معنی تے چنگے ہوں پر لفظ اوندے مفہوم تون ادا کرن وچ عاجز ہوں۔ -

د : جیہدے نہ لفظ چنگے ہوں، نہ معنی۔ -

۱ - حالی، الطاق حسین، مقدمہ شعر و شاعری، مرتبہ ڈاکٹر وحید قریشی، ص ۱۲۰، ۱۳۵

۲ - بابا بده سنگھ جی، پریم کہانی، لاہور، ۱۹۱۲ء، ص ۱۰

۳ - عابد علی عابد، سید، شعر اقبال، لاہور، ۱۹۵۹ء، ص ۳۶۳

۴ - قرآن مجید، الشعراء، سورہ الشعراء، آیت ۱۷، سورہ الشعراء، آیت ۱۷

چنگا شعر اوسو ہووگا جیہدے معنی وی سونھدے ہوں تے لفظ وی - ۱-

بوہتے عربی شاعر تے صرف لفظان دون ای ودھیری اہمیت دیندے نیں پر مشہور عربی شاعر

متنبی لفظان دی پرواہ نہیں کردا تے معنیان دی اچھائی تے سبھیں تے زور دیندا اے - ۲-

نقد الشعر دے مصنف قدامہ بن جعفر ابھدے مال اختلاف کردے نیں - اوہ آکھدے نیں کہ

شعر دی اصلی روح معانی نہیں سکوں لفظ دون - البتہ معنی دی ہستی تے مضمون دی عریاضی

شعر دون وگاڑ دیندی اے - ۳-

ہتا لگا کہ موضوع دی چون ای کافی نہیں ہندی سکوں اوسدے اظہار لئی سبھ تون وڈا

مسئلہ لفظان دی چون دا وی ہندا اے - ادج لگدا اے جے لفظ صرف خام مال وانگر ہندے نیں -

جیہنجان مال شاعر اک مکان بنادا اے تے لفظان دا مسئلہ وی موضوع طرح شاعر دی ہند تے

ناہند دون ظاہر کردا اے -

ڈونگھسے تے نازک معنی تے اچا تخیل الہامی ہندا اے جیہدے سببوں جدوں لفظان دے کپڑے

پاندا اے تے کسے تہ کسے حد توٹی اصل مطلب دے کجھ کجھ بکھ بیان ہوں تون ضرور رہ جاندا نیں -

کون جے الفاظ تے اسادان دے ہتے ہندے نیں تے ابھان وچ ایسی صلاحیت نہیں ہندی جے اوہ

اچیان سوچان دے سارے بکھان دون سمولوں - ایس لئی لفظان دی شان تون بکھ کھے سوچان

دی ودھ اچھائی دا اندازہ آوے قاری تون کرنا چاہیدا اے - مولوی غلام رسول عالمگیری ہوی لفظان

تے معنیان دے ابھان بکھان ہارے ادج اشارہ کردے نیں :

جان صورت وچ ایڈک جلوے معنیان کیڈ ختماری

اک ہر تھان اوہ اپنی گل تون ہر کھولدے نیں :

۱ - ابن قتیبہ، کتاب الشعر والشعراء، بحوالہ اورینٹل کالج میگزین، مئی ۱۹۳۳ء، ص ۶۹

۲ - عابد علی عابد، سید، شعر اقبال، لاہور، ۱۹۵۶ء، ص ۳۶۳

۳ - قدامہ بن جعفر، نقد الشعر، ص ۶، بحوالہ اورینٹل کالج میگزین، نومبر ۱۹۵۳ء، فروری ۱۹۵۴ء، ص ۲۳، ۲۴

تے ایہہ گلن نازک معنی ہو ہو کے تلواران

وگ گمان وچ دل دے ڈونگھیاں کھولے زخم ہزاران -

چنگے لفظان دون ویکھ کے تخیل دے چوٹے ہوئے پکھان دا آئینہ وی دل وچ آؤندا اے تے اثر

پیدا کردا اے -

ایس ساری شہید تون ہتا لگا کہ شعر دیاں خوبیاں وچ سوہنی تے اچی سوچ نال ای لفظان

دی خوبصورتی تے سہیں دا درجہ اے تے الفاظ باہرلے تے اندرلے دوہان پکھان نال سوہنے ہونے

چاہی دے نیں - لفظان دے باہرلے حسن تون ایہہ مراد اے کہ لفظ مضمون دی نوعیت دے مطابق ہون تے

موقع محل دے لحاظ نال جمالی تے جلالی صفات اپنے اندر رکھدے ہوں - صوتی پکھون مترنم ہوں

یعنی زمانوں نکادیاں ای اوہناں وچوں غنائیت دیاں لہراں جاری ہوں -

لفظان دے داخلی تے معنی سہیں تون مراد ایہہ وی کہ اوہ معنی تے مفہوم دے لحاظ نال اجیہے

مقنا سب تے ہم آہنگ، موزوں تے بلیغ ہوں کہ دل وچ لہندے ٹرے جان تے قاری خون اندج لگے کہ ایہہ

اوندی اپنی ای روح دی آواز اے - - - گویا الفاظ باہرلے تے اندرلے دوہان حسان دا شیشہ ہندے

نیں -

ایتھوں ایہہ اندازہ ہندا اے کہ لفظان تے معنیان وچ مطابقت پیدا کرنا، خیال دے جسم

اتے کھینے پانا کوئی سوکھی گل نہیں - پہلی مشکل تے ایہہ وی کہ اچیاں تے لطیف سوچاں جہڑیاں کہ

انسانی ذہن دی پہنچ دا پھل ہندیاں نیں، قدرتا لفظان دی قہد وچ آون تون پھیز کردیاں نیں

نکراں تے سوچاں دی اک دھیں دیا شاعر دے سامنے آہا ہندی اے تے لفظا وھسو ہرانا ذخیرہ -

پھر ایہدے نال شاعر دون ایہہ اوکھ وی کہ کسے خاص زمین وچ، خاص تانیاں تے ردیفان وچ اظہار

کرنا ہندا اے، جیہدا سٹا عام طور تے ایہہ ہندا اے کہ مجبوراً معنیان دے کئی پکھ چھڈنے پیدے

دیں تے وچلا (مرگزی) خیال ای ادا کر دینا کافی سمجھ لیا جاوے اے ۔

لیکن اسیں دیکھنے ہاں کہ مولوی غلام رسول عالمگیری اجیہے اچھے شاعر دین کہ ایہناں پابندیاں دے باوجود حتی الامکان نفیس ترین معانی تے ڈونگھیاں بھیدیاں وچ چمک تون بوہت اچھی طرح لفظاں دے شیشے وچ منعکس کر دیندے دین ۔ لفظ اوہناں دیاں نظراں وچ ہیرو تون ودھ ملدے دین ۔ اوہ جدوں کسے مضمون تون ادا کرنا چاہندے دین ، مناسب لفظاں دا کھوج شروع کردے دین تے بڑی احتیاط نال ہر لفظ دے امکانات تون ٹٹولدے دین ۔

مولوی ہروی اڈ و اڈ لفظاں وچکار اپنے چنے ہوئے لفظاں تون رکھ کے اوہدیاں صوتی خوبیاں تے غور کردے دین ، پھر اوہناں دی ترتیب تے گواہ کردے دین ۔ اوہدی آواز دے اتار چڑھا تون دیکھدے دین تے نہایت اختصار نال ، جیہڑا کہ کلام دی جان ہندا اے ، اپنے مطلب تون سبھ تون نیٹھے دی راہ راہیں قاری دے ذہن تائیں پہنچدے دین ۔

خواباں وچ ترفان والا جمیل چھبیل گھبرو بوسک وکن لئی زلیخا دے شہر صر وچ آ جاوے اے تے زلیخا ایس قابل اے کہ قیمت دے کے اوہنوں خرید لےوے ۔ مولوی ہروی پوری کیفیت تون پڑھے سونھنے تے موثر ڈھنگ نال بیان کردے دین :-

جس دنوں یار وکھندا لہے قیمت ہوس پائے

اسدے جیڈے طالع والا اسدے کرم سولے

ان ڈھیاں دا شوق جنہاں تون ان ملیاں دی باری

ایتھے دل دیاں دل تون غریباں وجدیاں بے وس کاری

ایہناں شعراں تے غور کرن نال پتا لگدا اے کہ مولوی ہوران ایہناں دے ہر لفظ تون ایس طرح

وج استعفا دے دتا ^۱۔ استعفیے دی ایہہ وجہ دسی جادی اے کہ سکول دے معائنے ولسے

۱۔ فضل الدین خلیفہ، بیان بابت حالات مولوی غلام رسول عالمپوری، مخطوطہ بقلم راقم، ص ۳
نوٹ: مولوی ہوران دی پیدائش، تاریخ تقری، مختلف سکولان ہارے جہان وج اوہدان کم
کیتا تے کجھ ہور متعلقہ معلومات حاصل کرن لئی میں جنٹار ہوران راہین ہوشیار پور دے
ڈسٹرکٹ ایجوکیشن آفیسر نال رابطہ قائم کیتا سی۔ اوہدان وی جنٹار راہین میںوں دسیا
کہ دفتر دے پرانے ریکارڈ وچوں کسے گل دا وی پتا نہیں لگا اوہدان دا گورمکھی حرفان
دا خط مقالے وج شامل کر لیا گیا اے۔ تھلے اوہدا اتھا کیتا جاددا اے:

ہارے سری جنٹار سنگھ

ست سری اکال

آپ دے پتھر متی ۷۷ - ۶ - ۲۷ دے اتر وج آپ جی نون سوچت کیتا جاددا ہے کہ
تھاڑے ولوں منگی گئی سوچنا سبندھی میں اس دفتر دے پرانے ریکارڈ دی پڑتال کروائی پور
تھاڑے پر سران دے اتر وجو کوئی وی ہور ثبوت پرانے ریکارڈ وچوں نہیں پراپت ہو سکيا۔
ایہہ پرومات کیتا جاددا اے کہ پنڈ میر پور دے پرائمری سکول تے عالمپور دے مڈل سکول ہون
دا اس دفتر وج کوئی ریکارڈ نہیں مادا کہ ایہہ سکول گدوں بندے۔

ایس دفتر دے پرانے ریکارڈ وچوں ایہہ وی پتا نہیں چل سکيا کہ پنڈ میر پور دے سرکاری
پرائمری سکول تون مولوی غلام رسول مدرس نے کدوں استعفا دتا تے کہ ہی اس دی کوئی نقل
ہی ریکارڈ وچوں پراپت ہوئی ہے۔

ایہہ آپ دی یوگ سوچدا ہت لکھیا جاددا ہے۔

آپ جی دا ہتھو

پروفیسر جنٹار سنگھ

دستخط بحروٹ گورمکھی - ہریتم سنگھ بھوپال

گورنمنٹ کالج ہوشیار پور

ضلع سکھیا افسر،

۷۷ - ۷ - ۲۵

ہوشیار پور

ٹھیک ٹھیک درست کہتا ہے کہ ہر گل خوبی سے مناسبت دے نال ہو گئی ہے۔ ابھدے سارے عناصر
یعنی تخیل سے لفظان وچ بھری بھری تناسب سے مطابقت ہے تے ابھدے نال ابھان وچ حسن پیدا ہو
گیا ہے۔ اسچ شاعر نے مثبت طریقے نال تسویہ پیدا کہتا ہے۔^۱

بھر تخیل سے لفظان نون متناسب سے موزون ترکیب دتی ہے تے اوھدے نال فنی تخلیق وچ حسن
دیان اوہ صفتان جم پیمان دین جیہدی اوہ حق دار ہے۔ ایس طرح ابھان وچ جاذبیت سے
دلگتسی پیدا ہو گئی ہے۔

زلیخا سیر تون واپس آ رہی ہے ، اوھدوں خبر ملی کہ اک بوھت سوھنا منڈا وکدا
پدا ہے۔ اوہ اپنے جزیات ہتھوں سے تاب ہو جادی ہے تے آھدی ہے :

جے ایہ بندہ سوھنا وکدا میں بھی سوھنے لشی

خبر نہیں آج لشی جاسی کون کوئی جڑ پشی^۲

قاری دے دل سے کس قدر چوٹ لانددا ہے ایہہ شعرہ " جڑ پشی " کس قدر بلیغ ترکیب
ہے۔ لشی سے پشی وچ کس قدر تونم ہے۔ " میں بھی سوھنے لشی " زلیخا دی اندرلی

کیفیت دا کھا کھلا اظہار ہے۔ گویا مضمون سے الفاظ وچ اک وحدت ہے۔ جیہنے شعر نون جمال
بخش دتا ہے۔

خواہان والے جوان دی نشان دھی مطابق زلیخا نے مصرعے عزیز نال ویاہ رجا لیا پھر

جدون اوھدے اصل عزیز نون وکھیا تے فحش کھا ڈگسی۔ ہوش آئی تے آھن لگی :

واہ قسمت میں کی کجھ منگیا آخر کی کجھ پایا

خالی رہی مرادون روندی دکھ دوان ہتھ آیا

۱۔ نصیر احمد ناصر، جمالیات (قرآن حکیم کی روشنی میں) ، لاہور ۱۹۵۸ء ، ص ۲۳۳

۲۔ غلام رسول عالمپور، مولیٰ ، احسن القصص، ص ۱۵۹

فضل کرم تمہیں ہاران مگندی پئے پئے تن کاندے

تنے زخم لگے تن میرے غم، دکھ، درد پراندے ^۱

اپنی انتہائی بڑی قسمت دا اظہار نہایت مختصر کیوں کردی اے :

خشت بھادیان خاک میری تمہیں بہ روان کر آہیں

جس گھر نون اوہ خشت لگیسی اوہ گھر و سنان ناہیں ^۲

لفظی تے معنوی مطابقت اس تون ودھ کپہہ ہو سکدی اے کہ جے زلیخا دے اندر دکھ دیاں

سولان چہدیان دین تے لفظ وی اوہدوں سولان پے ماردے دین۔ جے اوہدے غم تے بدل تے دیاں

خالے روئدے دین تے لفظان وچوں وی اتھرو کردے دسدے دین تے جے اوہدے دل وچ آگ لگی ہوئی اے

تے لفظ وی سڑ دے وکھالی دیندے دین۔

مولوی غلام رسول عالمگیری جدت پسند طبیعت دے مالک دین۔ جیہدا ایہہ خاصہ

شہدا اے کہ :

" وہ اپنے خیالات کی مکمل ادائیگی کے لئے دئے الفاظ اور تراکیب ضرور

ڈھالتی ہے۔ ان کے زمانے کی زبان میں اتنی وسعت نہیں ہوتی

کہ حسب منشا اظہار خیال کر سکے۔ " ^۳

ایس لئی مولوی ہوران دویں لفظان تے ترکیبان نون دویں انداز نال بیان کیتا اے۔ زلیخا

دی حالت دویں حروف تہجی دے سہارے جس طریقے نال بیان کیتا اے اوہدے وچ بیان دا حسن

ودھیرا لہندا اے۔ اٹھساں شعران وچوں کجھ ونکی ویکھو :

۱ - غلام رسول عالمگیری، مولوی، احسن القصص، ص ۱۳۳

۲ - ایضاً، ص ۱۳۸

۳ - فیضان دانش، کلام ولی کا فنی اور لسانی جائزہ، مقالہ ہی - ایچ - ڈی، ص ۱۳۲ ب

اک دیدار کرن نون ترسے اکھیں نظر ھ آوے
 الفون بے تک غمدے جھپٹے کر کر زار سخاوت
 الفون آگ برھون دی چمکے بے برہان کر سٹی
 تے تڑفان تے ثابت ناھیں جیم جلاں غم لٹی
 حے حرام ہوئے سکھ سینوں خے خواری پائی
 دال دکھان دے توڑ گوانی زالون زبح کرائی

انجے ای ایہہ سلسلہ بے تائین چلدا اے تے درد وچھوڑے دی آگ نال سڑدی تے تڑدی زلیخا
 دے نال الفون بے تائین ہر حرف رندا، تڑدا، ہاوان بھردا تے جلدایا بیا اے - مولوی ہوران دی
 ایس انوکھی تخلیق تون اج جاپدا اے جیہوں تہجی دے حروف خیر غم دے ہاڑیاں دی ترجمانی کرن
 لٹی ای وجود وچ آئے سن - ہر لفظ تے اوہدی آواز ایس طرح اک روجے نال نسبت رکھدی اے
 جیہوں اک تسیح دے موتی - ہر لفظ اچا اے تے فصیح اے - لفظان دی بدش تے سونھیاں تے نیوان
 ترکیبان ایہدے سپہن نون ہور وی ودھا دتا اے -

ہن زرا ملاحظہ فرماؤ خیر تے شر دے کئیان پکھان ول اوہ کج اشارے کردے ہن تے ایہے مطلب
 دون کیہڑے فنکارانہ طریقے نال ادا کردے ہن - لفظان دی چون اوہناں دی مناسبت تے مفہوم نال تعلق
 گوہ گوجرا اے - شر دی ہائندگی زلیخا کردی اے تے خیر دا ہائندہ یوسف اے - ویکھو کہ شر کیہڑے
 کیہڑے طریقے نال خیر نون ورظاندہ اے تے خیر کیہوں اوہدی ہر رمز نون جاہدا اے تے اوہوں لاجواب
 کر کے کامیاب ہدا اے - زلیخا ہرائی دے ارادے لٹی یوسف نون اپنے ول پریودی اے تے یوسف بچدے ہن :

کہے زلیخا یوسف تیری واہ صورت نورانی

یوسف کہے جوہن رب بہانی آگ دن ہوسی فانی

کہے زلیخا یوسف تیری صورت دل لے جاہی

یوسف کہے بھائی جس نے رہ اس دی ہو باہی

کہے زلیخا وصل میں تھیں کون تھیں گھلیا رہے

یوسف کہے خدا ہی ہیبت جوش دے ج مارے

کہے زلیخا کرے خوشیاں، خوشیاں دے دم چارے

یوسف کہے کہاں کی آخر اللہ دے دربارے ^۱

احسن القصص و مولوی ہوران پنجابی توں اڑ عربی فارسی تے اردو دے چوکھے الفاظ

رتے دین، سگون ہندی لفظان دی رتوں وی کر کے پنجابی زبان دنوں امیر بنا دتا اے۔

کئی واری تے اندج وی ہویا کہ اکے شعر وچ تنان چونہہ زبانان دے لفظ رتے گئے دین تے اوہ

فیر مادوس وی نہیں لگدے۔ دو شعر ملاحظہ فرماؤ:

بدل اک سیہ سر چھایا گرج ہلائی دھرتی

وسے سڈگ کبوتر بیضہ سخت صیبت رتی

گر کر یار فراق پندر دا دین پسر دے روندے

یوسف دے دو دین سرشکوں موتیاں لئی پروندے ^۲

ایہہاں دو شعران وچ سادوں چھیاں زبانان دے لفظ نظر آوندے دین۔ مثلاً پنجابی دے لفظ:

بدل، وسے، رتی، پروندے تے روندے۔۔۔۔۔ اردو دے لفظ: گر کر یار۔۔۔۔۔ ہندی دے: ہلائی، گرج

دھرتی، دین، لئی، موتی۔۔۔۔۔ فارسی دے: سیہ، سر، سڈگ، بیضہ، سخت، پندر، پسر تے سرشک۔۔۔۔۔

عربی دے: صیبت تے فراق۔۔۔۔۔ سنسکرت دا اک لفظ: چھایا۔۔۔۔۔

اندج آگھ سکے ہاں تے لفظان تے معنیان وچ مطابقت پیدا کرن لئی جیہو جیہے جاگے

دل تے روشن آگھ دی لوڑ ہندی اے اوہ شاعر کول وائسر اے۔ مولوی غلام رسول عالمپوری ہوران

۱ - غلام رسول عالمپوری، مولوی، احسن القصص، ص ۱۹۸، ۱۹۹

۲ - ایضاً، ص ۶۳، ۸۱

۳ - محمد الرحمن، قصص العباد مولانا، آراء الشعر، لاہور، ۱۹۶۰، ص ۱۱۸

دی نظر ابھی دور اپڑی اے کہ لفظان دے سینے وچ لہہ جاہی اے تے اوہناں دے سارے
 امکانات دا ہروا کر لہدی اے تے پھر جدوں اوہ اپنے مطلب دوں اپنے چھان لفظان راہیں ادا
 کردے ہن تے اسج لگدا اے کہ گویا ایس مطلب دوں ادا ہوں لئی ایہو لفظ ای بنے سن تے
 جے ایہناں دوں تھوڑا جیہا وی اکاہہ پچھادہ کتا جاوے تے معنیان دے نازک پکھ تے رہ
 جان گے۔

مندا ہوں گا کہ مولوی ہوری اک اچے شاعر ہن تے قاری دوں وی ہٹی اچھائی وچ اڈاھے

ہن۔ اوہناں دی شاعری

" Great literature is that which excites and

arouses the reader not only once but repeatedly. " ¹

دے مطابق بھوت اچی شاعری اے تے پڑھن والے دوں اچھان منزلان وچ لے جاہی اے۔ خوں ایہناں

خوبیاں دوں ای مکھ رکھ کے گوہد سنگھ لادھا نے کہیا سی کہ :

" فلام رسول عالمی دا احسن القصص سبھ تون وڈا اے "

ایہہ گردنہ آگار (ضخامت) وچ ای مہان نہیں کاو گنان کر کے

وی مہان اے "۔ ^۲

تشبیہان تے استعمال :

" شعر شاہد سخن ہے اور مجاز اس کا ہر نکتہ لباس و زور "۔ ^۳

اہل نظر نے شعر دوں شاہد سخن دا خطاب دے کے ہارک بینی دا حق ادا کر دتا اے۔

1. David Daiches, Critical Approaches to Literature, London, 1957, P.48.

۲ - گوہد سنگھ لادھا، کھوج دریں، چھماہی رسالہ (گورکھی)، جنوری ۱۹۷۲ء، امرتسر، ص ۹۸

۳ - عبدالرحمن، شمس العلماء مولانا، مراۃ الشعر، لاہور، ۱۹۵۰ء، ص ۱۱۷

شاعران دا جوہر بیان دا سہیں اے - تے بیان کہہ اے - اوہو ای جیہڑا انسانیت دا
گہنا اے تے زبان انسان دا جوہر اے - اوہ گل جیہڑی کیتی جادی اے، اوہ کوئی ہووے تے
موہرا ، مٹھسی ہووے تے ماکھی ، دل نون کھچے تے جادو، دل وچ بہہ جاوے تے کرامات ہندی
اے -

شعر وچ بیان دا سہیں مجاز وچ کھلدا اے تے :

" شعر میں اصل حقیقت مجاز ہے - مجاز میں بھی جو صنعت مری

کئی جان ہے اسے تشبیہ اور استعارے کے نام سے پکارتے ہیں ۔ " -

یاد رکھن لائق گل ایہہ وی اے کہ جے تشبیہ تے استعارہ سوہنا تے ٹھیک ہووے تے

اوہ اصل صنعت مری اے، نہیں تاں بے سوادى اے - شعر نون ہلکے پھلکے گہنے ہوا لیئے تے

عروسی شان پیدا ہندی اے تے جے بھارے سونے نال لد دینے تے اوہ زنجیران بن جادیاں نیں -

تشبیہاں تے استعارے ابلاغ تے اظہار دے راہ نیں - جتنے خیال ڈونگھے یا بوہت ہلکے

پھلکے ہوں، واردات پیچیدہ ہوں، اوتھے شاعر کوشش کردا اے کہ مجاز تون کم لے کے تشبیہاں تے

استعاریاں راہیں اوہ پکھ وی قاری تاہیں اپڑا دیوے جیہدے اظہار دا کوئی ہوہ راہ نظر دے

آونددا ہووے -

کلام وچ مجاز تون کم لین دی فرض ایہہ ہندی اے کہ زبان دے بیان دا ہڑ کھلا ہو

جاوے - مہین تون مہین معنی وی تشبیہ تے استعارے دے رنگ وچ چمک پین تے تھوڑے لفظ بوہتے

معنی ادا کر سکے -

کئی واری اندج وی ہندا اے کہ کئی گلان نون کھلاون دی ہمت نہیں ہندی، اوہ تشبیہ

۱ - عابد علی عابد ، سید ، شعر اقبال ، ص ۵۱۳

I. Murray & Middleton, The Problem of Style, London, 1930, P. 12.

۲ - شعر مدنی ، شرح جالیات ، ص ۲۲

تہ استعارے راہیں اندج بیان ہو جادیاں دین کہ فنکار آپ وی اوہدی بہیمان بھری طاقت تون
حیران ہو جادا اے -

نکتے دی گل ایہہ وے کہ شعر وچ تشبیہ تہ استعارہ اندج ہونا چاہیدا اے کہ جیہوں
سالی وچ لون - زہن اپڑے تہ سواد لون - ایہہ نہیں کہ قاری مجاز دیاں بھل بھلیاں وچ ای
گواچا رہوی -

استعارے کسے لکھت وچ اندج ہندے دین جیہوں کپڑے تہ سونے دی کڈھائی - جیہوں
ایہہ کڈھائی کپڑے تون وکھ کرن نال اوہدی افادیت وچ کوئی گھاٹا نہیں ہندا، اندج ای استعاریاں
دون تحریر تون اڈ کر دین نال تحریر دے افادیت وچ کجھ فرق نہیں آوندا - مرے (Marrey)
ایس گل دی تصدیق اندج کوردا اے :

" Metaphor, if regarded by a prosaic eye, or analysed
by a mind which has lost a certain keenness of
intuition, does tend to look like ornament. It appears
to be something added or applied, a jewel swen upon the
stout fabric of a narrative, so that if it were taken away
the fabric would be left as durable and serviceable as it
was before." ¹

ہر اوہ سرور، سواد، اثر تہ کھوج جیہدے نال شعر حسین ہندا اے - اوہ کڈھ دین نال قاری
دون اک گھاٹا ضرور محسوس ہندا اے -

" جس چیز کو مجاز کہا جاتا ہے وہ در اصل آئینہ ہے حقیقت کا اور
یہی ایک زریعہ ہے جس سے حقیقت کو جان پہچان سکتے ہیں " ^۲

1. Marrey J. Middleton, The Problem of Style, London, 1930, P. 12.

۲ - احمد صدیق مجنون، تاریخ جمالیات، جلی گڑھ، ۱۹۵۹ء، ص ۳۷

احسن القصص دے شاعر مولوی غلام رسول ہوران دیان تشبیہاں تے استعارے ہڑیاں
 خوبیاں اپنے اندر رکھدے نیں - اوہناں فال کلام دی سجاوٹ وی ہدی اے تے معنیان دی وضاحت
 وی - ہوران دیان تشبیہاں تے استعارے ہڑیاں تے کلام صوفیہ دے انداز
 ادج لکدا اے کہ مولوی ہوری قبح دون وی سہیں دا اک ضروری تے اچھا بکھ سجھدے
 نیں جیہدے ہن سہیں نمایاں نہیں ہو سکدا - اوہناں ہدییاں تے کرہہ شیواں دون وی
 اپنی شاعری دا سراوان بنایا اے - مولوی ہوران احسن القصص وچ زلیخا دی دائی دا ہدا
 دک نقشہ اپنے ایسے نظریے دے مطابق اجیہے حسین تے من کھچوین ادا از وچ بیان کیتا اے
 کہ اوہناں بیان دا حق ادا کر دتا اے -
 سوہنے تے ہدے دک نقشے جیہڑے مولوی ہوران ہڑے فنکارانہ طریقے تے صفائی فال اکھیڑے
 نیں اوتے ملاحظہ فرماؤ - چہرے دے مجموعی حسن نون بیان کردے نیں :

زلیخا ہارے لکھدے نیں :

لعل بدخشان وانگون دمکے سر انگشت عاقبی
 چہرہ چندون دون سواہ جیون روشنی مہتابی
 چودان ہرس سر دی ہالی ظاہر دلیری آئی
 زہرہ وانگ فلک دے سر تے دیوں حسن دیکھائی -

ہن دائی دے چہرے دی ایہو مجموعی شکل دیکھو :

داہڑاں دا کچھ پتہ نشانی لہندیاں ہتھ تے آوی
 جیہدے ہلے جیون وچ سوراخے چوہا پوچھ ہلاوے

سن رخسار لبان موند جاہے چھوڑ سکا ہویا

یا عاصی تے وقت نزع دا گویا ڈھکا ہویا ^۱۔

مولوی ہوران دیان تشبیہاں وچ اجیہی پکی ، بیڈی تے مکمل تصویر اے کہ اوہدے وچ کسے طرح دا نقص یا گھٹا نہیں جاہدا تے پھر سہن تے کوجھ دا سوندا انداز بیان سونے سے سہاگے دا کم دے رہیا اے ۔ مولوی ہوران دیان تشبیہاں ویکھ کے ہاوا بدھ سنگھ ہوران دی گل وی بالکل درست لکھی اے کہ " مولوی غلام رسول ہوران پنجابی کوتا نون گھننے پوانے دین " ^۲۔

مولوی ہوران اجیہیاں تشبیہاں وی ورتیاں دین جیہڑیاں قاری نون دیوان حقیقتان ول لے ئردیاں دین ۔ مدہم سوچاں تے فکران دے پرچھاویاں نون چمکادیاں دین ، جیہڑے دل وچ موجود ہندے دین تے جیہڑیاں نون شعور پھڑ نہیں سکدا ۔ مہن تے نازک وارداتاں نون بوہت نیڑے دے راہسواں تون قاری تاہن اپڑاندے دین ۔ اوہناں تشبیہاں وچ نوان بین وی پیدا کیتا اے ۔ کجھ ویکھدے چلتے ۔ بازفہ دا حسن اندج بیان کردے نہیں :

زلفان ناگ سیاہاں ظالم مادرہاں کٹ کھاوون

جنگاہیں میدان برہون دے کار کھنڈ لبان

مشاطہ سو منتر پڑد کے زلفان نون ہتھ ہاؤے

اجے ڈرے مت انگلیاں نون ظلم کرے کٹ کھاوے

دور رخون لشکار دنداں تھین لین ادھار سوارے

قوس قزح دو اہرو اگے کھاوے جھسول ہولارے

میہڈیاں ولان چھلان دیان بھریاں سرا تہ پتہ رساوں

لفدیان جاندیاں نازک ویلان پیچ گھتی ول کھاوون ^۳۔

- ۱ - غلام رسول عالمپوری ، مولوی ، احسن القصص ، ص ۱۷۲
- ۲ - ہاوا بدھ سنگھ جی ، پریم کہانی ، لاہور ، ۱۹۱۲ء ، ص ۱۲
- ۳ - غلام رسول عالمپوری ، مولوی ، احسن القصص ، ص ۸۹

تشبیہاں وانگون مولوی غلام رسول مالمیوری دوران اپنے تخیل نون سدھے سادے
 انداز دی تھان اچھوتے تے نوبن انداز وچ پیش کرن لئی استعارے ورتے دین - استعاریاں دی
 ورتوں ای کسے شخص دے اندر بیٹھے ہوئے شاعر دی دس پادی اے، کیوں جے استعاریاں
 دی چوکھی ورتوں ہمیشہ شاعرانہ انداز بیان وچ ای ہندی اے -
 استعارے نون سمجھن لئی کئی واری چوکھی گوتے تے سوچ دی لوڑ پیندی اے پر مولوی
 دوران سپنسر دے ایس خیال موجب کہ :

" But a limit is put to the advantageous use of the
 Metaphor, by the Condition that it must be sufficiently
 simple to be understood from a hint." ¹

ایس گل دا خیال رکھیا اے کہ استعارے سادے ہون تے سمجھن وچ تہ اوکھ ہووے تہ دیر
 لگے -
 سپردل کنعان ای اک کروان نال یوست دی ملاقات اتفاق نال اندج ہوئی کہ اوہ (یوست)
 بندی خانے دے جھروکے وچ نون جہان بیٹھے سن کہ سپردل کتھوں باہر کھڑا
 سی - یوست دوران اوہدوں اپنے والد دا حال پچھیا :
 جے ڈنھا تے دس سپردل یوست دے فرمایا
 وچ کنعان ہڑا رکھ بھارا پر میوہ پر سایہ
 جڑھ ڈونگھی تے ہریا بھریا بہت بلند اوجالا
 شاخان لمباں تے وگ جھولا جھولا سختی والا

1. Spencer Herbert, The Philosophy of Style, Boston, 1892, p.26.

ਪਿਆਰੇ ਸ੍ਰੀ ਜਗਤਾਰ ਜੀ,

ਸਤਿ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ,

ਆਪ ਦੇ ਪੱਤਰ ਮਿਤੀ 27/6/77 ਦੇ ਉੱਤਰ ਵਿਚ ਆਪ ਜੀ ਨੂੰ

ਸੂਚਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਤੁਹਾਡੇ ਵੱਲੋਂ ਮੰਗੀ ਗਈ ਸੂਚਨਾ ਸਬੰਧੀ ਮੈਂ ਇਸ ਦਫਤਰ
ਦਫਤਰ ਦੇ ਪੁਰਾਣੇ ਰਿਕਾਰਡ ਦੀ ਪੜਤਾਲ ਕਰਵਾਈ ਪਰ ਤੁਹਾਡੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਦੇ ਉੱਤਰ
ਜੋ ਕੋਈ ਵੀ ਹੋਰ ਸਬੂਤ ਪੁਰਾਣੇ ਰਿਕਾਰਡ ਵਿਚੋਂ ਨਹੀਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਸਕਿਆ।

ਇਹ ਪੁਸ਼ਟਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪਿੰਡ ਮੀਰਪੁਰ ਦੇ ਪ੍ਰਾਇਮਰੀ
ਸਕੂਲ ਅਤੇ ਆਨਮ ਪੁਰ ਦੇ ਮਿਡਲ ਸਕੂਲ ਹੋਣ ਤੋਂ ਇਸ ਦਫਤਰ ਵਿਚ ਕੋਈ ਰਿਕਾਰਡ
ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ ਕਿ ਇਹ ਸਕੂਲ ਕਦੇ ਬਣੇ।

ਇਸ ਦਫਤਰ ਦੇ ਪੁਰਾਣੇ ਰਿਕਾਰਡ ਵਿਚੋਂ ਇਹ ਵੀ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਚਲ
ਸਕਿਆ ਕਿ ਪਿੰਡ ਮੀਰਪੁਰ ਦੇ ਸਰਕਾਰੀ ਪ੍ਰਾਇਮਰੀ ਸਕੂਲ ਤੋਂ ਮੋਠਵੀ ਗੁਨਾਮ ਰਸੂਲ
ਸਾਹਿਬ ^{ਮਦਰਸਾ} ਮਦਰਸਾ ਨੇ ਕਦੇ ਅਸਤੀਫਾ ਦਿਤਾ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਉਸ ਦੀ ਕੋਈ ਨਕਲ ਹੀ
ਰਿਕਾਰਡ ਵਿਚੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ ਹੈ।

ਇਹ ਆਪ ਦੀ ਯੋਗ ਸੂਚਨਾ ਹਿਤ ਲਿਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਆਪ ਜੀ ਦਾ ਹਿਤ,

ਪ. ਸ. ਤੁਪਾਕੇ
(ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ ਭੁੱਖੋਂ) 25/7/77

ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਸਿਖਿਆ ਅਫਸਰ,
ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ।

ਪ੍ਰੋ: ਜਗਤਾਰ ਸਿੰਘ

ਗੋਲ ਕਾਲਜ

ਹੁਸ਼ਿਆਰ ਪੁਰ।

(ایگزیکٹو آفیسر، ہوشیار پور، فطوح گنگ) — بالمقابل صفحہ ۲۲

نازک شاخ سرم اک تازہ توڑ کھڑی اس جھولے
 ہن اوہ رکھ بنان اس شاخوں کھڑا رہے یا ڈولے -۱-
 سپردل نے جواب وچ دسیا کہ :

وچ کنعان اوہندا پھل شیون تے سایہ جگ سارے
 ابراہیم خلیل اللہ دی امیہ رکھ وچ گلزارے
 نازک شاخ گئی جھڑی اس تھیں جھاڑ سنائی جھولے
 سک گیا رکھ جڑوں دے ڈولے میوہ برگ دے کھولے
 رات دے کھلایا رھندا ہرنا نظر نہ آوے
 وچ وچھوٹے شاخ بھاری دن دن لھندا جاوے -۲-

اتنے دتھے استعارے تے تھان تھان تے کھلے پئے ہیں ہر جہان تھاوان تے اتلی مثال وانگوں
 استعاریان دی کافک وگدی دسی اے اوہنان وچوں اک اوہ تھان اے جتھے زلیخا تے دائی
 دا مکالمہ ہندا اے - زلیخا دیان خواہان تے سدھران والا جوان اوہدوں مل گیا پر اصل سدھر
 پھری نہ ہوں سببوں اوہ پریشان رھندی اے - دائی اوہدوں آگھندی اے :

تھر کھپا تین وچ جگر دے طالع پٹ کڈھایا

ملیا زخم وھائی مدت درد گوہن ہن پایا

جلدی دھپ شجردی وچوں وڑوں وچ محلان

ہن فرما کرہن تون زاری اندر کھڑیاں سلان

۱ - فلام رسول عالمپوری ، مولوی ، احسن القصص ، ص ۲۳۱

۲ - ایضاً -

اگ غمان وچ تہدی تین ول دہر کھلی دریاؤں
آہیں گرم گیان کھوں ناہیں تھڈی آب ہواؤں

زلیخا جواب دہدی اے :

تہر کھیا مہن وچ جگر دے طالع پٹ کڈھاسیا

ملیا زخم مکھی پر زھروں رھی وچے دکھ پایا

جلدی دھپ ہجودی وچوں وڈیاں وچ محلان

لاٹان اگ برھوں دیاں جتھے پھوک ویکھاوں جھلان

اگ غمان وچ تہدی مہن ول دہر کھلی دریاؤں

بچی اگون اس دہر رڑھائی لہر تہر دہر واؤں

زلیخا دی اہدلی اگ تے استعاریاں نون اک سطح تے رکھن لئی موائی ہوان جیہڑا

طریقہ ورتیا اے اوندے وچ توازن تے مساوات اے - ویکھیا جاوے تے موائی ہوان لئی ہجر وچھوڑے

دا درد ہٹی اہمیت رکھدا اے، بھاویں اوہ حقیقی عشق سہیوں ہووے تے بھاویں مجازی

پاروں - اوہ استعاریاں راہیں اوندے اظہار کردے نیں تے اوندے وچ خوب حسن بھر دیندے

دیں -

صنائع تے بدائع

کلام نون سجان تے سونھنا بنان لئی ایہہ یاد رکھنسا چاہیدا اے کہ لفظ معنیان دا

تابع ہدا اے تے جیہڑیاں شیواں معنیان وچ خوبی تے سہیوں پیدا کردیاں نیں اوہ صنائع معنوی

۱ - غلام رسول عالمگیری، ولوی، احسن القصص، ص ۱۲۱

۲ - ایضاً، ص ۱۲۱، ۱۲۲

اکھواندیان میں تے جیہناں سجاوٹاں دا تعلق صرف لفظاں نال ہندا اے اوہ صنائع لفظی ہندیان ہن۔ - اچ علم بدیع ایہہ گل میں لیندا اے کہ سہین بیکر وچ وی ہندا اے تے معنیان وچ وی - در اصل ایہہ اوہ علم اے جیہڑا ہیئت تے بیکر وچ اوہ سہین پیدا کرن دے گر رسدا اے جیہڑا فنون لطیفہ لئی مخصوص ہندا اے تے معنیان دے ابلاغ تے اظہار دے سلسلے وچ اوہناں اصولان ول سیئت مازدا اے، جیہناں تون کم لے کے ادیب معنیان تے لفظاں وچ پوری مطابقت پیدا کر سکدے ہن۔ - جیہدے بنان ادب وجود وچ نہیں آویدا۔ - صنعتان لفظی ہون یا معنوی، ایہناں دا مقصد ای ایہہ وے کہ اوہ لفظ تے معنی وچ مکمل تے پوری مطابقت پیدا کرن وچ مددگار ہون تے اوس فنی سہین دی تخلیق وچ مدد دین جیہڑا کہ کلام دی جان ہندا اے۔ -

پر جے فنکار صرف کلام نون سجان لئی صنعتان دا ڈھیر لا دیوں گا تے پڑھن والے دی توجہ معنیان ولون ہٹ کے صرف صنعتان ول ای رہوں گی۔ - خوں اجیہیان فنکاران ہارے ڈاکٹر عبدالرحمن بھجوری ہوران کہیا سی کہ :

" قابل عزت ہین وہ تمام فضلا جہون نے علم صنائع اور بدائع کو فروغ دیا ہے لیکن اگر ان کی تمام کتابیں جلا دی جائیں تو شعراء کا کچھ بھی قصبان نہیں"۔ -

مولوی غلام رسول عالمگیری ہوران دے کلام وچ بوہت صنعتان لہدیان ہن پر سوائے دو تن تہاوان تون کدھرے پتا نہیں لگدا کہ اوہ قصداً آئیان دین۔ - قاری دی توجہ معنیان تے مفہوم ول ای رهنسی اے تے کدھرے وی لفظی شعبہ بازی دا خیال نہیں آویدا۔ - جیہناں تہاوان تے مولوی ہوان قصداً صنعتان آندیان ہن اوتھے وی کمال دکھایا اے تے، ایہناں کولون ڈاڑھا سوہنا کم لیا اے"۔ -

۱ - سید محمد، یادگار ولی، حیدر آباد دکن، ۱۹۳۷ء، ص ۱۵۲

۲ - اختر جعفری، سید، ویسروے، لاہور، ۱۹۷۹ء، ص ۱۵۶

دے ہلے دون لہڑن تون بجا لیا اے - ۱-

احسن القصص وچ سادون صرف صنعت منقوٹہ تے مہملہ جیہیان لہدیان دن جیہیان

رائج صنعتان وچون دن - صنعت منقوٹہ ادج اے :

دج جنی جن جنی تنی نی بخت پشی بت چینی

شب خیزی ہج چینی تیزی جین تن نقش جینی

دن تین تپ جین شفق تے تین نت تخت نشینی

۲- بخشی بہت پچی تین جے تے زہت زیب یقینی

ایہدان دو شعران وچ مولیٰ ہوران صنعت منقوٹہ ہج سبب نہیں ورتی - شاعر دے

ایہدان دو شعران وچ زلیخا دی فال کڈھی اے - گیا ہر نقطہ زلیخا دے ہر ویلے دیان

دکھان دردان تے ہڈان دی نمائندگی کردا اے - ایہہ جواز مولیٰ ہوران دی زانی سٹیسے -

دانی زلیخا دن آکھدی اے :

دکھ پھریجے دج جھپے دھیسے سن لے درد کوسالے

۳- حال تیرے ایہہ چارے صرعے بھرہان نقطیان والے

ایہہ جواز پڑھ کے ایہدے معنیان ول چوکھی توجہ پیدا ہندی اے تے شعر ہور سواد لے ہو

جاندے دن - ایہدان شعران ہارے ہاوا ہدہ سنگھ جی ہوران دا ویرا کجھ عجیب جیہا ای

لہا اے کہ " اسدے ارتھ (مطلب) کڈھن لئی سوچ دی لوڑ تے کوشش فال پھولتا ہیا تان

کوتنا دا سواد کھپے رہیا - اک بھہارت ای ہونسی - جسی ہرجاوا کھپے سکون سرکھپاوا

۱ - عرش، ماہنامہ فیض الاسلام، بہت ماہ جنوری ۱۹۵۲ء، راولپنڈی، ص ۳۵

۲ - غلام رسول عالمگیری، مولیٰ، احسن القصص، ص ۱۳۹

۳ - ایضاً، ص ۱۳۹

۱۔ ای ہن گئی۔

ایسے طرح صنعت مہملہ دی ورتسون دا جواز پیدا کھتا اے۔ ایسے موقعے تے جدوں زلیخا اصل عزیز دون ویکھدی اے تے پٹ اٹھدی اے تے اپنی قسمت دے گلے کودی اے تے اپنی بے حالی دا نقشہ کھچدی اے :

صبروں جیبھ قراروں جتہ سرمیوں دھیری کالی

رگان رتون دل خوشیوں مغزون ہڈیاں خالی خالی

سر میرا داخپوں خالی تے میں دردان والی

ایویں درد میرے دیاں بیتان اوہ نقطیوں خالی ۲۔

پھر درد نال بھریان ہوئیاں ہر نقطیوں خالی بیتان دا ہڑوگ پیدا اے۔ پھر ۲۹ شعر اک دوجے تون ودھ لکھ کے ہن کیتی اے کجھ ملاحظہ فرماؤ :

دھر دا ہولا کرم اسادا اسدا کھلا دھارا

گھاہ اگلا اوہ وگدا آھا لگا سور دوکاڑا

موڑ ملا اکسوار اگھا اوہ دلدار دلا را

دارالطک مصر دا مالک حاکم عالم آرا

دل کھڑا سہ سکدا آھا آس سوا دکھ ڈاھڈا

آس گوا کہ ہووگ اورگ سوکھا حال اسادا ۳۔

کدھری وی قاری دی توجہ معنیان ولون دھین ہندی۔ اخیرے شعر وچ صنعت واسع الشفتین

۱۔ باوا بدھ سنگھ جی، پریم کھانی، لاہور، ۱۹۱۲ء، ص ۱۲

۲۔ غلام رسول عالمپوری، مولوی، احسن القصص، ص ۱۳۵

۳۔ ایضاً، ص ۱۳۵ تا ۱۳۷

آج ای بڑی خوبی حال آ گئی ہے --- ۲۹ شعران دی ایہہ صنعت مہلہ اک روایت دے اثر
 ہیہہ ہے، جیہدا رواج ابوالفیض فیضی (۱۵۲۷ء تا ۱۵۹۵ء) دی غیر منقوٹ مہی تفسیر "
 سواطع الالہام " پاروں سی - فیضی ہوران اپنی ایس تفسیر دا مڈھ بسم اللہ دی بجائے
 کلمہ طیبہ تون بدھا ہے -

مولوی غلام رسول ہوران دے علم تے فضل دا ایہہ حال ہے کہ اوہ جدھر وی مہار موڑے
 دین، کمال کر دیندے دین - زلیخا دے ایہو گلے شکوے بوہت خوبی حال بیان کردیاں ہویاں
 صنعت تثلیث گولوں کم لیا ہے - زلیخا اپنی قسمت دا رونا وندی ہے :

واہ قسمت میں کسی کجھ منگیا آخر کی کجھ پایا

خالی رہی مرادوں روندی دکھ دوتان ہتھ آیا

فضل کرم تھیں باران منگدی پئے پلے تن کانے

تے زخم لگے تن میرے غم، دکھ، درد ہراسے

" تن کانے " دی گل تون تیراں شعران وچ ہڑے مٹھے انداز حال کھلارے دین - تے ہر شعر وچ
 اڈ و اڈ تنان دکھان دا ذکر کردے دین - جیویں اٹلے اخیر لے شعر وچ تنان زخماں، غم، دکھ تے
 درد ہراسے، دا ذکر کیتا ہے -

اک ہور تھان تے سادوں صنعت دی دویں ایجاد لہدی ہے - زبیران زبیران تے پیشان دی

تخصیص حال صنعت معرب ہان دا طریقہ تے ہے ای سی، مولوی ہوران ایہنساں لفظان تون دویں

معنے دتے تے اک دویں صنعت وی ہائی -

زلیخا پہلی خواب تون بعد جدوں فم حال دن دن ٹڈھال ہو رہی سی، اوہنوں

دوجی خواب آون لئی نیدر آ گئی تے سارے دکھ دردان ولوں وقتی نجات مل گئی :

اوه آھان دی مد چو الفی ساکن کر دکھلائی
 پیش دو زہر زہر دی لب تے مہر خموشی لائی
 ضم رہیان دو لبان فغانوں کسر دلوں اٹھ دھانی
 فتح ہو یا اوه کوٹ مقاصد چشم ساکنے پاسی -۱

احسن القصص دے اوهان تھاون وچ جتھے مولوی ہوران شعری طور تے صنعتان ورتیاں
 ہن، اوه لفظان دی ورتوں وچ بڑے محتاط دین تے صرف اجیہے لفظ استعمال کردے ہن جیہڑے
 صوتی، لفظی یا معنوی لحاظ نال اک دوجے نال مطابقت رکھدے ہن -

مولوی غلام رسول ہوران دے تقریباً ہر شعر وچ کوئی نہ کوئی صنعت ضرور لہہ پھندی اے
 جیہڑی کہ بناوٹ تے نکلت تون بالکل پاک تے صاف اے - کئی شعراں وچ تے کئی کئی صنعتان نظر
 آکھن شعر دے سہن ہن ودھاندیاں دین تے معنیان ولوں قاری دی توجہ ہی نہیں ہٹاندیاں -
 لفظی صنعتان جیہڑیاں تری نظر لہہ پھندیان دین اوهان وچوں کجھنیاں دا ذکر کیتا
 جادا اے -

تجنیس :

احسن القصص وچ تجنیس دیاں دس قصبان لہندیان دین ہر ایتھسے صرف دوہان دا ذکر
 کیتا جادا اے -

۱ - تجنیس مرکب مشابہ :

مالک ابن زغر ہر دردا گڈھ دکھا اوه برده

۲ - ہر تمام غلام نظر دا شہر گھا اس دردا

۱ - غلام رسول عالمگیری، مولوی، احسن القصص، ص ۱۲۳

۲ - ایضاً، ص ۷۳

دردا تے دردا وچ ایہہ صدمت ملاحظہ فرماؤ۔

۲ - تجنیس زاہد و ناقص : جدوں مڈھ وچ کوئی حرف گھٹ یا ودھ ہووے ، جیہوں :

سینہ پاک منور شرح نور اکھیں مازافوں

انور اکھیں مہر نبوت روشن نور چرافوں

(ب) جدوں وچکار کوئی حرف گھٹ ودھ ہووے - جیہوں :

کل مراتب حقی خلقی تنزیہی تشبیہی

۱- مظہر حمد حمید حقیقی ایہہ مشکوف بدیہی

(ج) جدوں لفظ دے اخیر وچ اک حرف دا گھانا وادھا ہووے - جیہوں :

برگو برگ ارادت ازلی نور رچایا ہویا

۲- محبوبت دے خمر طہورون نشہ چڑھایا ہویا

اشتقاق :

روہڑ دیہو میں طالع روہڑی ڈوب دیہو وچکارے

۲- جان میں رھڑان رھن دکھ میں تے دلیر دے لارے

شبه اشتقاق :

اک کہے میں پری نہیں ہر ہر ہوں ہر ہر ہوں

۲- مینوں کون سلام ہزاران بہان اٹھ سوہنے

۱ - غلام رسول عالمگیری ، مولوی ، احسن القصص ، ص ۱

۲ - ایضاً ،

۳ - ایضاً ، ص ۱۵۳

۴ - ایضاً ، ص ۱۸۸

رد العجز علی الصدر

۱ - رد العجز علی الصدر (صدر) مع التجنیس :

جامعے پاڑ کر پندی ہرنے موہوں نے کجھ الاوے

پھٹن ہلو اوے پاڑ چھوڑاوی باہر نسی جاوے

۲ - رد العجز علی الصدر (عروض) مع التکرار :

ثاقب نجم قمر تے شسون اندر گوہر خاکسی

جین تے پاک قدم دی برکت فخر کرے وچ خاکسی

۳ - رد العجز علی الصدر (ابتدا) مع التکرار

نظر بلند جندھان دی دھانی ملے مقام عزیزان

ناجیزان دیان چنگیان چیزان پائیان سب ناجیزان

۴ - رد العجز علی الصدر (حشو) مع التجنیس

چینوں چین گھتے ول متھے تلخ کرے دل بلخون

چاھڑ بخار بخاریوں دل نون رد کرے دم تلخون

واسع الشفتین :

ایہا حال رہیا دن گائی ایہا درد جھورہوان

ایہو دن تے ایہو راتیں ایہو دست سڑھوان

جاتس شق شاہ وجا لگ گیا سو کاری

اوسے دے ایہ وچ قضیان کردی گریہ زاری

۱ - غلام رسول عالمپوری، مولوی، احسن القصص، ص ۱۲۹، ۱۲۶، ۱۲۷، ۱۳۰

۲ - ایضاً، ص ۱۱۰، ۱۱۳

ذوالقائمتین :

قدر دم تین حد الہا ہر حامد محدودون

۱- ہر معلومون، ہر موجودون ہر ساجد مسجودون

سیاق الاعداد :

گران علاج پیوے بیماری اک تھین دو ہو جاوون

۲- دودھ تھین چار، چوہان تھین دو سو پھیر نہ گنتی آون

صدمت تاریخ :

۱ - معنوی تاریخ ----

احسن القصص دھر نام قصے دا مین لکھیا تن واری

۳- پورا سال ہويا تصنیفے فال رہے دی باری

۲ - صوری تاریخ ----

جس دن مین آواز قصے تے اسم اللہ دا پڑھیا

۴- باران سو تے نوے ہجری سال مبارک چڑھیا

ایہدیان لفظی صدمتان تون اژ تجنیس تام، تجنیس خط، تجنیس معرفت، تجنیس منزل،

تجنیس مضارع، تجنیس لاحق، تجنیس مکرر تے تجنیس قلب، صدمت معیار، فوق القاطع، تحت القاطع

۱ - غلام رسول عالمگیری، مولوی، احسن القصص، ص ۱

۲ - ایضاً، ص ۲۲۷

۳ - ایضاً، ص ۳۵۸

۴ - ایضاً، ص ۳۵۸

اسپیکٹر ہوران اوہان فال کجھ ہنگ آمیز سلوک کیتا سی ۔^۱ اوہان پنجابی شعراں وچ

استعمفا لکھ دتا ہے واپس عالم پور آ گئے ۔

مولوی ہوری اپنے فرض توں پوری امانداری فال ادا کردے سن ۔ سکول دے وقت وچ گئے

خاص دوست فال وی کوئی گل بات نہیں سن کردے^۲ ۔ نوکری چھڈن توں بعد اوہان حکمت

شروع کر دتی تے فال فال امامت گراں دے رہے^۳ ۔

ویاہ

راوی عبدالعزیز^۴ موجب مولوی غلام رسول عالمپوری ہوران اگڑ پچھڑ تے^۵ ویاہ

۱ - محمد عالم کپورتھلوی، ڈونگھسے وہنان دا شاعر، ص ۱۷

۲ - ایضاً

۳ - مولا بخش گشتہ، پنجابی شاعران دا تذکرہ، ص ۲۳۸

محمد عالم کپورتھلوی، ڈونگھسے وہنان دا شاعر، ص ۱۷

۴ - عبدالعزیز ہوری مولوی غلام رسول عالمپوری دے داماد سن ۔ ایہنان دی اولاد پنڈچوڑا سگھر

ڈاکخانہ چک نمبر ۴، رسالہ تحصیل ننکانہ ضلع شیخوپورہ وچ آباد آئے ۔ اوہ ۱۸۸۹ء وچ

پنڈ بروہسی تحصیل ہوشیارپور وچ پیدا ہوئے ۱۹۱۰ء وچ خدیجہ بنت مولوی

غلام رسول فال ویاہ ہویا ۔ ۱۰ جولائی ۱۹۷۵ء توں فوت ہو گئے تے وصیت مطابق

بہشتی مقبرہ ربوہ وچ دفن ہوئے (بیان عبدالرشید، ص ۶)

۵ - فضل الدین خدیفہ ہوران موجب چار ویاہ ہوئے ۔ پیر ساڈی تحقیق

مطابق عبدالعزیز دا بیان زیادہ اعتماد لائق آئے ۔

۱۰ - ایہہ پڑ والیوں جہ جہ دی وقت تے پڑا ول تحصیل دسویں وچ آباد آئے ۔ ایہوں دو

ایلاں دی وقت تے پڑ وھالیا آئے ۔ ایس لئی ایہان دو پڑاں دا نام اکٹھا ای کھیا

وھالیا یا کھت وھالیا پڑا جاوا آئے ۔

(بالی خانیہ آگے مطبع ہے)

تحت الفقاظ، صدعت معرب، معائلت، سمط، تصبیق الصفات، صدعت ارماد، براءت الاستهلال، صدعت

توافق جہیان لفظی صدعتان وی ہر نکلک لہدیان دین -

جس سوہنے انداز نال مولوی ہوران دے کلام وچ لفظی صدعتان لہدیان دین اوسے سوہنے

طریقے نال معدوی صدعتان وی لہد پیدیاں دین، جیہڑیاں کلام دون ہور وی من کھجوان

ہئا دیدیاں دین - کجھ صدعتان ملاحظہ فرماؤ :

صدعت مراعاة الظہیر :

گر پھیرا دکھ لہے ہونے مر کھپیاں وچ دوری

سینہ بڑیے جگر شرارے تن من ہویا چوری

(دکھ دی روایت نال دو جے مصرعے دے ساریاں لفظان دا ذکر اے)

زوالشہریں کرم دا ہورا ہے عثمان حقانی

حلم، حیا، غنا، سخاؤں ہور نہ اسدا ٹانسی -

لک و نشر :

۱ - لک و نشر مرتب : دین دل دا لک و نشر دی دا

جل جل جادھ قلم دیاں نوکان بڑیے ہسون زیاداں

حرف لکھن یا کہن کدائیں نال کلام بیانان -

۲ - لک و نشر معکوس : دل لکھ لکھ لکھ لکھ

بازان سدک تہ گیان کونجاں پھیر گدی گھر آیان

یوسف تینوں جان تہ دیسان نال بیاریاں بھائیوان -

۱ - غلام رسول عالمپوری، مولوی، احسن القصر، ص ۱۲۰، ۸

۲ - ایضاً، ص ۹۹

۳ - ایضاً، ص ۳۳

حسن تعلیل :

گرد غبار جگت وچ چھا یا مہروں حال ملاسون
وچ افلاک اٹھتالی شکلاں روہدیاں مہرے حالون ۱-

صدمت تجرید :

پیشانی تھین دور دی دی لہر چھٹے لشتارے
عین بعین دو دین ستارے چمک روہان جگ تارے
ایہ کس نے نورانی چہرہ کر سورج چمکا یا
صدمت الیلسون مغرب توڑی فرق کوہیا پایا ۲-

تلمیح :

چا ہرہ جے گھات وگاویں پتھر نون اک لاویں
تے ہر ہوگون لاٹ چھوڑاویں لکھ لکھ طور جلاویں ۳-

عکس یا تبدیل :

عشق بنان تن دشمن دل دا تے دل دشمن تن دا
وہری نال بیا وس وہری واسا خار چمن دا
آسانی تھین سختی ہووے، سختی تھین آسانی
عشق زلیخا تین ول آسا حکم ایہا رحمانی ۴-

۱ - غلام رسول عالمپوری، مولوی، احسن القصص، ص ۱۳۸

۲ - ایضاً، ص ۹۱، ۲۹

۳ - ایضاً، ص ۱۳۳

۴ - ایضاً، ص ۲۸۱، ۹

۵ - ایضاً، ص ۲۵۸

سوال و جواب :

ہوست پچھے دس زلیخا مکی کتھے بیٹائی

۱۔ کھے زلیخا دوهری ہو ہو لہدی پھران گوائی

جمع تفریق :

مازروان دی گردن اتے پیر دھری لکھ واری

۲۔ تے شب بلدا زینت کارن مگے زلف ارہاری

استبعا :

کس نہروں کھہ آب دتو ای گل تازہ رخساران

۳۔ لعل لہان ہون کن سکھلائیاں ایہ شیوین گلزاران

حشو :

بیٹیاں جاتا باپ اساڈا دنیا چھوڑ سدھایا

۴۔ اسین ہئے، کم مددا کیتا، وڈا ظلم کایا

صنعت تہلیت :

۵۔ اے ناظر کر فور وڈیوا ویکھ سخن دیان لہران

ایہ گلشن بستان ارم تھیں شوق وگن وچ تھران

۱ - غلام رسول عالمگیری، مولوی، احسن القصص، ص ۲۷۳

۲ - ایضاً، ص ۸۹

۳ - ایضاً، ص ۹۰

۴ - ایضاً، ص ۳۳

۵ - ایضاً، ص ۳۵۸

فنی اصطلاح وچ ہر شک مولوی ہوران دے ایس شعر دون اسین صدعت تعلق آکھیا
 اے ہر احسن القص دے مطالعہ تون پتا لگرا اے کہ ایہہ تعلق نہیں، حقیقت اے -
 ایہناں معنوی صدعتاں تون ولادہ صدعت تضاد، ایہسام، تجاہل العساق، مبالغہ،
 مزاجت، رجوع، تشابہ الاطراف، جمع، تفریق، تاکید مدح بالفاظ مشابہ ذم، تاکید ذم بالفاظ مشابہ
 مدح، اوماج، توجیہ، اطراف، ایراد مثل وگیاں معنوی صدعتاں وی احسن القص وچ لکھدیاں
 دین -

ترجمہ

شعر و ادب وچ لفظاں دون بھوت اہمیت حاصل اے - ادیب یا شاعر ایہناں نال ای
 اپنے کلام وچ اثر پیدا کردا اے - لفظ ای اوہدے اظہار دا ضروری وسیلہ ہندے دین - اظہار
 وچ ہور چیزاں تون اڈا اویہ لفظاں دی صوتی تاثیر تے وی اکھ رکھدا اے، کیوں جے لفظاں دی
 آواز اپنے اندر اک خاص اثر رکھدی اے - شعر دے مجموعی آہنگ (*Rhythm*) وچ لفظاں
 دیاں آوازاں دی حیثیت بڑی اہم ہندی اے -

شعر وچ لفظاں دی فکری تھان تون اڈا لفظاں دیاں آوازاں وی اصل مضمون دی تائید
 کردیاں دین - شاعری وچ بحر تے قافیہ صوتی ترتیب دے سہن دا ای گوشہ ہندا اے جیہڑا کہ
 شاعر دے اظہار وچ تاثیر پیدا کردا اے - لفظاں دی تکرار دیاں وکھو وکھ صورتاں وی بڑا
 اثر رکھدیاں دین - ایسے طرح لفظاں دے وچ وکھریں وکھریں حوفاں دی تکرار وی اپنے اندر کھچ
 تے شھاس پیدا کردی اے - ایس لئی ایہہ کہنا بالکل درست جاہدا اے کہ ترجمہ ایہناں مضموناں
 آوازاں دی تکرار دا خان ای اے - ترجمہ ہارے سید عابد علی عابد ہوری آکھدے دین کہ :
 " شعر اور شعر میں اس صفت کا ظہور اور اس کی دریافت کچھ مشکل

دہیں - کوئی ایک حرف علت بار بار جھولتا ہے یا کسی حرف

صحیح کی تکرار ہوتی ہے ، یہی ترمیم ہے۔^۱

مولوی غلام رسول عالمپوری ہوران کولوں اسین جیہڑے صوتی اثر دی توقع تے آس رکھدے

ہان اوہ ایہو ترمیم اے - " احسن القصص " دی شاعری اجیہی خوش الہامی دے نال

ژدی وکھالی دیکھی اے -

ن ، ک تے یے دی تکرار نے جیہڑا ترمیم دا رنگ جمایا اے ، اوہ ملاحظہ ہووے :

رین تہ مٹے ، نین تہ سکے ، چین تہ ڈھکے نیڑے

غمدیان آہیں گھنڈیان ناہیں کیتیان غم دے جھیڑے

ایسے طرح الف دی تکرار نے کیہا سوہنا سمان جمایا اے :

کھلا ظالع دا لسکارا واہ وا واہ واہ واہ واہ واہ

حرص ہوا ہوس دا کارا واہ واہ واہ واہ واہ واہ واہ

مڑ دکھ دکھڑا کھلار کھلارا واہوا واہوا واہوا

اوهو ستر کھلا مڑ سارا واہوا واہوا واہ واہ^۲

اک ہور حرف علت " ی " دی تکرار وی بوہت سوہنا ترمیم پیدا کر رہی اے :

ہو ہردے دی ہردی ہردی خیر تہ رکھسے گھر دی

سب لوکائی طعنے کردی ایہ جردی دم بھردی^۳

۱ - عابد علی عابد ، سید ، اسلوب ، لاہور ، ۱۹۷۱ء ، ص ۲۳۵

۲ - غلام رسول عالمپوری ، مولوی ، احسن القصص ، ص ۱۲۶

۳ - ایضاً ، ص ۲۲۲

جتنے سارے حروف علت کٹھے ہو جان اویہ کہیا سمان ہووے گا - ذرا دیکھدے چلیئے :

یوسف پچھے دس زلیخا کٹھے زہر سارے

کہے زلیخا عشق تیرے تھیں وارو واری واری

علت دے حرفان تون وکھ تھان تھان تے صحیح حرف دی تکرار نال تودسم دا سمان بھدا اے

• ک " دی تکرار دا رنگ دیکھو :

کون کہاں اویہ کھڑے تھاون کس دھرتی دا والی

کتول رھدا کٹھے بھدا کت پتے کت ڈالی

کون کہاں اویہ کون نہیوں باھر کون مکاوں

کون کوئی مین کون کھیندی کیکر کہاں زیانوں

• ک " دی تکرار تون وکھ دوجے شعر وچ " کون " دی تکرار وی کئی خوبصورت اے - بوھت

ساریاں تھاون تے قافیے دا اہتمام تغزل دا رنگ پیش کردا اے تے ہر شعر وچ خاص لفظان دی

تکرار دی کھیڈ بوھت من کھچویں اے :

میں چاہیا غم عشق تیرے دا روہڑ گھٹان درہائیں

تون کہ گیون امانت کر کے پورا پار نہائیں

میں چاہیا اس روگ اوتے گو وید لہان کت جائیں

تون کہ گیون نہ لہین غیران غیروں جان چھوڑائیں

میں چاہیا مل کہاں کسے نون مینوں صبر ملائیں

تون کہ گیون ملین جے ہوران مین نا ملان کدائیں

۱ - فلام رسول والعبیدی، مولوی، احسن القصص، ص ۲۷۵

۲ - ایضاً، ص ۱۱۶

۳ - ایضاً، ص ۱۳۲

خوش آواز لفظ، سوشلیان ترکیبان، بلا دی روانی تے روان قافیہ، مولوی ہوران دی موسیقیت
پسندی دا گھلا اعلان اے۔ ایہہ مثالان تے دیگ وچوں اک چول برابر تین روتہ احسن القصص
تے ترمیم نال بھری پئی اے۔

اختصار نویسی

اختصار نون کلام دی جان کبہا جاند اے (مائل و دل)۔ علم معانی دی اصطلاح
وج اختصار نون ایجاز دا نان دتا جاند اے۔

” ایجاز میں فن کار عام لوگوں کی نسبت کم الفاظ استعمال کرتا ہے۔ “ - ۱-

کیون جے اوتہ موزون تہیں لفظان دی چون کردا اے تے جتھے ایہہ گل ہووے گی اوتھے ایجاز تے

اختصار ضرور لہے گا۔ وڈے شاعران دے ایجاز تے اعجاز دے مرتبے تائیں نظر آوندے تھیں۔

کلام نون ایجاز تے اعجاز دے مرتبے تائیں ایڑان دے کوئی واضح اصول تے مقرر نہیں

کیتے گئے البتہ حریف نال بوہتی وار ایجاز دی خوبی پیدا ہندی اے۔ حریف دی اصطلاحی تعریف

ایہہ وے کہ فنکار موقع محل ویکھ کے اپنے کلام وچوں اجبہے ٹھٹھے کڈھ دیندا اے جیہدے معنی سیاق

تے سیاق وچوں ای نکل آوندے ہوں۔

اندج وی ہندا اے کہ کئی کئی ٹھٹھے کڈھ دتے جاندے تھیں۔ شعر دے پچھوکڑ وچ کجھ

واقعات ہندے تھیں، اوہندان دا ذکر حریف کر دتا جاند اے۔ اجبہیاں صورتان وچ ظاہر اے

گل ایجاز دے نیڑے ایڑ جاندی اے۔ مولوی غلام رسول عالمپوری ہوران دا ایہہ شعر ویکھو :

یسوست پچھے دس زلیخا کتھے مال خزانے

کہے زلیخا نام تیرا لے کھادے لٹ جہانے ۲-

۱ - بلاغیہ عابد علی عابد، سید، اسلوب، لاہور، ۱۹۷۱ء، ص ۱۱۶

۲ - غلام رسول عالمپوری، مولوی، احسن القصص، ص ۲۷۳

زلیخا دے خزانے لوکان نے کیوں لٹ کھادے - ایبہ اک لمی کہانی اے جیہٹی ایس شعر
 دا پچھوکر اے تے ایتھے اوہ ساری دی ساری حزت کر دتی گئی اے - کہانی مختصر طور تے
 اندج اے کہ جدوں یوسف بادشاہ بن گئے تے عزیز مصر قحط سمے مر گیا تے زلیخا یوسف دی
 جدائی سبھوں ہر وی پاگل جیہسی ہو گئی - اوہنے لوکان دسوں آکھیا کہ جیہڑا شخص
 مینوں یوسف بارے کوئی اک گل آکے سناوے گا ، میں اوہدوں خزانے ادعام دیوان گی - لوکان
 اوہدی دیوانگی توں فائدہ اٹھا کے جھوٹیاں سچیاں گان سنا کے خزانہ لٹ لیا تے زلیخا خالی
 ہتھ رہ گئی - ^۱ اٹلے شعر دا دوجا مصرع ایسے کہانی ول سوندا اشارہ اے - شاعر نے
 ایتھے ایس کہانی دا ذکر نہ کر کے کلام وچ سبھیں پیدا کیتا اے -
 یوسف زلیخا دے ایس لمے چوڑے مکالمے دے اک اک شعر نے اپنے اندر بوہت کجھ سمویا
 ہویا اے - ایبہ شعر محض اشارے نیں ، تے سوندا اشارے -
 اعجاز دا کمال تے ایبہ وچ کہ پورے دا پورا قصہ کڈھ دتا جاوے تے پھر اوہدا قریبہ
 قائم رہوے گا کہ ایبہ اہم حصے حزت کر دتے گئے نیں - یوسف اتے جھوٹھے الزام لا کے قید
 کرا دتا گیا تے یوسف پورے ست سال قید رہے - الزامان دی فہرست لمی اے تے قید کران
 تاہیں اک پورا ضمنی قصہ چوکھیاں صفحیاں وچ کھلریا ہویا اے - ایبہ سارا ضمنی قصہ اوس موقعے
 تے حزت اے جدوں یوسف بادشاہ اگے رہا ہوں لئی اندج شرط لا دیندے نیں :

پچھو کس خیافت کیتی کس تھیں ہے بریانی

جس تھیں میں وچ ہدی خانے ایڈھ صیبت پائی ^۲

۱ - قلام رسول عالمپوری ، مولوی ، احسن القصص ، ص ۲۵۵

۲ - ایضاً ، ص ۲۳۹ ، احسن القصص ، ص ۱۴۲

سید عابد علی عابد دوران دے خیال موجب قول نقل کرنا وی حرف دی ای اک صورت اے -
بھاریں اہدے وچ بھوت گھٹ لفظ حرف ہندے نیں - پر ہندے ضرور نیں - ۱-

مولوی غلام رسول عالمپوری دے بیان کہتے گئے کئی قول لہندے نیں جیہڑے اٹلے بیان
تے پورے اتدے نیں تے شعر دے سوار نون ودھاندے نیں - جیہیں دائی دا قول :

دائی کہے جمال جو تیرا پنچھیان موی ڈگاوی

اوی جوان جوانسی بھریا کیوں وچ وس نہ آوی ۲-

" دائی کہے " دے اگے " مینوں یقین اے " صرف تن لفظ محذوف نیں -

احسن القصص وچ حرف دا اک شور نمونہ ادج وی لہندا اے کہ سوال تے جواب دے

دوران کدی سوال محذوف اے تے صرف جواب تون ای سوال دا اندازہ ہندا اے - جیہیں مصر

دیان زندہیان دی دعوت ویلے دائی نے زلیخا دی مخالفت کہتی تے کجھ دلیان پیش کیتیاں -

زلیخا نے اوہدے کجھ سوالن دا جواب دتا پر ہیٹھ لکھے شعران دا ، جیہڑے کہ زلیخا ولوں

جواب دا رنگ رکھدے نیں ، دائی ولوں کوئی سوال مڑکر نہیں - صرف جواب ادج اے :

یار میرا اج نور اکھیں دا لگا دین دیکھائی

اج کجھ کارا ہوں لگا کرسی یاد لوکائی

تے اج مصرے ماتم خاندے ہوں لگے دن کائی

تے اج دیس رڑھاوں لگی دلہر دی روشنائی ۳-

تے کدی جواب محذوف ہندا اے - سوالن دے وچ ای مطلوبہ جواب موجود ہندا اے مصر دیاں

۱ - عابد علی عابد ، سید ، شعر اقبال ، ص ۲۳۰

۲ - غلام رسول عالمپوری ، مولوی ، احسن القصص ، ص ۱۷۳

۳ - ایضاً ، ص ۲۱۳

عورتان نے یوسف نون دیکھ کر اپنے ہتھ کٹ لئے تھے کئی برس ہوش ہو گئیاں - زلیخا اوشان دے
سر تے کھلو کے پکارے کردی اے :

دہسو جواب گیسو ہو فانی دیکھ لیا یا ناہیں

مائی جائی کون ایہائی اج وچ قوم تساہیں

کون وڈیریاں صبران والی ہولے سخن الاوے

یار میرا ایہ حاضر دیکھو کوہیں نظر جل جاوے

ایہ محبوب میرے دیاں چمکان جھل لیاں کس ہولو

کہو کیانسی بردہ میرا عقلوں پیر نہ ڈولو -

بظاہر زلیخا حیرت وچ گم گئیاں زنانیاں تے سوال کردی اے پر اصل وچ ایہناں اندر

جواب موجود اے کہ یوسف اسقدر سوہنا اے کہ اوہدا حسن دیکھ کے ساریاں عورتان دے پیر

ڈول گئے دین تے کوئی وی اپنی بہادر نہیں نکلی جیہڑی صبر کر سکدی -

اختصار نویسی دا اک شور اچا تے سچا نمونہ احسن القصص وچ اڈ و اڈ تعاون تے

تمہیدان تے ساقی نامیاں نون آکھیا جا سکدا اے - جتھے مولوی ہوری سمندر نون گجے وچ

بند کردے نظر آوندے دین -

داستان دے کسے حصے نون بیان کرن تون پہلاں اوہدی تمہید بنھنی اپنی تھان اک

وکھرا سرخاوان اے جیہدے وچ شاعر نون اپنے فنی کمال، طبیعت دے انوکھے پن تے بیان دی

روانسی ظاہر کرن دا موقع ملدا اے - مولوی غلام رسول عالمگیری دوران ایس سرخاوان نون ایہا کو

اچا کر دتا اے کہ اوہناں تون مگروں کوئی اوتھے نہیں اپڑ سکیا - پورے مضمون دے اگے آون

کرتے سے $\frac{۲}{۳}$ پہلا ویاہ $\frac{۲}{۳}$ فاکیاں دے پنڈت دھوتان $\frac{۳}{۴}$ وچ اپنے نامے علی بخش دے گھر ۲۰ سال
دی عمر وچ ۱۸۶۹ء وچ ہویا $\frac{۳}{۴}$ - بیوی دا نان کرم بیوی سی $\frac{۵}{۶}$ - ایہہ بیوی ۱۸۷۳ء وچ
فوت ہو گئی $\frac{۶}{۷}$

دوجا ویاہ پنڈت سکرا وچ ہویا $\frac{۷}{۸}$ ایہہ ویاہ ۱۸۸۱ء وچ ہویا تے ۱۸۸۶ء وچ ایہہ بیوی
فوت ہو گئی $\frac{۸}{۹}$

تیسرا تے چھیڑلا ویاہ ۱۳۰۹ھ / ۱۸۹۱ء وچ $\frac{۹}{۱۰}$ پنڈت کھنیاں $\frac{۱۰}{۱۱}$ دے گلاب گوجر دی دھی
ملیمے سال ہویا $\frac{۱۱}{۱۲}$ ، جیہڑی کہ ۱۹۱۳ء وچ فوت ہوئی تے عالمپور وچ دفن ہوئی $\frac{۱۲}{۱۳}$

۱ - محمد عالم کپورتھلوی، مقدمہ احسن القصص، ص کا الف

۲ - ایضاً -

۳ - ایہہ پنڈت عالمپورون ۱۳/۱۲ میل دی وتھ تے چڑھدے بنے ضلع جالندھر ریاست کپورتھلہ وچ اے -

۴ - عبدالرشید، بیان بابت حالات مولوی غلام رسول عالمپوری، مخطوطہ بقلم راقم، ص ۳ -

۵ - محمد عزیز الدین قادیانوی، سوانح عمری مولوی غلام رسول، ص ۱۹

۶ - فضل الدین خلیفہ، بیان بابت حالات مولوی غلام رسول عالمپوری، مخطوطہ بقلم راقم، ص ۱۳

۷ - محمد عالم کپورتھلوی، ڈونگھے وہان دا شاعر، ص ۱۲،

عبدالرشید، بیان بابت حالات مولوی غلام رسول عالمپوری، مخطوطہ بقلم راقم، ص ۳

۸ - عبدالرشید، بیان بابت حالات مولوی غلام رسول عالمپوری، مخطوطہ بقلم راقم، ص ۳

۹ - محمد عالم کپورتھلوی، ڈونگھے وہان دا شاعر، ص ۱۲

فضل الدین خلیفہ ہوران موضع کھنیاں وچ مولوی ہوران دا چھیڑلا ویاہ ستمبر ۱۸۹۱ء نوں

دسیا اے (بیان فضل الدین خلیفہ، ص ۱۵)

۱۰ - ایہہ پنڈت عالمپورون چھ میل دی وتھ تے پہاڑ ول تحصیل دسوگ وچ آباد اے - ایتھوں دو

ایکڑ دی وتھ تے پنڈت ودھائیا اے - ایس لئی ایہناں دو پنڈان دا نان اکٹھا ای کھنیاں

ودھائیا یا کھنہ ودھائیا بولیا جاند اے - (باقی حاشیہ اگلے صفحے تے)

والی تفصیل نون چند اک شعران وچ سمیش دی طساعت اوہدیاں دے قلم وچ بوہت چاپدی اے -
گھیا اوتہ تھید دے چند شعران نون اجیہے بیج واڈگون ورتدے دین جیہڑا اگے جا کے
اک بوہت وڈا رکھ بن جاند اے -

یوسف دے بھرا بہانہ بنا کے اوہدوں جنگل لے جاندے دین تے اوتھے اوہدے فال ہڈی
زیادتی دا سلوک کردے دین - مولوی ہوران ایس گل نرن ۲۲۱ شعران وچ کھلایا اے پر ایہناں
دا دچوڑ صرف تھان شعران وچ ادج پیش کیتا اے :

کی جانان اس دار فنا وچ کیڈ بیان گھل زہران

حال مزاجان فاسد کر کے خون وگاون نہران

جالیان گرد کھلار کھلویا ایہ شیطان شکاری

ڈارون توڑ وچھوڑ طہران پھانہ گل دھری کشاری

مت اے کونج نہ وچھڑ ڈارون چھل ویا پچھتاویں

جس ویری دا خوف دے نون مت اسدے ہتھ آویں -۱

زلیخا ست ورہیاں دی عمرے یوسف دے جمال نون خواب وچ ویکھ کے آپے آپ وچ نہیوں
رہندی - ایہہ ۲۲۲ شعران دی کہانی اے پر ساقی نامے دے صرف پنجان شعران وچ ایہدا
خاکہ گوہ لائق اے - ایہناں پنجان شعران دا دچوڑ وی صرف مطلع وچ ویکھیا جا سکدا اے :

گھت وچ جام طلب دے ساقی دو گھٹ شوق شرابیوں

سیل فنا وچ رھٹیا جاوان چھٹے جان فذابوں -۲

۱ - فلام رسول عالمیوں، مولوی، احسن القصص، ص ۲۵

۲ - ایضاً، ص ۹۹

اسین سمجھدے ہاں کہ ایس لہل دی جان تہ تے ساقی نامے دے ہنجائی شعران وچ اے
تے تہ پورے مطلع وچ سگون ایہدی جان صرف چھوٹے جیہے جٹے سبیل لہا وچ رہتا جاوان "
وچ اے - ایہسا جملہ پورے باب دا گھاہست اے -

احسن القصص وچ ایجاز دا اعجاز سادسوں ہار ہار نظر آوندتا اے تے ہر تھان لفظان دی
چون دی داد دتے ہن ان دہین رہیا جا سکدا -

اسین ایہہ آگھسے بغیر دہین رہ سکدے کہ مولوی غلام رسول عالمگیری سوران دا فن فلسفیانہ
ڈونگھ، درد، سوز، تڑپ تے اثر آفرینسی دا مرقع اے - اوہدان دے اسلوب دا محل جیہڑے مثنوی
گارے نال ہنیا اے، ادھدے وچ اوہدان دے جامع قسم دے سرناموں، تے اوہدے لئی موزون طرز
نگارش، سونھسی آوازن والے لفظ، دیوان دیوان ترکیبان، حسین تے جمیل محاکات، حسن دے دست
دہین گارے، درست بحر، تھان تھان تے ترمیم، صنایع تے بدائع دے موتیان دا کم، تے ماحول دیان
لوڑان موجب ڈونگھسا مطالعہ شامل اے - ایہدان صفتان تے خوبیان تے احسن القصص دون
جے مثال شاہکار بنا دتا اے -

۱ - عدالت، ڈاکٹر سید، اردو خلوت گانی (نر " نوری "، کتاب سہو، لاہور، ۱۹۷۰ء)

چشمیان

انسان دی شخصیت دا پردہ جیویں اوہدیاں چشمیان راہیں اٹھدا اے اوویں کسے ہور صدف وچ ممکن نہیں - چشمیان اوہدی شخصیت دا شیشہ تے ایکس رے ہندیان تین ، سگون چشمیان اجیہیان گلان تون وی ظاہر کر دیندیاں تین جیہندان تون شیشہ تے ایکس رے ظاہر نہیں کر سکدے - شیشہ باہرلی شکل دسدا اے تے ایکس رے اندرلی - ہر جذبے تے احساس، خوبیاں تے خصلتان تے اجیہیان دوجیاں خصوصیتان بارے دسدا اوہندان دے وس دا روگ نہیں ہندا -

"خط تہزیب انسانی کے میرا عقول عجائبات میں سے ہے -

انسان کی یہ اختراع اسکی زندگی کے عجیب و غریب اور ہمت گیر

تقاضوں سے پیدا ہوتی ہے" -

دلان دے راز دلان تون باہر جیکر گھرے ملدے تین تے اوہ نجی چشمیان وچ ای ملدے تین - انسان دی شائستگی تے تہزیب دا پتا اوہدے چشمیان لکھن دے سلیقے تون لگدا اے - چشمیان نجی تے عوامی دو طرح دیاں ہندیان تین - عوامی چشمیان وچون لکھاری دی سیرت تے کردار دا صحیح اندازہ نہیں ہندا ہر نجی چشمیان وچ راز نیاز دیاں کئی اجیہیان گلان ہندیان تین جتھوں اوہدی خلوت دیاں گلان دا انکشاف ہندا اے -

"خانگی خطوں میں اور خاص کر ان خطوں میں جو اپنے عزیز اور

مخلص دوستوں کو لکھے جاتے ہیں، ایک خاص دلچسپی ہوتی

ہے - جو دوسری تصانیف میں نہیں ہوتی - ان کی سب سے

بڑی خوبی ہے رہائی ہے۔ تکلف کا پردہ بالکل اٹھ جاتا ہے۔

اور مصلحت کی در اندازی کا کھٹکا نہیں رہتا۔ گویا انسان اپنے

سے خود ہاتھیں کر رہا ہے۔^۱

"دج کی تحریروں میں چونکہ اہتمام کو دخل نہیں ہوتا بعدی

اظہار خیال میں صنعت گری طبع کی جگہ صرف آمد جزئیات

ہوتی ہے اس لئے لٹریچر کا ایک ایسا اضطرابی حصہ ہے جو

لکھنے والوں کے مرتبہ ادب پر ادائیگی کی صحیح فہمی کرتا ہے۔"^۲

خطان راہیں رسبان دون معان، وگزیان نال صلح صفائی کرن، شرمندگی تے معافی دے اظہار وج

بڑی مدد ملدی ہے۔

لکھاری گدی گدی بڑے سرسری طریقے نال قلم چک کر لکھنا شروع کر دیندا ہے تے گدی

گدی اک جملہ، اک اک فقرہ سگون اک اک اکھپ پوری فور نگرین لکھدا ہے۔ اس تون اڈ سرتاویں دی

اہمیت وی تحریر تے بوہت زیادہ اثر انداز ہندی ہے۔ بہاویں ایہہ وی درست ہے کہ آگ چنگا

ادیب تے ادب پر اداز سرسری وی جو کجھ لکھدا ہے اوہندے وج اسلوب دتی طرز دیان کجھ

خوبیان ضرور ہندیان دین۔

فن دا کمال فان ای ایہندا ہے کہ پوری کوشش دے باوجود تحریر وج ہے ساختگی تے روانی

ہیسی تے اپڑ جاوے تے اوہندے وج تکلف فان دی کوئی چیز نہ ہووے۔ ایس لئی چٹھیان وج

ہے ساختگی تے روانی نون ویکھ کے ایہہ فرض کر لیندا کہ ایہہ پوری گوہ تون بغیر لکھیان گئیان

دین، اک زبردست غلطی ہے۔

۱ - شمس الرحمن، اردو خطوط، دہلی، ۱۹۳۷ء، ص ۸

۲ - ایضاً، ص ۱۰۰۹

شخص الرحمن نے چٹھیاں لکھنے کے سلسلے میں غالب کے مندرجہ ذیل اٹھ قاعدے لکھے ہیں :

- ۱ - خط کے شروع میں مکتوب الیہ کو اس کے موافق حال کسی لفظ سے پکارا جائے -
- ۲ - اس کے بعد زبان قلم پر ایک دم حرف مطلب آ جانا چاہیئے - القاب و آداب، خیریت گوئی اور خیر و عافیت طلبی قطعاً زائد و بیکار ہیں -
- ۳ - خط لکھنے والے کو اس بات کی کوشش کرنا چاہیئے کہ تحریر میں تقریر کا رنگ پیدا ہو جائے - مطلب کو اس انداز سے ادا کرے کہ سمجھنے میں دشواری نہ ہو -
- ۴ - اگر کئی باتیں کہنا ہوں تو انہیں نہایت ہوشیاری سے ترتیب دے -
- ۵ - ایسا نہ ہو کہ الفاظ پیچیدہ ہو جائیں اور مطلب کے اجزا ایک دوسرے سے مل جائیں -
- ۶ - مشکل اور دقیق استعاروں اور غیر مادوس الفاظ سے جو زمانہ کے مذاق کے موافق نہ ہوں، ہمیشہ اجتناب کرے -
- ۷ - ایک لفظ کو بار بار لکھنے سے بچے - زبان کی خوبی ہاتھ سے نہ جانے دے اور بے فائدہ طوالت سے ہمیشہ بچتا رہے -
- ۸ - تمام خط میں کسی جگہ مکتوب الیہ کے مرتبہ و منزلت کو نظر سے اوجھل نہ ہونے دے -

جیکر مولوی غلام رسول عالمگیری دیان منظوم چٹھیاں نون ایہندان قاصدیان ہیئت پرکھیا جاوے تے پتا لگے گا کہ اوہندان ایہندان وچوں مروت چند اک اصولان تے عمل کیتا اے -

اوہندان اپنے شاگرد سید روشن علی تے دوستان ہیرے شہاد تے غلام یسین ہوران نون اوہندان کے مرتبے تون وده کے لفظان نال مخاطب کیتا اے تے جدوں چاہیا اے ، مخاطب کیتا

اے - چٹھی دے مڈھ وچ پکارنا ضروری نہیں سمجھیا سگون چٹھی دے وچکار گئی وار مخاطب
 کیتا اے - سید روشن علی، جیہڑا اوہناں دا شاگرد وی اے تے موندہ بولیا پتر وی، پٹوار دی
 نوکری لئی مالوے گیا - اوہنوں چھتیاں وچ اندج مخاطب کردے ہیں :

دیون ہار وسیدا بیلیا او تیریاں لفظاں دے ڈٹھے عجب چالے

میان سیدا مالوے وسیدا او لائی توڑنی مرد دی کار ناہیں

تیری چاہ او سیدا موڑ واگان دلون جھل دواہے ول آونے نون

سکھ وسیدا سجنان دکھ سن کے پھیرا گھت چا نون وساریاں تے

یارا تیریاں ہر پرواہیاں تے ساڈیاں رزگیاں ہور رزگائیاں تے ^۱

اندج اپنے ایس پیارے یار نون بیلیا، سیدا، میان سیدا، سجنان تے یارا وگے سوہنے لفظاں

نال پکاریا اے - ایسے طرح ہورے شہادے نون جاندیا، سجنان تے ہیریا دے لفظاں نال مخاطب

کیتا اے :

آخر کم تے آوسی جاندیا او پچھوں تاونان پیا خساریاں نون

چھڈ بے پرواہیاں سجنان او آ پچھ لے حال بلہاریاں نون

میرے ہیریا سمجھ اشاریاں نون اجے سمجھ کے ورت ورتاریاں نون ^۲

گویا اکے چٹھی وچ وقفے وقفے بعد اجیہے لفظاں نال پکاریا ہیں، جدوں کہ فلام پائیں

دے نان خط وچ کوئی اجیہا لفظ نہیں لہندا جیہدے نال اوہنوں پکاریا ہوئے -

فالب طرح مولوی ہوران خریٹ کوئی تے عافیت طلبی نون اونی اہمیت نہیں دتی -

۱ - فلام رسول عالمگیری، مولوی، ست پھل، مرتبہ محمد عالم کپورتھلوی، شہادے کوٹ، ۱۹۶۲ء،

ص ۱۵، ۲۵، ۱۹، ۲۲، ۳۳

۲ - ایضاً، ص ۳۸، ۴۰

۳ - ایضاً، ص ۲۵

اوه اک سرنابون هيند بيكسوني نال گل نهيں كرده، اندج اوهديان ديان چنهيان وچ اك
گل مكي نهيں كه دوجسي دا مڈھ بجد جايدا اے تے پھر گلان وچون گلان كڈھدے جاندے دين -
مكتوب ايہہ يا قاری دون آيے اي اڈ و اڈ كڑيان ملايان پھديان دين - اوه مكي گلان اك خط وچ
اي آكھ جاندے دين تے ترتيب دون قائم نهيں ركھ سكدے - عشق، فراق، تصوف، گلے شكور، چنهيان
لكھن دا مقصد، ادب، ملكي، تاريخي تے معاشرتي واقعات تے ہند و صافخ وغیرہ دون مڈھ كر
ديندے دين -

(مولوی غلام رسول ہوران ديان چنهيان) دا خور چنهيان دے قاديان تے چنگي طرح پھری
دے اتون دا ايہہ سبب اے كه اوه چنهيان گھٹ تے اوهديان وچ عشق، فراق تے تصوف دا درس
چوكھيا اے - جتھے كدھرے مكتوب اليہ دون مخاطب كرده دين اودون چنهي جاپدي اے ورنہ كجھ ہور -
سيد روشن علي نے ہيرے شہا تے محض نشاندہ دين - اوهديان ول چنهيان دے رنگ وچ تصوف
ديان رمزان بيان كرده دين - سيد روشن علي دون لکھدے دين :

وے مين ہور ناھين تے تون ہور ناھين مين تون مورتان اصل صور ديان او
معنے اك وجہ صورتان فرق بھاويں اكو اك ايہہ بھي دم بھرديان او
مالوے دي گل كورديان كورديان قلم دي گل چھيڑ بھدے دين تے نال اي كسے ہور پاسے اڈاري
مار جاندے دين :

فائل بار تھين پلگ ہوشيار ناھين ڈھوئي اوسدوں وجہ دربار ناھين
ميريان كيتيان ول نہ جاہ سايان مے وانگ كوئي گنگار ناھين
تيرا نام ظفر رحيم سايان تيرے فضل دے ساچھ چھنگار ناھين
تيري ہو مڈھير دے ول تھے اس تھين ہور پھر ودھ خسوار ناھين

۱ - غلام رسول عالمپوری، مولوی، ست پھل، ص ۲۱

۲ - ایضاً، ص ۲۵

پھر مکتوب الیہ دون پکارن لگ پھدے دین :
 میان سیدا مالوے وسدیا او لائی توڑنسی مرد دی کار داہین

سادوں آ مل ملن دی چاہ سادوں تین ہن زہد گانی مزیدار ناہین -۱-

مولوی ہوران عشق ہارے اپنے ہر تصنیف وچ رچ گئے لکھیا اے - اوہداں دیاں چٹھیاں دی
 عشق دے ذکر نال بھریاں پٹیاں دین - سید روشن طلی دے نان چٹھی وچ لکھدے دین :

عشق روہڑا تے روہڑ ساڑ دا اے دیاں وھدیاں تھیں لٹان جاوے دین

ایہہ عشق ہے بحر عیق بہارا گاہنوں پیا ہین بہیت پہلاوے دین -۲-

مولوی ہوری اپنی دوجیاں تصنیفان طرح چٹھیاں وچ وی گان چون گان کڈھدے تے جاوے

دین تے گل دون لہا کرنا اوہداں دی قادر الکلامی دا ثبوت اے -

خیالان دی وادی دون طے کرنا اوہداں دا شغل جاہدا اے - اوہ حیاتی دون بوہت

گولوں ویکھدے وی دین تے ڈونگھ تائیں اپڑ دے وی دین - تھان تھان تے خیالان دی اڑاوی نظر

پھدی اے جس سببوں اوہ حیاتی دیاں مڈھلیاں حقیقتان توڑی اپڑے دین - قلم دا ذکر آوہدا

اے تے ویکھو کبہہ کجھ لکھ چھڈ دے دین تے قلم دے متعلق کئی وڈی حقیقت بیان کیتی اے -

پورے وپہان سرعیاں وچوں ونگی ویکھو -

جے تون سچ پچھیں قلم ہتھ ساڈے قلم جیہسی بھی سور تلوار داہین

گھاہل کران گے قلم دیاں نال زخمان خالی جاوہدا قلم دا وار ناہین

وگی قلم دے زخم تہ کمی مشدے بڑا قلم تھیں سور ہتھیار ناہیں

قلم دلاں دون قلم کر شدی اے قلم جیڈ کوئی ہٹی پیکار ناہین

۱ - قلام رسول عالمگیری ، مولوی ، ست پھل ، ص ۲۵

۲ - ایضاً ، ص ۲۰

- وجہ ملک حکومتان قلم کردی کھادی وجہ جنگان دے ہار ماہین
جوش دلاں دے قلم اکھاڑی اے ودھ قلم تھیں ہسور سچیاں ماہین
خبرے باز لڈکئی نار بھدی قلم جیہی محبوب مٹیاں ماہین
۱۔ وجہ کارخانے دینا دین والے ہاجھوں قلم صاحب اقتضار ماہین
مولوی غلام رسول عالمپوری ہوران دی شخصیت دے کئی پکھ اوھداں دیاں چٹھیاں وچوں
حل ہو جاندے دین - مثلاً ایہہ کہ اوہ حکیم سن :
۲۔ نج طب دا علم میں یاد کیتا رنگ ویکھدے ہنھے قارویان دے
اک ہسور تھساں ہیرے شہاہ دنوں لکھدے دین :
۳۔ ٹھنڈی املی دی چھاویں بیٹھ بھاویں تان بھی زور تینوں خلطان چار دا اے
لکھاری دا تعلق گوجر ذات فال سی :
ایہہ تے ہے خط رو رو لکھیا گوجر ذات کہینے
طرت عزیز نجیب بیار جان جگر یا سینے
۴۔
اوہ اپنے پنڈ دا پتا دیندے دین -
عالم پھرون ول مالوے وکی چٹھی ہن رہیا کہ وقت تاخیر دا اے
۵۔
اوھداں کول معاشرگی تے تاریخی واقعات ول وی کھریں کھریں اشارے لہندے دین - اپنے

۱ - غلام رسول عالمپوری، مولوی، ست پھل، ص ۲۳، ۲۴

۲ - ایضاً، ص ۳۳

۳ - ایضاً، ص ۲۵

۴ - ایضاً، ص ۵۱

۵ - ایضاً، ص ۳۶

۵ - غلام رسول عالمپوری، مولوی، ست پھل، ص ۲۵

ہنڈ ہارے دسدے دین کہ اوتھے کوئی روا فروش نہیں سی -

۱- کھپڑا ہجر دے درد دا دیوے دارو ساڈے ہنڈ وچ کوئی عطار ناہیں

اوس سمے دی معاشرتی حالت ویکھو :

دعوت کھاری شکر نہ کیتا آئیاں پیش کائیاں

وچہ ویاہان جنے کھنے نے کنجریاں نچوائیاں

خود اجڑے کجھ کڈم اجاڑے رھڑ گئے وچہ وڈیاں

۲- اوڑک جان دن الٹے آئے کھیتیاں گروی پائیاں

کجھ ہور تاریخی واقعات ول اشارے ملاحظہ فرماؤ :

سید روشن علی دین اوہان اک بوہت لمی چٹھی ۸ محرم ۱۳۰۰ ھ (۱۹ نومبر ۱۸۸۲ء)

دین لکھی ۳- جیہدے وچ اوہ انگریزاں دے کابل تے قندھار تے حملے دا ذکر کردے دین -

اپہہ حملہ ۱۸۴۹ء وچ ہویا سی جدوں انگریزاں نے کابل دے امیر یعقوب خان دین شکست دے

۴- کے جلاوطن کر کے ہندوستان گھل دتا سی تے پورے افغانستان تے قبضے دا اعلان کر دتا سی -

مولوی ہوری اشارہ کردے دین :

سادوں گرد دیان لشکران گرد کیتا اوڈا ویکھیا تسان غبار ناہیں

۵- جویں گنگ فرنگ دے مار دھاوا کابل چھڈیا سنے قندھار ناہیں

3. R.A. Lytton, The Coasts & their origin, Cambridge, 1883.

3. Charles P. Olivier, Coasts, London, 1930.

۱ - غلام رسول عالمگیری، مولوی، ست پھل، ص ۲۹

۲ - ایضاً، ص ۵۱

۳ - مولا بخش کشتہ، پنجابی شاعران دا تذکرہ، ص ۲۲۳

۴ - سید شہاۃ بخاری، کابل میں چار بادشاہ، لاہور - ص ۱۸۸

جمال الدین افغانی، سید، تاریخ افغانستان، مترجم محمود علی خان، لاہور - ص ۱۲۵

۵ - غلام رسول عالمگیری، مولوی، ست پھل، ص ۲۸

طالع

مولوی غلام رسول عالمپوری ہوران اپنی تصنیف " احسن القصص " وچ لفظ " طالع " سوتوجا
 واری ہوت کے اپنے تاربان تے نکادان دسون ایس شک وچ ہیا دتا کہ خوں طالع فان دی کوئی ہوت
 اوھدیان دی محبوبہ یا بیوی سی ۔ مولا بخش کشتہ ہوران لکھیا اے :
 " برادری دی اک مٹار " طالمان " فال آپ دسون پھار ہو گیا ۔
 محبت عشق دا درجہ اختیار کر گئی ۔ طالمان وچ کے سونھنی سی
 ایہہ شعران وچ اوھدا ذکر کردے رہے اخیر اوس فال ویاہ ہو گیا "۔

باقی حاشیہ : ۱۱ - عبدالرشید ، بیان بہت حالات مولوی غلام رسول عالمپوری ، مخطوطہ ہنرم راقم، ص ۴
 نوٹ : محمد عالم کھورتھلوی ہوران مولوی ہوران دے اخیر لے ویاہ ہارے لکھیا اے :
 " آخری شادی ۱۳۰۹ء وچ کھدیان وچ ملنگ ماجر دی دھی زینب فال ہوئی "

(رگ : ڈونگھے وھنان دا شاعر، ص ۱۲)

تحقیق تون پتا لگا اے کہ مولوی ہوران دے ایس سونھنے دا فان ملنگ درست نہیں سگون گلاب
 سی ۔ عبدالرشید دے ایس بیان دی تصدیق ڈاکٹر غلام جیلانی ہوران وی کھتی اے ۔ چہڑے
 کہ ایسے گلاب دے پڑوٹھے نیں ۔ بعضی غلام جیلانی ولد میران بخش ولد مھسینا ولد گلاب تے
 اجکل چک نمبر ۱۷۲ گ ب (سچوال) تحصیل سمندری ضلع فیصل آباد دے وسفیک نیں ۔
 اوھدیان تے عبدالرشید ہوران دسیا کہ مولوی ہوران دی ایس بیوی دا فان اوھدے ماہیان

ملیمے رکھیا سی ۔ ہر ویاہ تون بعد مولوی ہوران اوھدا فان بدل کے زینب رکھ دتا سی ۔
 ۱۲ - عبدالرشید ، بیان بہت حالات مولوی غلام رسول عالمپوری ، مخطوطہ ہنرم راقم، ص ۵

- ۱ - غلام رسول عالمپوری ، مولوی ، احسن القصص، ص ۵۶ ، ۵۷ ، ۶۲ ، ۶۵ ، ۷۹ ، ۸۱ ، ۱۰۷ ، ۱۲۰ ، ۱۲۱ ،
 ۱۲۳ ، ۱۲۴ ، ۱۲۸ ، ۱۳۷ ، ۱۴۰ ، ۱۴۱ ، ۱۴۲ ، ۱۴۳ ، ۱۴۶ ، ۱۴۹ ، ۱۵۰ ، ۱۵۳ ، ۱۵۵ ،
 ۱۵۷ ، ۱۶۰ ، ۱۶۳ ، ۱۶۵ ، ۱۶۶ ، ۱۶۷ ، ۱۷۱ ، ۱۸۲ ، ۲۰۶ ، ۲۱۳ ، ۲۱۵ ، ۲۲۵ ، ۲۲۷ ،
 ۲۵۷ ، ۲۶۲ ، ۲۶۶ ، ۲۶۸ ، ۲۷۳ ، ۳۲۹ -
 ۲ - مولا بخش کشتہ ، پنجابی شاعران دا تذکرہ، ص ۲۳۰ -

ایسے طرح اک تاریخی مدار ستارے ول ادج اشارہ کردے دین :

مدار تارا چڑھیا مالوے تے آتھہاز دا ایہہ انداز ناہیں

لامبو بال فراق دے کھڑا ہویا ساڈا لیکھ وکھو ساز گار ناہیں ^۱-

Remarkable

ایہہ مشہور تے معروف مدار تارا ۱۸۸۲ء وچ چڑھیا سی تے لکھاریاں ایہنوں

Comet ^۲- تے Great Comet ^۳- لکھیا سی -

مصر تے انگریزی فوجاں نے ۱۸۸۲ء وچ مکمل قبضہ کر لیا سی - ^۴- ایہدے ول مولوی

ہوران دا اشارہ وکھتیس :

^۵- بڑے مصر تھیں مٹے لڑاکیاں دے اجے اسان دے دین کشاریاں تے

کچھ ہور تاریخی اشارے ادج دین :

^۶- ساون کٹرک بیاس الاربا اے روڈھ کھٹے گا سوم دیاں کھاریاں دینوں

عام طور تے چٹھیاں وچ مکتوب الیہ دون شروع وچ مخاطب کیتا جادا اے ہر مولوی ہوری

چٹھی دے دوران مخاطب کردے دین تے کئی واری مکتوب الیہ دی تھان چٹھی دون مخاطب کر دے دین

تے اپنی حالت بیان کردے دین - جیویں :

۱ - فلام رسول عالمپوری، مولوی، ست پھل، ۲۹

2. R.A. Lyttleton, The Comets & their origin, Cambridge, 1955, P. 18, 19, 32, 41, 44, 52, 149.

3. Charles P. Olivier, Comets, London, 1930, P. 40, 93.

۳ - حسن الاعظمی، آزاد مصر، کراچی، ۱۹۳۸ء، ص ۳۹۷

۵ - فلام رسول عالمپوری، مولوی، ست پھل، ص ۳۱

۶ - ایضاً، ص ۳۰

دیوں ہار وگ چھٹے لکھن خبران کہے ہے معاملے درد والے
 ساڑھے تین وچھنڑے رت بھٹے لہران مار وگاوندے دی نالے
 رو رو لکھنچے چھٹے درد بھرتے پتہ لکھن بردیس دے واسیان دا
 پھیرا گھت برانیاں سجدان تے چل پچھ لے حال اداسیان دا ۱-
 مکتوب نگار اجیہے رنگ نال خط لکھدا اے کہ کدی کدی ایچ جاہدا اے کہ اوہ مکتوب الیہ
 نال سامنے بہتے گے گان پیا کردا اے تے راز و نیاز دیاں ساریاں گان ہن تکلی نال کردا اے -

چہوں :

۱- تو لائیاں لائیاں جاتیاں او ساندوں لکھیاں تے تینوں سار ناہیں
 ساڈیاں لائیاں اسان سر لاوئا این ساندوں لائے تھیں انکار ناہیں
 وے مین دیند وگھیاں باہجھ تیرے گلے لگ اکٹری تھار ناہیں ۲-
 مولوی ہوران دی شخصیت وچ شگفتگی تے جولائی وی دسدی اے تے اوہدا ای اثر اے
 کہ اوہداں دیاں چھٹیاں وچ تھان تھان تے مزاج نظر آویدا اے - اوہ نازک تون نازک موقعے
 تے وی مزاج پیدا کر سکدے ہن :

۳- ہیرے شاہ آشوب چشم دا مریض سی - مولوی ہوری اپنے خط وچ ایس بارے ہلکا
 جیہا مزاق کردے ہن :

۴- تیرے تین روشن میرے ہیریا او میری لکھدے واج سیاریاں تون
 چھٹیاں دے اصول موجب لکھاری تون مختصر آداب و القاب مگروں فوری طور تے اپنا مدعا

۱ - غلام رسول عالمگیری، مولوی، ست پھل، ص ۱۵، ۱۶

۲ - ایضاً، ص ۲۳، ۲۸

۳ - ایضاً، ص ۳۹

بیان کرنا چاہیدا اے - مولوی ہوران دا ایتھے اپنا ای انداز اے - اوہ آداب و القاب
پچھوں لکھدے تین تے مدعا پہلان ، سکون بعض ویلے تے مدعا تون ای چٹھی دا مڈھ
بندھدے تین - جیویں :

روادار ہین جسے لائیان یاریاں دا مژ قصد کر لکھد وکھاوے تون

جسے ہین یار میرا مین ول کرہن پھیرا ایس جند دا کجھ اعتبار ناہین ^۱

مولوی ہوران اپنیان چٹھیاں وچ قرانی آیتاں دا ترجمہ ہٹے سونھسے انداز سال گھتا

اے جیویں :

وجہ جھاٹی ٹالیاں ٹوٹو بھی تمہید جہار پکار دا اے

خاکستری پڑھن فاخہ تون حسن ہار دے تے خالہ زار دا اے ^۲

ایسے طرح ایسے چٹھی وچ لکھدے تین :

تون دورہ جا گھر وسے تیرا تارن ہار تہنوں گھر تار دا اے ^۳

مکتوب نگار جس دھرتی وچ وسدا اے، اوھدا ہیار اوھدے انگ انگ وچ رجیا اے - اوھدا جس

علاقے وچ جسے ہویا اوہ بیٹ دا علاقہ اکھوادا سی - اپنے دوست سید روشن علی تون جیہڑا

علاقہ بیٹ چھڈ کے مالور دے علاقے وچ چلا گیا سی، خطاں وچ بیٹ دا ذکر ہٹے ای ہیار خال

کرا اے :

ساڈا بیٹ تے بیٹ ہے نعمتان دا تیرے مالور کک جوار ناہیں

واہن ٹھنڈیاں تازیاں جھل رہیاں ایہہ فائدہ بیٹ دیار دا اے

۱ - غلام رسول عالمگیری، مولوی، ست پھل، ص ۱۸، ۲۲

۲ - ایضاً، ص ۳۶ - ایہہ مسیح للہ ما فی السوات والارض دا ترجمہ اے -

۳ - ایضاً، ص ۳۷ --- ایہہ دھن اقرب الیہ من جبل الورد دا ترجمہ اے -

دیان و ہندیان چٹ جھل پرا پچھم جلیان بھیمان دے سیدے تھار دا اے
 بت پیلان دے وجن تار اتے کوکن کوئلان وقت بہار دا اے
 سبڑا زار دے فرش خوش رنگ اتے زہن فوک چا گھنڈ اہار دا اے ^۱۔
 اہندان چٹھیاں وچ مولوی ہوران کجھ اجبھیاں گان لکھیاں دین جیہندان دنون منیاں پرمدیاں
 حقیقتان آکھیا جا سکدا اے تے جیہندان دنون اصول دے طور تے منیا جا سکدا اے۔
 جیہون :

جنہان کتیاں پالیان وچہ بکل منہ چمنے پنے کتوریاں دے
 جنہان روگ ہراسے دی روگ سینے دکھ جاوے نہین کھنڈوٹیاں دے
 وقت گئے تے پھیر پچھتاوڈیاں گی نہین بدلنے لیکھ مڑ جھوٹیاں دے
 ہر دردان تھیں درد دی دان لینی اسان آدیاں کھاگڑان چوٹیاں تے ^۲۔
 مولوی ہوری اپنے مخاطب دنون صیحتان کرن دا موقع کدی ہتھوں نہین چھڈدے۔ ہیرے
 شاہ دے نان چٹھی وچ عہد دی پاسداری تے وعدے دنون وفا کرن دا درس کس قدر دل
 کھچوین طریقے نال دیندے دین :

دھکے ملن درگاہ تھیں کھوٹیاں دنون اتے ہاریان دنون نگاریان دنون
 کیتے عہد ولوں پھرنے ہاریان دنون نالے پاپیاں دنون ہتھیاریان دنون
 بول تول وچ جنہان گھلیار ناہیں کھوٹے وچ دے سب وچاریان دنون
 دغا دیونے ہار جڑاریان دنون عہدون پھردیاں وہم ہنگاریان دنون
 کیتے قول اقرار تھیں ہاریان دنون بھکھے بانکیاں دھرون پھنگاریان دنون ^۳۔

۱ - غلام رسول عالمپوری، مولوی، سہت پھل، ص ۲۵، ۲۶

۲ - ایضاً، ص ۳۲، ۳۳، ۳۴

۳ - ایضاً، ص ۳۹

عام طور تے لوگ خط دے اخیر تے تاریخ سال تے دن لکھدے نیں پھر مولوی ہروی ایہدے
نال وقت دا وارہسا وی کردے نیں تے اپنی حالت وی دسدے نیں - روشن علی دے نان اخیرلی
چٹھی دا اخیر ویکھو :

جانسی یار دی وج روکان بہ کے پیا ایہہ اتفاق تحریر دا اے

اکھیں دکھدیاں نال میں خط لکھیا دوپہر دا وقت دن پھر دا اے

۱- اچ اٹھویں ماہ محرمون ہسے صدی تیرھویں سال اخیر دا اے

چٹھیاں دا اختتام عام خطان طرح نہیں کیتا گیا صرف میان غلام یسین دے نان چٹھی دے
اخیر تے لکھدے نیں :

دل تمہیں پیا پکارا میںوں جان ودھ گیا مقولہ

۲- تہ کر طول کلام نکمے بسے غلام رسول لا

اوندھان دیاں چٹھیاں وج ساریاں ادبی خوبیاں موجود نیں - اڈ و اڈ صنعتاں

لہدیاں نیں - تشبیہاں تے استعارے کمال دے نیں - بھاپوں کدھرے کدھرے اوکھے لفظ وی ہرتے

۳- نیں ہر اکثر روانسی تے تاثیر ملدی اے - صنعت معاد دا نمونہ ویکھو :

جنہاں درد دیاں لذتیاں چکھیاں نیں نہیں انہاں نوں جاؤں خلاصیاں دا

نہیں جنہاں نوں جاؤ خلاصیاں دا فکر تنہاں نوں ہسے خلاصیاں دا

۴- فکر جنہاں نوں ہسے خلاصیاں دا تنہاں حوصلہ ککان خاصیاں دا

اک سوہنسی جیہسی تشبیہ ملاحظہ فرماؤ :

۱ - غلام رسول عالمہری، مولوی، ست پھل، ص ۳۶

۲ - ایضاً، ص ۵۲

۳ - ایضاً، ص ۱۷

۱۔ جنہاں دید بڑھت دے کھیت و بجے ات تہاں دو تین دے ہلٹ گھٹے

استعارے گڈھے سونھنے نین :

گیان ہلخان بیٹ دیاں چھپڑاں تھیں وڑیاں مالوے وڑیاں مور ہوئیاں

۲۔ جے تون نہ آیا اسیں پھیر ایویں گلے بندھن دیاں چکیاں جھوٹیاں دے

مولوی موران دیاں چٹھیاں پڑھ کے اوھناں دی ایہہ تعلق درست ای لکدی اے کہ :

نوک قلم دی چھاندی موٹیاں نون ایسا ابر نیساں گوھر بار ناھیں

۳۔ ایہہ شعر شعور تھیں دور بھاویں ابر سحرھے صرف اشعار ناھیں

تے ایسے لٹی اوا اپنے شعراں دے رد صل ہارے وی جاندے تین تے اوھناں دا ایہہ اداڑہ
بالکل ٹھیک جاہدا اے کہ :

۴۔ ویکھ خط غلام رسول دے نون وچ مالوے اکھیاں روئیاں دے

ایہدے وچ کجھ شک نہیں کہ مولوی غلام رسول عالمپوری دی اقتاد طبع، اوھناں دی

ذہنیت، رجحانات تے میلانات تے اوھناں دے کردار دے صحیح نقش اوھناں دیاں چٹھیاں

تون چنگی طرح اکھڑ دے نین۔ پنجابی ادب وچ ایہناں چٹھیاں دا بوھت اچا تھان اے تے
ہمیشہ اچا رہوے گا۔

.....

۱۔ غلام رسول عالمپوری، مولوی، ست پھل، ص ۱۸

۲۔ ایضاً، ص ۲۰، ۳۳

۳۔ ایضاً، ص ۲۷

۴۔ ایضاً، ص ۳۳

۵۔ ایضاً، ص ۵۰

سی حرفی حلیہ شریف

پنجابی شاعری دیان بھوت ساریاں صفان دین - اوھدیان وچوں اک مشہور صدف سی حرفی
 اے - یعنی تہہ اکھری - ایہہ صدف خالص پنجابی شاعری دی اے، مطلب ایہہ ہئی تہہ ایہہ فارسی
 راہیں آئی تے تہہ اردو راہیں - ۱-

حرفان دے مطابق ایہدے وچ تہہ ہند ہندے دین تے ہر ہند دے پہلے صرفے دا پہلا
 اکھر (حرف) ایجد دے حساب فال ترتیب وار آوندیا اے - مخلوط آوازن والے اکھر، ہد، ہد، ہد
 وغیرہ نہیں ورتے جاندے - ایہدی وجہ ظاہر اے کہ پنجابی اتے صدیان ہدی فارسی تے
 عربی دا اثر رہیا اے تے فارسی تے عربی وچ ایہہ حرف نہیں ہندے - ایس عون اڈ اردو تے
 پنجابی وچ ورتے جان والے ۳۷ اکھران وچوں اوہ ست حرف وی چھڈ دتے جاندے دین جیہڑے
 عربی وچ نہیں ہندے یعنی پ، ٹ، چ، ڈ، ژ، و، گ --- ہمزہ دی تھان سی حرفی دے لکھاری
 الف ورت لیتدے دین - ایسے طرح چھوٹی تے وڈی بی دی تھان صرف اک بیہ استعمال ہندی
 اے - دوجی دا جھانٹا لا ڈال پورا کیتا جاندیا اے - اندج تہہ حرف پورے کیتے جاندے دین -
 سی حرفی دی ترتیب و - ہ تائیں ٹھیک لگی آوندی اے - ایہدے اتے لا، پھیر الف
 (ہمزہ دی تھان) تے پھیر کی آوندی اے - عام طور تے سی حرفیاں وچ ایہو ترتیب
 نظر آوندی اے - مولوی فلام رسول عالمپوری ہوران وی ایہی سی حرفیاں وچ ایسے روایتی
 ترتیب دسون قائم رکھیا اے -

پنتر دے لحاظ فال عام طور تے سی حرفی دا ہر ہند چودہ مصرعیاں دا ہندا

اے - " ہر ہند دے چودہ مصرعیاں نوں بیت آکھدے دین " - ۲-

۱ - مقبول بیگ بدخاشی، پروفیسر مرزا، سی حرفی دا فکر تے فن (مضمون مشمولہ لعلان دی

پنڈ، مرتبہ اقبال صلاح الدین، لاہور ۱۹۷۳ء، ص ۳۹)

۲ - ایضاً، ص ۵۰

سی حرفیاں سوا یا سا ڈیڑھ دی صورت وچ وی لکھیاں گئیاں نیں، جیہندوں اردو وچ مستزاد آکھدے نیں - فضل شاہ (۱۸۲۷ - ۱۸۹۰) دی سی حرفی دا نمونہ اسچ اے :

الف الہی میل ماہی نون ہجر ماہی دے تلیان پھان تلیان

اک ماہی نون لے گل لاون اک اٹھ ڈھونڈن گلیان اس فم گلیان

میں تہ پھلیان ماہی پچھے، مکھ ہزاران پھلیان بھلیان پھلیان

اک تڑن فضل پھارے ہاجھوں جیوں ہن ہانی ملیان دردان ملیان

ہر عام طور تے سی حرفی دے ہر بند وچ چار مصرعے ہندے نیں - چوتھے مصرعے وچ شاعر اپنا تخلص لیا کے سارے بند دے مضمون دا مطلب تے چوڑ دس دیندا اے -

پنجابی قصے بڑھت لے لے ہندے نیں - ایہناں وچ کئی واقعات، عشق دیاں کئی رمزاں،

حیاتی دے کئی موڈ، ون ہونے جغرافیائی حال احوال آکھدے نیں تے سی حرفی وچ سارے تہہ بہ

یعنی ۱۲۰ مصرعے ہندے نیں - ایہناں وچ کئی کجھ آ سکدا اے تے کئی کجھ سا سکدا

اے - ایس لئی سی حرفی دے لکھاری کھروں کھروں من بھادیان گلان لے لیندے نیں - کتے

اشاہیت تے ایماعت کولوں کم لیندے نیں - کتے تلمیحان ورت لیندے نیں تے سارے قصے نون

۱۲۰ مصرعیاں وچ سمیٹ دی کوشش کردے نیں - ایس واسطے سی حرفیاں وچ ربط یا تسلسل

تے نہیں ہندا ہر قصے دی روح آ جادی اے -

" کلاسیکی شاعری وچ ایہے من تون باہر دیاں گلان یعنی جگ بیتیاں دسیان جاہدیاں

دیں تے رومانی شاعری دا موضوع ہڈ بیتی ہندا اے " - ساڈیاں سی حرفیاں دیاں وی

ایہو دو ونڈان نیں - - - کلاسیکی تے رومانی - - - کلاسیکی سی حرفیاں وچ ساڈی دھرتی

۱ - مقبول بیگ بدخشاہی، پروفیسر مرزا، سی حرفی دا فکر تے فن، (مضمون مشمولہ لعلان دی ہند،

سببوں سے مبالغہ توں ہی کم لیا گیا ہے۔ حضور دا خلق، مقام تے معجزات تے سور مفتان
توں اڈ اوهناں دے متعلقہ کجھ تاریخی واقعات تے سور معلومات وی دتیاں مہیاں دین۔
حضور دا حلیہ مبارک اسلام دیاں مہیاں پر مہیاں کتاباں وچ ادج لکھیا ہویا ہے :

” حد ثنی ابراہیم بن محمد بن ولد علی بن ابی طالب قال کان

علی اذا وصت رسول اللہ صلی اللہ علیہ و سلم قال لم لکن

رسول اللہ صلی اللہ علیہ و سلم بالطویل المنقط و بالقصیرا

لمتدر و کان ربعہ من القوم لم یکن بالجمد

والقطط و لا بالسیط و کان جعداً رجلاً و لم یکن

بالمظہم و لا بالمکثم و کان فی وجعہ تدہیر

ابيض مشرب او وحج العینین اهدب الاشفار جلیل الشاش

والکتد اجرد ذو صرہة أشن الكفین والقدمین

اذا مشی تعلق کافما ینحط من صہب و اذا التفت

التفت معاً بین کتفینہ خاتم النبوة و هو خاتم النبیین ”۔^۱

۱۔ شمائل ترمذی (الشمائل النبوة)، از ابی عیسیٰ محمد بن عیسیٰ بن سور الترمذی،

باب ماجاء فی خلق رسول اللہ صلی اللہ علیہ و سلم، کراچی، سن ۱۰ ص ۳

ترجمہ --- حضرت علی جدوں رسول اللہ صلی اللہ علیہ و سلم دا حلیہ مبارک بیان کردے تے آگھدے

ہندے سن کہ حضور تے بوہتے لمحے تے دے سن تے تے ای پستہ تے۔ سگون آپ دا تے

مبارک درمیانہ سسی۔ آپ دے وال تے بالکل پیچیدار سن تے بالکل سدھے، سگون تھوڑا

جیہا خم اوهناں وچ سسی۔ آپ تے موٹے جسم دے سن تے تے آپ دا رخ اندر گول سسی سگون

(باقی حاشیہ اگلے صفحے تے)

۱۔ قام رسول اللہ صلی اللہ علیہ و سلم، ص ۵۲

۲۔ ایضاً، ص ۵۵

۳۔ ایضاً، ص ۵۵

بہار سنگھ نے وی ایبہ گل بنیہر کھوج دے من لئی اے ^۱۔
 محمد عالم کپورتھلوی نے طالع دے وجود تے اوہندے نال پریم ویاہ دون من تون ایبہ آکھ گے
 بالکل انکار کر دتا اے کہ " ایبہ من گھڑت روایت اے " ^۲۔

تحقیق تون پتا لگدا اے کہ طالع نان دی عورت ضرور موجود سی ^۳۔ مولوی ہوری اوہندے
 نال اک طرفہ ای بہار کردے سن پر اوہندے نال ویاہ نہین سی ہویا ۔ جگتار سنگھ ہوشیار پورون
 لکھدے دین :

" طالع والی گل ہارے عرض اے کہ طالع عالمپور دے اک سلمان جھیور کرمون دی لڑکی سی ۔
 مولوی صاحب نال اسدے عشق دی گل اچ وی عالمپور دے لوک دسدے دین ۔ سو جیہڑے
 لوک ایبہ کہندے دین کہ طالع دا کوئی وجود ای نہین سی ، اوہ وی غلط دین تے جیہڑے
 کہندے دین کہ طالع نال مولوی صاحب دا ویاہ ہویا ، اوہ وی غلط دین ہس اوہ اوہنان دی
 محبوب سی " ^۴ ۔

روایت بیان کرن والے ادج بیان کردے دین :

" طالع نان دی اک بوہت سونھی کئی عالمپور دی وسنوک سی اک دن اوہ پنڈے دے تندر
 تون روٹیاں لوان گئی ۔ کجھ دیر ہو گئی تے اوہندی مان پتا کرن آئی ۔ کجھ دورون
 اوہندے طالع دون آواز دتی ، فی طالع ! لگ گئیاں نی ؟ (روٹیاں) ۔ کئی نے جواب
 وچ آکھیا ، اجے نہین لگیاں ، لگن گیاں تے تان ای آوان گی ، ۔ اتفاق نال مولوی ہوری کولون
 لگھ رہے سن ۔ ایبہ سوال جواب سن کے وجد وچ آ گئے ۔ " لگ گئیاں " تے " لگیاں " دا

- ۱ - بہار سنگھ، مرتب احسن لقص، ص ۴
- ۲ - محمد عالم کپورتھلوی، ڈونگھے وہنان دا شاعر، ص ۱۲
- ۳ - طالع دے وجود تون خلیفہ فضل دین ہوران وی منیا اے (بیان فضل الدین خلیفہ ص ۱۹)
- ۴ - جگتار سنگھ، لیکچرار گورنمنٹ کالج ہوشیار پور خط بنام راقم مورخہ ۲۸-۶-۷۷

مولوی غلام رسول ہوران عقیدت تے محبت نال شاعرانہ انداز وچ ادج بیان کہتا اے :

چہرہ تے زلف ----

والضحیٰ سوگند رخ پاک دی اے ولہلہل اس زلف دی شان آئی

ن ناہ دراز نہ گول پورا ہلکے گول قریب رخ بھدائی

جہان بیکھیا تنہاں تے پندر کھیا جدوں ہو موتہ تہ لہدائی ^۱

قد ---

ظ ظاہراً قد رسول اوسط لافر فریہ دا حرف تہ آوندی سی

نا اوہ بہت لمے نا اوہ بہت چھوٹے بیکھن ہار قربان ہو جاوندی سی ^۲

وال ---

غ فرق خوشبو وچ وال سردے ہیٹھ کسان تک لنگ سواوندے سی

کڈل دار سیاہ چمکاندڑے سی گنگھی واہیان ولہیان لہر جھلاوندے سی

ادھے طرف سجے ادھے طرف کھبے لنگ لنگ ول دلاں نوں پاوندے سی ^۳

بقیہ حاشیہ : ابھدے وچ تھوٹی جیہسی گولائی سی - آپ دا رنگ سفید سرخی مائل سی -

اکھان بالکل کالیان تے ہلکان لعیان سن - جسم دے جوڑان دیاں ہڈیاں موٹیاں سن

تے ادج ای موڈھیاں دے وچکاری تھان وی موٹی سی تے ہر گوشت سی - آپ دے بدن

تے (معمولی طور توں ودھ) وال نہیں سن تے سیتہ مبارک توں دھنی تائین والان دی

لکیر سی - آپ دے ہتھ تے پیر پیرے پیرے سن - جدوں گسردے تے قدام نوں طاقت نال

اٹھاندے جیہیں ہستی ول ٹر رہے دین جدوں کسے ول توجہ فرمادے تے پورے بدن نال توجہ

فرمادے - آپ دے دوہان موڈھیاں وچکار مہر نبوت سی تے آپ خاتم النبیین سن -

۱ - غلام رسول عالمگیری، مولوی، ست پھل، ص ۵۳، ۵۸

۲ - ایضاً، ص ۵۷

۳ - ایضاً، ص ۵۷

اس تون علاوہ مولوی ہوران حضور پاک دی گردن مبارک، متھے، بھوان، لب، دند،
دک، رخسار، ڈھڈ، سینہ، بازو، تلی، انگلیاں، لک، موڈھیاں، اکھان، داڑھی، مچھان، قدم،
پنیاں، بدن دے زھر تے جھے دے والان دا وی زکر بوہت خوبصورتی نال کیتا اے۔

سی حریفی حلیہ شریف وچ مولوی ہوران حضور پرورد دے کئی معجزے وی بیان کیتے
دین۔ گئی ہور خوبیاں تے صفتاں دسیاں دین تے کئی ہور معلومات دتیاں دین۔ معجزیاں
دا بیان دیکھو :
چن توڑنا :-

۱۔ مار انگلی چند نون چیریا اے آسمان تھین دھرت اتاریا ای

ستون دا روٹنا ---

۲۔ وجہ ہجر ستون بھی زار روٹا دام دون اسلام پکاریا ای

پتھراں دا کلمہ پڑھنا ----

۳۔ باہجون جان جانی سنگ ریزیاں دے کلمہ نال آواز چتاریا ای

رکھان دا ٹرنا ----

۴۔ حاضر ہونون جڑان سن طلب وینے ناسی جاندیا رکھان دون مول چارا

حضور دیاں کجھ ہور صفتاں دا بیان :

۱۔ غلام رسول عالمگیری، مولوی، ست پھل، ۵۶

۲۔ ایضاً، ص ۵۶ ---- درخت (ستون) حضور دے فراق وچ رو پیا۔

(مشکوٰۃ، ج ۱، کتاب الایمان، الفصل الاول، لاہور، --- ص ۱۹۵)

۳۔ غلام رسول عالمگیری، مولوی، ست پھل، ص ۵۶ --- حضرت علی دی روایت اے کہ حضور دون
پتھر تے پہاڑ السلام طیک یا رسول اللہ آکھدے سن۔ حضور دا کلمہ درختان وی پڑھیا سی

(مشکوٰۃ، ص ۲۰۳، ۲۰۵)

۴۔ ایضاً، ص ۵۶ --- حضور نے رکھ دون بلایا تے اوتہ آ گیا (مشکوٰۃ، طبع لاہور، ص ۲۰۳)

بدل دا سایہ -----

۱۔ دن دن دھپ دے وقت سر تے سایہ ابر سفید وچھایا اے۔

سایہ -----

۲۔ سلیا خاک ناھا عرش سایے تلے سایے اوسدے دسے جہان سارا

پیش گوئی دا پورا ہونا -----

۳۔ ہر ہر پیش گوئی جوں کہی ہوئی حکم من دا ہے ہر چند تارا

خوشبو دار پسینہ -----

۴۔ ع عطر عنبر گلاب مشکوں ودھ وچ خوشبو دے عرق تن دا

سی حرفی حلیہ شریف وچ کجھ تاریخی اشارے وی ملدے نیں۔ مثلاً

۵۔ من سیر افلاک من عرش کرسی قرب حق کر خاص نتاریا ای

تے

۶۔ کسریٰ عجم قیصرہ روم جیہے اسدی تیغ سیاستوں چور ہوئے

وچ معراج شریف تے ایران تے روم دی فتح ول اشارے پائے جاندے نیں۔ ایس سی حرفی وچ ادبی

۱۔ غلام رسول عالمپوری، مولوی، ست پھل، ص ۵۵۔۔۔ بدل حضور تے سایہ رکھدا سی
(مشکوٰۃ، ص ۲۰۳)

۲۔ ایضاً، ص ۵۶

۳۔ ایضاً۔

۴۔ ایضاً، ص ۵۷۔۔۔۔۔ حضور دے جسم تے پسینے وچون خوشبو آوندی سی (مشکوٰۃ، ص ۱۳۳،
(۱۳۵)

۵۔ ایضاً، ص ۵۶

۶۔ ایضاً۔

۷۔ ایضاً، ص ۵۶

جمال ہی موجود ہے۔ اک اک مصرعے وچ کئی کئی خوبیاں آ جاہدیاں ہن ہینھلے مصرعے وچ
موسیقی دا رنگ ملاحظہ فرماؤ :

۱۔ جانی یار دی یاریوں جان واری اک وار نہ لکھ ہزار واری

پھر صوتی حسن ویکھو، چ دی تکرار نال :

۲۔ جگہساں جانیان جان قربان کیتی جو کجھ پاونسا سی سو پایا ئی

تے پھر ش دی تکرار نال :

۳۔ ایویں گوش پر ہوش کر دوش صبرت کلمے حکمتوں رهن معمور دوویں

انجے تھان تھان تے اڈ و اڈ صنعتان، تشبیہان، استعارے، موسیقی دا رنگ، تصوف تے جذبے
دا اظہار لہندا اے جیہنے ایس سی حرفی دون چار چن لا دتے ہن۔

ہن، کئی جے اولیاں ۱۲۰ مصرعوں وچ قلم لکھا خدا ہے۔

غلام رسول خوران پورا قلم لکھا، کئی ایہں جے پھلن تھان تے لکھ پھلنا

اے۔ پھر سنی دی جدائی تے اچھے خالیاں ہن۔ کئی جے پوری خوران وکھے لکھیاں

کئی ایہوں تھان دلچسپی دا باعث ہو سکے ہن۔ ایہدا سبب ایہہ ہے کہ پوری خوران تے کلام

.....

دی بہار عشق تے معرفت تے ربط ہے۔ اوہ ہر عبارت ایسے جذبے تے لکھ تے ہے کہ

ہن دل تے ایسے پاسے لے آئے ہن۔

پوری غلام رسول عالمی خوران ایس قلم تے پوری ایہی جذبائی جسے کئی

شہرہ کئی اے۔ سنی سنی ستان تے ہوشی وچ چھٹ تے پوری تے رشتے دار اولیاں

کھارے تے پائے لے جاتے ہن۔ کیا سبب جدا کر گیا تے طشت تے خالی فریاد ہو کر۔

۱۔ غلام رسول عالمی، مولوی، ست پھل، ص ۵۳

۲۔ ایضاً، (طبعی شہرہ لکھنؤ دی پلا، ص ۲۱۰)

۳۔ ایضاً، ص ۵۳

سسسی حرفی سستی پنوں

" ایہہ سندھ تے بلوچستان دی لوک کہانی اے ایہدے وچ اجیہے واقعے ہن جیہڑے سندھ دی مڈھلی تاریخ دا حصہ ہن۔ بھمبر دے اجاڑ وچ ایہہ دکھات ہوئی جیہدا اخیر عاشق تے معشوق دی موت اے۔ وکھو وکھ سمیان دے شاعران تے ادیبان ایہدے وچ وارہا گھاتا کیتا تے وقت دے نال نال ایہہ لوک کہانی ہن گئی۔ مغلان سمے ایس کہانی تے ایہہ روپ اختیار کیتا تے اوس ویلے تون ایہہ ساڈے ادب دا حصہ ہن گئی اے "۔

جیویں پچھے دسیا گیا اے کہ سسی حرفی وچ پورا واقعہ تفصیل نال لکھن دی گنجائش نہیں ہدی۔ ایس لئی سسی حرفی دے لکھاری کھرون کھرون من بھادیان گان لے لیدے ہن تے کتے اشاریان کولون کم لیدے ہن تے کھرے ایمائیت کولون۔ کھرے تلمیحان ورت لیدے ہن، کیوں جے اوہناں ۱۲۰ مصرعیاں وچ قصہ مکانا ہدا اے۔

غلام رسول ہوران پورا قصہ نہیں لکھیا، سکون اپنی من بھادی تھان تون مڈھ بدھا اے۔ یعنی سسی دی جدائی ویلے اوہدے ہاڈیاں تون۔ کیوں جے مولیٰ ہوران وگے لکھاری لئی ایہو تھان دلچسپی دا باعث ہو سکدی سی۔ ایہدا سبب ایہہ وے کہ مولیٰ ہوران دے کلام دی بنیاد عشق تے معرفت دے رموز ہن۔ اوہ ہر عمارت ایسے ندیہ تے اسار دے ہن تے گل ہون ول ولا کے ایسے پاسے لے آؤدے ہن۔

مولیٰ غلام رسول عالمگیری ہوران ایس قصے دی ترتیب ایہدے جذباتی حصے تون شروع کیتی اے۔ سسی ہون ستیان بے ہوشی وچ چھڈ کے پنوں دے رشتے دار اوہنوں کچاڑے وچ پا کے لے جاندے ہن۔ گویا محبوب جدا ہو گیا تے عاشق دے ہاڈے شروع ہو گئے۔

الف آ چنت سجن گل باہین نسی میں چھج پھلان بھر سنی
 جان جاگی شوقہ نال نہ پایا، نسی میں رہیاں نیند وگتی
 یار وچھنیاں اکھیں رہیاں بہاہ سڑ دی چھج کرتی
 اکھیں کھول غلام رسولا سسی کو کے لشی لشی ۱-
 سسی جیہڑے جزیات دا اظہار کردی اے اوہ محبوب تون جدائی دے جزیات دین - تے عشق حقیقی
 اندر سالک دے جزیات دین :

تہ چھڈ جائیں پنوں یارا مینوں آ مڑ لے چل نالے
 لے پیغام غلام رسولا میں یار دے کریں حوالے ۲-
 سسی بے خود ہو جاندی اے - اوہنوں سوائے پنوں تون اپنے سامنے کجھ دکھالی نہیں دیدا
 اوہ تصور وچ ای پنوں پنوں پکار دی اے تے اوہدے نال من دی بھڑاس کڈھدی اے :

ج جگا تہ رخصت ہوویں جان تون دھریا پیر کچاوی
 کیوں تون مینوں خیر تہ کیتی جدوں لاجسے ٹون گلاوی
 ج حوالے کر کس دے مینوں وے تون چھوڑ پیوں رُشد راہیں
 ہن رت رتی دید وچھتی کھٹی کوکان لسی باہیں
 ست بلوچا موڑ مہارا مڑ سن لے میریاں آہیں ۳-
 سسی عشق دے اچے درجے تے اپنی جاہدی اے اوہدے اپنا دین ایمان تے سر شے
 ای پنوں تون سوہپ دتی اے گویا اوہ پنوں وچ فنا ہو گئی اے -

۱ - غلام رسول عالمپوری، مولوی، ست پھل، ص ۶۰

۲ - ایضاً، ص ۴۱

۳ - ایضاً -

دینا دین ایمان سسے دل میں جا پنوں ہند دے
 ہوش حواس کھتے قربانی سوسدا کیوں ہو گیا ہستا -۱-
 سالک لئی ایہہ فنا فی اللہ دا مقام اے - اوہدسون اللہ ای اللہ نظر آوہدا اے تے اللہ
 تون اڈ اوہدسون کسے ہور شے دی لوڑ وی نہیں ہندی - لوکان دیاں مصیحتاں اوہدے
 اتسے پتھر تے مینہ وانگون کوئی اثر نہیں کردیاں اوہ اک ای رٹ لگانددا اے تے مصیحتاں تے
 تکلیفیاں تون سہندا ہويا محبوب حقیقی تون لہہ لہندا اے -
 سسی حرفی دے لکھاری تے ایس مقام تے ہڑا ای دلچسپ تے ڈرامائی انداز اختیار کیتا
 اے - مان دیاں مصیحتاں سسی تے کجھ اثر نہیں کردیاں - مان سسی دے جزیات تون
 ٹھنڈیاں کرن لئی پنوں دے خلاف اکسادے اے :

۱- کر پچھدا ایہو جیہاں دا جیہٹے پاپ کرن ہتھیارے

۲- دیاں چیر ملیندے ساجن تے ایہہ گل تھیں لا سدھارے

پھر مان دھی دے باقاعدہ سوال جواب ہندے تین :

مان

ش شباشب ہوت سوانی سسی اوہ تھل مارو لنگھ گیا

۳- وچ ملن کہ ڈاچیاں والے نی تون بہ جا ہٹ جا رہیا

سسی

ص صبر دل میرسون چلیا تے ہسن میرا نہیں گاناں

۴- عشق امانت میں سر دھریا جے دھر اپڑے تسان جاناں

۱ - فلام رسول عالمیوں ، مولوی ، ست پھل ، ص ۶۲

۲ - ایضاً -

۳ - ایضاً -

۴ - ایضاً ، ص ۶۳

مان نون سسی دے جواب اک زفانی دے جواب نہین سکون محبوب حقیقی نال پیار کرن والے
 عاشق صادق دے جواب نہین تے اوہ اوس امانت وچ جیہنوں عشق آکھدی اے خیانت نہین کردا
 چاہندی -

مولوی ہوران دی نظر وچ سسی دی اک سالک دی حیثیت اے جیہوں سالک سلوک دیاں
 منزلان طے کردا اے، انہوں سسی دی حالت اے - اوہ ہر صورت وچ اپنے سلوک نون ملنا چاہندی اے
 تے اپنا سب کجھ قربان کر دینا چاہندی اے - فخر تے وڈیاٹھان ختم کر دیندی اے :

۱- وڈیاٹھان تے مان شکر سب رخصت کر کر نہیں

اوہ اپنے آپ نون پنہون دی لوندھی آکھدی اے :

۲- لے پنہون تیرے گھر دی ہندی دکھ جردی عذر نہ کردی

گویا اوہنوں اپنی کوئی چیز عزیز نہین - صرف اک سدھسرا اے کہ پتھون ملے - اوہ بوہت دیر
 تائیں پنہون دی جدائی برداشت نہین کر سکی تے اوہ جزبات تون ہر قابو ہو کے اٹھ نسدی اے
 تے پنہون دے کھوج لہندی لہندی تا معلوم منزل ول ٹر بیددی اے :

ظ ظالم عشق دھگانا کیتا سسی پاڑ پاسو اٹھ دھائی

۳- کھوجے کھوج پنہون دی راہین اوہ کردی گئی دھائی

تھل دی ریت اتے سوچ دی شدید گرمی سالک دھن چھڈدی اے تے اوہ کوکندا
 اے :-

۱ - قلام رسول عالمی، مولوی، ست پھل، ص ۶۲

۲ - ایضاً، ص ۶۵

۳ - ایضاً، ص ۶۳

میں برہوں بھج ہالن ہوہان وجہ تہمل بھکھندے انگیارے

۱۔ غلام رسول دن محشر واٹکوں چھٹے سورج دے لشکارے

سسسی دی ایہہ حالت کیوں سی ؟ اوہدے سیدے وج اک نور دی تلاش دا جوش سی :

۲۔ ہنوں تاؤ دتا وج سیدے وے تون چمکیا آہے آپے

اگے چل کے مولوی ہوری عشق حقیقی تے محبوب حقیقی ول واضح اشارہ کردے ہن -

اپنے تصور چ سسی تے ہنوں دا سوال جولب بوہت اچھی تخلیق اے - ملاحظہ فرماؤ :

سسسی -----

گ کرم دیان موڑ مہاران ہنوں سن لے میریان آہان

۳۔ تون توڑ وچھوٹی وے ہن پچھے دوٹی تیرا اچے وی قدم اکاھان

ہنوں -----

ویکھ اکھین فالے سن لے کنین میرے جان دے ساہان

۴۔ غلام رسول بیا نیڑے وسدا تیریان جاہدیان دور نگاہان

ایہہ سخن اقرب الیہ من حبیل الوریہ ول بڑا سونھا اشارہ اے -

” صوفیان دا ایہہ عقیدہ اے کہ اللہ تعالیٰ روح مطلق اے - انسان دی روح جدوں انسان

دے سر پر وج نہین سی آئی ، اوہ روح مطلق دا ای حصہ سی - جسم ملیا ، روح عطا ہوئی تے

انسانی روح ، روح مطلق تون وکھ ہو گئی تے گھروں بے گھر ہو کے دھرتی تے آ گئی پھر اوہ

۱ - غلام رسول عالمگیری ، مولوی ، ست پھل ، ص ۶۳

۲ - ایضاً ، ص ۶۳ - ۶۰

۳ - ایضاً - ص ۶۵ ، ست پھل ، ص ۶۶

۴ - ایضاً - ۶۰

اپنے اصل دون دہین بھلی - روح مطلق دون پار کردی اے تے اوہدی جدائی وچ آہ و زاری کردی اے - روح مطلق دون صوفی حسن مطلق وی سمجھدا اے - جیہدی کھچ اوہوں ہٹی اے - ہر پاسے اوسے دون ڈھونڈدا بھالدا پھردا اے --- پھر ایہہ وی گل اے کہ انسان دی روح ای، روح مطلق دون ملن لئی تڑفندی دہین، اویہ روح وی انسان دی روح واسطے ہیہ چین اے $\frac{1}{2}$ سسی انسانسی روح اے تے ہنوں روح مطلق، سسی اوہوں لہندی لہندی جان تائیں قربان کر دیندی اے، پھر ہنوں ہنوں وی جاگ آ جاندی اے تے اویہ سسی دے پھر ہیہ چین تے اداس ہو جاندی اے :

الف اداس سجن ہن ہنوں اہدے دین لہو پھر آئے
 جاتا حال جو ہوت ستم گر مینوں سسی تھیں توڑ لیائے
 موڑ مہار پچھاڑی وگیا ہن ہوتان دی پیش نہہ جائے
 غلام رسول بھٹھ لوندے تھل وجہ ہنوں رو رو نیر چلائے $\frac{2}{2}$

مولوی غلام رسول لفظان دے انتخاب دے ہٹے ماہر دین - بیان اوہدیان سامنے ہتھ بندھے کھلو جاتا اے --- زبان تے اوہدے لفظان دون اویہ جیہوں چاہندے دین ہوتدے دین - اوہدیان سامنے اظہار دا حسن ہٹی اہمیت رکھدا اے - سسی دے روون دا نقشہ کھچدے دین :

ت تہدے دو دین تتی دے رت وھندے ہرنالے $\frac{3}{3}$

۱ - مقبول ہیگ بدخشادسی، پروفیسر مرزا، سسی حرفی دا فکر تے فن (مضمون مشمولہ لعلان

دی ہنڈ، ص ۵۹، ۶۰)

۲ - غلام رسول عالمپوری، مولوی، ست پھل، ص ۶۵، ۶۶

۳ - ایضاً، ص ۶۰

مطلب بوقت ڈونگھا لے گئے ۔ اوسے دن تون اوس گٹھی فال دلوں بہار کن لگ پئے تے
حیلے بہانے اکثر شعراں وچ مختلف معنیان وچ ایس لفظ دی ورتوں کیتی $\frac{1}{2}$

وفیات

مولوی غلام رسول عالمپوری تن دن متواتر کھپی پسلی دی سخت پیڑ وچ مبتلا رہے $\frac{2}{2}$
آخر ۷ مارچ ۱۸۹۲ء $\frac{3}{2}$ سوموار والے دن چھاہ پہلے دے قریب ۴۳ سال ۱ مہینا تے ۹ دن دی
عمر پا کر فوت ہو گئے ۔

" اوهناں مرض الموت وچ وی کوئی نماز نہ چھڈی ۔ اشارے نال ای پڑھدے

رہے ۔ ظاہری حالت تون ایڈی چھیتی فوت ہو جان دا یقین نہیں سی

آوندے، پر اوهناں تون اپنی موت دا پتا لگ گیا سی اوہ سانسوں سمیحتان

کودے رہے، اوس پہلے اوهناں دیاں اکھاں وچ اتھرو سن اگلے دن سوموار تون

اوہ فوت ہو گئے " ۔ $\frac{4}{2}$

اوهناں اپنے پچھے اپنی جوان بیوی زینب تے جوان دھبی عائشہ بیوی اپنی یادگار

چھڈیاں ۔ $\frac{5}{2}$

روایت اے کہ مولوی عبداللہ تلونڈی والے، جھڑے کا مولوی ہوران دے قریبی دوست سن،

۱ - ایہہ روایت محمد یوسف اسٹیشن ماسٹر ہانکوال، محمد شفیع ٹیچر شاہدرہ، تے حافظ عبدالحمید

سرشار تے ہو لوکان تھوڑے تھوڑے فرق نال بیان کیتی ۔ اسان ساریاں دا خلاصہ بیان

کیتا اے (راقم)

۲ - محمد عالم کپورتھلوی، ڈونگھے وھناں دا شاعر، ص ۲۸

۳ - ایہہ تاریخ وفات وکھرے سرداویں ہیٹھ شہادت کیتی گئی ہے ۔

۴ - سائیں ، بیان باہت حالات مولوی غلام رسول عالمپوری، مخطوطہ بقلم راقم، ص ۳۰۳ -

۵ - عبدالرشید، بیان باہت حالات مولوی غلام رسول عالمپوری، مخطوطہ بقلم راقم، ص ۵

ادج گئی تھاون تے اظہار دا حسن ملدا اے - مولوی ہوران دی شاعری وچ بوہت ساریاں زبانان لہدیان نیں، عربی فارسی، اردو، ہندی، پنجابی تے عام اے - سسی ہنوں دے قصے دا بیان ٹھیکہ پنجابی اے - ایہدے وچ خلاف قادت مولوی ہوران عربی فارسی دے بوہت گھٹ لفظ ورتے نیں - بوہتے لفظ ہندی تے پنجابی دے نیں - عربی فارسی تے ہندی دے لفظ اجیہے رچے سے ہوئے نیں کہ اوہی نہیں جاندے - عربی تے فارسی لفظان ہنوں کوٹاؤن تے رچاؤن لئی اوہناں ہنوں پنجابی شکل تے صورت دے دتی گئی اے - ملاحظہ فرماؤ :

ست ہلوچا موڑ مہاران مڑ سن لے میریان آہین

ویکھد غلام رسول سسی دے نہیں ہلن وچ شاوے

خ خطائین بخش اسائین اسان کیتیان بے ادائیان

دھپ پیاس نتائی کیتی پر اوہ ثابت دمون نہ ہاری

ایس سی حرفی وچ تھان تھان تے ادھی جمال دسدا اے صنعتان تے شبہیان دی

روتوں تے موسیقی دا روپ ملدا اے :

دی مین گھندی گھندی گھٹے رلیان ایہو عشق تھیں کھٹیا وشیا

غلام رسول جنہان عشقے پھٹیا تنہان تپدا لوہا چٹیا

ایس ہنوں غور نال ویکھتے تے ہڑیان خوبیان دسن گیان - گھٹ تے ٹیا دی تکرار دے موسیقی دا

سماں پیدا کر دتا اے --- گھندی گھندی گھٹے وچ صنعت شبہ اشتقاق اے - کھٹیا، وشیا،

پھٹیا تے چٹیا، وچ صنعت تجنیس لاحق اے - دوسرے حرفے دے دو ہم وزن حصے ہن کسے

۱ - غلام رسول عالمگیری، مولوی، ست پھل، ص ۶۱، ۶۵

۲ - ایضاً، ص ۶۳

صنعت سمط بناندرے دین -

گويا اگے شعر وچ چار اڙ و اڙ ادھی خوبیان پائیان جاندیان دین -

مولوی غلام رسول هوان دی سسی حرفی سسی پنون وچ کجھ اٹل سچائیان تے عالمگیر

حقیقتان دی شان دھی وی هندی اے :

غلام رسول جھبان پسی وچھنچ پھر گند روون اوہ تھوڑا

غلام رسول کی بیت تھبان دی جیہڑے درد نہ ونڈن هارے -

مکدی گل ایہہ کہ مولوی غلام رسول دی سسی پنون دی سسی حرفی بھاون شاہکار دے

طور مشہور دین ہو سکی مگر لکھاری اپنا مقصد بیان کرن وچ بوہت حد تک کامیاب اے -

ادھی جمال تے ایہدے سہین وچ خوب وارھسا کیتا اے -

۱ - غلام رسول عالمگیری ، مولوی ، ست پھل ، ص ۶۲

۱ - غلام رسول عالمگیری ، مولوی ، ست پھل ، ص ۶۶

۲ - ست امام لہی عن اللہ احمد بن محمد بن عبد اللہ ، گویا ایازادہ ، ح ۱۳۱۶ ، ص ۱۳

۲ - غلام رسول عالمگیری ، مولوی ، ست پھل ، ص ۶۶

۲ - ایہہ -

سی حرفی جو پٹ
=x=x=x=x=x=x=x=x

سرتاوان بولدا اے کہ ایس نظم وچ وی تہہ بند تے ۱۲۰ مصرعے ہونے چاہیدے

دوں ہر ایہدے وچ صرف الٹ تون " ر " تائیں صرف ۱۰ بند یعنی ۲۰ مصرعے ہوں -

سی حرفی دے نام دستور دے الٹ ایہدے کسے وی بند وچ لکھاری دے اپنا نان نہیں ورتیا -

ست پھل دے مرتب محمد عالم کھورتھلوی دا بیان اے کہ : " ایہہ سی حرفی صرف " ر " تائیں اے -

میرے پیش نظر بابا محمد اسلام والے نسخے وچ وی صرف " ر " تائیں اشعار ہوں

تے زبانی راہبان وی مینوں " ر " تائیں اشعار سناٹے ہوں " - ۱-

ایہہ تے مکن اے کہ زبانی سنان والیاں بابا محمد اسلام دوران والے نسخے تون یاد کیتے

ہوں ہر نسخے تے " ر " تائیں ہوں دے کبہہ معنی؟ چاہدا اسج اے کہ ایہہ نظم " ر " تائیں

ای مکمل ہو گئی اے - ایس لئی ایہدا سرتاوان دے حرفی ہونا چاہیدا اے -

ایہہ سی حرفی رومانسی اے تے عشق حقیقی ول اشارہ کردی اے - محبوب حقیقی

غیر مرئی وجود اے جہنسون اکھاں نہیں دیکھ سکدیاں ہر اوتے دلون دور نہیں ہندا، سکون مومن

دے دل وچ وسدا اے - ۲- لکھاری اوسے محبوب ول اشارہ کردا اے :

اکھیں تھین جے دور ہوں نہیں دلون پروکھسے ۳-

پھر اوتے محبوب اجیہا محبوب اے جہنسون ملن لئی کسی ہور مادی وسیلے دی لوڑ نہیں ہندی -

اوتے تنہائی وچ بغیر وسیلے مل سکدا اے - صرف اوہدے مطابق ریاضت دی لوڑ اے - لکھاری

دا ایہہ اشارہ کہہ :

بیٹھ اندھیرے روئیاں وے مین باہجھ وسیلے ۴-

-
- ۱ - غلام رسول عالمپوری، مولوی، ست پھل، ص ۶۶
 - ۲ - صفحہ امام ابی عبداللہ احمد بن محمد بن حنبل، تجا ایڈیشن، مصر، ۱۹۳۹ء، ج ۳، ص ۱۷
 - ۳ - غلام رسول عالمپوری، مولوی، ست پھل، ص ۶۶
 - ۴ - ایضاً -

مشق حقیقی دون ظاہر کر دیا ہے۔

ایہناں چالی مصرعیاں وچ سالک اپنے محبوب دے فراق وچ تڑپدا ہے۔ لوکان دیہاں
بولیاں سہندا ہے۔ اپنی عاجزی تے انگساری دا واسطہ دیندا ہے تے من دی سدھر دا اظہار
کردا ہے۔ سالک دا منصب ایہو ای ہے کہ اوہ وصل دی سدھر وچ ہمیشہ تڑپدا رہے۔ کیوں
جے وصل مل جاوے تے پھر سدھر تے تڑپ تے جوش تے درد مک جادا ہے۔
محبوب دی اک جھلک ویکھن مگروں سالک ہر بے تاب ہو جادا ہے۔ اوہ اپنے اندر لے جان
نال محبوب دی جھلک ویکھدا ہے۔ پیار دا مشاہدہ کردا ہے تے اوہ من پہلے طرح بے خبرا
دہین۔ ایس شر وچ لکھاری ایسے گل ول اشارہ کردا ہے :

ج جگا من مودہ لیا واہ مودس ہارے

ستی رہن تہ دتیاں وجہ اگسے تارے

کئی منزلان طے کر کے اوہ محبوب حقیقی کول اپڑ گیا ہے تے محبوب دے اوندھوں من دا

وعدہ کر لیا ہے۔ سالک وعدہ یاد کرا دیا ہے :

آپے دید بریت دے جدوں لائے لارے

کجد چو مگروں سالک الہمہ وی دے لیتدا ہے، کیوں جے اوہ وی محبوب حقیقی دا پیارا ہو

گیا ہے۔ الہمہ ویکھو :

من کیوں لشن کار مے دھسری چوٹ نگارے

اوہ افسوس کردا ہے کہ پہلان جدوں اک جھلک ویکھسی سی، اوہ اودوں ای رچ کے ویکھ لیتدا :

۱ - غلام رسول عالمگیری، مولوی، ست پھیل، ۶۷

۲ - ایضاً۔

۳ - ایضاً۔

۱- جام شراب وصال دے دے میں رچ نہ پتے

عشق دے جھپٹے ہٹے درد خاک ہدے دین جیدہاں وچوں سالک ہوں لکھدا پھدا اے -

لوکان دیان بولیاں سہنیاں پھدیاں دین - اوکھیاں گھاٹیاں لکھنیاں پھدیاں دین ایہناں ساریاں

جھپٹیاں ہوں لکھاری کیوں سوہنے انداز نال پھددا اے :

۱- نہ زنج کمر سٹیاں تیرے درد تھکھنیاں

بولیاں کیتیاں دوتیاں دے میں سر پر سہیاں

۲- پینڈے تیرے عشق دے میں اوچھڑ پیاں

سالک ساری عمر ایس مدھر تے آس وچ گزار دا اے کہ محبوب حقیقی دا وصال ہونے تے

اوندے درد دی آگ بجھے - لکھاری ایس حقیقت ہارے آخرلا بند لکھ کے نظم ہوں مگا

دھندا اے :

۱- رروان اس وقت ہوں جد بیاس مٹاؤں

جان توں بیٹھ بندھوں مڑ جھاتی ہاؤں

ایہہ دل دید وچھنڈا مڑ سل وگاؤں

۲- دھوں پانی چھڑک کے میری آگ بجھاؤں

مولوی غلام رسول عالمگیری ہوران لوڑ موجب ایس وچ وی اردو فارسی، عربی، پنجابی تے

ہندی دے لفظ ورتے دین - ہر کدھرے کوئی پھدا ہن پھدا نہیں ہویا - روانی مجروح نہیں ہونے

اویہ لفظان دی بختر وی لوڑ موجب پھاندے نہیں - مثلاً دید پرہت، دید وچھنڈا، فراقان، جامے

۱ - غلام رسول عالمگیری، مولوی، ست پھل، ص ۶۷

۲ - ایضاً، ص ۶۸

۳ - ایضاً، ص ۶۸

۴ - ایضاً، ص ۶۷

۵ - ایضاً، ص ۶۷، ۶۸، ۶۹

تہ قہبان -

ایس سی حرفی وج بھری ادبیت لہندی اے - ذرا صنعتان ملاحظہ فرماؤ :

صنعت تجنیس زاید و ناقص ----

روندی ہون چھڈ روٹوں پھیرا پھیر نہ پایا

ج جگا من مود لیا واہ میہن ہا رے ۱

صنعت تضار ----

دورون ہانی چھڑک کے میری اگ بجھاویں ۲

صنعت واتمع الشفتین ----

ستی رہن نہ دتبان وجہ اکسے تارے

ہن کیوں لٹن کار نے دھری چوٹ نگارے ۳

پھر "ے" ، "ن" ، "تے" ، "ر" ، "دی" تکرار نال جیہٹی موسیقی پیدا کیتی اے، اوہنے

صروحیاں دی شان ای کجھ ہرر کر دتی اے --- ملاحظہ فرماؤ :

ب باندے دیوے سوو دے تیرے تھن رسلیے

واہسان لائسان ساریاں وے مین دردین ہاری

د دلایان دل دیان دل واہسن تیرے ۴

.....

۱ - فلام رسول عالمگیری، مولوی، ست پھل، ص ۶۷

۲ - ایضاً، ص ۶۸

۳ - ایضاً، ص ۶۷

۴ - ایضاً، ص ۶۶، ۶۷، ۶۸

پندھ نامہ
=====

ایہہ ۱۹ شعراں دی اک اجیہی نظم اے جیہڑی کا مثنوی دی طرز تے لکھی گئی
 اے ۲۱۲ پنڈان، قصبیان، شہراں تے ریاستاں دے ناوان دسوں نظم دی شکل دتی گئی اے -
 پوری روایت تے سلامت موجود اے - ایہہ مولوی غلام رسول ہوران دی ایجاد اے -
 آکھیا جادا اے کہ " مولوی ہوران ایہہ پندھ نامہ اک زمانی دے راہ پچھن تے لکھیا سی
 اتفاق دی گل کہ اوہ مسافر زمانی متعلقہ پنڈا دا نان پھل گئی - مولوی ہوری اوس ہلے
 عالم پور وچ کھلوتے سن - جدوں اوہدے پٹی عاجزی نال اپنا مقصد دسیا تے مولوی ہوران
 نظم دی شکل وچ (فی البدیہہ) دیکھے دے پنڈان دے نان گھنا شروع کر دتے - جدوں
 زمانی دے مطلوبہ پنڈا مولوی^۱ دا نان آیا، اوہدے آکھیا ! بس بس ویرا - پر ایہہ فرالا
 ویر کدوں بس کرن والا سی - اوہناں دو سو باران (۲۱۲) شہراں قصبیاں تے پنڈان
 دے نان گن کے ساہ لیا " -^۲
 جتھوں تاہن ایس بیان دا تعلق اے " ست پھل " دے مرتب دا ایس بارے اگوتسا بیان
 گواہ لائق اے - ایہدی تصدیق نہیں ہو سکی -
 اسین مولوی ہوران نوں داد دتے بنان نہیں رہ سکدے کہ اوہناں پندھ نامے دے
 سراویں ہیئت پنڈان تے شہراں وغیرہ دسوں نظماں کے اک نوں ایجاد کیتی تے پنجابی ادب وچ
 واہسا کیتا -

۱ - " پنڈا دا نان بولی اے - ایہہ پنڈا عالمپورون ست اٹھ گلو مؤثر تے میاں تون آگے بیکروال
 دے دیکھے ہے (مولی نہیں) - " خط جگتار سنگد، جیوا مورخہ ۲۹-۹-۲۰۰۰ ایہدی تصدیق
 بشارت احمد ریٹائرڈ سب انسپکٹر پولیس ساکن مغلیہرہ، لاہور ہوران وی کیتی اے -
 ۲ - غلام رسول عالمپوری، مولی، ست پھل، ص ۶۹ -

پندہ نامے وچ روانی تے سلاست عجب لطف دیتی اے تے حرفان دی تکرار موسیقی پیدا

کدی اے - ہینٹلے شعر وچ بہام، گھڑام وچ صوتی سہین ویکھو :

۱- کٹی، رجوعہ، بھیت، بھپوٹی، بہام، گھڑام، بتالہ

"ک" تے "ق" دی تکرار دا حسن ویکھو :

۲- ڈھاکا، کوئل، غزنی، کوٹھ، قرم، قلات، پشاور

پ دی تکرار وچ موسیقی ملاحظہ ہونے لے:

۳- کوٹ کھیر، پہلی گولہ، احمد پور، پشیالہ

کجھ مصرعے وزن تون ڈگے ہوئے سین مثلاً

سہجوال، گڈالیان، سٹھیالہ، بوتالہ

تے -----

۴- رھتک، سوسہ، دلی، آگرہ، بیجاپور، تھانیسر

پہلے مصرعے وچ "گڈالیان" دے اگے چار حرفان دی کمی اے - کوئی چار حرفی پنڈرہ گیا

جاپدا اے - دوجے مصرعے وچ "آگرہ" وزن وچ نہیں - ایہنوں آگر پڑھو یا آگرہ پڑھو،

تساں وزن درست ہونے گا - گویا ایس مصرعے وچ اک حرف وڈھ اے -

.....

۱ - غلام رسول عالمپوری، مولوی، ست پہل، ص ۷۷

۲ - ایضاً، ص ۷۱

۳ - ایضاً -

۴ - ایضاً، ص ۷۰، ۷۱

روح الترتیل

=====

ایہہ مولوی غلام رسول عالمگیری دا فیر مطبوعہ رسالہ اے - ایہدی ثوہ " ڈونگھسے وھدان
 دا شاعر " دے مصنف محمد عالم کپورتھلوی دی محنت دا سٹا اے -
 مولوی ہوران ایہدی دونان " روح الترتیل " تے " جواہر الترتیل " رکھسے دین - تے
 ایہجہ دے حساب نال ایہدیان ناوان تون اوھدان ایہدا تصنیف دا سال ۱۲۸۵ھ گڈھیا
 اے - ۲۵۶ شعران دی مثنوی اسلوب دی ایس نظم وچ مصنف نے پنجابی زبان وچ قرأت دے
 قواعد بیان کیتے دین - مولوی ہوران ایہہ ساریاں گان رسالے دے اخیر تے " دعائے خیر در اختتام
 رسالہ " دے سرناوین ہیٹھ انسج دسیان دین :

ایہہ قواعد چند ضروری کارن مومن بھائیان
 مین پنجابی بولی اندر بیتان صاف بنائیان
 بر معنی وچ تھوڑیان لفظان یاد کرن آسانی
 اڑھائی سو چھ^۱ بیتان اسدیان وچ اعجاز بیانی
 تے روح الترتیل رسالے ، نام موافق پایا
 سن ہجری تالیف اسدی دا نام ظاہر آیا
 تے جوہر الترتیلون ہاویں سن تصنیفی ایویں
 جہت مطابق ہر اعتبارون نام دھرے مین دوویں^۲

مولوی ہوری تصنیف دے سال دون ہور واضح کردے دین :

۱- ہجری سن دو صدیان اتے اک ہزار پچاسی^۳

-
- ۱ - ساڈی گنتی موجب ایہہ تعداد بالکل درست اے -
 - ۲ - غلام رسول عالمگیری ، مولوی ، روح الترتیل ، قلمی نسخہ ملوکہ مسجد ڈاکٹر عابد ، برادر اصغر
محمد عالم کپورتھلوی مرحوم (ضلع شیخوپورہ)
 - ۳ - ایضاً -

ایسے سرفروہیں ہیٹھ اک شعر وچ اپنا نام بطور تخلص ورتیا اے :

عالم پوری غلام رسول رب تھیں عرض گزاریں

ختم الرسل نبی دی امت دے سنگ پار اتاریں

روح الترتیل نون مولوی ہوران ہندران فصلان وچ وندیا اے - دستور دے مطابق ایہدا

مڈھ حمدیہ تے نعتیہ شعران تون بدھا اے ، پھیر چونہہ یاران تے اہل بیت تے امامان تے درود

بھیجا اے - پھر تجوید ہارے حدیثان تے آیتان نون نظمایا اے - جیویں :

سرور عالم وچ " مشارق " یاران نون فرماون

بہتر وچ تسان جو مومن پڑھن قران پڑھاون

با تجوید نزول قرانی، حرفان حق ادائی

فرض ایہائی، شک نہ کائی، جان لگ طاقت پائی

رب، ورتل القران ترتیلا ، فرما یا

بالترتیل پڑھن قرانے، حکم ضروری آیا

پھر حروف تہجی دے مخارج دی تعداد ہارے چونہہ شعران دا مقصد لکھیا اے - مخرج

کہندوں آکھدے نیں - مولوی ہوری دسدے نیں :

مخرج ہے اویہ جاگہ جس تھیں حرف جو باہر آوے

اکثر کہیں ستاران مخرج، واضح آکھ سداوے -

ایس دے بعد رسالے نون ہیٹھ لکھیاں ہندران فصلان وچ وندیا اے :

فصل اول ----- در معرفت اشخاص

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ

دیباچہ

جے ہین یار میرا مین ول کرہن پھیرا ایس جند دا کجھ اعتبار ناہین
 خاکئی پتلا کلا دا پنجرہ اے اڈیا بھسور تے پھیر درکار ناہین
 تے تون لائیاں لائیاں جاتیاں او ، سادون لگیاں تے تینوں سار ناہین
 جے تون مالوہ چار دن چھڈ آویں تیری جاوئی کھس پٹوار ناہین
 جیہڑا یار دا یار فخروار ناہین ، جگ پچھ ویکھو ایہہ کوئی یار ناہین

ایہناں شعراں وچ اوہ کیہڑا درد مدد شاعر اے، جیہڑا کسے دے درد وچ تڑپ رہیا اے ؟
 کیہدا جگری یار مالوہ وچ جا کے وس ہیا اے ؟ کیہدے وراگ وچ شاعر آہوان بھر رہیا اے ؟ اوہ
 کیہڑا پٹواری اے جیہنے کسے شاعر دے دل وچ گھر بنایا ہویا اے ؟ " لائیاں " تون کیہہ مراد اے ؟
 کیہنوں لگیاں ؟ تے کیہنوں سار ناہین ؟ کیہنوں فخروار دا واسطہ دتا جا رہیا اے ؟ زندگی
 دی مے ثباتی دا ایسا شدید احساس رکھن والا شاعر کون اے ؟ خاکئی پتلا ، کلا ، پنجرہ تے بھر
 ورنے استعارے کدھر اشارے پئے کردے نیں ؟ ----- کجھ ایہناں سوالاں نال رلدے ملدے سوال میرے
 ذہن وچ اودوں ابھر دے سن جدوں مین اجے اٹھویں جماعت وچ پڑھدا سان تے ایہہ شعر اپنے
 والد ہوران دی زبانی سندا سان جدوں اوہ روں وچ آ کے اکثر گنگاندے ہندے سن -
 ویلا لنگھدیاں گیہڑا چر لگدا اے ، ویلا لنگھدا گیا - ایہہ سوال بھل بھلا گئے - پنجاب
 یونیورسٹی ولوں ایم - اے پنجابی دا امتحان وی شروع ہو گیا ، مین وی پہلے ای امتحان ۱۹۷۳ء
 وچ بیٹھن لئی تیاری شروع کر دتی - پڑھدیاں پڑھدیاں آگ دن دن نے خوشی نال چھلان مارنیاں

نال اوهنان دا معاہدہ سی کہ جیہڑا پہلان فوت ہووے اوهندا جنازہ زدندہ رہن والا پڑھے^۱۔
 ایس معاہدے دا لوکان نون وی علم سی ۔ اوہ حیران سن کہ مولیٰ عبداللہ هوران نون کتھوں لہئے ۔
 اوس ویلے اوہ پدڑھی وج سی^۲ ۔ ہر لوکان نون کجھ علم نہیں سی ۔ اوهنان نون مولیٰ غلام
 رسول هوران دی وفات دی خبر کشت راہیں ہو گئی ۔ چھیتی نال عالمیور اپٹے تے جا کے میت
 دے کول کھلو کے چھلے تون چادر چک کے آہ بھر کے آکھیا :
 " واہ یار پہلان تے میری واری سی " ۔^۳

مولیٰ عبداللہ هوران خود ای غسل دتا تے جنازہ پڑھایا ۔ قبر تیار ہون تون بعد
 دھا کرائی تے بعد وج لوکان نون دسیا کہ " مولیٰ صاحب (غلام رسول) میرے دوست سن ہر
 مینوں وی پتا نہیں سی کہ اوهندا دھا مقام ایسا اچا ہے ۔ اوہ ابدال^۴ دے مقام تے سن^۵ ۔
 وصیت تے پیش گوئی : ۔ مولیٰ هوران دی وفات ویلے اوهنان دی بیوی زینب امید نال سی ۔
 اوهنان پیش گوئی کیتی کہ بچی پیدا ہووے گی ۔ اوهنان بیوی نون وصیت کیتی کہ بچی دا نان
 خدیجہ رکھدا ۔^۶

مزار : ۔ عالم پور دے چڑھدے ہن ۳ ایکڑ دی وتھ تے قبرستان ہے اوتھے کچی قبر بنائی گئی ۔
 مارچ ۱۹۲۰ء تون مزار دی شکل دے دتی گئی ۔ سرھانے ول اک خوبصورت کتبہ لگایا گیا جیہدے تے
 مولیٰ هوران دی تاریخ پیدائش تے تاریخ وفات درج سن^۷ ۔ مزار دی موجودہ حالت ادج ہے :

-
- ۱ - محمد عزیز الدین قانوںگوی، سوانح عمری مولیٰ غلام رسول، ص ۱۴
 - ۲ - محمد عالم کھورتھلوی، ڈونگھے وھنان دا شاعر، ص ۲۸
 - ۳ - محمد عزیز الدین قانوںگوی، سوانح عمری مولیٰ غلام رسول، عالمپوری، ص ۱۴
 - ۴ - عجیب اتفاق ہے کہ " مولیٰ غلام رسول عالم پوری، ابدال جالب " دے اعداد ۱۸۹۲ ہندے دیں ۔
 جیہڑا کہ اوهنان دا صحیح سال وفات ہے ۔
 - ۵ - محمد عالم کھورتھلوی، ڈونگھے وھنان دا شاعر، ص ۲۸، ۲۹
 - ۶ - فضل الدین خلیفہ، بیان بابت حالات مولیٰ غلام رسول عالمپوری، مخطوطہ بقلم راقم، ص ۳۱
 - ۷ - ایف۔۔۔۔۔ (بقیہ صفحہ ۲۹)

فصل دوم ----- در بیان مخارج و حروف تہجی

فصل سوم ----- در صفات حروف تہجی

فصل چہارم ----- در انواع وقوت و رموز

فصل پنجم ----- در بیان تلخیم و ترقیق رائے محملہ

فصل ششم ----- در حالت لام در اسم اللہ، اللہم جل سلطانہ

فصل ہفتم ----- در حالات نون ساکن و تنوین

فصل ہشتم ----- اقسام صغیر و کبیر

فصل نہم ----- در اقسام مذات صغیر و کبیر

فصل دہم ----- در بیان صلت و عدم صلت رائے ضمیر مذکر واحد غایب

فصل یازدہم ----- در بیان سجدات و منازل قرآن مجید

فصل دواز دہم ----- در تعداد سورہ و آیات و کلمات و حروف و حرکات و نقاط -

فصل سیز دہم ----- در بیان جواز و فساد در قرآن مجید

فصل چہار دہم ----- در بیان ذکر اسما و ساکن قراء ائمة و تلامذہ ایشان

فصل پانز دہم ----- در ذکر قراء سبعة روائت ایشان

پہیر دعائے خیر دے شو شعران تون بعد چونہ شعران وچ تلاوت دے سجدیان ہارے لکھ کے رسالہ

ختم کھتا اے -

روح الترتیل وچ قرآن پاک دیان سورتان، آیتان، کلمیان، حرفان تے حرکتان دی تعداد

انج دسی گئی اے :

سورہ = ۱۱۳ قصص = ۱۰۰۰

آیتان = ۶۶۶۶ حلال حرام = ۵۰۰

۱ - نام رسول عالمی، طری، روح الترتیل، فصل ۱۲

۱۰۰	=	دعاوان	۱۰۰۰	=	امر
۶۶	=	ناسخ منسوخ	۱۰۰۰	=	دہی
۵۵۸	=	رکوع	۷۶۲۳۹	=	کلمات
۸۵	=	لازم وقت	۳۲۲۶۷۰	=	حروف
۸۳	=	وقت ص	۵۳۲۳۳	=	زیر
۳۵۰۲	=	مطلق وقت	۸۸۰۲	=	ضم
۸	=	سکتے	۳۹۵۸۲	=	زیر
۱۱۵۵	=	وقت ہ	۱۰۵۶۸۱	=	لفظ
۱۹۱	=	ز	۱۷۷۱	=	مدان
۱۵۷۸	=	جائز وقت	۱۲۵۳	=	تشدید

ایہہ فصل مولوی ہوران دی دینی مہارت تے قادر الکلامی دا بھوت وڈا ثبوت اے کیوں
جے ہر صرع صنعت سباق الاعداد دا مظہر اے تے پھر اعداد وی اجیہے کہ لکھان تائیں ایڈ
دے دین - ایہنیاں وج شعری روانی نوں قائم رکھنا مولوی ہوران دا ای کم اے -
قواعد تون اڈ روح الترتیل وج قرآن مجید نوں حضرت ابوبکر صدیق رضی اللہ تعالیٰ عنہ
دی خلافت سمے کتابی شکل دین تے حضرت عثمان غنی رضی اللہ تعالیٰ عنہ دی خلافت سمے اک
قرأت دین بارے تفصیلی ذکر اے - ایہدے وج حضرت عثمان غنی دے عہد وج ۲۵ ہ دے جھگڑے
دا تاریخی اشارہ ملدا اے :

جسدن عہد غنی سن پنجھی جھگڑا پیا خلافتوں

تان اصحاب جمع کر لکھیا لغت قریشی صافوں -

مختلف علاقیاں وچ مختلف قرأت شروع ہو گئی سی تے فتنے دا ڈر سی - ایس لئی حضرت عثمان
غنی نے قریشی قرأت مطابق قرآن پاک لکھیا تے کئی شہراں وچ اوندیاں کاپیاں گھلیاں :-

اک مدینے دوجا مکے تیجا شام پہنچایا

چوتھا بحرین وچ بصرے اک کوفے اپڑایا -۱-

تے -----

حکم دتا جسے ادھان مطابق کرو قرأت سارے -۲-

حقی سچی گل ایہہ وے کہ روح الترتیل دی ہر فصل دا جواب دہیں - مولوی ہسوران دی

علمیت تے شعری مہارت دا مودہ بولدا ثبوت اے - اوندھان سخت محنت کر کے چھ ضروری ضروری

قواعد نمون صرف ۲۵۶ شعراں وچ دظما دتا اے کیوں جسے شعراں وچ اوکھی تون اوکھی گل وی

چھیتی یاد ہو جادی اے - اوندھان بالکل ٹھیک آکھیا اے :

ہر معنی وچ تھوڑیاں لفظاں یاد کرن آسانی

اڑھائی سو چھ بیتاں اسدیاں وچ اعجاز بیانی

۱ - غلام رسول عالمپوری، مولوی، روح الترتیل، فصل ۱۳

۲ - ایضاً -

۳ -

مآرب الخاشعین

مآرب الخاشعین دے سرناویں تھلے اردو زبان وچ لکھی ہوئی مولوی غلام رسول عالمگیری ہوران دی ایہہ واحد نثری کتاب اے جیہڑی ۱۹۷۷ء تائیں طبعی حلقیاں تون لگی رہی، ایس لئی ایہدا ذکر کسے تذکرے وچ نہیں لہندا۔ پنجابی ادبی اکیڈمی نے ۱۹۷۷ء وچ ایہدا قلمی نسخہ حاصل کر کے اوشدے فکس دی صورت وچ چھاپ کے پہلی وار پڑھے لکھے طبقے وچ متعارف کرایا۔ اکیڈمی دے کرتا دھرتا پروفیسر محمد باقر ہوری دیہاچے وچ لکھدے نیں :

" یہ قادر اور مدحصر بفرہ نسخہ جناب دین محمد اکرم صاحب کی ملکیت ہے اور اکیڈمی ان کی بے حد شکر گزار ہے کہ انہوں نے از راہ علم بروی اکیڈمی کو اس نسخہ سے استفادہ کرنے کا موقع دیا۔ "

" مآرب الخاشعین " دے اعداد ۱۳۰۵ ایہدی تالیف دے سال ہجری دا پتا دیندے نیں، جیہڑے ۱۸۸۷ عیسوی سال دی نشاندہسی کردے نیں۔ ڈاکٹر محمد باقر ہوران موجب ۱۸۸۷ء دی اک مہر صفحات ۲۹، ۲۳ تے لگی ہوئی اے۔

مولوی ہوران اپنی کتاب دا سان رکھن توں فوراً بعد علوۃ الوسطیٰ^۳ تے خاشعین^۴ دا ذکر لیا کے نماز دی اہمیت تے نماز وچ مومنان دی حالت خشیت اللہ ول اشارہ کیتا اے۔ ایسے لئی ایس ساری کتاب وچ نہایت عالمانہ انداز وچ نماز دے لازمی مسئلہاں تے بحث کیتی اے۔

۱ - غلام رسول عالمگیری، مولوی، مآرب الخاشعین، لاہور، ۱۹۷۷ء، دیہاچہ ص ۵

۲ - ایضاً، دیہاچہ، ص ۶

۳ - حفظوا علی الصلوٰۃ والصلوٰۃ الوسطیٰ و قیو اللہ قنتین، ص ۱۵

۴ - قد افلح المومنون، الذین ہم فی صلاتہم خشعون، ص ۱۸

کتاب نون ہجرت بابان وح ودثیا گیا اے -

۱ - فی ضرورة الصلوة و ضرر ترکها

۲ - فی تنقیح صلوة التي صلها المصلي

۳ - فی اهتمام الصلوة و حفظ اصولها

۴ - فی صفت الصلوة -

۵ - فی اتمام الرسالة علی الاجمال -

جیوں کہ سوناویں تون پتا لگدا اے ، پہلے حصے وح نماز پڑھن دی اہمیت تے کہ پڑھن

دے نقصان دسے گئے ہین - قرآن مجید تے حدیثان دے حوالے دے کے مسلمانان تون ایس پاسے

دھیان کرایا ہین - مولد تے دسیا اے کہ عقیدے دی درستی مگروں سبھ تون وڈی تے اعلیٰ عبادت

جیہدے وجوں ساریاں خیران تے برکتان نکلدیاں ہین ، اوہ نماز اے - ایس صل تون ودھ کوئی صل اچا

دھین تے اہمیتون چھڈن دی برائی تون ودھ کوئی صل گھنیا دھین - قیامت والے دن سبھ تون

پہلان نمازان دا حساب لیا جاوے گا - اصحاب الیمین جدت وجون روزخ والیان تون پچھن گئے :

ما سلککم فی سترہ تہادون کبھی شے روزخ وح لے آئی اے - اوہ اگون جواب دین گئے :

قالوا لم نک من الصلین $\frac{1}{2}$ کہ اسین دنیا وح نمازان دھین سان پڑھدے -

قیامت والے دن لوکان تون سجدے لئی پکاریا جاوے گا بر ہرے لوگ سجدة نہ کر سکن گئے تے

اوہ بوہت ذلیل ہون گے - اوہناں دا ایہہ حال ایس لئی ہووے گا کہ دنیا وح صحت تے فرصت

دی حالت وح جدون سجدے لئی ہلایا جاندا سی تے اوہناں کولون دھین سی ہو سکدا - بیشک

اوہ راندے گئے ہین - روزخ تون وکھ اوہناں دا کوئی شاکہ دھین -

مجرم سدھس کون گئے کہ میں بدلے میں پتھر، پھوس یا پھرا دون دوزخ و عذاب دتا جاوے

تے میدان چھڈ دتا جاوے پر ایہہ گل کون منے گا ؟

ایس طرح مولوی ہوران کتاب دے ایس حصے وچ قرآن مجید وچوں کئی حوالے پیش کر کے

ڈران دی کوشش کیتی اے - ایس تون مگر ہن حدیثان پیش کیتیاں گئیاں ہن - آنحضرت صلی اللہ

علیہ وسلم نے فرمایا : بین العہد و بین الکفر ترک الصلوٰۃ ^۱ - یعنی بددے تے کفر وچکار صرف

نماز دے ترک دا ای فرق اے پھر حضور نے فرمایا کہ اللہ تعالیٰ تون بددے دا سبب تون زیادہ

پسندیدہ کم اوھدا وقت تے نماز پڑھدا اے ^۲ - ایسے طرح حضور دا ارشاد کہ جیہڑا شخص

نماز نہیں پڑھدا، اوہ دوزخ وچ قارون، فرعون، هامان تے ابن خلف دے نال ہووے گا ^۳ -

پدجوقتہ نماز دی اہمیت سدیاں ہویاں مولوی ہوری حضور دا ارشاد یاد کراوندے ہن

کہ حضور نے اک دن اپنے یاران تون دسیا کہ تہاڈے وچوں کسے دے دروازے تے دھس وگدی

ہووے تے اوہ اوھدے وچ ہر روز پنج واری نہائے تے کہہ پھیر وی اوھدے جسم تے کجھ میل

رھوے گی ؟ اصحاب نے کہیا کہ یا رسول اللہ ! اوھدے اتے تے بالکل میل نہیں رھوے گی۔

پھر آپ نے فرمایا کہ ایہہ ای پدجوقتہ نماز دی مثال اے -

مولوی غلام رسول عالمگیری ہوران نماز پڑھنے دے فائدے تے ترک کرن دے نقصان قرآن مجید

تے حدیثان دے حوالیاں نال اجیہے موثر انداز نال سمجھائے ہن کہ کسے مسلمان دے دل تے

اثر چھڈیاں بخان نہیں رہ سکدے -

۱ - غلام رسول عالمگیری، مولوی، مآرب الخاشعین، ص ۷ (صحیح مسلم از حافظ ابی الحسین

مسلم بن الحجاج بن مسلم، مصر، ص ۴۰)

۲ - ایضاً، ص ۸

۳ - ایضاً -

کچھ بزرگان دین مثالاً دے کے مولوی ہوری نماز وچ محبوبیت تے استغراق ہارے صیحت کردے
 دہن کہ اسقدر محبوبیت ہورے کہ جے جسم نون تیر آ لگے یا جسم وچون تیر کھچیا جاوے یا
 جھپٹے حجرے وچ اویہ نماز پڑھ رہیا ہورے، اوہدسون اک لگ جاوے، تے نمازی دون کوئی خبر نہ
 ہورے۔

ایس فصل دے اخیر تے مولوی ہوری اوہدساں خطریاں تون خبردار کردے دین جیہناں فال
 نماز درست نہیں رھندی۔

تیجے باب وچ نماز دے کچھ مڈھلے اصول دسے گئے نیں۔ آذان دی اہمیت اپنی دسی
 گئی اے کہ کن وچ آواز پھدیاں ای اٹھ کے نماز ول تھر بیٹا چاہیدا اے۔ طہارت نون نماز دی وڈی
 شرط دسیا گیا اے۔ نماز نون مقررہ وقت تے پڑھدا وی ضروری شرط ہے۔

مآرب الخاشعین دی چوتھی فصل نماز دے اک اک لفظ دی حکمت ہارے عالمانہ تے فاضلانہ
 بحث دی فصل اے۔

آخرلی فصل وچ مولوی ہوری نماز دے لفظاں دے معنے یاد کرن دی ضرورت تے زور دیندے
 دین۔ کیوں جے معنیان تون بے نمازی دون اپنی التجا دا وی پتا نہیں لگ سکدا تے نہ
 ای اوہدی التجا وچ اثر پیدا ہو سکدا اے۔

ایس رسالے وچ چوکھیاں تھاوان تے عبارت مشکل اے۔ اپنی ایس مشکل کوئی دا احساس
 مولوی ہوران دون وی ہے سی۔ ایس لئی اویہ قاری دون اک مشورہ دیندے دین۔ اوس مشورے دی
 زبان وی کوئی اپنی سوکھسی نہیں۔ ملاحظہ فرماؤ

” اس میں بسبب نہایت اختصار التزام سلاست لغت عمل میں نہیں آیا
 تو کوئی شائق قلیل البضاعت کسی فائق جلیل الاستطاعت سے اس کے
 بعض افلاق لفظی یا معنوی کا استکشاف کرے تو مہات و جمالات کی

شرح و تفصیل سے محفوظ و کامیاب ہووے "۔ ۱۔

مشکل گوئی دے باوجود مولوی ہوران دا انداز بڑا ای موثر اے تے کدھرے کدھرے شرح نظم دا جھلکارا پیندا اے تے بیان وچ چاشمی پیدا ہو جادی اے۔ عبارت آرائی دا رنگ کئی تھان تے دکھالی دیندا اے۔ لا الہ الا اللہ بارے بحث کر رہے دین :

"اس نفسی و اثبات کے رفع و وضع، انتفاء و ابقا کی عبارت و اشارت و بشارت کی لذت کو اسی کا مذاق پاتا ہے۔ زہرے دولت کہ اس لذت کو بھولتا نہیں اور اگر چاہے کہ اس لذت ذوقیہ کو بیان میں لاوے تو امکان نہیں رکھتا، کیوں کہ اس کے بیان کی جولان کو کسی عبارت و اشارت کا میدان مکتفی نہیں"۔ ۲۔

ایہہ اسلوب تے عبارت آرائی جتنھے سانسوں انیسویں صدی دے ربع آخر دے ادبی رنگ ڈھنگ دا پتا دسدی اے اوتھے مولوی ہوران دے علم تے فضل دی وی دس پاندی اے۔ ایس انداز بیان تے ترکیبان تے محاورے وی اوس سمے دی یاد ہری کردے دین۔

.....

۱۔ - فلام رسول عالمگیری، مولوی، مآرب الخاشعین، ص ۳۰۲

۲۔ - ایضاً، ص ۷۲

احسن القصص

پہلی کتاب جو بیعت زینب سے شروع ہے کتابوں کا شمار آگے ہوا ہے

ایسے قصے ہیں کفاروں اور رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم کے مابین (۲۸۲۶ - ۲۸۲۷)

دوسری کتاب دینور (۲۸۲۵ - ۲۸۲۶) ، تیسری کتاب حبیب اللہ (۲۸۲۷ - ۲۸۲۸)

ستون پستاب

چوتھی کتاب ابرار (۲۸۲۹ - ۲۸۳۰) ، پانچویں کتاب شام (۲۸۳۱ - ۲۸۳۲)

ششمی کتاب عبدالقادر (۲۸۳۳ - ۲۸۳۴) ، ساتھی کتاب حواشی (۲۸۳۵ - ۲۸۳۶)

آٹھویں کتاب ابوہریرہ (۲۸۳۷ - ۲۸۳۸) ، نواں کتاب بخودار (۲۸۳۹ - ۲۸۴۰)

دسواں کتاب برائی (۲۸۴۱ - ۲۸۴۲) ، اسی کتاب میں کتب (۲۸۴۳ - ۲۸۴۴)

یہ تمام کتابیں () کے تحت آتی ہیں (۲۸۴۵ - ۲۸۴۶)

یہ سب کتابیں جو بیعت زینب سے شروع ہوئی ہیں ان کے نام رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم سے

صفحہ ۳۸۷ تا ۳۸۸

تعلق ہے۔ ان کے ناموں کے ساتھ ان کے ناموں کے ساتھ ان کے ناموں کے ساتھ

کتابوں کے ناموں کے ساتھ ان کے ناموں کے ساتھ ان کے ناموں کے ساتھ

کتابوں کے ناموں کے ساتھ ان کے ناموں کے ساتھ ان کے ناموں کے ساتھ

کتابوں کے ناموں کے ساتھ ان کے ناموں کے ساتھ ان کے ناموں کے ساتھ

کتابوں کے ناموں کے ساتھ ان کے ناموں کے ساتھ ان کے ناموں کے ساتھ

کتابوں کے ناموں کے ساتھ ان کے ناموں کے ساتھ ان کے ناموں کے ساتھ

تقابلیں جائزہ

ایسے بابوں کے مقابلے ہیں جن کے ناموں کے ساتھ ان کے ناموں کے ساتھ

(احسن القصص سے داستان امیر حمزہ کے حوالے سے)

ایسے بابوں کے مقابلے ہیں جن کے ناموں کے ساتھ ان کے ناموں کے ساتھ

کے ناموں کے ساتھ ان کے ناموں کے ساتھ ان کے ناموں کے ساتھ

احسن القصص =====

پنجابی زبان وچ یوسف زلیخا دے قصے تے کتاباں دا سٹڑ آیا ہویا اے

ایس قصے دے لکھاریاں وچوں مولوی غلام رسول عالمپوری (۱۸۳۹ء --- ۱۸۹۲ء)

مولوی محمد دلہیزر (۱۸۷۵ء --- ۱۹۳۵ء) ، مولوی محمد حبیب اللہ (۱۸۷۱ء - ۱۹۵۳ء)

مولوی محمد ازھر (پ ۱۸۷۲ء) ، سید فضل شاہ (۱۸۲۷ء --- ۱۸۹۰ء)

مولوی عبدالستار (۱۸۲۳ء -- ۱۹۱۳ء) ، نبی بخش حلوانی (۱۸۵۰ء -- ۱۹۳۵ء)

مولوی فیروز الدین فیروز (۱۸۶۳ء - ۱۹۰۷ء) ، حافظ برخوردار (پ ۱۹۲۰ء)

احمد یار موالی (۱۷۶۸ء -- ۱۸۳۸ء) ، میان محمد سعید گوچر (ز ۱۹۲۱ء)

رحیم اللہ () تے صدیق لالی (پ ۱۹۷۳ء) بوختے مشہور

دین - پر اوہ لطیف جوہر جینھنوں شاعری آکھیا جادا اے، مولوی غلام رسول عالمپوری توں

سوا ہور کدھرے بوخت گھٹ ملدا اے - مولوی ہوران دے کلام وچ فصاحت تے بلاغت دیاں چوکھیاں

خوبیاں نظر آوندیاں دین - ایہناں سامنے کسے وی شاعر دا نان دہین لیا جا سکدا اوہ

شاعری دے فن وچ کسے دے پچھے دہین چلدے، سگون اپنی طرز دی آپ دیندہ رکھی دین -

ایہناں دی رییس کھیاں کیتی اے پر کامیاب دہین ہوئے -

مولوی غلام رسول عالمپوری دی شخصیت پنجابی شاعری وچ مفرد تے بے مثال اے - یوسف

زلیخا دا قصے تے مولوی ہوران دا نان لازم تے ملزوم ہو گئے دین -

ایس باب وچ دو جے شاعران دا موازنہ ایہناں نال کرایا گیا اے -

ساریاں ای ایس قصے دا مڈھ روایت موجب اللہ تعالیٰ دی صفت ثنا توں بدھسا اے،

پر مولوی ہوران ایتھے اک جدت ایہہ دکھائی اے کہ ساڈھے تن شعراں وچ ایہہ دسیا اے

کہ اللہ تعالیٰ دی صفت ثنا کسج دی ہونسی چاہیدی اے - لکھندے دین :

" مزار اجسے تائیں قائم ہے پر گنبد وغیرہ نہیں - سادہ جیہتی ہی قبر ہے -

گنبد وغیرہ کدی وی نہیں سی - چار دیواری ہے سی جو گر گئی ہے - تقسیم

ملک توں پہلان ایہہ مزار کھجوران تے ٹاھلیاں دے گھنڈے درختان مال دور دور

تک گھریا ہویا سی - ہر اج اک وی درخت نہیں - سبھ وقت ہورڈ والیاں تے

دیلام کر دتے ہیں " - ۱-

تاریخ وفات

مولوی غلام رسول عالمگیری دی وفات دی تاریخ وج وی پیدائش دی تاریخ وانگون اختلاف ملدا

۱- کجھ تذکرہ نویس^۲ مولوی ہوران دی تاریخ وفات ۵ مارچ ۱۸۹۲ء دسدے ہیں - کجھ^۳

نے ۷ مارچ ۱۸۹۲ء لکھیا ہے - کجھ^۴ صرف وفات دلا سال ای بیان کر سکے ہیں - مولا بخش

کشتہ ہوران صرف ایسا لکھدا ای کافی مسجد لیا کہ :

" اجسے زندگی دیان پنتالی بہاران ویکھیاں سن کہ روح دا پنچھی جسم

دے پنچھرے نون توڑ کے اعلیٰ علیین نون اڑاری کر گیا " - ۵-

باقی حاشیہ : ۷ - عبدالغفور قریشی نے " پنجابی ادب دی تاریخ " اشاعت اول وج لکھیا ہے

کہ مولوی ہوری بابا شیخ طاہر دی درگاہ وج دفن کیتے گئے ہیں --- ایہہ گل درست

نہیں کیوں جے شیخ طاہر ہوران دی درگاہ مولوی ہوران دے قبرستان تون تن چار ایکڑ

دی وتھ تے ہے (جگتار سنگھ، خط بنام راقم، مورخہ ۲۶-۱۲-۱)

۱ - خط جگتار سنگھ، لیکچرار گورنمنٹ کالج ہوشیارپور، مورخہ ۲۶-۱۱-۱۹

۲ - محمد عالم کپورتھلوی، ڈونگھے وہنان دا شاعر، ص ۸

۳ - عرشی، ماہنامہ فیض الاسلام، مارچ ۱۹۵۲ء، ص ۵۱

۴ - محمد عالم کپورتھلوی مقدمہ احسن القصص، ص ۱ ، پیار سنگھ، احسن القصص، ص ۳

ڈاکٹر جیت سنگھ سیٹل، ماہنامہ پنجابی دنیا، جولائی ۱۹۷۵ء، ص ۱۳

(باقی حاشیہ دوسرے صفحے تے)

عشق بھدا اخلاص نہلایا رنگها رنگ شہودی

صدق صفا دی آب ہوائیں ہلایا وج خوشبودی

ہرگو ہوگ ارادت ازلی نور چلایا ہو گیا

محبت دی خمر طہورون نشہ چڑھایا ہو گیا

افضل اطہر اکمل اندر جہن وج سب وڈھائییاں

ہم تکلف والیاں ندیاں جس تھیں وھدییاں آئییاں

ازل، ازلی ابد ابادی حمد دوام دوامی

وج دربار وجوب غضا دی ایہہ سرسبز دماسی ۱۔

اتلح ستان مصرعیان ہارے شاعر آپوں دسدے نیں :

" این ہر سہ بیت ابتدائی مع صفت مصرع از بیت چہارم بطرز تنسیق الصفات

صفت مقدم است و کلمہ حمد موصوف آن موخر افتادہ " ۲۔

یعنی اتلیان ساریاں صفتان دا موصوف لفظ " حمد " اے جیہڑا کہ اخیر وج آیا اے -

گویا اللہ تعالیٰ دی حمد وج ایہہ صفتان ہونیاں چاہدییاں نیں :

الف - عشق آمیز، شستہ اخلاص تے توحید شہودی دے رنگ وج رنگی ہوئی -

ب - صدق تے صفا دی ہوا تے پانی فال رضا دی غضا وج پلی ہوئی ،

ج - ہتھے ہتھے وج ازلی ارادے دے دور فال رچی ہوئی ،

د - پاک شہزاد دی محبت دے شخے وج مست ،

۱ - غلام رسول عالمگیری، مولوی، احسن القصص، ص ۱

۲ - ایضاً، حاشیہ ص ۱

ہ - فضیلت، پاکیزگی، کمال تھے نوابیت دیاں ساریاں خوبیاں فال بھری ہوئی -

و - تکلف، تصنع تھے بناوٹ تھوں پاک ،

ز - مٹھ تون اخیر توڑی، ہمیشہ ہمیش لئی ہوویں ،

ح - اللہ تعالیٰ دی ہیہ دیازی دی بارگاہ وج سدا بہار وانگر -

انج مولوی غلام رسول عالمگیری ہوران حمد دی حمد کر چھڑی اے تے ایہہ گل سوائے

ایہدیاں تون ہور کسیے نون سجھی وی نہیں --- ایہہ چارے شعر اک ای فقرے دی حیثیت رکھدے

نہیں ، ایس لئی ساریاں نون اکے ویلے سامنے رکھن بنان مطلب سمجھ وج نہیں آسکدا -

مولوی محمد حبیب اللہ ہوران وی حمد تون پہلان اوہدی کجھ تمہید بھن دی کوشش

کیتی اے تے اوہدی نیدہہ قران مجید دی اک آیت " قل لوکان البحر مدار انکلت ربی لفضد البحر

قبل ان تضف کلمت ربی و لو جمعا مثلاً مدراً " تے رکھی اے - آکھدیے ہیں :

ہون سیاہی نہران نالے بحر سمندر سارے

تھان بن درخت زمین دے اے دل اوگن ہارے

بھی تختہ قرطاس خداوند ، چودان طہق بنائے

ہر حامد تمہید حمیدون نقش نگار لکھاویے

لکھدا رہے قیامت تاہن ہر حامد ہر جائین

دفتر حمد ثنائین والا ، کامل ہوویں ناہیں ^۲

۱ - قران مجید ، پ ۱۶ ، ع ۳ --- تون آکھ جے ہوویں سمندر سیاہی ، میرے رب دیاں گلاب لکھن

لئی ، تان تہڑ جائے سمندر پہلے ایس دے جو تہڑن گلاب میرے رب دیاں بھاویں لیاویے اسین

اوہدیے جیہا ہور سمندر مدد نون -

۲ - محمد حبیب اللہ ، مولوی ، قصص المحسنین ، لاہور ، ۱۹۱۱ء ، ص ۱

ایس تمہید وچ سانسوں صرف شام دا خدا تعالیٰ دی حد کرن تون پہلان اپنی
 حاجتی دا اظہار لہندا اے تے اخیر لے شعر تون تمہید دا سٹا آکھیا جا سکدا اے۔ مولوی
 غلام رسول ہوران دی تمہید یعنی حد دی حد اپنی وکھری ای شان رکھدی اے۔ مولوی
 ہوری وی اللہ تعالیٰ دی حد تے اپنے مقدر موجب طبع آزمائی کردیاں ہویان اپنی حاجتی تون
 نہایت بلیغ تے فصیح طریقے نال بیان کردے ہوں۔

عجز کمال خدا دی حمدون، ہر ذرہ اقراری

دم دم لکھ لکھ لون لون حمدون تھیں تہ شکرگزاری

جیہڑا لفظان دا تناسب، ترکیب دی دل آویزی تے سلاست تے لطافت مولوی غلام رسول ہوران کول اے
 اوہ مولوی حبیب اللہ ہوران کول ذرا دولے انداز وچ لہندیاں ہوں۔

مولوی غلام رسول عالمگیری نے واقعہ نگاری تون کمال تائیں اپڑا دتا اے۔ پنجابی شاعری وچ

ایہندا جواب نہوں لہندا۔ احسن القصص وچ ڈھیر سارے واقعے بیان کر کے اپنے ایس فن دا
 مظاہرہ کیتا ہوں۔

واقعہ نگاری ہورے تے بھاویں جزئیات نگاری، مولوی ہوری اجیہسا منظر بھندے دین گتہ گتے

گتے اہندا پچھوگڑ نظر آجاہدا اے تے گدی پیش منظر۔ گدھری پس منظر تے جزئیات دی

تے گدھری پیش منظر تے جزئیات دی ساندھ لہندی اے تے بعضے ویلے اختصار دے اجاز نال

کلام تون چار چن لگ جاندے ہوں۔ کجھ مثالان تون ایہہ دفعے سچے ثابت ہوں گے۔

پہلی مثال :

حضرت یوسف دا بھرا بنیامین جدوں پیدا ہویا۔ اوندی مان مر گئی تے اوندیوں پالن لئی

حضرت یعقوب نے اک گنیز خرید لی - مولوی غلام رسول لکھندے نہیں :

بنیامین دو برسان چھوٹا سی پوست دا بھائی

بنیامین ہو یا جان پیدا فوت گئی ہو مائی -

کس قدر عام فہم تے عام روتوں دے لفظان فال گل پوری کر گئے ہیں - دوجے مصرعے وچ بنیامین دی تکرار ذہن تے بھاری جیہسی لگدی اے - اختصار دا امجاز ویکھو کہ صرف اک شعر وچ ای دس گئے ہیں کہ بنیامین پوست دا بھائی سی، دو ورھے چھوٹا سی، سکا بھرا سی تے اوھندے چندیاں ای مائی فوت ہو گئی - دوجے شاعر ایس گل دون اک شعر وچ ادا نہیں کر سکے - دلہیزر ہووی لکھندے نہیں -

دوجے سال تولد ہو یا بنیامین سوھارا

دودھہ سالن دا آھا اس دن حضرت پوست پھارا

ہک مائی دے شکون ہوئے ایہہ دو سکے بھائی

بنیامین ہو یا جسد پیدا مائی لد سدھائی -

دوہے شعر لکھ کر گلان اوھو چارے دسیان میں تے کئی فیرو ضروری تے غیر مانوس لفظ ورت کے فصاحت دیان لوڑان تون پورا نہیں تھیں کہتا - " تولد " عربی لفظ بجائے خود ہڑا فصیح اے پر ایہھے اجنبی تے غریب جیہسا ہو گیا اے - شکون دا لفظ پنجابی دے " ڈھڈون " دے بالکل ہم وزن اے - جے ایہھے پنجابی دا ایہہ لفظ ورتیا جاھا تے شعر بوھتا فصیح ہو جاندھا - " لد سدھائی " وی جنگا نہیں تھیں ورتیا - پندر دوجے مصرعے دا پہلا اردھ اکا وادھو اے کہوں جے پہلے مصرعے دا مڈھ ایہو گل دس چکيا اے - اسج دلہیزر ہووی ایس واقعے دی

۱ - غلام رسول عالمپوری، مولوی، احسن القصص، ص ۱۶

۲ - محمد دلہیزر، مولوی، قصص المحسنین، لاہور، ۱۹۶۶ء، ص ۷۶

تحریر نون اوہ سپہن نہیں دے سکے جیہڑا کہ مولوی غلام رسول ہوران دتا اے -
 دوہان شاعران اکو بحر تے اکو آہنگ اپنایا اے - دوہان وچ روایت تے سلاست وی
 لہدی اے پر جیہڑی سادگی تے سدھسے سارے طریقے فال غلام رسول ہوران گل کہتی اے دلہیزر
 نہیں کر سکے - ادبی تے شاعرانہ انداز تے جمال دا ایہہ تقاضہ سی کہ شکون یا ڈھڈون
 جیہے لفظان دے واسطے تون بیان ای گل کہتی جادی - دلہیزر ہوران کول ایس انداز تے ایس
 جمال دا گھاٹا اے - اوہ اوندے سمہلے ہوئے شاعر نہیں جاندے جتے کہ مولوی غلام رسول ہوری
 یعقوب دے بنیامین دون پالن دا ایہہ انتظام کیتا کہ اک کنیز لے آندی جیہے بنیامین دون
 پال کے وڈا کیتا - مولوی غلام رسول لکھدے نیں :

کارن بنیامین پندر دے مل کنیز مگائی

۱- اسدے شیرون ہو پروردہ اس تے طاقت پائی

دلہیزر آکھدے نیں :

بنیامین پندر دے کارن ہسک ہاندی مل آندی

۲- شہر پلاوے گود کھلاوے ہر دم ٹہل کماندی

محمد حبیب اللہ دا شعر وی ویکھ لیجے :

دل مقوم نبی دا رھدا اس صدمے تھیں بہارا

۳- دائی توت پلائی حضرت کر دافائی کارا

پندر، کنیز تے پروردہ جیہے لفظ بھا وین فارسی دے نیں پر مولوی غلام رسول ہوران اجیہے

۱ - غلام رسول عالمپوری، مولوی، احسن القصص، ص ۱۶

۲ - محمد دلہیزر، مولوی، قصص المحسنین، ص ۷۷

۳ - محمد حبیب اللہ، مولوی، قصص المحسنین، ص ۷۱

تتاسب نال ورتسے دین تے نشت اجیہسی رکھی اے کہ فصاحت وچ روک دہیں ہن۔ کوئی لفظ غیر مادوس دہیں رہیا۔ دلہیزر ہوران " بادی " تے " آدی " وچ صنعت تجدیس لاحق ہن۔ کجے صوتی حسن پیدا کر دتا اے۔ ہر لہل کمانا غیر مادوس مرکب ہن گیا اے ایسے طرح " شہر پلاوے " ثقیل ترکیب بن گئی اے تے شعر دا حسن گھٹ گیا اے۔ اس دے مقابلے تے " اسدے شہرون ہسو پروردہ " وچ ہٹی جان تے شان اے۔ لفظان دی بندش اجیہسی سوہنی اے کہ فارسی لفظ وی غیر مادوس دہیں رہیے۔

محمد حبیب اللہ دا شعر تے اکا ای نام جیہا اے۔ پہلان ذکر کردے دین کہ بنیامین دی مائی فوت ہون نال خوشی ماتم وچ بدل گئی سی۔ گویا نہی دا دل بیوی فوت ہون سببوں مقوم رھندا سی۔ اوھندا علاج کرن لئی اوھندے اک دائی پلائی۔ گویا شعر ایہہ تاثر دیندا اے کہ دائی بنیامین دی پرورش لئی دہیں سی منگوائی سکون اپنے صدمے تون گھٹ کرن لئی منگوائی سی۔ ایہدے " کارن بنیامین پدر نے " یا " بنیامین پتر دے کارن " بوھتا مقناستے حال دے مطابق اے جیہڑا کہ مولوی غلام رسول نے دلہیزر ہوران کول اے۔ دلہیزر دے شعر وچ روانسی تے سلاست چوکھی اے۔

پھر ایہہ کہ مولوی محمد حبیب اللہ پہلے مصرعے وچ آکھدے دین کہ نہی دا دل مقوم رھندا سی۔ گویا کجھ عرصہ ایہہ صورت حال رھی ہر اگلے ای مصرعے وچ " دائی توت پلائی " آکھ کجے پہلی گل دی نفسی کر دے تون تے شعر دے سببوں تون گھٹادے دین۔ اندج ہی " توت " دا لفظ مادوس تے فصیح دہیں۔ " کارا " دا لفظ شعر تون بھکا یا رھیا اے۔ " زنائی " دے دمال " کارا " دا لفظ کجھ بھدا جیہا لندا اے۔

دوجی مثال :

یوسف دے بھرا بہانے فال اوھندا تون حضرت یعقوب کولوں جدگل ول لے گئے تے کھوے وچ

سٹ کے روئے ہوئے واپس آئے - پیسو نون آگھن لئے کہ یوسف نون پھیاڑ کھا گیا اے - ایہہ

گل اویہ یعقوب نون گیہوں دسدے نون - مولوی غلام رسول لکھدے دین : اے ، گل اویہ

اویہ کہندے اسین دوڑن لئے پیش ودھن دسون سارے

یوسف پاس اسباب بہایا ، کھانا کھا پھیاڑے

تا روندے اسین گھر نون آئے ہئی صحبت بھاری

بھاریں اسین سچے لکھ وارن تین دل دے اعتباری ^۱

دو شعران وچ اک بوہت لمی گل مکا رتی اے - اپنا کھینڈنا ، روڑ وچ اک دوجے تون اکادہ ودھن

دی کوشش کرنا ، یوسف نون سامان کول پھانا ، یوسف نون پھیاڑ دا کھانا ، روندیاں واپس آنا ،

مصیبت زابہانہ لانا ، اپنے آپ نون سچا آگھ کے پیو نون روڈنا --- سب لفظ سادہ ، عام رتوں

دے تے مادوس دین - کوئی لفظ وی بیگانہ تے سوتی نہیں اے - شعر بوہت فصیح تے بلیغ دین - ایہان

تے واقعیت دا جھولا پیدا اے - وقت تے حالات دے لحاظ فال اندج ہو جانا یقینی لگدا اے -

ایہان دیاں جزاں پوری کیفیت دا مختصر بڑے ای سوجھے انداز فال کھجیاں دین - اندج ایہہ

شعر مختصر نویسی دا اچا تے سوجھا نمونہ بن گئے دین -

ایہدے مقابلے تے دلہیز ہوران نون وی ویکھ لیٹھے :

یعنی عرض گیتی نوزندان سنن اے بسا پ ہمارے

یوسف نون چشم کول ولینے اسین اکادہ گئے سارے

پچھون تیس پھیاڑے کھارا جھونڈ دے مائل الاوان

ہر تینوں اعتبار دے آوی جے سو سچ سناوان ^۲

۱ - غلام رسول عالمجری ، مولوی ، احسن القصص ، ص ۲۳

۲ - محمد دلہیز ، مولوی ، قصص المحسنین ، ص ۱۷۸

دلہیزر ہوران پہلے مصرعے نون اک دم اکادہ چکيا اے تے چکياں ای ہیٹھان سٹ دتا اے -
 عرض کرن دا طریقہ عجیب اے - " سن اے ہاپ ہمارے " وج تحکم دا لہجہ اے ، گزارش یا عرض
 دا نہیں - ولہجے دا لفظ پنجابی ہون دے باوجود مانوس نہیں - پھر " اکادہ گئے سارے "
 بلیغ نہیں - کتھے گئے؟ کیوں گئے؟ کجھ پتا نہیں لگدا - ایہدے مقابلے تے مولوی غلام رسول دے
 لفظ ویکھنئے " دوڑن لگے پیش ودھن نون سارے "، کڈھا صاف ستھرا تے بلیغ فقرہ اے - اکادہ
 جانا تے محاورے وج سر جان نون آکھدے نیں - دلہیزر ہوری سارے بھراوان ولوں گل کر رہے
 نیں تے " اسین " دا لفظ روت رہے نیں - گویا سارے پتر یعقوب نون گل سنا رہے نیں ----
 اسین اکادہ گئے سارے ---- ہر اگلے ای شعر نون جاہدا اے کہ اک ہندہ گل سنا رہیا اے -
 جھونڈتہ مول الاوان " تے " جے سو سج سناوان "، کلا ہندہ ای آکھ سکدا اے -
 ایہہ گل متی کہ اک ہندہ ساریاں ولوں گل کردا کردا " اسین " ورتے گا - جیویں غلام رسول
 ہوران وی لکھیا اے کہ " اسین دوڑن لگے " - ظاہر اے کہ گل اک ہندہ سناہدا اے تے ساریاں
 ولوں سناہدا اے - سارے ہندے اک دم گل شروع کر کے رولا ہا کے بد تہزیبی دا مظاہرہ نہیں کردے
 ہر " اسین " آکھدیاں آکھدیاں ، الاوان تے سناوان صیغہ واحد منکلم ول بہت آؤنا درست نہیں -
 شعر وج تے ایہہ اجیہا عیب اے جیہڑا واقعے نون حالت دے مطابق نہیں رہن دیکھدا تے بلاغت
 نون وی متاثر کردا اے -

ایہو واقعہ ذرا اک دوجے شاعر مولوی فیروز الدین فیروز دی زبانی وی سن لیئسے :

آپس اندر کھیڈن لگے اسین جو سارے بھائی

دوڑن لگے زور و زہی سچی گل ایہہ سائی

اک دوجے تھیں کھیڑا دھندا دوڑن دے وج اگے

آپس وج اسین سب بھائی اوتھے ویکھن لگے

یوسف دون اسباب اپنے دے کول اسان بٹھلایا
 تے ہو گئے کجھ دواڑے اس تھیں یوسف نظر نہ آیا
 پچھوں اک بگھیاڑ جنگل تھیں پہوتا آن اتھائیں
 پاڑ کھادا اس یوسف تائیں شک اس اندر ناہیں !

فیروز الدین فیروز ہوران واقعے دون حالات دے مطابق ضرور لکھیا اے ہر اک نگی جہسی
 گل دون بھرے چار شعران وچ ادا کردیاں ویکھ کے سادوں مولوی غلام رسول عالمگیری ہوران دون اختصار
 دوہسی دی چوکھسی داد دیکھی ہوے گی - زہر تے زہری صنعت تجنیس زاید و ناقص تے صوتی
 خوبصورتی تے پیدا کیتی اے ہر ایہہ جملہ ایہھے بالکل دہیں پھیرا - زہر و زہری دا مطلب روز مرہ
 مطابق مجبوری نال یا دھکے نال ہندا اے ہر فیروز الدین ہوران طاقت دا مظاہرہ کرن والے معنیان
 وچ ہوتا اے - جیہوں کہ اگلے شعر توں ظاہر ہندا اے لفظان تے معنیان وچ کوئی مطابقت دہیں
 نظر آندی - جے اصلی معنی سمجھے جاوے تے پھر اگلا ہورا شعر موجودہ کیفیت دے بالکل خلاف
 ادج ہو جادا اے کہ اک پاسے تے اوھداں دون دوڑن دی مجبوری اے تے دوجے پاسے اک دوجے
 توں ودھ کے سبقت لے جان دی کوشش - نتیجے صرھے وچ " دوڑن دے وچ اگے " اکا وادھو
 جملہ اے - ایہدے بنان ای مطلب ہورا ہو جاندا اے -

تیجی مثال :

تیجی خواب وچ یوسف نے زلیخا دون بطور عزیز مصر دے اپنا تعارف کرایا سی زلیخا
 نے حیلے بہانے اپنے پیسے کولوں اپنے ویاہ بارے عزیز مصر دون چٹھی لکھوائی - جیہنوں اوھنے
 قبول کر لیا - زلیخا دون خوشیاں چڑھ گئیاں - اوھدی ایس حالت دون مولوی غلام رسول ادج

بیان کردے ہیں :

کہو مبارک ڈولی پاؤ اکھین تیر نہ چھانوں
جو آج میرے دل وچ خوشیاں تھیں تہ راز پچھانوں
میں بیزار تسان وچ آھی آس سجن دی دھسری
آج دربار چلی میں اسدے دلون جدھی میں ہودی
تے میں جنہاں مرادان کارن رو رو عصر گزاری
مدت روہدیاں ملیاں ناھا، آج ملنے دی واری ^۱

سہیلیاں نال ایہہ ساری گل بات زلیخا دی خوشی دے جزییاں دا شیشہ اے * تھیں نہ
راز پچھانوں * وچ بوہت اچھائی اے تے بلافت وی - ساریاں سہیلیاں دون زلیخا دی پہلی حالت
دا علم سی تے اوس ویلے وی اوہدے راز جاہدیاں سن - زلیخا دی خوشی دا سبب سمجھدیاں
سن، پر جنی خوشی زلیخا دے دل نون سی اوہدا اندازہ کوئی نہیں سی کر سکدی - * دلون
جدھی میں ہودی * آکھ کے اپنی انتہائی محبت تے بیمار دے جزیے دا اظہار کرنا ویلے دی وڈ
سی - ایہہ سارے شعر جتھے فصیح دین، اوہدے تون وڈہ بلوغ تھیں -

مولوی محمد ازہر ہوری زلیخا دے جزیات اپنی ای زبانی دسدے تھیں :

سن زلیخا نون دل اندر بے حد راحت ہوئی
دیک نامی سن شاة صر دی غم تہ رہ گیا کوئی
دل وچ تانگہ پیارے والی کھپڑا ویلا ہوئی
جس دن شاة عزیز صر دا میدون نظری ہوئی ^۲

۱ - غلام رسول عالمپوری، مولوی، احسن القصص، ص ۱۳۰، ۱۳۱
۲ - محمد ازہر مولوی، مکمل قصص المحسنین، لاہور، ۱۹۰۹ء، ص ۳۳۳

جے ہنتالی " بہاران " ہوں اپنی کہوج کیتی ہوئی تاریخ پیدائش سامنے رکھتے تھے پھر
مولوی ہوران دا سال وفات ۱۸۹۲ء ہدا اے جہڑا کہ درست نہیں - ایہہ گل اگلی بحث توں
آپے ای ثابت ہو جاوے گی -

محمد عزیز الدین ہوران وفات دا سال ۱۲۹۳ ھ لکھیا اے جہڑا کہ ۱۸۷۶ء ہدا اے ^۱-
ایہہاں دے ای لکھے ہوئے پیدائش دے سال ۱۸۳۲ء موجب مولوی ہوران دی گل عصر
۳۴ سال ہدی اے تے ساڈی تحقیق کیتی گئی تاریخ پیدائش مطابق گل عصر صوف ۲۷ سال رہ
جادی اے - اسج ایہہ سال وفات وی حقیقت دے خلاف اے - " اردو دائرہ معارف اسلامیہ " ^۲-
وج مولوی ہوران دا سال وفات ۱۹۰۳ء درج اے جہڑا کہ اکا ای غلط اے ^۳-
باقی سارے تذکرہ نویس متفق دین کہ مولوی ہوران دا سال وفات ۱۸۹۲ء اے - اختلاف صرف
تاریخ دے تعین وج اے - کجھ ۵ مارچ تے کجھ ۷ مارچ آکھدے دین - عرشی ہوران لکھیا اے
کہ مولوی ہوران دی وفات دی تاریخ " ۵ مارچ ۱۸۹۲ء سی تے چاشت دا وقت سی " ^۴-
ایہدی تصدیق محمد عالم کپورتھلوی ہوران کیتی اے - لکھدے دین :

باقی حاشیہ : ۴ - عبدالغفور قریشی، پنجابی ادب دی کہانی، ص ۳۹۵،

محمد عزیز الدین قانونگوی، سوانح عصری مولوی غلام رسول، ص ۱۰

۵ - مولا بخش گشتہ، پنجابی شاعران دا تذکرہ، ص ۲۳۰

۶ - عبدالقدوس ہاشمی، تقویم تاریخی، ص ۳۲۳

۲ - اردو دائرہ معارف اسلامیہ، ج ۵، ص ۶۷۶

۳ - سوٹ : اردو دائرہ معارف اسلامیہ دے مرتب کرن والیان نوں جہڑا پہلیکھا لگا اے، اوہدا

ذکر تاریخ پیدائش دے سرفاویں ہیٹھ کھل کے کیتا گیا اے -

۴ - عرشی، پنجابی دا شاعر اعظم (در ماہنامہ فیض الاسلام، راولپنڈی، مارچ ۱۹۵۳ء، ص ۵۱)

محمد ازہر ہوران دسیا اے جے زلیخا سارے فم مکان دی وجہ شہادہ مصر دی * نیک نامی،

دی خبر سی - گوہا جے ایہہ خبر تہ سدی تے زلیخا دے فم ختم تہ ہدے - ایہہ بیان زلیخا
دی اوس کیفیت دی نفسی کردا اے - اول تے اولہ ویلا ہٹی ای ہے تاہی نال اڑیکدی سی کہ جدوں
اوندہا محبوب اوندوں اک جھلکارا دیوے - زلیخا دی خوشی دا موجب تے ایہہ سی کہ عزیز مصر
تے اوندے نال ویادہ دی درخواست من لئی سی -

مولوی غلام رسول عالمگیری تے مولوی محمد ازہر ہوران وجہ ایتھسے اک نمایان فرق نظر آندا

اے - اول الذکر تے زلیخا دے جزیات نون اوندی اپنی زبانی بیان کر کے اوندے وجہ شدت پیدا
کیتی اے تے ثانی الذکر ہوران اپنی زبانی وضاحت کرن دی کوشش کیتی اے - ایس لئی غلام رسول
ہوری چونکھی داد دے لائق نیں -

حافظ برخوردار ہوران تے وی ایس کیفیت دا ذکر صرف اک شعر وجہ کیتا اے :

گر سامان تباری ہوئی منزل منزل آیا

شوق زلیخا غالب آھا ایہہ دن سان لنگھایا -

بہت ای سادہ لفظان وجہ تے نہایت ای مختصر طریقے نال زلیخا دے پورے جزیات دی عکاسی

کر دتی اے ، " ایہہ دن سان لنگھایا " وجہ شعری لطافت تے فرور گھٹ اے پر ایہہ جملہ جزیات
دی اک بہت سونھنی تصویر کھچدا اے - ، شوق زلیخا غالب آھا " جتا مختصر اے اوندہا ای
مکمل تے جامع اے -

مولوی غلام رسول ہوران طرح رحیم اللہ ہوران تے وی زلیخا دے جزیات اوندی اپنی زبانی

اندج بیان کیتے نیں :

۱ - برخوردار، حافظ، قصہ یوسف زلیخا (قدیم الطبع) ، لاہور، ص ۱۳

۱ - رحیم اللہ، رحیم اللہ، لاہور، ص ۲۶۵

سال خوشی میں ڈولسی پاؤ ہوگ مبارک ہادی

وج خوشی دے رونا مددا دل میرے وج شادی

جیہنجان وج مرادان دے میں بوہتی کیتی زاری

اج دربار سجن دے چلتی کر کر شکر گزاری

دکھان دے دن گزر سدھائے آفتاب عیش بہاران

دل میرے وج آس وصل دی بھاون گل گلزاران -

اندج لگدا اے کہ رحیم اللہ ہوران مولوی غلام رسول ہوران دی طرز ای اپنان دی کوشش

کیتی اے ہر اوس وقار نون قائم نہیں رکھ سکے جیہڑا مولوی ہوران کول اے " آفتاب عیش بہاران "

تے " آس وصل دی " ہست جیہے الفاظ دین -

مولوی غلام رسول دے کلام دا ایہہ وقت اے کہ ہر واقعہ وج فصاحت دے نال نال بلاغت

دا پکھ وی چوکھدا نمایان ہندا اے - ایس واقعے وج وی موسوت دوجے شاعران تون ودھ دین -

اویہ موضوع تے خیال دی ہم آہنگی نون چنگی طرح پہچاندے دین - احساس دی دنیا اوہنان کول

آباد اے - اجیہے احساس وج فکر دی روشنی تے اوہنان نون وڈا شاعر بنا دتا اے تے اوہنان

دے جمالیاتی احساس تے اوہنان نون اپنی طرز دا شاعر بنا دتا اے - تے جتا شعر نال بھرنا

ہویا احساس اوہنان کول لہندا اے اویہ کجھ کجھ محمد ازہر تے رحیم اللہ ہوران کول وی نظر

آوند اے -

حافظ برخوردار تے محمد ازہر ہوران زلیخا دے جزیات نون صرف بیانیا ای اے جسدون کہ

مولوی غلام رسول تے رحیم اللہ ہوران زلیخا دی زبانی اوندے جزیات دا اظہار کیتا اے - جزیات

دے بیان تے اظہار وج ڈھیر ساری وقت اے - ساریاں شاعران اوس کیفیت نون اپنے اپنے رنگ وج

اپنے اتنے وارد کیتا اے ہر غلام رسول ہوران تنقیدی لحاظ نال اک اچا نمونہ پیش کیتا اے -
 کالڈ وڈ اپنی کتاب *The Principles of Art* وچ وضاحت کردا اے کہ شعر وچ جذبے
 دا اظہار ہندا اے کہ جذبے دا بیان -

مولوی غلام رسول ہوران اک نکتہ سنچ شاعر طرح زلیخا دے جذبے اتے اوس جذبے دا
 صرف لیبل ای نہیں لگایا سکوں اپنیان ساریان دلالتان سمیت اوہدا ابلاغ وی کیتا اے تے اظہار
 وی - اوہناں اوس کیفیت دا پورا اظہار کیتا اے جیہدے تے زلیخا دے اوس ولے دی واردات دا
 گمان ہو سکدا سی - شاعر دی ایہہ زہنی استعداد تے اوہدا شعر اوہدوں حافظ برخوردار
 تے محمد ازہر ہوران تون وکھ کر دیندا اے -

رحیم اللہ ہوران وی جزیات دا بلا واسطہ اظہار کون دی کوشش تے کیتی اے ہر اڑان وچ
 اوس اچھائی تے تخیل دی اوس ڈونگھائی تے نہیں اپڑ سکے جتھے غلام رسول وکھالی دیندے دین۔
 کلام نون اوتہ سجاوٹ نہیں دے سکے جیہڑی غلام رسول ہوران دتی اے - البتہ ایہہ حافظ برخوردار
 تے محمد ازہر ہوران تون ضرور اگے لنگھ گئے دین - کیونکہ ایہہ دوہیں شاعر محبت دے جذبے دی
 عمومی صورت نون صرف بیان کون تے ای اکتفا کردے دین -

چوتھی مثال :

ویاہ والے دن عزیز مصر نون ویکھن لئی زلیخا بوہت بیتاب اے - دافی تدبیر کردی اے
 تے عزیز مصر دے خیمے وچ چھری نال چھیک کر کے اشارے نال مصر دا عزیز وکھاندی اے - چھیک
 وچون عزیز نون ویکھ کے زلیخا دا رد عمل چوکھا شدید ہو سکدا سی کیوں جسے ایہہ خوابان
 والا عزیز نہیں سی ---- شاعر کیہہ آکھدے دین :

قلام رسول عالمپوری :

دھیری چشم زلیخا سندی جان اسدی ول وگی

دھر وکھی پرنگی

صورت اس دی نیرزہ ہو کے زھر مکھی بھر لگی

دلہنیزر :

جدون زلیخا موری وچون نظر مبارک پائی

۱- اگون ساھوان پیا مواتا لون لون پکڑ جلائی

محمد ازھسر :

سنن زلیخا جلدی آئی جھات سجن ول پائی

۲- اگون اس دنون ہور طرح دی صورت نظری آئی

حافظ برخوردار :

۳- اونھون نظر زلیخا کیتی لون لون آتش دھامسی

رحیم اللہ :

جدون زلیخا اکھ اٹھا کے ویکھ لیا اس تائیں

۵- پیا البتہ روزخ وچون، روئی ماریاں آھیں

۱ - قلام رسول عالمپوری، مولوی، احسن القصص، ص ۱۷۲

۲ - محمد دلہنیزر، مولوی، قصص المحسنین، ص ۳۰۳

۳ - محمد ازھسر، مولوی، مکمل قصص المحسنین، ص ۳۳۷

۴ - برخوردار، حافظ، قصہ یوسف زلیخا، ص ۱۳

۵ - رحیم اللہ، قصص المحسنین، ص ۲۶۸

حقی تے سچی گل اہیہ وی کہ ولوی غلام رسول ہوران دا " دھیری چشم " فال ویکھس دے
 تصور وچ جیہٹی مشاہدے دی ڈونگھیاٹی دسدی اے اوہ دوجیاں کول بوہت گھٹ جاہدی اے -
 عزیز صر دی شکل نون شماراں " دینے "، مواسے، المہے، تے آتش فال تشبیہ دتی اے ہر
 جیہٹی فصاحت تے بلافت دلہیز ہوران دے " اگون ساہوان ہیا مواسا " وچ اے اوہ دوجیاں تشبیہاں
 وچ گھٹ اے - ازہر ہوران دا شعر تے اکا ای ہولا اے " سجن " دا لفظ بلافت دے خلات اے کہی
 جے ویلے تے فیملہ نہیں سی کہتا کہ اوہ عزیز واقعی خواہاں وچ ملن والا سجن اے یا کوئی ہور اے -
 ایہو شک زلیخا کڈھدا چاہندی سی - دوجا صرع ایس ڈالون وی بوہتا نتانا تے عام جیہیا
 اے تے اوہدے وچ کوئی شعری خوبی نظر نہیں آوہندی - البتہ " ہور طرح دی صورت فطری آئی "،
 وچ چوکھی ہر تکلفی تے ڈھیر ساری سادگی دسدی اے -

منظر کشی :

گسے منظر دی تصویر کھچن وچ وی مولوی غلام رسول عالمگیری ہوران نون کافی مہارت
 حاصل اے - گویا قاری پڑھن ویلے محسوس کردا اے کہ اوہ اوس منظر نون اکھیں ویکھ رہیا اے -
 یوسف تے اک اجیہا کمرہ بنوایا سی جیہدے وچ اپنے فال بھراوان دے سلوک دی کہانی نون تصویر
 شکل وچ ظاہر کیٹا سی - غلام رسول ہوری کمرے دی تصویر شعراں وچ اجیہی اتار دے دین کہ
 اوس کمرے دا پورا منظر اکھان اگے گھسن لگ پیندا اے - ذرا ویکھ لیٹے :

اک سو دھری کونڈھا یوسف سی اگے بنوایا

تہہ گز لہا تہہ گز چوڑا زینت انت تہہ آہیا

جیوں جیوں بہایاں جنگل اندر اس تے ظلم کمایا

سارا حالا ظاہر ظاہر اسوچ نقش کرایا

۱ - غلام رسول عالمگیری، مولوی، ایس ایس سی ۲۰۲

ہتھ وچ چھری شمعون پچھائی یوسف نسا جاندا

جیون بہودا رحمت گھر کے دامن ہیٹھ لیاندا

تے جیون بوتل آب روئیسے دھرتی توڑ وگائی

تے جیون خورش لیائے گھر تھیں کھول سگان دون ہائی

تے جیون کھچ جنگل وچ لقسون مودہہ چہڑان لایان

جو جو بھایان ظلم کھائے شکلاں نقش کرایان —

ایس تصویر کشی فال فہ صرف اوس خاص کمرے دا منظر اکھان وکھدیان دین سکون جالی ورسے

پہلان کنعان دے جنگل وچ ہون والا واقعہ مصر وچ وکھالی دین لگ پھدا اے۔ شاعر نے پورا

پس منظر نظر وچ رکھ کے ایہہ تصویر کھچی اے۔

میان محد سعید گوجر ہوری وی اوس منقش کمرے دا منظر پیش کردے دین :

سسی اوہ خانا سخت ڈراوٹا یوسف نے بنوایا

عالیشان سدہی اچا، اک محل پوایا

قبیہ گز لہا، اتنا چوڑا، ذکر حسین لایا

کبہہ مین دسان اس دے اندر جو جو نقش کرایا

جیون کر اپنے نال بھراوان جنگل کیتا کارا

عین بعین عمل دا نامہ نقش کرایا سارا

سوہنے مکہ خیرانی اپر، جیون طماچے مارے

چم چم رونددا یوسف دسے بھج بھج ہدا اگے

شریت بوتل خورش گھر اندی جیوں کر چوڑ گرائی

ماسہ فرقہ آون دتاء چا تمہور لکھائی -

مولوی غلام رسول ہوران دے " یوسف نسا جاند ا " دے مقابلے تے " بھج بھج ہدا اگے "

آندا گیا اے - دوہان شاعران دے ایہدان جملیان سوہنی تمہور کھچی اے - ایہہ پڑھ

کے کپہٹی اکھ یوسف ہوران دون نسا جاند ا ویکھدی ہووے گی جیہڑا درد " مودہہ چپڑان

لاہان " وچ اے اوہسو ای " جیوں طماچے مارے " وچ لہدا اے - گھرون لیادی ہوئی یوسف

دی روئی ضائع کر دتی گئی - غلام رسول آکھدے دین : کھول سگان دون پائی " ، مینیں ہوئی لکھدے

دین : " جیوں کر چوڑ گرائی " اول الذکر دی گل نون تصویری شکل وچ پیش کیتا جا سکدا اے

تے موخرالذکر دی گل نون دہین کیتا جا سکدا - غلام رسول ہوران دے دوجے تے اخیرلے حصیان

وچ مفہوم دا تکرار شعر وچ جھول پیدا کر رہیا اے ایسے طرح پہلے حصے وچ " تہہ " دی

تکرار ہے سوادی اے - ایہہ جھول میان محمد سعید ہوران کول دہین - مڈھ میان ہوران دا چوکھا

واضح اے - " ڈراؤنسا " دا لفظ بوہت بلوغ اے - کرے دی پوری کیفیت دا شیشہ اے - غلام رسول

ہوران کول اک دوجی خوبی میان ہوران نالوں ودھ اے کہ منظر نگاری دے نال نال وکھو وکھ بھراوان

کردار نگاری وی کیتی گئی اے -

فضل شاہ ہوران اوس کرے دے منظر دون اندج بیان کیتا اے :

ایدھر شاہ نے اک محل شاہی کر طلا جلا صفا بھائی

جیوں ظلم کیتے بھائییاں یوسف تے ابتدا تھین تا انتہا بھائی

طرح طرح دے جو ستم لکھے خانے خانے اندر جا بجا بھائی

کوئی مار جھنگا کہے کوان جھنگا ایہہ مسافر ہے جھٹ کا بھائی

وال پٹ جیہے پٹ سٹ کوئی سٹ پٹ تے مار کڑا بھائی
 سو دے پٹے پٹے، پٹے باز کوئی مثل باز آ، باز تہ آ بھائی
 کبہہ کبہہ لکھان دیوار دی وار جو جو لکھیا سی جو جفا بھائی
 لکھی ہر دیوار ابہہ وار، وار و وار، وار تلوار چلا بھائی !

ابہو لفظان دی کھیڈ تے اوہو گورکھ دھدا، قاری صرف لفظان وچ ای الجھ کے رہ جاندا اے۔
 منظر دی صحیح تصویر نہیں کھچی گئی۔ صرف جھنگے وجدے تے وال پٹیدے نظر آوندے ہیں۔
 صرف مرصع کاری دسدی اے جیہدے نال کلام دی سادگی بوہت متاثر ہوئی اے۔ صنعتان لای صنعتان
 نظر آوندیاں نین۔ اٹھان مرصعیاں وچ نو لفظی صنعتان اک سوسی اکھ وی ویکھ سکی
 اے۔ کئی صنعتان دو دو، تن تن سگون چار چار واری وی آ گئیاں نین۔ جیہن طلا، جلا تے
 پٹ سٹ نال تجدیس لاحق۔ ابتدا تے انتہا نال صنعت تضار۔۔۔ جا بجا، جو۔ جو نال
 صنعت زاید و ناقص۔۔۔ طرح طرح، خانے خانے، کبہہ کبہہ تے جو جو نال صنعت مکرر۔۔۔
 وار، وار و وار نال صنعت تکرار وار تے تلوار نال صنعت مزید۔۔۔ جھنگا، جھنگا نال صنعت تجدیس
 تام مسائل۔۔۔ جھنگا، جھنگا تے دیوار، دی وار نال صنعت تجدیس مرکب مرفوق۔۔۔ پٹ، پٹ تے
 پٹے پٹے، باز آ، باز آ نال تجدیس تام مستوفی۔۔۔

اس تون اڈ اخیر لے مرصع وچ وار دی تکرار نال صوتی آہنگ تے توجہ پیدا ہدا اے۔
 فصاحت تے بلاغت نال دی ابتہسے کوئی شے نظر نہیں آوندی۔ تے غلام رسول ہوران نال کوئی
 مقابلہ نہیں۔ ہان ابہہ مندا بوجے گا کہ شاہ ہوری لفظان دی کاری گری ول مدون ہو کے لکھے
 ہونے دیں تے اوہدے اویہ بادشاہ دیں۔ پنجابی شاعر وچ ابہو ای اجیہے کلے کھڈکار دیں۔

اوهنداں دوں زبان تے بیان تے صبر اے - اوہ جیہڑے لفظ دوں جتھے رتدا چاہن، ورت لہندے
 دین - تے اوہ لفظ اوتھے نگینے وانگر جڑ جاںدا اے تے تارے دی سمجھ وچ دیر نال آ کے چوکھا
 سواد دیندا اے -

جزیات نگاری :

جزیات نگاری شاعری دی روح رواں اے - مادی شیوان تے محسوس ہون والیاں چیزان دی
 تصویر کھچنا ایسی اوکھی دہین جتی غیر مادی تے غیر محسوسات دا نقشہ کھچنا - رنج تے فم،
 جوش تے محبت، غصہ تے بے قراری، سرت تے خوشی، جیہیاں شیوان دوں اکھ محسوس دہین کر سکی
 سگون ایہناں دا اثر دل تے ہندا اے، پر ایہہ اثر سبھ تے اکو جیبا دہین ہندا - ایس لئی
 ایہناں دی سگون تصویر کھچنا اوکھا کم اے - یوست زلیخا دے قصے دے لکھاریاں کئی تھاون
 تے اجیہی تصویر کھچن دی کوشش کیتی اے - کدھرے یعقوب دے جزیات یوست دی جدائی پاروں،
 کدھرے یوست دی بہن دے جزیات، کدھرے یوست دے جزیات باپ دی جدائی سببوں - تے کدھرے
 مان دی قبر تے یوست دے جزیات، مان دوں پکاردا تے اپنے دکھان دی حالت دسنا - ایتھے
 گدجاوش موجب آخری گل دا تقابلی جائزہ لیا جاوے گا - یوست دے بھرا اوهنداں دوں پیسو کولوں
 دھوکھے نال جنگل لے گئے - ماریا کٹیا تے اخیر اک اہھے کھوہ وچ سٹ کے واپس مڑ آئے -
 اگلے دن پھر آ کے اوهنداں دوں کرواناں ہتھ وچ گئے تے نال ای کرواناں دوں صحت کیتی کہ ایہہ
 چور اے - ایہنوں ہتھ کٹیاں تے بیڑیاں پا کے رکھدا، کدھرے دس دے جاوے - کروان لے جا
 رہے سن کہ راہ وچ اوهنداں دی مان دی قبر آئی - یوست ڈاچی تون اتھے تے مان دی قبر نال
 چہیڑ گئے تے حال پکار کیتی - اپنی غمان بھری کہانی سنائی - ایہہ کہانی مولوی غلام رسول ہوران
 دی زبانی سنھے :

اے مادر فرزند تیرا مین جو نازان وچ پلدا

پردیسیان دے بندہ دواڑے ظلموں بدھا چلیا

اے مادر میں تیریا جانددا میریاں تند مہاراں

فاقہ دھرے قدم ول دکھیں بھری فغان دیاں باراں

ویکھ مائی میں سنگل گل وچ ہتھ پیاں ہتھ کڑیاں

بھد سٹایا پکڑ شتر تے گھت پیراں وچ ہڈیاں

نال فریب پدر تھیں مینوں جنگل ویر لیاں

ویر کماں دھد پو چائے قہر غناب سر چائے

ماریا مینوں ویریاں وانگوں تے دتیاں ایڑیاں

کھچ جنگل وچ کڈیاں ادر پکڑ چھیڑاں لایاں

محمد حبیب اللہ ہوری وی ایس موقع تے بوست دے جزیات دا اظہار اندج کردے نیں :

۱۔ اے میں میری ویکھ پتر جس درد بلائیں چائیاں

گود تیری وچ پلایا ہویا کردا پھرے دھائیاں

مائی ویکھ بھراواں کیوں بیو تھیں جدا کرایا

باہر لیا کے کھانا پانسی، اگے سگان سٹایا

ہوا مٹی، لت دوہتھڑ، مینوں مار چھیڑاں

خون آلودہ مٹی رولن، بھسی کردے ارکھیڑاں

ویکھ سلاسل قیدیاں وانگوں، پھر مینوں جکڑایا

۲۔ ہتھ ہتھوڑیاں، پیریں بیڑیاں، اوپر شتر بٹھایا

نوبی

۱ - غلام رسول عالمپوری، احسن القصص، ص ۲۲

۲ - محمد حبیب اللہ، مولوی، قصص المحسنین، ص ۲۵۵

" آپ دے مزار تے وی ایہہ الفاظ درج سن : ۵ مارچ ۱۸۹۲ء بوقت چاشت رحلت یافتہ "۔

محمد عالم کھورتھلوی اپنے اس دعوے دے باوجود کہ اوہدانا اس تحریر دا کتبہ خود عالم پور جا کسے مولوی ہوران دی قبر توں پڑھیا اے ^۲، قطعی فیصلہ دین دی پوزیشن وچ نہیں - اوہ ۱۹۶۳ء وچ مزار دے کتبے دی تحریر پڑھ لین دے باوجود پنجابی ادبی اکادمی ولسوں احسن القصص دے ۱۹۶۶ء وچ چھپن والے دوجے ایڈیشن وچ " احوال و آثار مولوی غلام رسول عالمپوری " دے سرفاویں ہیٹھ تاریخ وفات ۷ مارچ ۱۸۹۲ء لکھ جاندے نیں - ^۳

احوال و آثار لکھدیاں ہریان محمد عالم کھورتھلوی ہوران راوی عبدالعزیز دا ذکر کیتا اے جیہڑے کہ مولوی ہوران دے داماد سن - ادج جاہدا اے کہ محمد عالم کھورتھلوی ہوران عبدالعزیز دی روایت توں مزار دے کتبے دی تحریر نالوں بوھتی اچیج دتی اے - جس سببوں مولوی ہوران دی تاریخ وفات ۵ مارچ ۱۸۹۲ء دی تھان ۷ مارچ ۱۸۹۲ء لکھ دتی اے - پر جدوں اس توں مگروں " ڈونگھے وھانا دا شاعر " چھپی اوہدے وچ کتبے دی تحریر توں اہمیت دے کے لکھ دتا :

" مولوی صاحب دی تاریخ وفات ہارے کسے توں کوئی اختلاف نہیں -

سارے راوی اکو گل کر دے نیں - آپ ۵ مارچ ۱۸۹۲ء توں فوت

ہونے "۔ ^۴

پچھلی بحث توں ظاہر ہندا اے کہ سارے راوی اکو گل نہیں کردے تے خود محمد عالم کھورتھلوی وی کسے حتمی سٹے تے نہیں اپڑے - البتہ اوہ باقی لکھاریاں نالوں حقیقت دے بیٹھے اپڑے نیں اوہانا دے دسے گئے سال پیدائش تے سال وفات بالکل درست نیں -

۱ - محمد عالم کھورتھلوی، ڈونگھے وھانا دا شاعر، ص ۸

۲ - ایف۔۔۔۔۔ ص ۲۳

۳ - محمد عالم کھورتھلوی، مقدمہ احسن القصص، دوجا ایڈیشن، ص ۱

۴ - محمد عالم کھورتھلوی، ڈونگھے وھانا دا شاعر، ص ۸

دوہان شاعران اپنی اپنی طاقت مطابق جزیات نگاری کیتی اے تے دوہان دون پڑھ کے قاری تے رقت طاری ہندی اے پر مولوی غلام رسول دے الفاظ مفہوم نون ادا کرن لئی چوکھے مناسب دین -

جیہڑا درد تے سوز " اے مادر میں تریا جادا " ، " ویکھ مائی میں سنگل گل وچ " ، تے " گھج جنگل وچ کڈیاں اندر پکڑ چھڑان لائیاں " وچ اے اوہ محمد حبیب اللہ کول بوہت تھوڑا اے - جے غلام رسول دے شعر وچ " ہڑیاں " دا لفظ مانوس نہیں تے اوسے شعر وچ " سنگل " تے " گل " نال ہر ساختہ صنعت مزید تے شعر وچ مٹھا پا دتا اے - حبیب اللہ دے کلام وچ " بلائیاں چائیاں " ، " سگان سٹایا " ، ارکھیڑان تے سلاسل جیہے لفظ تے ترکیبان تے کلام دی شریعتی نون متاثر کیتا اے - پھر " خون آلودہ مٹی رولن " کہیہ ہویا ؟ پورا مکی لت دوتھڑ نال مٹی خون آلودہ کیوں ہو گئی - رولن دا کہیہ مطلب ؟ حبیب اللہ دا کلام بلیغ نہیں -

غلام رسول ہوران کول جزیاں دے نال حقیقت دا پکھ وی لیکھا اے - محمد حبیب اللہ ہوران کول شعور تے فکر تے ضرور موجود اے پر جزیات نون گوڑھا کرن دے تخیل تے لفظان دا ذخیرہ گھٹ اے -

غلام رسول ہوران کول تے جزیات دی کاڈگ پٹی وگدی اے - اوہناں کول صرف جزیات ای نہیں ، جزیات دی شدت لہندی اے - اوہ آپون دکھان دردان مارے شاعر دین تے ایہناں دردان اوہناں دے تخیل نون ہر وی اچائی بخش دتی اے - غلام رسول دے پہلے مصرعے وچ " نازان " دے لفظ تے پورے پچھوگڑ (پس منظر) نون سامنے لے آندا اے - مان دے لاڈ تے بیمار نال پالن دا سارا واقعہ اکھان اگے آجاند اے - جدوں کہ حبیب اللہ ہوران دے " گود توری وچ پلپا ہویا " پڑھ کے اوہ صورت پیدا نہیں ہندی - " پردیسیان دے پتھہ درواڑے " لکھ کے غلام رسول ہوران پیش منظر ول اشارہ کر کے جزیات نگاری وچ منظر نگاری دی اک نون خوبی پیدا کیتی اے - " ویر " " ویر " نال صنعت تجنیس محرف آہے آپ ای آ کے کلام وچ حسن پیدا کر گئی اے - محمد حبیب اللہ ہوران کول وی ہر تکلفی نال صنعت مرآة الظہیر " ہورا مکی لت

دوہتہڑ * فال ہن گے ہلے ہد وچ ایس ہرے دے سپہن دنوں چمکا رہی اے -

محمد ازہر ہوران دنوں ویکھدے چلیے :

اے مانے اٹھ جاگ شتابی ویکھ اسادا حالا

کیونکر قیدی پکڑیا جادا، سوهنیاں زلفان والا

اے مانے تک حال اسادا درد آراون سیتے

اٹھ کے تک بھراوان کارن فال میرے جو کہتے

باہل کولون دور آہو نہیں، ماریا ہے اندازہ

ہے گناہ تے غضبان والا، کھول دتا دروازہ

وت گھین آونسا شہر تھائے بھی کس نے لے آونسا

دم دا میلہ دیو زارت، کروانسان لے جانا -

بھراوان دے کرتوت کیہہ سن ؟ صرف تیجے شعر وچ اختصار فال بیان کر کے سوہنی تصویر کھچی

اے - * غضبان والا دروازہ * پوری کیفیت دا صحیح شیشہ اے -

مولوی غلام رسول ہوران یوسف دے زخمی، تے اپنی کدی تہ مکن والی دکھڑیاں دی داستان

تے سڑیاں ہدجوان دی اک فال قاری لئی جیہڑی دنیا وائی اے اوہ محمد ازہر سگھن تے نہیں

وسا سکے پر اوہدیان دا اخیرلا شعر غضب دی رقت پیدا کرا اے - ایس شعر دنوں پورے

ہد دی جان آکھیا جا سکدا اے - خورے ایہہ آکھنا وی قلم تہ ہورے کہ اجیہی رقت مولوی

غلام رسول ہوران دا کوئی شعر پیدا نہیں کر سکیا - ایہدے وچ غم دی شدت دا شدید رد عمل

وکھالی دیدا اے - جتھے * سوهنیاں زلفان والا * پس منظر ول اشارہ کرا اے اوتھے اخیرلا شعر

بوہت سچھے انداز فال کجھ پیش منظر دا نقشہ وی کھچدا اے - غلام رسول ہوران جیہڑا پیش منظر

” ہر دستان دے بندھ دوڑاڑے ” وج پیش کیتا اے اوہ محمد ازہر ہوران دے ایس شعر وج ڈھیر
شدت فال نظر آوندا اے ۔

آخر تے اڈ و اڈ شاعران دے کجھ اکو جیہے مضمونان دے شعر تہسے تون بخیر نقل
کیتے جاندے ہن ۔ قاری خود اندازہ لاوے گا کہ بوہتیاں تھاون تے مولوی غلام رسول عالمہوی دے کلام
وج بوہت کمال، چوکھا جمال تے ڈھیر سہین اے ۔

۱ - مان دی مامتا

مولوی غلام رسول عالمہوی :

سور اکھیں دل میرے دا تون فرزند مین واری

واہ لگے تے جا چھوڑاوان، سن سن گریبہ زاری

دلہیزر :

اے یوسف فرزند پیارے جا ہن رب حوالے

صبرون شکرین ہوسن تینوں فضل خداوند والسے

محمد حبیب اللہ :

درد تیرے تھین درد اساڈا بیشک پارا پارا

ڈھسا دکھ مصیبت تیری، صابر بسرخوردارا

صدیق لالی :

یوسف علیہ السلام سنیا قبرون ایہہ آوازہ

وائے بچہ رشاقی دل دی ہے بھی میوہ تازہ

۲ - یوسف تے زلیخا دا اک روجیے ول قصد

مولوی غلام رسول عالمہوی :

قصد زلیخا یوسف دے ول تن اسدے تن لاوان

تے یوسف دا قصد ایہائی جیون کھوں روک ہٹاوان

دلپہر : کہ یوسف جہتوں میں سے کسی ایک میں رہا

کے زلیخا قصہ و۔ الون ، یوسف قصہ و۔ الون

کے زلیخا طلب جمالون ، یوسف طلب جلالون

محمد حبیب اللہ :

قصہ یوسف دا کہ زلیخا پختہ نال ارادے

جم گئی اس قصہ اوپر تا قابو کہ شہزادے

قصہ کیتا پھر یوسف اسدا ہر اس نیت تاہین

عزم جزم تہ کیتا یوسف ، کہدا رب بچائین

محمد ازہر : کہ حضرت یوسف پہلی پاک دیوانسی

قصہ کیتا بیوائی والا ، صبرون واگان چلیان

معاز اللہ اس جاگہ اندر آ کر تلکیان تلیان

۳ - پیراہن دے پائین تے شاہد دا فیصلہ -----

مولی غلام رسول عالموری :

پر ول دسان وکھ وچارو ظلم کدھا دل لوٹھا

جے پیراہن اگون پھٹیا ، تان ہرے یوسف جھوٹھا

جے پیراہن بچھون پھٹیا ، جھوٹھی ہوک زلیخا

یوسف سچا تے ایہہ فتنہ بہارا روک زلیخا

دلپہر : کہ زلیخا آس پختہ سچا کیتا

یعنی خوبیش زلیخا دے تھیں بولیا شاہد کوئی

جے پیراہن اگون پاٹا ، عورت سچی ہوئی

سچا کلا ظاہر ہوئی ، کہ ہزار سچا

تے اویہ یوسف جھوٹیاں وچوں اس نے بول سنایا

جے پیراھن مگن پاتا، یوسف سچا آیا

صدیق لالی :

جے پیراھن اگون پاتا یوسف پیا دھکا دے

جے پیراھن پچھوں پاتا، عیب زلیخا جانے

محمد حبیب اللہ :

جے ہو پھٹی قمیض یوسف دی یعنی اگلے داؤن

پس سچی ہے تدون زلیخا اس گلے ہر راہوں

تے جے کرتے حضرت یوسف پچھوں چاک مہانسی

پس اویہ جھوٹھی یوسف سچا، بیشک حق ایہائی

محمد ازہر :

جیکر کرتے اگون پاتا عورت سچی ہوئی

جیکر مگن تان پھر کڑی اس وچ شک نہ کوئی

فیروز الدین فیروز :

جے کرتے ہے یوسف دا اویہ اگون پھٹیا آیا

سچی اویہ زلیخا آہی یوسف جھوٹھا آہیا

تے جیکر کرتے یوسف دا ہے پچھوں پھٹیا آیا

جھوٹھی اویہ زلیخا آہی یوسف سچا آہیا

حافظ برخوردار :

جے کیتا یوسف زور دھکا دے اگون ہوئی پاتا

سچا کڑا ظاہر ہوئی، کر ہزار سیاتا

۴ - زلیخا را مکر (عزیز آکھدا اے)

مولوی غلام رسول عالمبوری :

ایہ ہے تیرا مکر زلیخا، مکر تہاڑے بہاڑے

کاری ہاڑیاں دے ابراہمدون مشکل دہیں چھنگار

دلہوہر :

بیشک مکر تہاڑے بہاڑے سدا فریب کاؤ

جھوٹھ بولیدیاں تہمت لیدیاں ہر گز نہ شرملاؤ

فیروز الدین فیروز :

کہیا ایہ زلیخا تائیں ایہ سب مکر تہاڑے

سخت چالاک تہیں ہو رتو، ڈاڑھے مکر تہاڑے

محمد حبیب اللہ :

مکر تہاڑے وڈے بہاڑے اللہ پاک بچاؤے

تون پہاڑ زناں دے مکروں، ایڈا اثر رکھاؤے

حافظ برخوردار :

آکھ ویکھاں ایہ کم اولے تہہ ہن ہندے کتھوں

پریت ڈھاوں، تارے توڑن سب کجھ ہووے تیتھوں

۵ - بندی خاندے وج یوسف غمگین دہیں -----

مولوی غلام رسول عالمبوری :

اک دن یوسف بندی خاندے غمگین ستایا ہویا

باہر نظر جھرو کے بیٹھا، برقعہ پایا ہویا

محمد ازہر :

سذو حقیقت اک دن حضرت یوسف نبی پینمبر

باری دے وچ بیٹھا ہویا ، بندی خانے اندر

عبدالستار :

ہک دن بیٹھا باری اندر یوسف درد پیارون

ڈاچی اوپس ہک مسافر آیا شام دیاون

نبی بخش حلوائی :

اک دن یوسف بندی خانے سخت غمون گھبرایا

باہر کڈھ جھروکے تھین سر کردا وطن نظارہ

احمد یار مرالوی :

اک دن مل درپچہ بیٹھا ویکھے وچدوں باری

دسے وچہ بازاران پھردا سوداگر بیپاری

صدیق لالی :

مہتر یوسف موریوں نکلیے ہت چھپ ویکھے لوکان

قافلہ آوڈا شام ولوں ہک ڈاچی ڈٹھپٹس کنڈان

ایسے طرح اکوتر سو تھاووان تے مولی غلام رسول عالمگیری دا موازنہ دوجے شاعران نال

کرایا جا سکدا اے پر ایس باب وچ ایسی گنجائش نہیں - مگدی گل ایہہ کہ مولی ہوران دا

درجہ دوجے لکھاریاں نالوں کئیان پکھان تون ودھ اے - نچاہی شاعری دی تابو وچ اوہدان

دا نان ہمیشہ اچا رھوے گا - اوہدان تون پہلان جیہڈان لوکان ایس داستان تون لکھیا اوہ اوہدان

تون بوہت پچھے نہیں تے مگرون لکھن والے وی برابری دا درجہ حاصل نہیں کر سکے -

" مولوی صاحب اپنے سینے اندر اک بے قرار تڑپن والا دل رکھدے سن،
 جیہڑا سوز گداز، غم تے الم، بیڑ تے چہن نال بھرہا ہوا سی - اوہ
 کسے دا دکھ دیکھ کے تڑپ اٹھدے سن - ایسے پاروں اوہناں دے کلام
 وچ سب تون وڈی خوبی ایہہ سوز تے گداز اے جیہدے وچ انفرادی غم
 اجتماعی، سگون آفاقی غم دی شکل اختیار کر لیندا اے - ۱ -

مولوی محمد دلپور ہوری اپنی قصص المحسنین دے اخیر تے بڑی جرات دا مظاہرہ کردے ہن -

بڑی سونہنی، سچھی، تے اصراف تے مہنی گل کردے ہن :

پھر غلام رسول رسپلے سب دی کسر نکالی

کر گیا ختم کہانی پچھے، شعر پنجابی والی

احسن قصص کتاب جو اسدی سب تھیں احسن ہوئی

اسدے جیہا پنجابی یوسف، ہور نہ بنیا کوئی ۲

.....

۱ - ابراہیم جعفری، سید، پھروے، لاہور، ۱۹۷۹ء، ص ۱۵۵

۲ - محمد دلپور، مولوی، قصص المحسنین، خانقاہ الکتاب، ص ۵۹۲

داستان امیر حمزہ

" یہ مسلم ہے کہ کہانیوں میں ادبی حسن اور قدر و قیمت کی نمایاں کمی ہوتی ہے۔ - سچ تو یہ ہے کہ ادب میں ادبی معیار سے جانچنا غلطی ہے۔ - یہ صحیح ہے کہ ان میں ایسے کردار ہوتے ہیں جو ناقابل و شوق ہوتے ہیں۔ - ایسے واقعات کا ذکر ہوتا ہے جنہیں فہم سلیم کہی تسلیم نہیں کر سکتی۔ - اور ان واقعات کی ترتیب و تنظیم و ترقی میں فنی اور مطلقى نقائص سے شاعر ہوتے ہیں۔ یہ بھی ظاہر ہے کہ کوئی بچہ ان کہانیوں میں ادبی محاسن کو نہیں ڈھونڈتا۔ وہ تو صرف یہ چاہتا ہے کہ جو واقعات ہوں وہ انوکھے اور دلچسپ ہوں۔ دلچسپی کا ققوان ادب میں اہم ترین عیب شمار کیا جاتا ہے۔ -"

پنجابی زبان وچ نکیاں وڈیاں کئی کہانیاں تے داستان لہدیان ہن۔ - ہر نظم دی حیثیت ذال جیہڑیاں داستان اعتبار لائق ہن، اوہناں وچوں اک " داستان امیر حمزہ " اے جیہڑوں پنجابی دے کئی شاعران لکھیا اے۔ - اوہناں وچ مولوی غلام رسول عالمپوری، پیر سعید علی شاہ (۱۹۲۶ء)، تے مولوی امام بخش (۱۸۶۳ء - ۱۹۲۸ء) سر کڈھیاں ہن۔ - ایس مقالے وچ صرف ایہناں دے کجھ تھوان دا تقابلی مطالعہ کیتا جاوے گا۔ - اتے ذکر کیتے شاعران دیاں داستان پڑھ کے اک احساس ہندا اے کہ مولوی غلام رسول عالمپوری ہوران سبھ توں لئی داستان لکھی اے۔ - ایہدا احساس اک قاری نون مڈھوں ای ہو جاندا اے۔ - اوہ داستان دا مڈھ انج بھدے ہن :

آہے لکھیا راہبان وجہ کتاب بیان
وجہ مدائن شہر دے آھا اک سلطان

بیٹا شاہ فیروز دا نام قہار دلہر
کھسرو جشد تمہیں ادر شان ودہر

وڈا اسدا بدبہ وجہ تسلط اوج
وجہ امن تے چین دے زینت مارے موج

عرب عجم تے روم دے اندر اسدا راج
کتے شاہ زمیں دے اسدا بھرن خراج ^۱

مولی امام بخش ہووی صرف اک شعر وج ایہہ گل دس جاندے ہین :

کیقباد سی بادشاہ ادر شہر گیان
ہالہ ست ولاتان دیوں اسنوں آن ^۲

امام بخش ہوران غیر ضروری وضاحت نون چھڈ کے اختصار تون کم لیا اے تے پورا اوہ مطلب ظاہر

کر دتا اے جیہڑا مولی غلام رسول ہوران دے چودہ شعراں دا نچوڑ تے سٹا اے - بادشاہ تے

شہر دے ناوان دا فرق اے پر کہانی دوہان دی اکا ای اے -

مولی غلام رسول عالمہوری دے بوہتے شعراں نون ایہہ معنی ہر گز نہیں دتے جا سکدے کہ

اوهنہان کول اختصار دی تھڑ اے - اوہ زیادہ جزئیات پیش کردے ہین ، ایس لئی دوجیاں خالون چوکھی

طوالت تون کم لیدے ہین - اوہ بادشاہ دی ، اوہدی شان تے شوکت دی تے اوہدی شاہشاہی دی

چوکھی سونھی تے ڈاڈھی ڈھکیں تھہر کھچدے ہین - ایہہ شعراں دی تعداد اختصار نون

متاثر نہیں کردی - زیادہ تعداد دے باوجود مکمل اختصار اے ، صفائی اے تے زور اے - کوئی شعر بھرتی

دا نہیں جاہدا تے کسے نون حذف نہیں کیتا جا سکدا -

ایس داستان وچ ہزرجمہر اک اچا کردار اے - ایہہ بادشاہ نوشیروان دا اختصار لائق

بوہت سیانا ، دادا تے قابل درباری نجومی اے - داستان دا مذہب بادشاہ قباد دے ذکر نال شروع ہدا

اے تے اوہدے فوراً بعد ہزرجمہر دی پیدائش دا ذکر اک نہایت ای اٹوکھی طریقے نال شروع ہو جاند اے -

۱ - غلام رسول عالمیوں ، مولی ، داستان امیر حمزہ ، ج ۱ ، ص ۳ ، ۴

۲ - امام بخش مولی ، جگ نامہ امیر حمزہ ، لاہور ، --- ص ۶

ثقہ قسم دے راویان دون ۱۹۶۳ء دے کتبے دی تحریر تے ترجیح دتی جا سکدی اے
 کیوں جے مزار کئی واری بنیا تے کئی واری ڈکا - جیہوں کا لالہ رام لال سرینچ عالمپور مولوی
 ہوران دے مزار بارے لکھدے نہیں ۔

• آجکل ان کا مزار بھی پوری طرح قائم نہیں - ہم دے دو تین دفعہ مزار
 کی مرمت کروائی تھی - لیکن پھر وہی حالت ہو جاتی ہے ۔^۱
 ایسے طرح جگتار سنگھ لکھدے نہیں :

• اسوں دوپہر تک اوتھسے پہنچ گئے - پنڈ دے سرینچ تے سکول والیاں
 دنوں پچھ دس گے مولوی صاحب دا مزار لہیا - ویکھ گے رونا نکل گیا -

لوکان دے چار دیواری توڑ دتی اے تے ایہدی کسر اتواری ہڑ دے پوری

گر دتی اے - قبر تے تختی (تعویذ) ہندی سی جس تے تضمیل نال

سن ولادت تے رحلت درج سن ، پر ایہہ تعویذ ہن غائب اے - سادی جیہی

پکی قبر اے - چار دیواری گر گئی اے ۔^۲

مزار دی اجہسی اہتر حالت دنوں سامنے رکھیسے تے تاریخاں دی تبدیلی دے امکان

دون اکھاں تون پرکھسے نہیں کیتا جا سکدا - سکون اوہو تاریخ درست مئی جاوے گی

جیہٹی ثقہ راوی تے کتبے دی تحریر دے مطابق ہووے -

ایس الجھن نون دور کرن لئی صرف اک نہیں ہور راویان دی وی لوڑ اے - جیہوں کہہ

• تاریخ پیدائش " دے سرناوین ہیٹھ دو راویان دی روایت درج اے کہ " مولوی غلام رسول عالمپوری

سوموار دنوں ای پیدا ہوئے سن تے سوموار دنوں ای فوت ہوئے سن " - ایسے طرح مولوی ہوران

۱ - لالہ رام لال سرینچ عالمپور ، تحصیل دسوہہ ، ضلع ہوشیار پور ، خط بنام راقم

مورخہ ۲۶-۳-۷۷

۲ - جگتار سنگھ ، لیچرار گورنمنٹ کالج ہوشیار پور ، خط بنام راقم مورخہ ۱۹-۱۱-۷۶

بادشاہ قباد دا اک نجومی وزیر القش اے - بخت جمال اوہدا بوہت ای مخلص تے نہک دل
 دوست اے - القش نے بخت جمال نوں دسیا کہ اگلے چالی دن اوہدے تے بہانے نہیں ایس لئی اوہ
 گھروں باہر تے نکلے - بخت جمال نے انتالی دن بڑی تنگی دال کٹ لئے - اخیر لے دن القش اوہدی
 خبر سرت لئی آیا تے اخیرا دن وی جیوں کیوں گزارن دی تلقین کہتی - ہر بخت جمال نے اپنی بی
 چینی دا اظہار کیتا تے دوویں باغ دی سیر نوں چلے گئے - بخت جمال رفع حاجت لئی دور اک
 بی آباد تھان چلا گیا تے جدوں لڑ موجب زمین توں اک روڑا چکیا، اوہدوں روڑے تھلے اک سوراخ
 دکھالی دتا - اوہدوں اوہدے ہر اٹان اکھیڑیا تے تھلے ڈھیر سارا خزانہ دیکھیا - اوہ لالچی
 دہیں سی، اوہدے القش نوں دسیا - اوہ خزانہ دیکھ کے لالچ وچ آ گیا تے بکے اگلے پھیتی نوں
 گانے لگان دی سوچن لگ پیا تے چھیتی دال اوہدوں قتل کرن لئی ڈھا کے اوہدے سینے تے چڑھ
 بیٹھا تے چھری کڈھ لئی - بخت جمال نوں اوہدی ایس کرتوت تے افسوس ہوا تے اخیر اوہنے
 اوہدوں دو وصیتاں کیتیاں - غلام رسول عالمپوری آکھدے نیں :

گھر میں وجہ جائیکے دیوں اتنا مال	دالے آکھیں ہو گیا نوکر بخت جمال
کارن تیرے خرچ دے ایہہ کجھ گھل گیا	نوکر ہو خوارزم دے طرفے راہ پیا
آو چھیاں مہنیاں نہں اوہ گھر وچ جان	فکر تے کریو دلیے وجہ خوش کریو گزارن
دوجسی مہری عرض ہے کارن پاک رہے	عورت مہری حاملہ گھر میں وجہ ہے
جے پت جائیا اوس نے آکھیں کر کے مہر	نام رکھاوے اوسدا خواجہ بزرجمہر
جے جمعے دھی اوسدوں نان مینوں کجھ گام	جو کجھ خواہش اوسدی سوئی رکھے نام

ظالم القش دا ضمیر بخت جمال دہان وصیتاں سن کے وی نہ جاگیا تے اوہدے اوہدوں نہایت

بہ دردی مال قتل کر دتا :

۱۔ ایسے وصیت سمجھ گئے القش مال دھیان چھری وگائی خلق تے خواجہ دتی جان
بخت جمال دیان وصیتان تے اوہدے قتل فون پیر سمید علی شاہ دے ادج بیان کیتا اے :

جو گھر میں مول نہ کھادا تون کجھ خرچ پہنچائیں

تے روجا حاملہ عورت میری اسدوں آکھ سحائیں

بزرگمہر اس نام جو رکھے، جیکر لڑکا پیدا

جے لڑکی پیدا تان اوہ رکھے جو دل چاہے اسدا

پھر بند کر اکھیں کلمہ پڑھیہا ہتھیں بخشش چاہی

۲۔ تان اس ظالم دے سن گھوئے زہج کیتا اس تائیں

پیر سمید علی شاہ دا اختصار ایٹھے بہ سوادا جیہا ہو گیا اے - خاوند ولون صرف

وصیتان دسھیاں اک حاملہ عورت فون کئی طرح دے شک پا کے خطرناک ثابت ہو سکدیاں دین -

مول ۱۰ کھانا " تخیل دی پستی ول اشارہ کر رہیا اے - مولوی غلام رسول عالمپوری حوران دا

بیان بوہت موثر تے نفسیاتی قسم دا اے - عورت فون شکان تون بچان لئی کجھ خرچ گھلنا،

دوکر ہونا تے چھیاں مہینیاں بعد آون دا سنبھیا گھلنا بوہت ضروری سی - پھر اوہدان دے

انداز وچ اجیہی گجھی تاثیر اے کہ جے القش دے سینے وچ پتھر دا دل ۱۰ ہندا تے اوہدوں

ضرور چھڈ دیندا - جیہڑا حسن " مال " وچ اے اوہ " خرچ " وچ لہندا اوکھدا اے - مال

تے جمال مال شعر وچ صنعت ردالمجز علی الصدر بلا تکلف آ کے شمری سہیں فون گڑھا کر رہی

اے - ایسے طرح ایہو صنعت نام تے کام وچ وی وکھی جا سکدی اے تے " جے جمے " وچ صنعت تجنیس

۱ - غلام رسول عالمپوری، مولوی، داستان امیر حمزہ، ج ۱، ص ۶

۲ - سمید علی شاہ، پیر، جنگ نامہ امیر حمزہ، لاہور، ۱۹۲۶ء، ص ۷

زاید و ناقص بڑی خوبی نال آ گئی ہے۔

بخت جمال نون قتل کرن ہا ذکر دوہان شاعران اک اک شعر وچ کیتا ہے۔ پیر ہوران

دے " زبح کیتا اس تائین " وچ جیہڑی تاثیر ہے اوہ مولوی ہوران دے " چھری وگائی حلق تھے "

وچ نہین لہندی۔ پیر ہوران دے ایس شعر دی اٹھان بوہت سوجھسی سی ہر قافیے دے اوہنوں

پھکا کر رتا ہے۔ " چاہی " دا قافیہ " تائین " نال بھن نال چاشنی تے لطافت گھٹ گئی ہے۔

اکھان بھ کر کے کلمہ پڑھن تے ہتھ بھد کے بخشش چاہن دا منظر مولوی ہوران کول وکھالی نہین

دیندا۔ ایہہ پیر ہوران دی بھد خیالی تے موقعے مطابق سوچ دا سٹا چاہدا ہے۔

داستان امیر حمزہ وچ کئیان بہادران حمزہ دا مقابلہ کیتا۔ شاعران اپنے اپنے انداز نال بیان

کیتا۔ اوہدساں وچوں اک اہم بہادر، حمزہ دا دشمن ژوبین ہے۔ ایہہ لڑائی دے دوران حمزہ نون

زخمی کر دیندا ہے تے آپ اپنے لشکر وچ لک کے اپنی جان بچاوا ہے۔

تنان شاعران دے پلاٹ وچ کدھرے کدھرے فرق ہے۔ جگ دے میدان وچ آ کے ژوبین اپنا تعارف

کراہدا ہویا خوب لافان ماردا ہے۔ غلام رسول آکھدے ہین :

سرور کن میران دا سرور تخت کلاہ

اویہ کہدا میں شہر ہان شہرو شان دا شاہ پدل تنان دے سران نون کھڑان دھڑان تھین لہ

جاں اندر میدان دے پوراں کدراش آ

غلام رسول ژوبین دی لاف زہی دے دو شعر اک دو جہے تون ودھ لکھدے ہین۔ جیہناں

نال ژوبین دی بہادری تے خوفناک لڑاکا ہن ظاہر ہندا ہے۔ امام بخش نے صرف اکو شعر

ایس مضمون دا لکھیا ہے تے اگو ای ہورے نوان دا سٹا ہے :

۱۔ اگے میں جے آئے حمزہ جیہا ہزار ماران وچ میدان دے جاوان تھین ہار

۲۔ ہر لہندے وچ اویہ ژوبین جیہڑا مولوی ہوران دے ہر اک شعر دی خوبی ہے۔

۱۔ غلام رسول ظالمپوری، مولوی، داستان امیر حمزہ، ج ۱، ص ۲۳۱، ۲۳۲

۲۔ امام بخش، مولوی، جگ نامہ امیر حمزہ، ص ۱۱۰

پیر سعید علی شاہ نے پہلان ژوبین دیان لافان دا اک جواز بنان دی کوشش کیتی اے -
 ہر اوہ غیر فطری جاہدا اے - آکھدے ہن کہ ژوبین دے حمزہ نون پھیا کہ کبہہ تون ای حمزہ
 این ؟ حمزہ کبہہ :

آہو میں ناچیز اک بندہ اس خدا ود والا

۱- اہل اسلام دی خدمت کارن بھیجیا مجھ تعالیٰ

جگ دے پڑ وچ حمزہ جیہے بہادر دے موندوں اجیہا قہرہ کڈھوانا سجدا نہیں - پھر
 " اہل اسلام دی خدمت کارن " کہہا قیاسوں دہر اے - داستان پڑھن تون پتا لگدا اے کہ ایہہ
 ساریاں مہمان حمزہ دے مسلمان ہون تون پہلان دیان نہیں - ہان ایہہ عاجز اہ قہرہ ژوبین لئی
 حمزہ نون طنز کرن دا تے لافان مارن دا وقع ضرور مہیا کردا اے، کہ اوہ آکھے :

ژوبین کبہہ کس کارن پھر تون اپنی جان گواہین

۲- تین لازم مہر نگار حوالے میرے کرنی بہاہین

ایہناں طنزان تے لافان ہون سن کے حمزہ نون وٹ لگا تے جوش وچ آ کے آکھن لگا :
 غلام رسول :

۳- حمزہ کہدا وار کر اے ژوبین مردار لافان مار حرامیان مفت تہ وقت گزار

پیر سعید علی شاہ :

امیر کبہہ جے شہ بہادری بکین کیوں ضربہ کرن

۴- تین دل دا حوصلہ وچ تہ جاوے ت میں تھین کرن

۱ - سعید علی شاہ پیر، جگ نامہ امیر حمزہ، ص ۱۲۲

۲ - ایضاً، ص ۱۲۵

۳ - غلام رسول عالمگیری، مولوی، داستان امیر حمزہ، ج ۱، ص ۲۳۲

۴ - سعید علی شاہ، پیر، جگ نامہ امیر حمزہ، ص ۱۲۵

امام بخش ہوران حمزہ ولوں کوئی جواب نہیں دتا جدوں کہ اٹ دا جواب پتھر آوا ہڑا
 ضروری سی، پر جیہڑا کھنگرالا پتھر مولوی غلام رسول ہوران مار کے حمزہ دے جوش دی ترجمانی کیتی
 اے اوہ پھر ہوری نہیں کر سکے۔

اگو واری حملہ کرن دا پروگرام زویں ولوں بنیا جیہڑا دھوکھے دی نشان دہی کرا اے۔
 شاعران نے ایس دھوکھے نون کھل کے بیان کیتا اے تے اپنی اپنی تھان تے ای درست دین۔ کافران
 دا مسلمانان نون دھوکھا دینسا تے اوھدان دی کم ظرفی دا ثبوت ہے ای، پر حمزہ دا اوھدان دے
 دھوکھے وچ آ جانا اوھدی سادہ لوحی دی نشانی اے۔ شاعران ایہہ دسن دی سونھنی کوشش کیتی
 اے کہ حمزہ نے کافران دی زبان دے اقرار نون ای کافی سمجھ لیا سی کیوں جے دل تے پھولیا نہیں
 جا سکدا۔

خیر یکبارگی حملہ ہو گیا دونہہ پاسیان دے جوان اپنے اپنے جوہر دکھاندے دین۔ گرزان،
 تلواران، بد وقتان، برجھیان، نیزے، کاتیاں تے تیر چلا دے دین۔ ایس حملے دا منظر مولوی غلام رسول
 ہوران انسج کھچیا اے:

کافر مومن رل پٹے ہويا دھندو کار	شور ظہور نقاریان مول دے سنے پکار
گرزان زور و زور سی پٹی وگے تلوار	بد وقتان بے حد نے سیلے خون ہزار
نیزہ برجھی کاتیاں تیر خدنگ ہزار	بارش گولی تیر دی ہندی باجھ شمار
گھٹے نال زمین دے اک ہويا آسمان	کاشی نظر دے آوہدا، ادھسا ہويا جہان
اک دوجے نون ماردا آتھے واہ تلوار	اپنان ہور پرائیا نظر دے آون یار
خون وگے وجہ دشت دے نہران وانگ روان	رہڑے سس دلاوران دے وجہ خون روان
حمزہ دعرہ ماريا کافر پٹے چوہال	زویں تھر تھر کنیا ایہہ کی بیا بھوجال

بیر سعید ہوران ایس منظر نون اندج بیان کیتا اے :

جو جو چیز کسے ہتھ آئی پکڑ مقابل ہويا

جد فوفا شور بلند ہويا تہ حمزہ خواب ونجایا

تا ہاجد صلاحون هوا سوارى وچہ میدانسے آئے

کھولئی تلوار اک پاسون جہنم اوس پہنچائے ^۱

امام بخش ہوران ایس جدگ دا نقشہ اندج کھچیا اے :

واڈگ تڑیاں کھڑیاں لشکر زویں ہل اوپر پیا امیر دے، ڈاڈھا پیا خلل

اس طرفوں بھی آ گئے رل سارے پہلوان گجے وچ میدان دے جیونگر شیر جوان ^۲

بیر سعید تے امام بخش نے اختصار تون سوندا کم لیا اے - شعران وچ زور تے صفائی وی موجود

اے پر غلام رسول ہوران دے شعر وی اختصار، زور تے صفائی تون دور نہیں - شعران دی تعداد

ضرور ودھ اے پر جزئیات دے بیان نے جتھے شعران دی تعداد وچ کجھ واڈھا کیتا اے اوتھسے جدگ

دے نقشے وچ چنگا رنگ بھر کے قاری نون جدگ دے پڑ وچ جا کھلارہا اے - غلام رسول ہوران دے

لفظ ہتھیاران واڈگون کھڑکدے، وجدے تے گجے سٹائی دیندے نیں - ایہناں لفظاں وچوں خون

دیان ندیان وگدیان سدیان دین تے ایہناں ندیان وچ بہادران دے سر رڑھدے نظر آوندے نیں -

پہلے دوشہ شاعران نقاریان دے شور، گزراں دے زور، تلواران دے وگن، بدوقان دے چلن،

دیزیاں، برجھیاں تے تیران دی ورتسون، گولیاں دے مینہ، گھٹے نال زمین آسمان دے اک ہسون،

اندھے واہ تلوار چلن، لہو دیاں نہران دے وگن، بہادران دے سر لہو دیاں ندیان وچ رڑھن تے

دشمنان اتے حمزہ دے دعرے پارون خوف نون خوف کر کے جتھے شعری سہیں پیدا کیتا اے، اوتھسے

۱ - سعید علی شاہ، بیر، جدگ نامہ امیر حمزہ، ص ۱۲۵

۲ - امام بخش، مولوی، جدگ نامہ امیر حمزہ، ص ۱۱۱

غلام رسول ہوران ایہناں جزئیات دا کھل کے بیان کر کے واقعے وچ صریح مہول دستی اے تے قاری
دیان رگان وچ نوان لہو بھر دتا اے - مولوی ہوران دی ایہہ جزئیات نگاری سلاہن جوگ اے -
بقول محمد عالم کپورتھلوی ایہناں شعراں وچوں :

” اک شعر وی اجیہا نہیں جیہنوں پڑھ کے انسانی روح تڑپ نہ اٹھے -
کیہڑا اے جیہدیان رگان وچ جوانی دا خون اے تے اوہ ایہہ شعر پڑھ کے
میدان جنگ نون جان واسطے بے تاب نہ ہو جاوے “ - ۱-

اسیوں ایہہ سمجھدے ہن کہ غلام رسول ہوران دی ایہہ بھوت وڈی کامیابی اے کہ اوہ اپنے جادو
بھرے لفظاں نال قاری دے دل تے دماغ اتے انقلاب پیدا کر رہیسا اے -

داستان امیر حمزہ وچ حمزہ دا سبھ تون وڈا دشمن نوشیروان دسیا گیا اے، جیہجے وکھو وکھ
بہادران دسوں حمزہ دے مقابلے لئی آندا تے لڑایا پر گدی وی کامیاب نہ ہويا - ایہدے الٹ حمزہ کنیاں
موقعاں تے اپنی جان تلی تے رکھ کے نوشیروان دی تکلیف نون دور کرن دی کوشش وی کردا اے -
غلام رسول ہوران موجب نوشیروان بار بار دی ہار کھان مگروں اجیہی زندگی تون بے زار
ہو گیا تے بادشاہی چھڈ کے راتوں رات کدھرے نکل جان دا پکا ارادہ کر لیا :

رو کہدا وچ سلطنت میں ہويا دل تنگ عمر گزاری کھیدیاں عربی دے وچ جنگ - ۲-

پیر سعید تے امام بخش ہوری ایس بے زاری دا سبب ہور دسدے ہین - ثانی الذکر دسدے

ہین کہ نوشیروان دی زبانی حمزہ تے عاشق سی - جدوں اوہنوں پتا لگا کہ حمزہ نال گیل سوار

(ہنت کنجال) نہ ویاہ کر لیا اے - اوہنوں غصہ چڑھیا تے ادھی راتیں اٹھ کے حمزہ دسوں قتل

۱ - محمد عالم کپورتھلوی، ڈونگھے وھناں دا شاعر، ص ۶۷

۲ - غلام رسول عالمپوری، مولوی، داستان امیر حمزہ، ج ۳، ص ۵۲

کرن دی نیت تے ٹر پئی، ہر گیل سوار نے اوہدے نال مقابلہ کر کے اوہدوں قتل کر دتا۔
 نوشیروان نون حالات دا عام ہويا تے بہت ذلت محسوس کیتی تے زندگی تون بے زاری دا انج اظہار
 کیتا :

ہن تے میں ہان ہو گیا دنیا دے وچ خوار
 داغ گیا لگ عمر نون بدلے زن بدکار^۱
 ایسے طرح دا سبب پیر سعید ہوران وی لکھیا اے :

پس جان خبر نوشیروان جاتا مندے حال ہمارے
 جان ہورتان ساڈیاں دشمن دے ول دنگ نموس اتارے^۲

ہر ایہہ دوویں شاعر بادشاہی چھڈ کے سوداگر بنن دی نوشیروان دی اصل وجہ اک
 دوجی تھان تے اوہو غلبہ ای دسدے دین جیہدا ذکر غلام رسول ہوران کیتا اے۔ ایس کہانی
 دے اخیر کول حمزہ نون آپے ای نوشیروان دسدا اے۔ بقول امام بخش :

اگون کیتا نوشیروان غلبہ پایا امیر
 جس دے ہتھوں ہويا میں اس حال فقیر^۳

ایسے طرح پیر سعید ہوری دسدے دین :

جو حمزہ نامی ظلموں شاہی چھوڑی اتول ثریا^۴

انج ایہنیاں دو شاعران دا پلاٹ دو اڈ و اڈ تھاون تے شاہی چھڈن دی اڈ و اڈ

۱ - امام بخش، مولوی، جدگ نامہ امیر حمزہ، ص ۲۵۳

۲ - سعید علی شہا، پیر، جدگ نامہ امیر حمزہ، ص ۳۳۲

۳ - امام بخش، مولوی، جدگ نامہ امیر حمزہ، ص ۲۶۰

۴ - سعید علی شہا، پیر، جدگ نامہ امیر حمزہ، ص ۳۳۳

وجہ دس کے نقص پیدا کر رہیا ہے۔ قاری کبھی گل درست متے۔ بہر حال نوشیروان زندگی تون تنگ ہے گیا تے بازگان دی شکل بنا کے راتوں رات گیلان چھڈ گیا جتھے اوہ اوس پہلے ٹھہریا ہویا سی مولوی غلام رسول عالمگیری آکھدے نیں :

۱۔ والی ہفت اقلیم دا بنیا بازگان راتیں چوری فوج تھیں چھوڑ گیا گیلان

بہر سعید ہوران موجب نوشیروان کبھیا :

ہسن بہتے روز کیتی سلطانی ڈٹھسے ملک ہتھیرے

۲۔ ہن کران سوداگری ہر دن اہور دہیں مکان وڈیرے

امام بخش ہوران کولون وی سندے چلیئے :

۳۔ ہن میں کران سوداگری جگ وچ ہو گم نام وڈے کھاوں چھڈ کے پھڑان غریبان کام

غلام رسول ہوران دا بیان قاری دیان اکھاں اگے اوہ منظر پیش کر رہیا ہے جدوں نوشیروان نے

سوداگر دا لباس پایا سی۔ نوشیروان گیلان چھڈ کے رات دن نسا جاہدا دکھالی دے رہیا ہے۔

"چھوڑ گیا گیلان" وچ جیہٹی اثر آفرینی ہے اوہ قاری دے دل تے سدھی ساہیں سٹ ماردی ہے۔

ایہہ اثر باقی دودھان شاعران کول دہیں۔ امام بخش نے "گم نام" نال نوشیروان دے

اندرون دی درست ترجمانی کیتی ہے۔ کیوں جے اوہ ہن مجلسی زندگی تون گھاہر گیا سی تے تنہائی

دی زندگی گزارنا چاہندا سی۔

راہ وچ جاہدیان نوشیروان نسون بہرام ڈاکو ملیا جیہنے اوسدے ساتھیان نسون قتل کر کے

نوشیروان نسون پھڑ لیا۔ بہرام نے نوشیروان نون پچھیا تون کون این؟ اوسنے اپنی خستہ حالی

۱۔ غلام رسول عالمگیری، مولوی، داستان امیر حمزہ، ج ۳، ص ۵۳

۲۔ سعید علی شاہ، پسر، جدگ نامہ امیر حمزہ، ص ۳۳۲

۳۔ امام بخش، مولوی، جدگ نامہ امیر حمزہ، ص ۲۵۳

دستی - غلام رسول ہوری اوس خستہ حالی دا اندج نقشہ کھجندے دیس :-

۱- میں دکھان دا کاروان رو فرمایا شاہ گھر میرا موند موند دے مال میرا نم آہ
 بر بہرام تے ڈاکو سی - اوہدے تے اجہیان گلان کہہ اتر کر سکدیاں سن - اوہدے کہیا
 میرے بے درد دل وچ تروس فان دی کوئی شے نہیں - ایس لئی سدھی سدھی گل کر :
 سوئے دی ہجھ مار کے پھیر کہے بہرام کیوں ناہیں تون بڈھیا ظاہر کردا دام
 نوشیروان اپنا حال دسیا :

۲- ہن بڈھیا رو آگھدا جان جاوے جے ہج میں ہاں شاہ نوشیروان جے تون پچھیں سچ
 بہرام ایس گل تون مذاق سمجھیا تے اوہدے نوشیروان تون چبڈان ماریاں :

امہہ گل سن بہرام نے موند پر مار چبڈ کر کہا ظالم بڈھیا تیرا کی ہے پھیر
 بن بیٹھوں نوشیروان ہو کے بازگان بازگان جھوٹیا جھوٹ نہ آگھ بیان
 امہہ گل کہہ بہرام نے سب پوشاک اتار دنگا کر کے گڈھیا چار چبڈان مار
 پھر نوشیروان بے یار و مددگار جنگلان وچ گھمدا گھمادا اخیر شہر خطا وچ اپڑ گیا -

مولوی غلام رسول ہوران بہرام دے سلوک دی اک اک جز وکھری وکھری بیان کر کے قاری لئی
 ڈھیر دلچسپی پیدا کیتی اے تے ہر لمحے نوشیروان دی کمزور حالت دا صحیح نقشہ کھچیا اے ،
 جدوں کہ پیر سعید علی شاہ ہوران ایس ساری گل تے حالات تون صرف ائے شعر وچ سمونا کافی

۲۲

۱ - غلام رسول عالمگیری مولوی، داستان امیر حمزہ، ص ۵۵

۸

۲ - ایضاً -

۳ - ایضاً -

۴ - ایضاً -

دے خلیفے فضل الدین ہوران دسیا :

" مولوی صاحب دی وفات ۷ مارچ ۱۸۹۲ء نوں سووار والے دن ہوئی سی،

چندوں وی ست تاریخ سی - پھگن دی ۲۳ سی ۔ - ۱

ملکی ونڈ پچھوں مزار دی حفاظت تہ ہوں سبوں ایہہ پکا امکان موجود اے کہ تختیاں

گواچن تون بعد مقامی ہندوآں نے اندازاً تاریخ لکھ دتی ہووی -

جگتار سنگھ لکھدے نیں :

" مولوی صاحب دا عرس سال وچ دو واری مٹایا جاند اے - اک واری اوہنان

دی موت والے دن ، جس دی عالم لوک گواہی دیندے نیں - ۲۳ پھاگن نوں

جیہڑی کہ انگریزی حساب نال ۷ مارچ ہندا اے ۔ - ۲

۱ - فضل الدین خلیفہ، بیان بہت حالات موافق قلام رسول عالمگیری، مخطوطہ بقلم راقم، ص ۷

خلیفہ ہوران دی توجہ محمد عالم کھرتھلوی دے " ڈونگھریہ وہنان دا شاعر " وچ ایس

تحریر ول دوائی گئی کہ مزار شریف دے کتبے اتے تاریخ وفات ۵ مارچ ۱۸۹۲ء لکھی ہوئی

اے ، اوہنان دسیا :

" میں محمد عالم کھرتھلوی ہوران نوں دسیا سی کہ مولوی ہوران دی

قبر پہلان کچی سی - مارچ ۱۹۲۰ء وچ قبر پکی بنوا کے اوہدے اتے

تاریخ وفات ۷ مارچ ۱۸۹۲ء لکھیا گیا سی - اوسے سال جون وچ پہلا

عرس مولوی ہوران دے شاگردان کرایا - بعد وچ سری خلافت ویلے ۱۹۳۰ء

وچ دوجا عرس شروع کر دتا گیا جہدی تاریخ اوسے کتبے تے لکھی ہوئی

تاریخ وفات دی مناسبت نال ۷ مارچ مطابق ۲۳ پھگن مقرر کیتی سی

جیہڑی اجے تائیں قائم اے ۔ - (بیان فضل الدین، ص ۷)

۲ - جگتار سنگھ، لیکچرار گورنمنٹ کالج ہوشیار پور، خط بنام راقم، مورخہ ۷-۵-۱۹۷۷

سمجھیا اے :

بہرام گیا غلام اک اسنوں لٹیا مارے نوکر سارے

پھر کسریٰ پہن لباس فقیران اندر ختن سدھارے^۱

ایتھے اختصار بوہت سجدا اے پر تفصیل زیادہ دلچسپ تے من کھچویں اے - امام بخش ہوران وی

کجھ جزئیات بیان کیتیاں نیں - نوشیروان اپنا تعارف کرایا :

کہندا نام نوشیروان ست ولایت شاہ شاہی چھڈ سوداگری پکڑ لئی دل چاہ^۲

بہرام تے ایہہ گل سن کے اوہنوں ڈانٹیا :

اگون کیہا بہرام تے ہے ایہ جھوٹ تمام بادشاہی گھر چھڈ کے پھرے سوداگر کام

اے مدے بدکار تون نہ کر شاہ خوار مینوں ہويا معلوم ہے تون ہین کوئی بدکار

کھڑے لیڑے اوس دے لٹے بہرام لوہا ننگا بھکھا ٹر گیا طرفے شہر خطا^۳

مولوی غلام رسول ہوران دے اک مصرعے " بازگان جھوٹیا جھوٹ نہ آکھ بیان " وچ جھوٹے ہون دے

شک تون جیہڑے دلفریب انداز نال بیان کیتا گیا اے اوہ امام بخش ہوران دے " ہے ایہ جھوٹ تمام "

وچ نظر نہیں آوندے - پھر بازگان دی تکرار تے صدمت قطارالبمیر، تے جھوٹے، جھوٹیا تے

صدمت مزیل بنا کے شعر دے سپہیں وچ ہور وی وادھسا کر دتا اے البتہ امام بخش دا اخیرلا مصرع

مولوی ہوران تون وادھ اے " ننگا بھکھا ٹر گیا " وچ جیہڑی پست حالی دسدی پئی اے اوہ غلام رسول

ہوران کول بوہت گھٹ اے - ادج جاہدا اے مولوی ہوران تون " چار " نال بڑا جوڑ اے - ایہدی

بار بار روتوں کوئی چنگی نہیں لگدی -

۱ - سعید علی شاہ، پیر، جنگ نامہ امیر حمزہ، ص ۳۳۲

۲ - امام بخش، مولوی، جنگ نامہ امیر حمزہ، ص ۲۵۳

۳ - ایضاً، ص ۲۵۵

شہر دا نان خطا ہووی یا بقول پیر سعید حتن ہووی، نوشیروان اوس شہر وچ چلا گیا -

اوسدی حالت ہئی ای قابل رحم ہو گئی - گلپان وچ ہرے حالان نال پھر دیاں ویکھ کے اک خباز نے توس
کھا کے اوسوں بلایا تے کہیا کہ لوک میری دکان تون روٹیاں خرید دے نیں، تون ہجیا کھچیا کھا
کے ڈھڈ بھر لیا کر - اوسدی ایس حالت دا نقشہ غلام رسول ہوران اسج کھچیا اے -

۱- اک اک دو دو برکیان تے پس خوردہ دال لیدنا چٹ رکابیاں شاہ وجہ خوشیاں نال

امام بخش ہوران وی اوسدی ایس ہی حالت دا نقشہ کھچیا اے - آکھدے نیں :

۲- نان وائی دی ہٹی تے اوتھوں پھتا جا بھانڈے اسدے بیٹھ کے پھڑ پھڑ دھون لگا
دوہان شاعران اوسدی حالت تون اپنے تخیل موجب سوہنا بیان کیتا اے تے نوشیروان نال قاری دی
کھدردی پیدا کر دتی اے - قاری وی اتھرو کیردا دسدا اے - امام بخش ہوران بھانڈے دھون
دے عوضانے دا ذکر حیزت کر کے سٹا قاری تے چھڈ دتا اے -

نوشیروان جدوں اپنا تفسارت خباز نال کراہدا اے ، اوہ وی جھوٹے سمجھ کے اوسوں لعن طعن
کرا اے - غلام رسول لکھدے نیں :

۳- ایہ گل سن خباز تون نہ آیا اعتبار کڈھیا دھک دکان تھین چار چپڑان مار
امام بخش ہوران خباز دے ایس کردار تون حیزت کر کے کہانی تون اگانہہ ثویا اے - پیر سعید ہوران
ایس شہر وچ نوشیروان دے حالات تون خباز دے حوالے نال بیان تھین کیتا سگوں اوسنان پلاٹ تون
ہور رنگ دتا اے - اوہ دسدے نیں کہ ایس شہر دے لوک نوشیروان تون اجنبی ویکھ کے اوسوں اوسدا
نان پتا پچھدے رہے تے جواب سن کے یقین نہ کر دے رہے - اخیر جدوں ایس شہر دے بادشاہ تون

۱ - غلام رسول عالمپوری، مولوی، داستان امیر حمزہ، ج ۳، ص ۵۷

۲ - امام بخش، مولوی، جدگ نامہ امیر حمزہ، ص ۲۵۵

۳ - غلام رسول عالمپوری، مولوی، داستان امیر حمزہ، ج ۳، ص ۵۸

پتا لگا تے اوہنے جھوٹا مسجد کے شہروں کڈھا دتا :

اوس جھوٹا جان کڈھایا شہروں پھر جس جاگہ جاوے

جان سچ سناوے کازب جانن کوئی مار کڈھاوے ^۱-

اخیر پھر دا پھر ادا چین دے نیڑے اک تھان " معبد " دے آتش کدے وچ اپڑ گیا جتھے تن دن

مفت کھانا لہدا سی - ایٹھسوں ایہنے وی تن دن روشی کھادی - غلام رسول لکھدے نین :

اس تھانویں وجہ روٹیاں آٹیاں جو برات

ہے تھران ایہ کھادیاں تن دن تے تن رات ^۲-

ادبی لحاظ فال بوہت خوبصورت شعر اے صدعت ردالمجز علی الصدر بہ تجنیس (رات، برات)

صدعت تضاد (رات، دن) تے صدعت تکرار (تن، تن) تے شعر وچ لطافت پیدا کیتی اے -

پیر سعید ہوران دا شعر بھاویں اونا فصیح تے نہیں پر اوہنے سادوں آتش کدے دا اصول لہدا

اے کہ تھان دھان تون بعد مسافر تون مفت کجھ نہیں سی لہدا - آکھدے تون :

ایویں آتش کدے ضرورے پہنچا ات ایہہ حیلہ

تن دن ملے مسافر کھانا چوتھے روز تے تھلا ^۳-

ایہہ پیر ہوران کول خوبصورت وادھا اے - امام بخش ہوران ایٹھے کہانی دی دلچسپی تون کمزور

کر دتا اے پر اوہ اک نہیں گل وی دس کے اپنے پلاٹھون دوجیاں تون وکھ کردے نین - اوہٹان تون

وی سنھے :

گزر کرے دن رات ہے وچ ٹولی فقراء سونا اتے زمین دے کپڑے خاک رلا ^۴-

۱ - سعید علی شاة، پیر، جنگ نامہ امیر حمزہ، ص ۳۳۲

۲ - غلام رسول عالمپوری، مولوی، داستان امیر حمزہ، ج ۳، ص ۶۱

۳ - سعید علی شاة، پیر، جنگ نامہ امیر حمزہ، ص ۳۳۲

۴ - امام بخش، مولوی، جنگ نامہ امیر حمزہ، ص ۲۵۵

جنگ ، دیوان تے انساناں نال جدگ وچ ہمیشہ ای کامیاب ہون والے حمزہ دون اک موقعے تے دشمن قید کر کے انتہائی ہریان سزاواں دیندے ہن ۔ اخیر اوتھوں وی رہائی ہندی اے تے وہی قتل ہندی ہن ۔

تنان شاعران ایس واقعے دون بیان کیتا اے حمزہ دے ویریاں دا نان تھوڑے تھوڑے فرق نال دسیا اے ۔ غلام رسول ہوری قارن تے کلیات لکھدے ہن ۔ پیر سعید علی شاہ ہوری قارن تے کلیات تے امام بخش ہوری قارن تے کلیات دسدے ہن ۔

حمزہ دی محبوب بیوی مہر نگار دون ژوبن تے حملہ کر کے شدید زخمی کر دتا ، اخیر اوہ مر گئی ۔ حمزہ دیوانہ ہو گیا تے مکے وچ اوہدی قبر تے مجاور بن گیا ۔ اوہدے سارے یاران بیلیاں دون ودیا کر دتا تے رات دن قبر تے بہتے کے گریہ زاری کرن لگا ۔ ویریاں اجیہے موقعے تون فائدہ اٹھایا ۔ قارن تے کلیات تے حملہ کر دتا تے دھوکھے نال دارو پیا کے حمزہ تے مقل دون پھڑ لیا تے سخت سزاواں دین لگے ۔ غلام رسول لکھدے ہن :

قارن مار امیر دا دیوے ماس اڈا	پھر کھلڑ پھر لون تھین تے وچ پائیا جا
جھب عقابین چوب تھین قارن کرے تیار	کل بلندی ایس دی ویہہ گز وجہ شمار
اس تے حمزہ ٹنگیا کھلڑ دے وجہ پسا	مقل تائین ہیٹھ تےس نال دتا لنگا
ایویں سوئے مار دا تے دیشا ایذا	حمزہ ایہو آکھدا جو جھلیں سولا

پیر سعید ہوران وی حمزہ دون سزاویں دا ذکر کیتا اے پر لکھتی دی ٹھگی طرح دی شے دا ذکر نہیں کردے، کیوں جے اوہدے بخیر کہانی دا تسلسل نہیں ٹھدا، پر مولوی غلام رسول دا ایہہ واردا سونھدا تے دلچسپ اے ۔ پیر ہوری اختصار تون کم لیکھیاں آکھدے ہن :

۱ - غلام رسول عالمگیری، مولوی، داستان امیر حمزہ، ج ۲، ص ۲۲۸

سو چابک نت مار امیر دے قید کریندا اوہیں
 گر کے صبر امیر بھی سہجے آکھن سخن سچاویں
 جو جتنا آپ تون جھل سکین ہن مینوں اتنا مارین
 قارن کہے اوہ کپہڑا مینوں مارے نام جتاویں۔^۱

امام بخش اندج ذکر کردے ہین :

اوس ظالم بدبخت نے چمڑہ گاؤ منگا
 وٹے اس وچ پا کے دتا امیر ولا
 دھیں ڈاھڈی رکھیا خوف تہ کیتا کجھ
 سر تا پا امیر دا گیا کلجہ بھج
 ترکھاناں نون سد کے اک بجا عقاب
 اوپر رکھ امیر نون کیتا کھڑا شتاب
 آھا اس دا قد ہے اچا گزان پنجاہ
 اوپر اس امیر ہے کرا یاد خدا۔^۲

غلام رسول تے امام بخش ہوران سوہنا نقشہ کھچیا اے۔ سخت سزا دا نقشہ اس تون ودھ کھپے
 ہو سکدا اے کہ کھلڑ وچ پا کے تے اوہدے وچ وٹے پا کے ڈاڑھی دھپے سٹ دتا جاوے، پھر زخمی
 حمزہ دون کھلڑ وچ پا کے لون بھرن دا تصور جیہڑا غلام رسول ہوران کول اے امام بخش ہوران
 کولون ودھ اے۔ پھر غلام رسول ہوران دے الفاظ سزا دی چوکھی شدت دے مفہوم دون ادا کردے ہین
 جیہڑی شدت کھلڑ وچ اے اوہ گاؤ چمڑے وچ نہیں۔ پھر "حمزہ ٹنگیا" وچ جیہڑا اثر اے
 اوہ "اوپر رکھ امیر نون" وچوں نہیں لہ سکدا۔ امام بخش ہوران دا اخیرلا مصرع حمزہ دے
 مذہبی کردار ول سوہنا اشارہ اے جیہڑا گسے دوجے کول نہیں۔ غلام رسول تے پیر سعید
 ہوران قارن نون حمزہ ولون سوہنی تشبیہ کیتی اے تے ایہ تشبیہ دے پچھوکڑے حمزہ دا اچا عزم
 تے یقین وکھالی دیندا اے۔ پیر ہوران دے تہجے پیر مصرع وچ تشبیہ دی اوہ شدت گھٹ اے

۱ - سعید علی شاہ، پیر، جدگ نامہ امیر حمزہ، ص ۳۱۷

۲ - امام بخش، مولوی، جدگ نامہ امیر حمزہ، ص ۲۱۲

جیہٹی غلام رسول ہوران نے صرف چونکہ لفظان " جو جھلین سولا " وچ ودھیری لہدی اے ---
 تنے شاعر متفق دین کہ عصر امیہ حمزہ دی ایس خبر نون سن کے کافران دی فوج ول
 رات ویلے گیا ہر کلیات ایسے شک سببوں لک کے بیٹھا سی ۔ اوہنے عصر نون ویکھ لیا ۔ عصر
 اپنی سوچی سمجھی سکیم موجب اوہدے اگے نس اٹھیا ۔ کلیات نے تلوار لے کے اوہدا پچھا کیتا ۔
 عصر نے دارو ولے گلاب دے پھل راء وچ کھلار دتے ۔ کلیات نے پھل سنہے تے بیہوش ہو گیا ۔ ایہہ
 گل غلام رسول ہوران کولون سنہے :

چک پھلان نون سنگھیا آئی چھک جدون دھرتی اتے جاپیا ہو بیہوش تدون

جان اوتہ ڈگیا دھرت تے مڑیا عصر عیار وچ گردن مردار دے آ ماری تلسوار

تے موزی دے بدن تھین سیس اتار لیا مارن والا اس نے اپنا مار لیا ۱-

پیر سعید ہوران کولون سنہے :

پھر اسدے ول چلایا چک زمینوں تک اوس لایا

اوس سنگھن سہتی ہوش وچائی عصر سر لہایا ۲-

امام بخش ہوئی لکھدے دین :

اس دارو دے اثر تھین آئی دچھ شتاب ڈگا اوپر زمین دے موزی حال خراب

عمر امیہ ویکھ کے جدا کیتا تن سسر لایا تے عقاب دے اوس نون ہتھ پکڑ ۳-

غلام رسول ہوران اپنی عادت موجب جزئیات بیان کر کے قاری لئی دلچسپی دا سامان پیدا کیتا اے تے

پیر سعید ہوران صرف اک شعر وچ غلام رسول ہوران دے تنان شعران دا دچوڑ پیدا کر کے شعر دے

۱ - غلام رسول عالمگیری، مولوی، داستان امیر حمزہ، ج ۲، ص ۲۳۱

۲ - سعید علی شامہ، پیر، جدگ نامہ امیر حمزہ، ص ۳۱۸

۳ - امام بخش، مولوی، جدگ نامہ امیر حمزہ، ص ۲۱۶

حسن وچ جنگا وارہسا کیتا اے - امام بخش ہوران وی اختصار دی خوبی وچ وارہسا کر کے شعر دی ادبی شان گورھی کر دتی اے - چودہ مصرعیاں وچ غلام رسول ہوران دے چھٹیاں مصرعیاں دے مضمون دے علاوہ عقاب تھلے لیاں دا اضافہ کیتا اے - دوہاں شاعران دے پہلے پہلے شعر دون پھر پڑھیاں امام بخش ہوران وچ اثر دی شدت دکھالی دیتی اے - " موزی حال خراب " وچ نہ صرف کلیات دی موجودہ حالت دا بیان اے سگون موزی کہہ کے اوہدے پورے ماضی دی تصویر کھچی اے -

اجیہسی بلاغت غلام رسول ہوران کول نہیں لہندی -

کلیات نون بھانے لان مگرون اوہ حمزہ تے مقل کول آیا - مقل نون زندجیران توڑ کے رہا کیتا -
 حمزہ لئی کافران ایہہ تدبیر کیتی سی کہ بھئی اتے گھنگھرو بدھے سن - تان جے عمر عیار حمزہ نون لاء کے نہ لے جاوے - عمر عیار اپنے نال روں لے گیا سی - اوہدے سارے گھنگھرو بند کر دتے ہر اک سر والا وڈا ٹل نظر نہ آیا - اوہ کھڑک پیا - پھر کیہہ ہویا؟ غلام رسول ہوران کولون پچھینے آھا ٹل امیر دے سی سر تے اک ہور اوہ نہ ڈنھا عمر نے اوتھے بھلا چور -
 قاری لئی بوہت سسپنس پیدا ہندا اے - اوہ سوال پچھدا اے کہ پھر کیہہ ہویا؟ غلام رسول جواب دیتے نیں :

جان زندجیر امیر دی لگا کرن جدا
 ہل جرس تھہ کھڑکیا فوجیں پئی صدا -
 پہلے شعر نالون ایتھے چوکھسا سسپنس اے - عمر تے حمزہ دوہاں دیاں جاڈان پوری فوج دے قبضے وچ نیں - فوج چوکنی ہو گئی - قارن سمیت فوج نے عقابان نون گھیر لیا - ہڑے تیر وھائے ہر عمر اپنی مخصوص چھال لا کے باہر نرس گیا :

۱ - غلام رسول عالمپوری، مولوی، داستان امیر حمزہ، ج ۲، ص ۲۳۲

۲ - ایضاً -

موندیاں اہر امیر دے دوہیں پیر سا
 جہال لگانی سر دے ہیا زمین تے آ
 پھڑ دے پھڑ دے رہ گئے سب کافر حیران
 ۱- ہتھ ۵ آیا کسے دے دوڑ گیا موڈان

پیر سعید علی ہوری وی ایہہ گل نہایت مختصر آکھ کے سسپنس پیدا کردے دین کہ :

۲- پر ہک ٹلیا سر حمزہ تے ۵ اوہ سمجھ وچ آیا

پر ایس سسپنس نوں گھڑی بھر بھی قائم نہیں رکھ سکے - چھیتی آکھدے دین :

جد اوہ گھنٹہ گھڑیا کافر آئے تیر چلاون

۳- وت سر غایب کافر لگے سوچ دوڑاون

سر غایب کیوں ہويا؟ ایہہ کئی غایب اے پر ایس اختصار نال مفہوم تائین اپڑن لئی کسے

وقت دا سامنا نہیں کرنا پیندا -

امام بخش ہوران مفہوم دی ادائیگی وچ کئی خوبیاں پیدا کیتیاں دین - ایتھوں تیک کہ

مولوی ہوران تون وڈھ گئے دین - آکھدے دین :

ہر ہر دے وجہ روں لیا پاوے جلد سر
 ۱- ٹل وڈا اک رہ گیا پائی نہہ خبر

پھر کیہہ ہويا؟

توٹن لگا زنجیر جان ریتی نال سر
 ۲- ہل گیا اوہ ٹل ہے پئے گیا شر شر

سن آواز شتاب ہے اٹھ کھڑے دریاں
 ۳- آکھن پھڑو شتاب ہے چور ہیا جو آن

سر امیہ چھپ گیا ٹوپی سر تے ہا
 ۴- ڈھونڈن لگے وافرے نظر نہہ مول ہیا

۱ - غلام رسول عالمگیری، مولوی، داستان امیر حمزہ، ج ۲، ص ۲۳۳

۲ - سعید علی شاہ، پیر، جدگ نامہ امیر حمزہ، ص ۳۱۸

۳ - ایضاً -

۴ - امام بخش، مولوی، جدگ نامہ امیر حمزہ، ص ۲۱۶

امام بخش ہوران مضمون دی لمبائی نون مولوی ہوران دے برابر رکھیا اے تے ہر شعر پہلے
شعر ڈالون چوکھسا سسپنس پیدا کرا اے، دلچسپی ودھاوا تے اثر وچ اضافہ کرا اے -
داستان مطابق ایہدا ہیرو حمزہ علاقے فتح کرا تے حکمرانان نون زیر کرا ہویا اگے
ای ودھدا جا رہیا سی - جادو دے وی کئی تھاون نون توڑیا - اخیر ظلمات دی سرحد تے
جا اپڑیا - ایہہ دنیا دی سرحد سی، جتھے بالکل ادھیر لگی سی - اوتھے بلاوان دا تھانہ
سی حمزہ تے بلاوان گولون بچن لئی رات نون پہرے دا انتظام کیتا - عر معدی، مالک اشتر،
لندھور تے حمزہ تے واری واری اک اک رات جاگن دا پروگرام بنایا - پہلی رات عر معدی تے کباب کھان
لئی دیگ چاڑھ دتی - کجھ چر مگرون بڑھسی ظاہر ہوئی تے اوہنے دا فریب ڈال کباب مگے -
غلام رسول آکھدے تین کہ اوہ عر معدی نون آکھن لگی :

آیا ایدھر کاروان مین جو اسدی مان مین ہوئی بیمار تے چھڈ گیا اوہ تان
هان مین کتنے دنان دی ایویں حال خوار عاجز تے داردار ہان بھکی تے لاچار
دے خدا دے واسطے مینوں کجھ کباب کھاوان میری جان نون بچے آرام شتاب^۱

پیر سعید علی شاہ ہوری اوس بڑھئی دی التجا نون انسج بیان کردے تین :

میں اک سوداگر عورت خصم میرے نون شیر تے ماریا
دو تن روز ہوئے میں تے دا ان تے ڈھسا پیاریا^۲

امام بخش ہوران گولون وی ایہہ قصہ سندے چلیئے :

بڑھی کبیا عرض کر شیرین نال زبانا مین آئی سان گھران تھین نال وٹے تران
ایس ویرانے وچہ جان آئی نال رضا ٹاپ غضب دا چڑھ گیا طاقت رھی نہ گا

۱ - غلام رسول ہالچیری، مولوی، داستان امیر حمزہ، ج ۳، ص ۲۳۷

۲ - سعید علی شاہ، پیر، جنگ نامہ امیر حمزہ، ص ۳۳۹

مینوں بیٹھے چھڈ کے چلے گئے کروان
 بھکھ لگی تے آئی ہاں اندر ایس مکان
 مینوں رب دے نام کجھ تھوڑا بہتا دے
 جاوان بے کے راہ مین خواہش میری ایہ ۱-
 عمر معدی جادا سی کہ ایہہ ویرانہ بلاوان دا تھان اے تے پھرے دا انتظام وی ایسے لئی
 کیتا گیا اے - کسے وی بلا دا آؤنا متوقع سی - غلام رسول ہوران دا بیان ایس لحاظ نال بوہت
 اہمیت رکھدا اے کہ اوہناں اک بڈھٹی دے مودھوں اجیہیاں ان ہونیاں تے فریب تے مہنی گلان
 کڈھوائیاں دین کہ عمر معدی دون اوہدے تے بلا ہون دا شک بے جانا چاہیدا سی - اجیہی
 تھان تے اساناں دا قافلہ آؤنا تے پھر بیمار مان دون چھڈ کے چلا جانا مشکوک گلان سن پیر
 عمر معدی دی عقل معاملے دون سمجھ نہ سکی ورنہ اوہ بلا دے پھندے وچ نہ آؤندا - پیر ہوران
 فریب نویسی دا حق ادا نہیں کیتا - اوہناں اجیہا جواز پیش کیتا اے جیہنوں درست
 مہیا جا سکدا سی -
 امام بخش تے غلام رسول ہوران دا انداز اکو جیہا اے - بیمار زنانی دون کروانان دا
 چھڈ کے نر جانا گویہ لائق سی -
 فریاد دا انداز غلام رسول ہوران دا چوکھا موثر اے - پیر ہوران دا انداز وی سنسن
 والے دے دل دون کھوہ ضرور پاندا اے - امام بخش کول دوجھے تے اثر کرن والی گل بوہت گھٹ
 اے - " تھوڑا بہتا " تے تاثیر دون کجھ گھٹا دتا اے -
 عمر معدی تے ترس کھا کے دیگ وچوں اوہدے لئی کباب کڈھن واسطے اپنے ہتھ اندر کیتے
 اوہ دیوان ہویا تے بڈھسی تے اوہدے تے حملہ کر کے اوہنوں بے ہوش کر دتا تے آپ ساری
 دیگ بیگ اکے ای برکی وچ کھا گئی - غلام رسول آکھدے دین :

۱ - امام بخش، مولوی، جنگ نامہ امیر حمزہ، ص ۲۲۲

۲ - ...

۳ - امام بخش، مولوی، جنگ نامہ امیر حمزہ، ص ۲۲۵

پاکستان تے ہندوستان وچوں ملتان روایتان موجب تاریخ وفات ۷ مارچ ۱۸۹۲ء بالکل درست
 اے۔ ایہو تاریخ ہاتھی گواہیان دی تصدیق وی کردی اے بعضی دن وی سووار سی تے جن دی
 وی ست تاریخ سن ہجری تاریخ ۷ شعبان ۱۳۰۹ھ سی۔^۱

تاریخ وفات پوکھن لئی اک ہسور پکی تے پیڑی شہادت ملی اے۔ خلیفہ فضل الدین
 ہوران دسیا کہ ۱۹۷۵ء تون تیسرا ہسور فرس وی شروع کر دتا گیا اے جیہدی تاریخ ۱۶ اپریل اے
 جہڑی کہ مولیٰ ہوران نے چہلم دی مناسبت نال رکھی گئی اے۔ ۱۶ اپریل تون چہلم تان
 ای بعدا اے جے تاریخ وفات ۷ مارچ ہووی۔

ایس ساری بحث تون ایہہ سٹا نکلا اے کہ مولیٰ غلام رسول عالمگیری دی حقیقی تے درست
 تاریخ وفات ۷ مارچ ۱۸۹۲ء مطابق ۷ شعبان ۱۳۰۹ھ اے۔

اولاد

مولیٰ غلام رسول عالمگیری دے ہاں کوئی نرینہ اولاد پیدا نہیں ہوئی۔ پہلی بیوی
 وچوں کوئی اولاد نہیں سی۔ دوجی تے تیسری بیوی وچوں صرف اک اک دھی پیدا ہوئی۔^۲
 دوجی بیوی وچوں پیدا ہون والی دھی دا نان ماٹھے سی۔^۲ ایہہ ۱۸۸۳ء وچ
 عالم پور وچ پیدا ہوئی۔ ۱۹۰۲ء وچ ایہدا ویاہ پنڈ بلسرے دے سلطان علی نال ہويا۔ ایہ

۱۔ عبد القدوس ہاشمی، تقویم تاریخی، ص ۳۲۸

۲۔ محمد عالم کپورتھلوی، مقدمہ احسن القصص، ص ۱،

ڈاکٹر جیت سنگھ سیٹل، ماہنامہ پنجابی دنیا، جولائی ۱۹۷۵ء، ص ۱۳

۳۔ محمد عالم کپورتھلوی، مقدمہ احسن القصص، ص ۱،

عبد الرشید، بیان ہایت حالات مولیٰ غلام رسول عالمگیری، مخطوطہ بقلم راقم، ص ۲۔

ڈاکٹر جیت سنگھ سیٹل، ماہنامہ پنجابی دنیا، جولائی ۱۹۷۵ء، ص ۱۳

رحم بیا دل سر دے جگر ہو یا گھل آب نہ رو مانی بڈھینے کہدا کر آداب
 جان نیوان ہو دیگ تھیں لگا دیں کباب بڈھی حطہ مار کے آئی پاس شتاب
 نیویں ہوئے سر نون مارے سخت چپے۔۔۔ کن چپے۔۔۔ بھن کے سٹھے دد اکھیڑ
 سر رہیا بیہوش تے بڈھی دھا گئی اک برکی کر دیگ دی سب کجھ کھا گئی

پیر سعید علی شاہ اندج لکھدے دین :

کر کے رحم اوہ گوشت دیوں لگا بڈھی تائیں

اوس مار طماچہ اوسدی ہوش تمام اذائی

امام بخش ہوری ایس پارے کیہہ دسدے دین - اوہ وی سن لیشے :

سر معدی نے اوسدی سن کے گل درست گوشت لگا دیوندے، ذرا نہ ہو یا سست

بڈھی نیڑے ہو کے اک طماچہ مار سٹیا اوپر زمین دے سر معدی سردار

بڈھی دھوکھے نال نظر بچا کے ای سر معدی نون چپے۔۔۔ مار کے بیہوش کر سگدی سی - ایہہ نکتہ

سوائے غلام رسول دے ہور کسے کول نہیں - دیگ وچوں کباب کڈھن لگیان اوہ نیوان ہو یا -

اوسدی نظر ساری دیگ دے اندر سی - اجیہے موقعے تے بڈھی دا حطہ کرنا غلام رسول ای

دسدے دین - اوہداں گوشت دین تے بڈھی دے حطے، سر دی بیہوشی تے بڈھی دا اکے برکی وچ

ساری دیگ کھان دیان جزئیات نون بیان کر کے کوئی گل لکی چھپی نہیں رہن دتی -

پیر سعید ہوران دا بیان ایہدے تے چائن نہیں پاندا کہ بڈھی دا مقصد پورا ہو یا کہ

نہ ہو یا -

امام بخش ہوران دا " ذرا نہ ہو یا سست " ارہا مصرع بیان دی لطافت نون گھٹا رہیا۔۔۔

۱ - غلام رسول عالمپوری، مولوی، داستان امیر حمزہ، ج ۳، ص ۲۳۷

۲ - سعید علی شاہ، پیر، جنگ نامہ امیر حمزہ، ص ۳۳۹

۳ - امام بخش، مولوی، جنگ نامہ امیر حمزہ، ص ۲۳۵

کاھدے وچ سست نہ ہويا ، گوشت دین وچ ، یا پھرہ دین دیاں لوڑاں وچ ۔ شاعر دا مطلب ضرور
 اوّل الذکر ای اے پر قاری پھرے نون اہمیت دیندیاں ہوياں آخر الذکر مطلب لے کے الجھن دا
 شکار ہو سکدا اے کہ اگر اوہ پھرہ دین وچ سست نہیں سی ، چوکنّا تے ہوشیار سی تے بڈھی
 نے اوہنوں طماچہ مار کے زمون تے کیوں سٹ لیا ۔ پھر ہوران وادگ امام بخش دا بیان وی چپ اے
 کہہ اوس بڈھی دا اوتھے آون دا مقصد کیوں پورا ہويا ۔ گل واضح نہ کر کے دوہان نے بیان
 دی چاشنی گھٹا دتی اے ۔

اگلی رات مالک دی واری سی ۔ عمر نے اوہنوں اپنی ایہہ رات بیٹی نہ دسی تے لگ کے
 اوہدا تاشا ویکھدا رہیا ۔ اوہدے نال وی اوہا کارا ہویا ۔ اس دے معرون لدھور دی واری
 سی ۔ ایہہ دوویں اوہدا تاشا ویکھن لئی جاگدے رہے ۔ جدوں اوہنوں وی طماچہ پیا ،
 ایہہ دوویں ہنس پئے ۔ لدھور سمجھ گیا کہ ایہناں دا وی ایہو حال ہويا ہویے گا ۔

اخیرلی واری حمزہ دی سی ۔ اوہنوں وی کسے نے ایہہ حالت نہ دسی ۔ اوہنے بڈھی
 دی شکل ویکھ کے تے فریب دیاں گلاں سن کے اندازہ لا لیا کہ ایہہ ضرور کوئی آفت اے ۔

غلام رسول آکھدے دین :
 جے توار مارے اوہدا ہر جسم خالی ویکھدا کر دیا ۔ غلام رسول دی

حمزہ نے گل سمجھ کے رکھی اگ سمہال جاتا آفت ہووسی ایہہ مردار کدگال

ایدھر کوئی کاروان ہووسی آیا کیوں جے آیا تے مان نون چھوڑ سدھایا کیوں !

انسج جاہدا اے کہ ہر رات ہر پھریدار نون اوہ مائی اپنی حالت اکے ای لفظان وچ دسدی سی ۔

حمزہ تون سوا اوہدے پھنداں فرہبان نون کوئی سمجھ نہ سکیا تے اخیر شرمندگی اٹھائی ۔ غلام رسول

ہوران داستان دے ہیرو دی معاملہ فہمی تے عقلمندی نون ثابت کیتا اے ۔ پیر سعید ہوران وی

دسیا تے ہے وے کہ حمزہ ارہدے فریب نون سمجھ گیا سی ۔ پھر کیوں ؟

بڈھی دے مودہ وچوں گوشت دی سو ترون !

گوشت ہو اس مکھسون آوے ایویں حال سداوے

دل وچ کھیا ایہہ طلسم بڈھی کجھ فریب کماوے --۱-

گوشت دی ہو تون فریب دا اندازہ کیویں لگا - جدوں کہ حمزہ دون پھلیاں تنان راتان دی کارروائی
دا قطعی علم نہیوں سی - پھر مزے دی گل ایہہ وچے کہ پھر ہوران بڈھی دے گوشت کھان دا
ذکر واضح طور تے کھریں نہیوں کیتا - حمزہ دی معاملہ نہیوں دا جواز پھر ہوران کول بوہت ہولا
جیہا اے - ایسے طرح امام بخش ہوران کول وی کوئی مناسب جواز نہیوں - سگون پھر ہوران طرح
ہولا تے کمزور جواز وی نہیوں - اوہ صرف ایہہ آکھدے نیں :

جاتا دلون امیر تے ایہہ ہے کوئی بلا میرے ٹھکنے واسطے کردی مگر دغا --۲-

امام بخش ہوران صرف مودہ رکھنی کیتی اے - داستان دے ہیرو دی حیثیت نال دوجیان تے برتری
دین دی کوشش بلا جواز اے -

بڈھی دے حمزہ کولوں وی دوجیان طرح کباب منگے ہر حمزہ ہوشیار سی - جدوں اوہ حمزہ
تے حملہ کرن لگی - حمزہ دے تلوار مار کے اوہدا سر جسم نالوں وکھرا کر دتا - غلام رسول دی
زیانی ایہہ گل اندج اے :

سجے ہتھ امیر تے دھو پکڑی تلوار تے کھیا ہتھ دیگ دے کھڑیا اندر وار

چک چپیڑ امیر دون مارن لگی آ ماری تیغ امیر تے کیتا سیس جدا

اوہ سر کٹھے گیا :

سر اڈا مردار دا گیا اگاڑی لگ شیر عرب ہتھ تیغ لے گیا پچھاڑی لگ

۱ - سعید علی شاد، پیر، جنگ نامہ امیر حمزہ، ص ۲۵۰

۲ - امام بخش، مولوی، جنگ نامہ امیر حمزہ، ص ۲۲۵

اگے سی وجہ جنگلے کھسوا اک بڑا سر کھوسے وجہ جا پیا حمزہ رہیا کھڑا
پیر ہوئی لکھدے دیں :

تا ہک ہتھ پھڑ تلوار تا دوجیوں گوشت دیوں لگے

جان اوہ مارن لگی حمزہ جا کھلوتے اگے

ماری اک تلوار تا اوس دے تن تون سیس اڈایا

اوہ رھڑا رھڑا کھوہ اک ڈکا حمزہ کڈھے آیا

امام بخش ہوران ایہہ منظر نہایت مختصر اسج کھچیا اے :

دیسڑے ڈھک امیر نے ماری تیغ وگا تن دے اتوں اوسدا دتا سیس اڈا

عورت بیٹھی جلد ہے اپنا سیس پکڑ جا وڑی وج کھوہ دے جنگل وڑے اندر

غلام رسول ہوران ایس منظر دیاں بوہت ساریاں جزئیات نون کھول کے بیان کیتا اے - حمزہ دا بڈھی

نون کوئی آفت سمجھ کے خیردار ہونا، تے سجے ہتھ تلوار پھڑ کے متوقع خطرے دے دفاع لئی تیار

رہنا، کھپے ہتھ نال دیگ وچوں بڈھی لئی گوشت کڈھن لگنا، بڈھی دا حمزہ ول چھیڑا لارنا -

حمزہ دا تیغ مار کے اوھندا سر وکھرا کر دینا، اوس سر دا اگے سننا، مگرے ای حمزہ دا دس

ٹرنا، سر دا کھوہ وج وڑ جانا تے حمزہ دا اوس کھوہ اتے کھلو جانا، ایس منظر دیاں اجیہیاں

سوہنیاں مسلسل کڑیاں دیں جیہدیاں نون ملا کے شاعر نے منظر نون چوکھا دلچسپ تے موثر

بنا دتا اے -

پیر ہوران ایتھے اپنی جامع نویسی نون جنگی طرح نبھایا اے اوھدیاں ضروری کڑیاں

۱ - غلام رسول عالمپوری، مولوی، داستان امیر حمزہ، ج ۳، ص ۲۳۰، ۲۲۱

۲ - سعید علی شاہ، پیر، جنگ نامہ امیر حمزہ، ص ۳۵۰

۳ - امام بخش، مولوی، جنگ نامہ امیر حمزہ، ص ۳۲۵

ملائیان تے فیر ضروری چھڑ دتیاں دیں - " رھڑ دا رھڑ دا " وچ جیہڑا لطف اوھداں پیدا
 کر دتا اے اوہ غلام رسول ہوران دے " گیا اگاڑی لگ " وچوں نہیں لہیا جا سکدا -
 امام بخش ہوران دے بیان نوں اوھداں دے اخیر لے شعر نے ہڑا متاثر کیتا اے - بڈھی دا
 سر جدوں دکھرا جا پیا تے پھر اوسے بڈھی دا اپنے سر نوں پھڑ گے تے جنگل وچ جا کے
 اک کھوہ وچ وڑنا کوئی دلچسپ منظر پیش نہیں کردا - کلے سر دے دسں تے پھر رڑھدا رڑھدا
 جان وچ جیہڑی جان اے اوھدے تون امام بخش ہوران دا منظر محوم اے -

پچھوں حمزہ دے ساتھی وی اوس کھوہ تے اپڑ گئے - عمر عیار اوس کھوہ وچ اترا - تھلے
 اک تاکی وچوں اندر اوھنوں اک میدان نظر آیا جتھے اک خوبصورت درگاہ سی - جیہدا فرش
 ریشمی سی - اوھدے اتے اک بوہت سونھسی کواری کڑی بیٹھی سی - بڈھی بلا دا سر اوھدے
 اگے پیا ہویا سی - کڑی اوھدے اتے پیار نال ہتھ پھیر رہی سی تے رو رہی سی - ایس حالت
 دسوں غلام رسول بیان کردے دیں :

تے اہر اس فرش دے حسن دی دی گانگ کڑی کواری ناز نین چمکے سورج وانگ
 سر بڈھی دا اوس دے اگے ہی وجہ تھال ایہہ اس تے ہتھ پھیر دی رو روشقت نال
 پیر سعید ہوری ایہدا نقشہ ادج کھجے دیں :

تا ڈھدا عمرو ہک طہق سوخے وچ اوھو سس نکایا
 ہک معشوقہ اگے رو رو کردی شور سوا پیا

امام بخش ہوران نوں وی دیکھ لیتے :

ایدھر اودھر دیکھیا کر کے تیز نظر دختر باران برس دی دیکھی تخت اوپر

۱ - غلام رسول عالمگیری، مولوی، داستان امیر حمزہ، ج ۳، ص ۲۴۱

۲ - سعید طی شہا، پیر، جنگ نامہ امیر حمزہ، ص ۳۵۰

سر اسدے دون ہکڑ کے لاوے دھسڑ دے نال مدع کیتا میں جا دہ ہر گز حرص خیال -
 غلام رسول ہوران بڈھی دے مرن تون بعد اوہدی کسے عزیز دے روں دا ذکر کرن نال اوس
 کئی دے حسن دا بیان اپنے روایتی انداز نال کیتا اے - " مورتان دے حسن دی تعریف کرنا مولوی
 صاحب دا من پسند موضوع اے - اوہناں جدگ امیر حمزہ وچ درجن بھر سوانیاں دے روپ دا دکھار
 بیان کیتا اے " - ۱ - " حسن دی دی کاذگ " تے " کئی کواری نازنین " جیہناں ترکیبان
 نے ای کئی دے حسن دنوں چوکھدا دکھار دے دتا سی - اتوں سورج نال تشبیہ نے رہی سہی
 کسر کڈھ دتی اے - پھر سعید ہوران صرف " معشوقہ " آکھ کے تے امام بخش ہوران صرف " دختر
 ہاران برس دی " آکھ کے ہزارہ کیتا اے - ریٹا تے شفقت نال سر تے ہتھ پھیر کے اپنی محبت دے
 جنیات دا اظہار کرنا " کردی شوہر سواپا " نالوں بوہتا قرین قیاس اے - کیوں جے اوس کئی دنوں
 اوس بڈھی نال کوئی جسمانی رشتہ نہیں سی - اوہ بڈھی اوس کئی دی مان دی دائی سی -
 امام بخش کول اجیہے کسے جذبے دے اظہار دا نشان نہیں ملدا سکون اک گلے دی صوت نکلی اے -
 حمزہ دے پچھن تے اوہنے دسیا کہ میں زرتشت دی دوتھی ہان تے ایہہ بڈھسی میری
 مان دی دائی سی - ہن ایس مائی دے قتل دا بدلہ لین لئی میریاں دو ماسیاں تھانوں تہا
 کرن گیان جیہناں دا نان " رخ جادو تے فرخ جادو اے " - ۲ - پھر سعید ہوران مطابق اوہ کئی
 زرتشت دی دھی سی تے اوہدیاں ہور دو بھیناں گل رخ تے فرخ سن جیہناں حمزہ نال مقابلہ
 کرنا سی - ۳ - امام بخش ہوران اوہناں دنوں جادو کر دسیا اے تے اوہناں دا نان " سرخ تے
 قدح لکھیا اے - ۴ -

۱ - امام بخش، مولوی، جدگ نامہ امیر حمزہ، ص ۳۲۶

۲ - محمد عالم کھورتعلوی، ڈونگھے وھان دا شاعر، ص ۵۰

۳ - غلام رسول عالمگیری، داستان امیر حمزہ، ج ۴، ص ۲۲۲

۴ - سعید علی شاہ، پیر، جدگ نامہ امیر حمزہ، ص ۳۵۰

۵ - امام بخش، مولوی، جدگ نامہ امیر حمزہ، ص ۳۲۶

ایہناں جادو گرناں یا جادو گران دا نان کجھ وی ہویے ۔ اوس نازدین نے دسیا کہ اوہ
 دوویں جادو دی جدگ کر کے حمزہ دا لشکر تباہ کرن گے ۔ عہ نے اوہدوں جادو دی جدگ دا
 رد پچھیا ۔ اوہدے نے دسن تے اوہدے اوہدوں قتل کر دتا تے آپ اوہدناں جادو گرناں ول
 ٹر پیا ۔ راہ وچ دو جادو گران نون قتل کر کے اوہدناں دے کپڑے آپ پا لئے تے جعلی جادو گر
 ہن کے جادو گران دے تخت کول جا بیٹھا تے بھیت لیا کہ اک جادو گرئی عربیاں دے لشکر دے پچھلے
 پاسے گئی ہوئی اے تے اوہ کجھ اجیہا سامان کر رہی اے کہ گل عہر ویلے ویری تباہ ہو جان گے ۔
 ایہہ بھیت دی گل غلام رسول ہوران کولوں سن لینے ۔

کہیا دائی اسان دی ایہہ جسدی سب کار گئی پچھاڑی عربیاں جادو کرن تیار
 دو دن ہوئے اوس تھان کردی رہی سامان بھلکے ویلے عہر دے مار کرے ویران ^۱۔

پھر سعید ہوران دا بیان وی ویکھ لینے :

تسا دائی آکھیا بھلکے شام نون جادو تیار ہو جاسی

پھر حمزہ والے لشکر ویکھیں کیوں قیامت آ جاسی ^۲۔

امام بخش ہوری دسدے نیں :

گلان کیتان دوهان نے ہو گئے دو روز حمزہ ابرہہ گئی سی دائی ہو دل سوز ^۳۔

اصل جادو گرئی دائی تے حمزہ دے لشکر دے پچھلے پاسے اوہدی تباہی دا سامان کر رہی
 سی، عہ نے ایہہ بھیت رخ جادو یا فرخ جادو کولوں لیا سی ۔ غلام رسول دے بیان وچ ایہو اصلیت
 دسی گئی اے تے مستقبل قریب وچ حمزہ دے لشکر دی تباہی دی پیش گوئی کیتی گئی اے ۔ پھر ہوران

۱ - غلام رسول عالمگیری، مولوی، داستان امیر حمزہ، ج ۳، ص ۲۲۲

۲ - سعید علی شاہ، پسر، جدگ نامہ امیر حمزہ، ص ۳۵۰

۳ - امام بخش، مولوی، جدگ نامہ امیر حمزہ، ص ۳۲۷

دی ایس پیش گوئی وچ " کیوں قیامت آسی " دا جملہ زیادہ شدت دا اظہار کردا اے - البتہ
 پھر ہوری دائی دا براہ راست ذکر کر کے واقعیت تون کجھ دور چلے گئے جاہدے دین - امام بخش
 ہوران نے اپنے دوجے مصرعے وچ دائی دے اندرونے نوں واضح کرن دی کوشش کیتی اے تے مستقبل
 دی پیش گوئی نوں ایہدے اندر سمو کے شعر نوں وڈیائی دتی اے -
 حمزہ دی صلاح نال عمر اوس دائی دی جادو گری ویکھن تے اوہندوں سمجھن لئی شر بیا -
 تان جے اوہندا دفاع کیتا جا سکے - جادو گری دائی کول اوہندا حماقتی بن کے بہتہ گھیا
 تے بہت پچھیا - غلام رسول ہوران لکھیا اے :

اک صراحی خمر دی پھر لے آئیا نال تن تے جادو گران دا لیا لباس سہمال
 عمر ادب کر اوس دے بہے اکائی جا رخ جادو دے گھلیا تین ول ایہہ فرما
 روز گزارے تن تون بیٹھی دے وجہ فار وری دے بیکار دی کیوں تون لئی نہ سار^۱

پھر سعید ہوران اندج بیان کیتا اے :

شراب صراحی ہک بے ہوشی والی ہتھین پھڑ کے
 آئیا پاس اوس دائی شکل ہک جادو گر دی کر کے
 آگھیا فرخ بھیجیا تن دن گزرے اثر نہ کائی
 اوس آگھیا بھلکے حمزہ لشکر ویکھین قیامت آئی^۲
 دوہان شاعران ایس کیفیت نوں چنگی طرح نبھایا اے - غلام رسول ہوری زیادہ محتاط دین -
 عمر جادو گر دی شکل تے بنا لیتدا اے پر پھر وی اوہ خوب ادب آداب کردا اے تان جے اوہندے

۱ - غلام رسول عالمپوری، مولوی، داستان امیر حمزہ، ج ۰۳ ص ۲۲۲

۲ - سعید علی شامہ، پیر، جنگ نامہ امیر حمزہ، ص ۳۵۰ - ۲۲۲

جعلی ہون دا شک نہ ہویے - پھر تسلی نال بہتے کے گل شروع کردا اے - غلام رسول دا تیجا شعر
 تے پھر ہوران دا تیجا مصرع اک ای مفہوم ادا کردے دیں - اول الذکر دا مفہوم چوکھا واضح ، صاف
 تے موثر اے - پھر ہوران اخیر لے مصرعے وچ اوہدا گل دھرا دتی اے جیہڑی اوہنان دے پہلے ذکر وچ
 آ چکی اے - ایس لئی ایہتھے ایہہ گل پھیدی نہیں - امام بخش ہوران اجیہا ذکر نہیں کیتا -
 جادوگری دانی دے عمر نون اپنا بھیتی سمجھ کے ساری تیاری وکھا دتی تے طریقہ وی دس دتا -
 غلام رسول دے بیان موجب :

کیہا ویکھان بچڑے سب کجھ ہویا تیار ایہہ ہے شیشہ وا دا بندھ کھڑا ہے نار
 چارے شیشے ویکھ لے دیر نہیں ہن کو کھول دیاں موندھ انہان دے ویری دی ول ڈھو
 جو شیشہ ول دشمنان کھول دیاں یک بار اوہیں وارو ہووسی ہر اک وار و وار
 پھر سفید ہوئی صرف ایہہ لکھدے دیں :

ایہہ بیضہ جادو تیار ہویا میں شیشے اندر پایا ۲

راز داری دی گل غلام رسول انج کر رہے دیں جیویں دانی عمر دے کن وچ ہولی جیہی کہہ
 رہی ہووے، تان جے کوئی دوجا نہ سن سکے - پھر ہوران صرف اک مصرعے وچ ساریاں جزئیات نون
 سوہنے انداز نال حرت کیتا اے - جیہڑا حسن ایس حرت وچ اے اوہدے تون بوہتی خوبصورتی
 غلام رسول دی جزئیات بیانی وچ اے - امام بخش ہوران ایہدے تے وی قدم نہیں چکیا - اوہنان عمر
 دے دانی کول آون تے دانی دے راز دسن دیاں کڑیاں نون حرت کر کے گل اگانہہ ٹھوی اے کہ عمر
 سرخ تے قدح دی دانی بارے گل سن کے حمزہ کول آیا (دانی کول نہیں گیا)، تے پھر اوس دانی
 دے انتظام نون آہے ای ساڑن لئی ٹر پیا تے اوہدا سارا کیتا کتربا ساڑ دتا تے سارے جادوگر مر گئے -

۱ - غلام رسول عالمگیری، مولوی، داستان امیر حمزہ، ج ۳، ص ۲۲۲

۲ - سعید علی شاہ، پیر، جنگ نامہ امیر حمزہ، ص ۳۵۱

اوه لکھدے دین :

لے کے شیشہ نفت دا جادو وچ گیا
تنبو جادو گران دے دتی آگ لگا
جادو سارے سڑ گئے نالے جادو گر
دتی فتح اللہ نے ہو گئے دور خطر ^۱
امام بخش ہوران جیہڑے حیلے نال عمر کولوں جادو گران دے جادو دین سڑایا تے جادو گران دین ختم
کرایا اے، ایہہ کوئی دلچسپ طریقہ نہیں - کیوں جسے عمر شیشہ نفت نال تے پہلان وی گئی ویرہان
دین ساڑ چکیا سی -

غلام رسول ہوران عمر دی اوس کار روئی دین جیہڑے انداز نال بیان کیتا اے اوہنے پلاٹ
وچ حسن پیدا کر دتا اے - اوه لکھدے دین کہ عمر نے جادو گرنی کولوں براہ راست بھیت لے کے تے
اوهنوں بے ہوشی دی دوا پیا کے قتل کر دتا تے جادو دے چارے شیشے حمزہ کول لے آیا تے جادو گرنی
دے دسے ہوئے طریقے نال واری واری جادو گران ول اوه شیشے کھول دتے :

اول طرف مخالفان دتی چھوڑ ہوا
پنی اندھیری ادھان تے فوج سٹی تڑنیا
سارا ڈیرا تڑنیا رو رو کرن بکار
گھر اپنے دا اسان تے وگیا پہلا وار
میدھ دا شیشہ توان نون چھڑے عمر عیار
لگے آفت گڑے دا سر پر دھریا بھار
پچھوں شیشہ آگ دا توت دتا اٹا
لشکر جادو گران دا جل بل پیا فنا
زرتشتے دیان دختران جل موٹیان وجہ نار
یا تے جھوٹھے راویان پایا شور بکار ^۲

جادو نال ہوا، مینہ، گڑا تے آگ دا عذاب ویرہان دین دینا، واقعی قیامت دا اک نقشہ کھچ کے
رکھ دتا اے - جزئیات نون غلام رسول ہوران اپنی خوبی نال بیان کیتا اے کہ اوہنان تے جادو گر ہون
دا شک بے جا اے - ایہنان دے مقابلے تے پیر سمید ہووی صرف ایہہ آگھ سکے دین کہ :

۱ - امام بخش، مولوی، جدگ نامہ امیر حمزہ، ص ۳۲۷

۲ - غلام رسول عالمپوری، مولوی، داستان امیر حمزہ، ج ۳، ص ۲۲۳، ۲۲۵

رشتہ مولوی ہوران آپ ای طے کہتا ہوا سی ^۱۔ ایہدے گھر اک لڑکا پیدا ہوا جہڑا
کہ پچھن وچ ای فوت ہو گیا۔ ۱۹۰۵ء وچ اک دھی غلام فاطمہ پیدا ہوئی جہڑی اجے
جیوندی جاگدی اے ^۲۔

عائشہ دی وفات ۳۲ سال دی عمر وچ ۱۹۲۷ء وچ ہوئی ^۳۔ ایہدا خاوند
سلطان علی بہلان ای ۱۹۰۷ء وچ فوت ہو چکا سی۔ دوشان دیان قبران عالمپور وچ نیں۔
عائشہ دی دھی غلام فاطمہ دی شادی پنڈت ککے دے محمد علی خاں ہوئی، جہڑا کہ ۱۹۷۶ء
وچ چک نمبر ۳۱۹ تحصیل ٹوبہ ٹیک سنگھ ضلع فیصل آباد وچ فوت ہوا ^۴۔

تیسرے ویاہ وچوں جہڑی پھی پیدا ہوئی اوہدا نان خدیجہ سی ^۵۔ ایہہ مولوی
ہوران دی وفات تون چھ مہینے مگرون ستمبر ۱۸۹۲ء تون پیدا ہوئی ^۶۔ ایہدا بہلا ویاہ
مولوی ہوران دے فاکے پنڈت دھوتان وچ ہویا ^۷۔ ایہہ ویاہ ۱۹۰۶ء وچ علی بخش صرف
طو نال ہویا، جہڑا کہ ۱۹۰۷ء وچ فوت ہو گیا۔ اوہدے وچوں کوئی اولاد پیدا نہ ہوئی ^۸۔

-
- ۱ - عبدالرشید، بیان باہت حالات مولوی غلام رسول عالمپوری، مخطوطہ بقلم راقم، ص ۴
 - ۲ - ایضاً ^۱۔
 - ۳ - ایضاً ^۱، ص ۵
 - ۴ - فضل الدین خلیفہ، بیان باہت حالات مولوی غلام رسول عالمپوری، مخطوطہ بقلم راقم،
ص ۱۶ -
 - ۵ - محمد عالم کپورتھلوی، مقدمہ احسن القصص، ص ۱
 - ۶ - ایہہ نان مولوی ہوران دی وصیت مطابق رکھیا گیا سی۔
 - ۷ - عبدالرشید، بیان باہت حالات مولوی غلام رسول عالم پوری، مخطوطہ بقلم راقم، ص ۴
 - ۸ - محمد عالم کپورتھلوی، ڈونگھے وھنان دا شاعر، ص ۱۱
 - ۸ - فضل الدین خلیفہ، بیان باہت حالات مولوی غلام رسول عالمپوری، مخطوطہ بقلم راقم، ص ۱۶، ۱۷

اوه بیضه شیشه چک امیر نون آ سب حال سداوے

پھر اسدے لشکر ڈالیا گلرخ فرخ قیامت آوے -۱-

بیشک ایہہ درست اے کہ پھر ہوران غلام رسول دے سارے بیان دا سٹا صرف اک اخیرے مصرعے
وچ گڈھ کے اپنی اختصار نویسی دی عظمت قائم کیتی اے پر قاری لئی ایہدے وچ اوه دلچسپی تے
تاثیر دہین لہندی جیہڑی غلام رسول ہوران دے حصے آئی اے - ایس شعری عظمت دا سہرا
مولوی ہوران دے سر ای رھوں گا - ایس دے باوجود اوهندان نون ہمیشہ اجیہاں مبالغے دیاں گلاں
دا احساس رھیا اے جیہدا ایتھے وی اوه اخیرے مصرعے وچ بیان کیتے بنان دہین رہ سکے تان
جے قاری اوهندان نون اجیہے مبالغے دے خالق دے طور تے نہ من لوے پر شعری خوبی تے حسن تے
تخیل دی اچی اڈاری وچ مولوی ہوران دا درجہ باقی سہندان نالوں اچا مندا ای پوے گا ،
بہاویں اوه آپ لکھ واری آکھن پئے کہ :

میں نہ اپنی طرف تھیں پائی مرج و سار

راوی دی گفتار دا میں کر لیا اتار -۲-

.....

۱ - سمید علی شہا، پیر، جنگ نامہ امیر حمزہ، ص ۳۵۱

۲ - غلام رسول عالمگیری، مولوی، داستان امیر حمزہ، ج ۳، ص ۲۳۵

کتابیات

(۱)

پنجابی کتابیان

- ۱ - احمد دین، فقیر، پنج گنج، منڈی بہاؤ الدین، س ن
- ۲ - احمد یار، موالوی، تفسیر سورۃ یوسف (المعروف قصہ یوسف)، لاہور، ۱۸۸۶ء -
- ۳ - اختر جعفری، سید، ڈبروی، لاہور، ۱۹۷۹ء -
- ۴ - اختر حسین اختر، کھلری موتی، لاہور، ۱۹۷۲ء -
- ۵ - اقبال صلاح الدین، مرتب، لعلان دی پنڈ، لاہور، ۱۹۷۳ء -
- ۶ - اکرام حسین قاضی، سسی پنوں، گجرات، ۱۹۳۰ء -
- ۷ - اللہ بخش، ^{پروفیسر} ~~جنگ نامہ امیر حمزہ~~، لاہور، ۱۹۶۸ء -
- ۸ - امام بخش، مولوی، جنگ نامہ امیر حمزہ، لاہور، س ن
- ۹ - ایس - ایس - امول، ساڈے پرانے کوی، س ن
- ۱۰ - بابا فرید، بول فریدی، لاہور، ۱۹۶۵ء -
- ۱۱ - بابا بدھ سنگھ، بیہا بول (گورکھی)، امرتسر، س ن
- ۱۲ - بابا بدھ سنگھ، پریم کہانی، لاہور، ۱۹۱۲ء -
- ۱۳ - بابا بدھ سنگھ، کول گو (گورکھی)، امرتسر، س ن
- ۱۴ - بابا بدھ سنگھ، ہنس چوگ (گورکھی)، امرتسر، س ن
- ۱۵ - بردا، سی حرفی بردا، لاہور، س ن
- ۱۶ - بشیر حسین ناظم، ابدی آوازان، لاہور (دیباچہ جمادی الثانی ۱۳۹۲ھ)

- ۱۷ - بابیر سنگھ، ڈاکٹر، پنجابی دی رمز بھری کوتا، جالندھر، س ن
- ۱۸ - بلجیت سنگھ ہلی، پنجابی ساهت دا نکاس تے نکاس، دلی (گورکھی)
- ۱۹ - بخارسی داس جین، پنجابی زبان تے اودھا لٹریچر، لاہور، ۱۹۴۱ء
- ۲۰ - پیار سنگھ، مرتب احسن القصص (گورکھی)، جالندھر، ۱۹۶۹ء -
- ۲۱ - پیار سنگھ بھوگل، پنجابی کوتا دے سو سال (گورکھی)، امرتسر، س ن
- ۲۲ - جواہر داس، داستان یوسف، لاہور، ۱۹۵۹ء -
- ۲۳ - جیت سنگھ سیٹل، ڈاکٹر، پنجابی بیر ساهت (گورکھی)، پٹیالہ - س ن
- ۲۴ - جیت سنگھ سیٹل، ڈاکٹر، پنجابی سسی حرفیان، (گورکھی)، پٹیالہ، ۱۹۷۲ء -
- ۲۵ - حافظ برخوردار، سسی ہنون، لاہور، ۱۳۰۵ھ
- ۲۶ - حافظ برخوردار، قصہ یوسف زلیخا (قدیم الطبع)، لاہور -
- ۲۷ - حافظ معظم دین، شرح قصیدہ امالی، لاہور، ۱۰۸۹ھ
- ۲۸ - حامد شہا، جدگ حامد، لاہور، س ن -
- ۲۹ - دائم اقبال دائم، سیف الطوک، سیالکوٹ، س ن
- ۳۰ - دائم اقبال دائم، قصص المحسنین، سیالکوٹ، ۱۳۶۳ھ
- ۳۱ - دیوانہ، ڈاکٹر موہن سنگھ، پنجابی ادب دی مختصر تاریخ، لاہور، س ن
- ۳۲ - رحیم اللہ، قصص المحسنین، لاہور - س ن
- ۳۳ - رحیم بخش، مجموعہ رحیم یار، لاہور، س ن
- ۳۴ - سرفراز حسین قاضی، تصوف تے پنجابی دے صوفی شاعر، لاہور، ۱۹۷۳ء -
- ۳۵ - سرفراز حسین قاضی، مٹھل فرید، لاہور، ۱۹۷۳ء -
- ۳۶ - سرفراز حسین قاضی، وارث نورا وارث، لاہور، ۱۹۷۳ء -
- ۳۷ - سریندر سنگھ کوهلی، پنجابی ساهت دا اتھاس، امرتسر -

- ۳۸ - سعید الفت، مہکے پھل، لائل پور، ۱۹۵۷ء -
- ۳۹ - سعید علی شاہ، پیر، جنگ نامہ امیر حمزہ، لاہور، ۱۹۲۶ء -
- ۴۰ - سلطان باہو، ابیات سلطان باہو، مرتبہ عبدالغفور اظہر، لاہور، س ن
- ۴۱ - شاد حسین، کافیان شاد حسین، لاہور، ۱۹۶۱ء -
- ۴۲ - شہباز ملک، منہ آئی گل، لاہور، ۱۹۷۶ء -
- ۴۳ - شہباز ملک، فتارے، لاہور، ۱۹۷۹ء -
- ۴۴ - عارف عبدالمتین، پرکھ پڑچول، لاہور، ۱۹۷۹ء -
- ۴۵ - عبدالحکیم، زلیخا، لاہور، س ن
- ۴۶ - عبدالستار، مولوی، قصص المحسنین، لاہور، س ن
- ۴۷ - عبدالعزیز، بیوسٹر، مرتبہ ہیر وارث شاہ، لاہور، ۱۹۶۳ء -
- ۴۸ - عبدالغفور قریشی، پنجابی ادب دی کہانی، لاہور، ۱۹۷۲ء -
- ۴۹ - عبدالغفور قریشی، پنجابی زبان دا ادب تے تاریخ، لاہور، ۱۹۵۶ء -
- ۵۰ - عبدالقدوس ہاشمی، تقویم تاریخی، کراچی، ۱۹۶۵ء -
- ۵۱ - عبدالکریم، نجات المومنین، لاہور، ۱۰۶۸ھ
- ۵۲ - عبدالمجید، استاد، یوسف زلیخا، لاہور، س ن
- ۵۳ - علی حیدر، سسی حرفی علی حیدر، لاہور، ۱۳۵۵ھ
- ۵۴ - عمر الدین، قصہ حضرت یوسف، لاہور، س ن
- ۵۵ - فخران سید، بشیر حسین ناظم، کلاسیکی ادب، لاہور، ۱۹۷۳ء -
- ۵۶ - غلام رسول عالمگیری، مولوی، احسن القصص، لاہور، ۱۹۶۶ء -
- ۵۷ - غلام رسول عالمگیری، مولوی، داستان امیر حمزہ، (۳ جلد)، لاہور ۱۹۶۲ء -
- ۵۸ - غلام رسول عالمگیری، مولوی، ست پھل، مرتبہ محمد عالم کبیرتھلوی، لاہور، ۱۹۶۲ء -

- ۵۹ - غلام رسول عالمپوری، مولوی، مآرب الخاشعین، لاہور، ۱۹۷۷ء -
- ۶۰ - غلام رسول، مولوی (قلعة مہمان سنگھ والی)، پکی روشی کلان، لاہور، ۱۸۸۷ء -
- ۶۱ - غلام رسول، مولوی، (قلعة مہمان سنگھ والی)، سسی پٹون، لاہور، ۱۸۷۵ء -
- ۶۲ - غلام رسول، مولوی، (قلعة مہمان سنگھ والی)، سی حرفی، لاہور، ۱۹۰۹ء -
- ۶۳ - غلام رسول، مولوی، (قلعة مہمان سنگھ والی)، مجموعہ (حلیہ شریف و قصہ ہلال)، لاہور، س ن -
- ۶۴ - غلام فرید، خواجہ، دیوان فرید، ملتان، س ن
- ۶۵ - غلام مصطفیٰ، سید، تفسیر سورۃ یوسف، لاہور، ۱۸۸۷ء
- ۶۶ - فضل شاہ نوان کوشی، سسی پٹون، لاہور، س ن
- ۶۷ - فضل شاہ نوان کوشی، قصہ حضرت یوسف زلیخا، لاہور، ۱۸۸۶ء
- ۶۸ - فقیر محمد فقیر، مرتب، کلیات پلہے شاہ، لاہور، ۱۹۷۰ء -
- ۶۹ - فقیر محمد فقیر، مرتب، کلیات علی حیدر، لاہور، ۱۹۶۳ء -
- ۷۰ - فقیر محمد فقیر، مرتب، کلیات ہدایت، لاہور، س ن -
- ۷۱ - فقیر محمد فقیر، سبکے پھل، لاہور ۱۹۵۹ء -
- ۷۲ - فیروز الدین فیروز، مولوی، گلزار یوسفی، لاہور، ۱۳۲۳ھ -
- ۷۳ - گوہند سنگھ لادبا، پنجابی قصہ کاو، (گورکھی)، لدھیانہ، ۱۹۷۹ء -
- ۷۴ - گورو گرنٹھ صاحب، لاہور -
- ۷۵ - لاجونتی راما کرشنا، ڈاکٹر، پنجابی دے صوفی شاعر، لاہور، ۱۹۶۶ء -
- ۷۶ - محمد ازہر، مولوی، مکمل قصص المحسنین، لاہور، ۱۹۰۹ء -
- ۷۷ - محمد بخش، میان، سی حرفی، لاہور، س ن
- ۷۸ - محمد بخش، میان، سیت الملوک، لاہور، ۱۹۰۶ء -

- ۷۹ - محمد بن عبد الوہاب، کتاب التوحید، کراچی، طبع اول، س ن
- ۸۰ - محمد ہوتا گجراتی، سسی پنوں، لاہور، س ن
- ۸۱ - محمد ہوتا گجراتی، سی حرفی محمد ہوتا، لاہور، س ن
- ۸۲ - محمد حبیب اللہ، تفسیر سورۃ یوسف (مذاق العارفین)، لاہور، ۱۳۳۵ھ
- ۸۳ - محمد حبیب اللہ، مولوی، قصص المحسنین، لاہور، ۱۹۱۱ء -
- ۸۴ - محمد دلہذیر، مولوی، قصص المحسنین، لاہور، ۱۹۶۹ء -
- ۸۵ - محمد سرور، پنجابی ادب، کراچی، ۱۹۵۴ء -
- ۸۶ - محمد سعید میان، گوجر، احسن القصص، امرتسر، ۱۹۲۱ء
- ۸۷ - محمد سلیمان، مولوی، تفسیر سورۃ یوسف، سیالکوٹ، ۱۳۲۸ھ
- ۸۸ - محمد عالم کپورتھلوی، احوال و آثار مولوی غلام رسول عالمپوری (مقدمہ احسن القصص) -
لاہور، ۱۹۶۶ء -
- ۸۹ - محمد عالم کپورتھلوی، ڈونگھے وہنان دا شاعر، لاہور، س ن
- ۹۰ - محمد لکھوی، مولانا، تفسیر ^{محمدی} مجید، لاہور، س ن
- ۹۱ - مطیع الرحمن، قریشی، تذکرہ حضرت بلھے شاہ، لاہور، س ن
- ۹۲ - ملکھی رام، سسی پنوں، لاہور، س ن
- ۹۳ - منظور پٹ، قصص المحسنین، لاہور، س ن
- ۹۴ - مولا بخش گشتہ، پنجابی شاعران دا تذکرہ، لاہور، ۱۹۶۰ء -
- ۹۵ - مولے شاہ، سسی پنوں، لاہور، س ن
- ۹۶ - موهن سنگھ، پروفیسر، نانکائن، پٹیالہ، ۱۹۷۱ء -
- ۹۷ - نبی بخش حلوائی، احسن القصص، لاہور، س ن

- ۹۸ - نجم حسین ، سید ، سیدہان ، لاہور ، ۱۹۶۷ء -
- ۹۹ - وارث شہا ، ہیر وارث شہا ، مرتبہ محمد افضل خان ، لاہور ، ۱۹۵۹ء -
- ۱۰۰ - ہاشم ، قصہ سسی پٹوں ، لاہور ، س ن
- ۱۰۱ - ہدایت اللہ ، سسی حرفی ہدایت اللہ ، لاہور ، س ن
- ۱۰۲ - ہدایت اللہ ، مجموعہ ہدایت اللہ ، لاہور ، ۱۸۷۲ء -
- ۱۰۳ - ہدایت اللہ ، مرتب ، ہیر وارث شہا ، لاہور ، ۱۹۲۱ء -
- ۱۰۴ - ہیرا سنگھ گیانی ، پنجابی ساہتہ دا اتہاس (گورکھی) ، امرتسر ، س ن
- ۱۰۵ - یسین فقیر ، سسی حرفی یوسف ، لاہور ، ۱۸۷۲ء -

(۲)

اردو کتابان

- ۱۰۶ - آرتھر ویگل ، قلو پطری ، مترجمہ ناظر حسین زیدی ، لاہور ، ۱۹۶۰ء -
- ۱۰۷ - ابن عربی ، فصوص الحکم ، حیدر آباد ، ۱۹۳۲ء -
- ۱۰۸ - ابو الاعلیٰ ، مودودی ، مولانا ، تفہیم القرآن ، لاہور ، ۱۹۵۱ء -
- ۱۰۹ - ابو الاعلیٰ ، مودودی ، مولانا ، تنقیحات ، لاہور ، ۱۹۳۹ء -
- ۱۱۰ - ابوالبرکات ، محمد عبدالملک خان صاحب ، شاہان گوجر ، اعظم گڑھ ، ۱۹۳۳ء -
- ۱۱۱ - ابوالحسن ، سید ، قادیانیت ، کراچی ، ۱۹۶۶ء -
- ۱۱۲ - ابوالحسن ، علی ، ندوی ، ہندوستانی مسلمان ، لکھنؤ ، ۱۹۶۱ء -
- ۱۱۳ - ابوالفضل ، آئین اکبری ، مترجمہ مولوی محمد ندا علی طالب ، لاہور ، س ن
- ۱۱۴ - ابوالکلام احمد ، ترجمان القرآن ، ج ۲ ، لاہور ، ۱۹۳۱ء -
- ۱۱۵ - ابوالکلام احمد ، سورۃ یوسف ، لاہور ، س ن

- ۱۱۶ - ابواللیث صدیقی، اقبال اور مسلک تصوف، لاہور، ۱۹۷۸ء -
- ۱۱۷ - ابواللیث صدیقی، غزل و مثنویوں، لاہور، ۱۹۵۳ء -
- ۱۱۸ - احسن فاروقی، ڈاکٹر، ناول کیا ہے؟ حصہ اول، کراچی، ۱۹۶۵ء -
- ۱۱۹ - احمد حسین قریشی، پنجابی ادب کی مختصر تاریخ، لاہور، ۱۹۷۲ء -
- ۱۲۰ - احمد صدیق مجنون، تاریخ جمالیات، علی گڑھ، ۱۹۵۹ء -
- ۱۲۱ - اردو دائرۃ معارف اسلامیہ، ج ۵، لاہور، ۱۹۷۱ء - ج ۸، ۱۹۷۳ء -
- ۱۲۲ - اشرف علی تھانوی، التکشف عن مہمات التصوف، دہلی، ۱۳۲۷ھ -
- ۱۲۳ - اشرف علی تھانوی، جمال الاولیاء، منظر نگر (دیباچہ: ربیع الثانی ۱۳۶۲ھ) -
- ۱۲۴ - اعجاز الحق، ظہیر الاولیا (ترجمہ تذکرۃ الاولیا، از شیخ فرید الدین عطار)، لاہور، ۱۹۱۷ء -
- ۱۲۵ - اعجاز الحق قدوسی، تذکرۃ صوفیائے پنجاب، کراچی، ۱۹۶۲ء -
- ۱۲۶ - اقبال صلاح الدین، تاریخ پنجاب، لاہور، ۱۹۷۳ء -
- ۱۲۷ - اقبال صلاح الدین، حضرت بو علی قلندر، لاہور، ۱۹۷۲ء -
- ۱۲۸ - اقبال صلاح الدین، خسرو شیرین زبان، لاہور، ۱۹۷۰ء -
- ۱۲۹ - اقبال صلاح الدین، شیخ احمد سرہندی، لاہور، ۱۹۶۸ء -
- ۱۳۰ - اکرام، شیخ محمد، آب کوثر، لاہور، ۱۹۵۸ء -
- ۱۳۱ - اکرام، شیخ محمد، رود کوثر، لاہور، ۱۹۶۸ء -
- ۱۳۲ - اکرام، شیخ محمد، موج کوثر، لاہور، ۱۹۶۵ء -
- ۱۳۳ - امام رازی، تفسیر کبیر -
- ۱۳۴ - امیر عبدالرحمن، تعارف قرآنی، لاہور، ۱۹۵۳ء -
- ۱۳۵ - امین چند، تواریخ قوم کھتریان، دہلی، (دیباچہ اپریل ۱۸۸۲ء) -
- ۱۳۶ - انور بیگ اعوان، دہنی ادب و ثقافت، چکوال، ۱۹۶۸ء -

- ۱۳۷ - باری علیگ، کمپنی کی حکومت، لاہور، ۱۹۳۳ء -
- ۱۳۸ - بائبل -
- ۱۳۹ - بروزجی، تعمیر حیات، حیدر آباد دکن، ۱۹۵۴ء -
- ۱۴۰ - بشارت احمد ڈاکٹر، مجدد اعظم، ج ۳، لاہور، ۱۹۳۳ء -
- ۱۴۱ - بشیر احمد ڈار، سرسید کے مذہبی افکار، لاہور، ۱۹۵۷ء -
- ۱۴۲ - بشیر احمد صاحبزادہ، مرزا، سلسلہ احمدیہ، قادیان، ۱۹۳۹ء -
- ۱۴۳ - بشیر الدین محمود، مرزا، تفسیر کبیر، ربوہ، س ن
- ۱۴۴ - بشیر الدین محمود، مرزا، سیرت مسیح موعود، ربوہ، س ن
- ۱۴۵ - پیارے لال ماسٹر، جغرافیہ پنجاب، حصہ دوم، لاہور، ۱۸۷۸ء، ۱۹۸۱ء
- ۱۴۶ - تاریخ ادبیات مسلمانان پاکستان و ہند، ج ۷، اردو ادب (دوم)، لاہور، ۱۹۷۱ء
- ج ۸، اردو ادب (سوم)، لاہور، ۱۹۷۱ء، ج ۹، اردو ادب، لاہور، ۱۹۷۲ء
- ج ۱۳، حصہ اول، لاہور، ۱۹۷۱ء -
- ۱۴۷ - تعمیر اخلاق، زیر اہتمام جامعہ عالیہ صدیقیہ، سیالکوٹ، ۱۹۶۶ء -
- ۱۴۸ - ٹریکٹ مسیح یا محمد، لدھیانہ، ۱۹۰۰ء -
- ۱۴۹ - جذبی، معین احسن، حالی کا سیاسی شعور، لکھنؤ، ۱۹۵۹ء -
- ۱۵۰ - جمال الدین افغانی، سید، تاریخ افغانستان، مترجمہ محمود علی خان، منڈی بہاوالدین
- ۱۳۳۲ھ -
- ۱۵۱ - جنید احمد، شخصیات و واقعات جنہوں نے مجھے متاثر کیا، بمبئی، ۱۹۵۸ء -
- ۱۵۲ - حالی، الطاف حسین، حیات جاوید، لاہور، ۱۹۶۶ء -
- ۱۵۳ - حالی، الطاف حسین، سدس حالی، لاہور، س ن
- ۱۵۴ - حالی، الطاف حسین، مقدمہ شعر و شاعری مرتبہ ڈاکٹر وحید قریشی، لاہور، ۱۹۵۳ء،

- ۱۵۵ - حالی، الطاف حسین، یار گار غالب، سندھ، ۱۹۶۲ء -
- ۱۵۶ - حسرت موہانی، فضل الحسن، محاسن سخن، کاشور، ۱۹۳۰ء -
- ۱۵۷ - حسن الاعظمی، آزاد مصر، کراچی، ۱۹۳۸ء -
- ۱۵۸ - حسن ریاض، سید، پاکستان ناگزیر تھا، کراچی، ۱۹۶۷ء -
- ۱۵۹ - حفظ الرحمن، اخلاق اور فلسفہ اخلاق، دہلی، ۱۹۵۰ء -
- ۱۶۰ - خلیق احمد نظامی، تاریخ مشائخ چشت، دہلی، ۱۹۵۳ء -
- ۱۶۱ - خورشید مصطفیٰ رضوی، جدگ آزادی ۱۸۵۷ء، دہلی، ۱۹۵۹ء -
- ۱۶۲ - دوست محمد شاہد، تاریخ احمدیت، ج ۱، ۲، ربوہ، سن
- ۱۶۳ - رچرڈ شہل، حکایات پنجاب، ۳ جلد، لاہور - سن
- ۱۶۴ - رضا علی، اعمال نامہ، دہلی، ۱۹۳۳ء -
- ۱۶۵ - زور، ڈاکٹر سید محی الدین قادری، ہندوستانی لسانیات، لاہور، ۱۹۶۱ء -
- ۱۶۶ - سالک، عبدالمجید، مسلم ثقافت ہندوستان میں، لاہور، ۱۹۵۷ء -
- ۱۶۷ - سیجان رائے، خلاصہ التواریخ، مترجمہ ناظر حسین زیدی، لاہور، ۱۹۶۶ء -
- ۱۶۸ - سر جادو ناتھ سرکار، تاریخ عالم غیر ثانی، ۲ جلد، کلکتہ، ۱۹۳۳ء -
- ۱۶۹ - سلطان احمد مرزا، فن شاعری، لاہور، سن
- ۱۷۰ - سلیمان ندوی، مولانا، تاریخ اسلام، اعظم گڑھ، سن
- ۱۷۱ - سلیمان ندوی، مولانا، حیات شہلی، اعظم گڑھ، ۱۹۳۳ء -
- ۱۷۲ - سمٹھ، قدیم تاریخ ہند، حیدر آباد، ۱۹۵۳ء -
- ۱۷۳ - سیٹا رام کوهلی، مہاراجہ رنجیت سنگھ، الہ آباد، ۱۹۳۳ء -
- ۱۷۴ - سید احمد خان، سر، آثار الصنادید، لکھنؤ، ۱۸۷۶ء -
- ۱۷۵ - سید احمد خان، سر، مجموعہ لیکچرز، مرتبہ منشی سراج الدین احمد، ۱۸۹۲ء -

۱۹۱۰ء وچ خدیجہ دا ویاہ عبدالعزیز ذال ہوہیا ^۱ جیہڑے کا اوس ویلے عالمپور دے وسنگ سن ^۲
 خدیجہ تے عبدالعزیز دی اولاد دو لڑکے تے تن لڑکیاں سن ۔ وڈا لڑکا عبداللطیف
 ۱۸ سال ۳ مہینے دی عمر وچ فوت ہو گیا ۔ باقی اولاد زندہ اے ۔ خدیجہ دی وفات
 ۱۹۳۳ء وچ عالمپور وچ ہوئی ۔ اوہدی قبر مولوی ہوران دی قبر دے نیڑے ای پیران ول
 اے ۔ ^۳

۱ - عبدالرشید ، بیان بابت حالات مولوی فلام رسول عالمپوری ، مخطوطہ بقلم راقم، ص ۵
 نوٹ : عبدالعزیز ہوران دا وی ایہہ زوجا ویاہ سی ۔ ایہہاں دا
 پہلا ویاہ لالہ وال دی دانسی نال ہوہیا سی ۔ اوہدی وچوں
 چار لڑکیاں فلام فاطمہ ، حسن بی بی ، حمیدہ بیگم تے محمود بیگم پیدا
 ہوئیاں سن ۔ زوجے ویاہ ویلے دانسی زندہ سی ۔ (بیان
 عبدالرشید ولد عبدالعزیز، ص ۵)

۲ - محمد عالم کپورتھلوی ، مقدمہ احسن القصص، ص ی ۱ ۔ اہل انوار -
 ۳ - عبدالرشید ۔ بیان بابت حالات مولوی فلام رسول عالمپوری ، مخطوطہ
 بقلم راقم، ص ۵ ۔

عبداللطیف ۔ عبدالعزیز ۔ عبدالعزیز ۔ عبدالعزیز ۔ عبدالعزیز ۔ عبدالعزیز ۔ عبدالعزیز ۔ عبدالعزیز ۔
 عبدالعزیز ۔ عبدالعزیز ۔ عبدالعزیز ۔ عبدالعزیز ۔ عبدالعزیز ۔ عبدالعزیز ۔ عبدالعزیز ۔ عبدالعزیز ۔
 عبدالعزیز ۔ عبدالعزیز ۔ عبدالعزیز ۔ عبدالعزیز ۔ عبدالعزیز ۔ عبدالعزیز ۔ عبدالعزیز ۔ عبدالعزیز ۔

۱ - ایہہ لا یاد فوت ہو گیا ۔ (بیان عبدالرشید، ص ۶)
 ۲ - ایہہاں دا وی وڈا لڑکا مولوی ہوران دی قبر دے نیڑے ای پیران ول (بیان عبدالرشید، ص ۵)

- ۱۷۶ - سید شاہ بخاری، کابل میں چار بادشاہ، لاہور، سن
- ۱۷۷ - سید محمد، یادگار ولی، حیدر آباد دکن، ۱۹۳۷ء -
- ۱۷۸ - شاہد حسین رزاقی، سرسید اور اصلاح معاشرہ، لاہور، ۱۹۶۳ء -
- ۱۷۹ - شاہ کلیم اللہ دہلوی، مکتوبات کلیمی، دہلی، سن
- ۱۸۰ - شبلی نعمانی، علامہ، موازنہ انیس و دبیر، لاہور، سن
- ۱۸۱ - شبلی نعمانی، مولانا، رسالہ علم الکلام، حصہ اول، کراچی، ۱۹۶۴ء -
- ۱۸۲ - شبلی نعمانی، مولانا، سیرت النبی ج ۲، اعظم گڑھ ۱۳۵۲ھ
- ۱۸۳ - شبلی نعمانی، مولانا، شعر العجم، ج ۳، اعظم گڑھ، ۱۹۲۳ء، آگرہ، ۱۹۱۲ء
- ۱۸۴ - شرافت نوشاہی، سید، ازکار نوشاہیہ، ساہن پال شریف، مہجرات، ۱۹۶۴ء -
- ۱۸۵ - شفیع عقیل، پنجاب رنگ، لاہور ۱۹۶۸ء -
- ۱۸۶ - شفیع عقیل، پنجابی گم پانچ قدیم شاعر، کراچی، ۱۹۷۰ء -
- ۱۸۷ - شمس الرحمن، اردو خطوط، دہلی، ۱۹۳۷ء -
- ۱۸۸ - شمیم چودھری، پنجابی ادب و تاریخ، لاہور، سن
- ۱۸۹ - شہاب الدین سہروردی، عوارف المعارف، مترجمہ سید رشید احمد ارشد، لاہور، ۱۹۶۲ء -
- ۱۹۰ - شیر محمد اختر، شخصیت و کردار، کراچی، ۱۹۵۰ء -
- ۱۹۱ - صباح الدین عبدالرحمن، سید، ہندوستان امیر خسرو کی نظر میں، اعظم گڑھ، ۱۹۶۶ء
- ۱۹۲ - صفی مرتضیٰ، سید، کردار، لکھنؤ، سن
- ۱۹۳ - صلاح الدین ناسک، تحریک آزادی، لاہور، ۱۹۷۲ء -
- ۱۹۴ - صلاح الدین ناسک، دور مقلیہ، لاہور، ۱۹۷۳ء -
- ۱۹۵ - طفیل احمد منگلوی، مسلمانوں کا روشن مستقبل، مطبوعہ نظامی، ۱۹۴۰ء -
- ۱۹۶ - ظہیر دہلوی، داستان غدر، لاہور، ۱۹۵۵ء -

- ۱۹۷ - عابد علی عابد، سید، اسلوب، لاہور، ۱۹۷۱ء -
- ۱۹۸ - عابد علی عابد، سید، اصول انتقاد ادبیات، لاہور، لاہور، ۱۹۶۰ء -
- ۱۹۹ - عابد علی عابد، سید، شعر اقبال، لاہور، ۱۹۵۹ء -
- ۲۰۰ - عباد اللہ گیانی، گورو گرنتھ اور اردو، لاہور، ۱۹۶۶ء -
- ۲۰۱ - عبداللہ، ڈاکٹر، سید، اردو ادب جدگ عظیم کے بعد، لاہور، ۱۹۳۱ء -
- ۲۰۲ - عبداللہ، ڈاکٹر، سید، سرسید اور ان کے نامور رفقا کی نثر کا تنقیدی اور فنی جائزہ، لاہور، ۱۹۶۰ء -
- ۲۰۳ - عبداللہ، ڈاکٹر، سید، نقد میر، لاہور، ۱۹۵۸ء -
- ۲۰۴ - عبدالحق، مولوی، اردو کی ابتدائی شش و نما میں صوفیانے کرام کا کام، کراچی، ۱۹۵۳ء -
- ۲۰۵ - عبدالحق، سرسید احمد خان، کراچی، ۱۹۵۹ء -
- ۲۰۶ - عبدالحق، علوی، تعلیمی نفسیات، لاہور، ۱۹۵۷ء -
- ۲۰۷ - عبدالحق، علوی، شخصیت اور اس کا مطالعہ، لاہور، (دہلی ۱۹۵۶ء)
- ۲۰۸ - عبدالرحمن بجنوری، محاسن کلام غالب، علی گڑھ، ۱۹۵۲ء -
- ۲۰۹ - عبدالرحمن، مولانا، شمس العلماء، مراۃ الشعر، لاہور، ۱۹۵۰ء -
- ۲۱۰ - عبدالرحیم کلاچوی، مکتوبات امام ربانی سجد الف ثانی، لاہور، ۱۹۶۷ء -
- ۲۱۱ - عبدالغنی، ڈاکٹر، روح بیدل، لاہور، ۱۹۶۸ء -
- ۲۱۲ - عبدالقادر، تاریخ ہندوستان، لاہور، ۱۹۳۰ء -
- ۲۱۳ - عبدالقادر سروری، اردو مثنوی کا ارتقاء، دکن، ۱۹۳۰ء -
- ۲۱۴ - عبدالقادر سروری، کردار اور افسانہ (یعنی دنیائے افسانہ)، حصہ دوم، حیدر آباد، لاہور، ۱۹۲۹ء -
- ۲۱۵ - عبدالقدوس، ہاشمی، تقویم تاریخی، کراچی، ۱۹۶۵ء -

- ۲۱۶ - عبدالماجد دریا بادی، تصوف اسلام، لاہور، ۱۳۹۳ھ -
- ۲۱۷ - عبداللہ سدھی، شاہ ولی اللہ اور ان کی سیاسی تحریک، لاہور، ۱۹۳۳ء -
- ۲۱۸ - علی بن عثمان ہجویری، کشف المحجوب، مترجمہ ابوالحسنات سید محمد احمد قادری، لاہور، ۱۹۸۰ء -
- ۲۱۹ - علی عباس جلال پوری، مقامات وارث شہادہ، لاہور، ۱۹۷۲ء -
- ۲۲۰ - غلام حسین، ذوالفقار، اردو شاعری کا سیاسی اور سماجی پس منظر، لاہور، ۱۹۶۶ء -
- ۲۲۱ - غلام سرور مفتی، لاہوری، تاریخ مخزن پنجاب، لکھنؤ، ۱۸۷۷ء -
- ۲۲۲ - فرمان فتحپوری، ڈاکٹر، اردو کی منظوم داستانیں، کراچی، ۱۹۷۱ء -
- ۲۲۳ - فیضان دانش، کلام ولی کا فنی اور لسانی جائزہ، لاہور -
- ۲۲۴ - کلیم الدین احمد، اردو زبان اور فن داستان گوئی، پٹنہ، سن -
- ۲۲۵ - کلیم الدین احمد، اردو شاعری پر ایک نظر، پٹنہ، سن -
- ۲۲۶ - کلیم الدین احمد، فن داستان گوئی، پٹنہ، سن -
- ۲۲۷ - کنہیا لال رائے بہادر، تاریخ پنجاب، لاہور، ۱۸۷۹ء -
- ۲۲۸ - کنہیا لال رائے بہادر، تاریخ لاہور، لاہور، ۱۸۸۳ء -
- ۲۲۹ - کیفی جامہری، سرائیکی شاعری، ملتان، ۱۹۶۹ء -
- ۲۳۰ - گلاب سنگھ، جغرافیہ پنجاب، لاہور، ۱۸۸۳ء -
- ۲۳۱ - گوہی چند نارنگ، اردو مثنویوں کا ماخذ، دہلی، ۱۹۶۲ء -
- ۲۳۲ - گیان چند جین، ڈاکٹر، اردو کی نثری داستانیں، کراچی، ۱۹۶۹ء -
- ۲۳۳ - محمد احسان اللہ عباسی، سوانح عمری حضرت مجدد الف ثانی سرہندی، دہلی، ۱۹۲۶ء -
- ۲۳۴ - محمد اسماعیل پانی پتی، مولانا، مقالات سرسید، حصہ ہفتم، لاہور، ۱۹۶۲ء -
- ۲۳۵ - حصہ دوازدہم، لاہور، ۱۹۶۳ء -

- ۲۳۵ - محمد اقبال، علامہ، اسلام میں مذہبی فکر کی تشکیل جدید، کراچی، ۱۹۵۱ء -
- ۲۳۶ - محمد اقبال، فلسفہ عجم، (ترجمہ) حیدر آباد دکن، ۱۹۴۲ء -
- ۲۳۷ - محمد باقر، ڈاکٹر، پنجابی قصے فارسی زبان میں (جلد اول) لاہور، ۱۹۵۷ء -
- ۲۳۸ - محمد باقر، ڈاکٹر، پنجابی قصے فارسی زبان میں (جلد دوم)، لاہور، ۱۹۶۰ء -
- ۲۳۹ - محمد حسن، ڈاکٹر، اردو ادب میں رومانوی تحریک، لاہور (س - ن)
- ۲۴۰ - محمد زکاء اللہ، مولوی، تاریخ ہندوستان، ج ۲، ۳، ۴، دہلی، ۱۸۹۷ء -
- ۲۴۱ - محمد زوقی، سر دلبران، کراچی، ۱۳۸۸ھ
- ۲۴۲ - محمد زکریا، مولانا، حکایات صحابہ، لاہور (دیباچہ ۱۳۵۷ھ)
- ۲۴۳ - محمد سرور، مرتب، ارمغان شاہ ولی اللہ، لاہور، ۱۹۷۱ء
- ۲۴۴ - محمد سلیمان، سلمان، منصور پوری، الجمال والکمال، لاہور (مقدمہ از غلام رسول مہر)
- ۲۴۵ - محمد سلیمان، سلمان منصور پوری، قاضی، رحمة اللعالمین، ج ۱، امرتسر، ۱۹۱۶ء
- ۲۴۶ - محمد میان، مولانا، سید، علمائے ہند کا شہدار ماضی، دہلی، ۱۹۶۰ء -
- ۲۴۷ - محمد نصیب، صاحب وقت (حضرت داتا گنج بخش)، لاہور، ۱۹۷۹ء -
- ۲۴۸ - محمد وارث کامل، داتا گنج بخش، لاہور، طبع اول، سن
- ۲۴۹ - محمود شیرانی، حافظہ، پنجاب میں اردو، لاہور، ۱۹۶۳ء -
- ۲۵۰ - مسعود حسن شہاب، خواجہ غلام فرید، بہاولپور، ۱۹۶۳ء -
- ۲۵۱ - مظہر الدین، صدیقی، اسلام کا نظریہ اخلاق، لاہور، ۱۹۵۵ء -
- ۲۵۲ - مقبول بیگ بدخشانی، مرزا، ادب نامہ ایران، لاہور، سن
- ۲۵۳ - مہر، غلام رسول، ۱۸۵۷ء کے مجاہدین، لاہور، ۱۹۵۷ء -

- ۲۵۲ - مہر، غلام رسول، جماعت مجاہدین، لاہور ۱۹۵۵ء -
- ۲۵۵ - مہر، غلام رسول، سید احمد شہید، لاہور، ۱۹۵۳ء -
- ۲۵۶ - میر تقی میر، کلیات میر، لکھنؤ، ۱۹۳۱ء -
- ۲۵۷ - ذبیر احمد، حافظ، مدارس عربیہ مغربی پاکستان، ج ۲، لاہور سن ۱۹۶۲ء -
- ۲۵۸ - نصیر احمد، سید، جامعی، بابا فرید گنج شکر، لاہور، ۱۹۶۲ء -
- ۲۵۹ - نصیر احمد ناصر، تاریخ جمالیات، ج ۱، لاہور، ۱۹۶۲ء، ج ۲، لاہور ۱۹۶۳ء -
- ۲۶۰ - نصیر احمد ناصر، جمالیات، قرآن حکیم کی روشنی میں، لاہور ۱۹۵۸ء -
- ۲۶۱ - نورالحسن، ہاشمی، دلی کا دبستان شاعری، لکھنؤ، ۱۹۶۵ء -
- ۲۶۲ - نوشہ پیر، مواظ نوشہ پیر، مرتبہ شرافت نوشاہی سید، لاہور، ۱۳۸۸ھ -
- ۲۶۳ - وارثی، محمد نصیر حسین، تعارف، لاہور ۱۹۵۲ء -
- ۲۶۴ - وقار عظیم، سید، فن افسانہ نگاری، کراچی، ۱۹۴۹ء -
- ۲۶۵ - وقار عظیم، سید، ہماری داستاںیں، لاہور، ۱۹۵۶ء -
- ۲۶۶ - ولی الدین، ڈاکٹر میر، قرآن اور تصوف، حیدر آباد دکن، ۱۹۴۵ء -
- ۲۶۷ - ولی الدین، ڈاکٹر میر، قرآن اور تعمیر سیرت، دہلی، ۱۹۵۲ء -
- ۲۶۸ - ہاشمی فرید آبادی، تاریخ مسلمانان پاکستان و بھارت، لاہور، ۱۹۵۳ء -
- ۲۶۹ - ہری سنگھ اینڈ برادرز، ضلع جالندھر کا جغرافیہ، امرتسر، سن ۱۹۶۸ء -
- ۲۷۰ - ہنٹر، ڈبلیو، ڈبلیو، ہماری ہندوستانی مسلمان، مترجمہ ڈاکٹر صادق حسین، لاہور، ۱۹۳۳ء -
- ۲۷۱ - یحییٰ امجد، فن اور فیصلح، لاہور، ۱۹۶۹ء -

فارسی کتابان

=====

- ۲۷۲ - ابوالقاسم فردوسی طوسی، زلیخانی فردوسی، کانپور، ۱۸۹۸ء -
 ۲۷۳ - ابوالقاسم فردوسی، طوسی، شاهنامه، تهران، ۱۹۰۹ء - ش
 ۲۷۴ - اقبال صلاح الدین، کلیات غزلیات خسرو، ج ۱، لاہور، ۱۹۷۲ء -
 ۲۷۵ - حسن دہلوی، خواجہ، فوائد الفوائد (ملفوظات حضرت نظام الدین اولیا)، آگرہ،

۱۳۲۶ء

- ۲۷۶ - دارا شکوہ، شہزادہ، سفینۃ الاولیا، کراچی، ۱۹۶۱ء -
 ۲۷۷ - زین العابدین، مومن، تحول شعر فارسی، تهران، ۱۹۳۹ء - ش
 ۲۷۸ - عبدالرحمن جامی، مولانا، یوسف زلیخا، کانپور، ۱۲۷۷ء -
 ۲۷۹ - فرید الدین عطار، شیخ، منطق الطیر، لندن، ۱۹۲۳ء -
 ۲۸۰ - قاسمی، شاهنامہ قاسمی، کانپور، ۱۸۷۰ء -
 ۲۸۱ - محمد عوفی، لباب الالباب، ج ۲، مرتبہ، ایڈیٹرز، جی - براؤن و مرزا محمد، لندن،

۱۹۰۳ء

- ۲۸۲ - مسعود سعد سلمان، دیوان مسعود سعد سلمان، بتصحیح آقای رشید یاسمی،

طهران، ۱۳۱۸ء -

عربی کتابان

=====

- ۲۸۳ - ابوالقاسم، امام قشیری، رسالۃ القشیریہ، مصر، ۱۳۳۰ء -
 ۲۸۴ - ابو الفسر سراج، کتاب اللع، مرتبہ نکسن، لندن، ۱۹۱۳ء -

- ۲۸۵ - ابی الحسین بن مسلم بن الحجاج بن مسلم، حافظ، صحیح المسلم، مصر -
- ۲۸۶ - احمد بن ابراهیم الواسطی، رسالۃ الفقر المحدثی -
- ۲۸۷ - احمد بن حنبل، امام، مسند، مصر، ۱۹۳۹ء -
- ۲۸۸ - امام بخاری، ابو عبدالله، صحیح البخاری، ج ۲، لاہور، ۱۹۷۶ء -
- ۲۸۹ - امام ولی الدین محمد بن عبداللہ الخطیب العمری، مشکوٰۃ شریف، لاہور، سن ن
- ۲۹۰ - جلال الدین سیوطی، الجامع الصغیر، لائل پور، ۱۳۹۳ھ -
- ۲۹۱ - عبدالقادر جیلانی، شیخ، فتوح القیب، لاہور، ۱۲۸۳ھ -
- ۲۹۲ - عیاض بن موسیٰ، قاضی ابوالفضل، الشفا، جزو اول، مصر، ۱۹۵۰ء -
- ۲۹۳ - قرآن مجید -
- ۲۹۴ - گیلانی، مترجم، شرح مشکوٰۃ، لاہور -
- ۲۹۵ - محمد بن عیسیٰ ترمذی، جامع الترمذی، ج ۲، کراچی، ۱۹۶۷ء -
- ۲۹۶ - محمد بن عیسیٰ ترمذی، شمائل ترمذی (الشمائل النبویة)، کراچی، سن ن -

(۵)

اشرفی کتابان

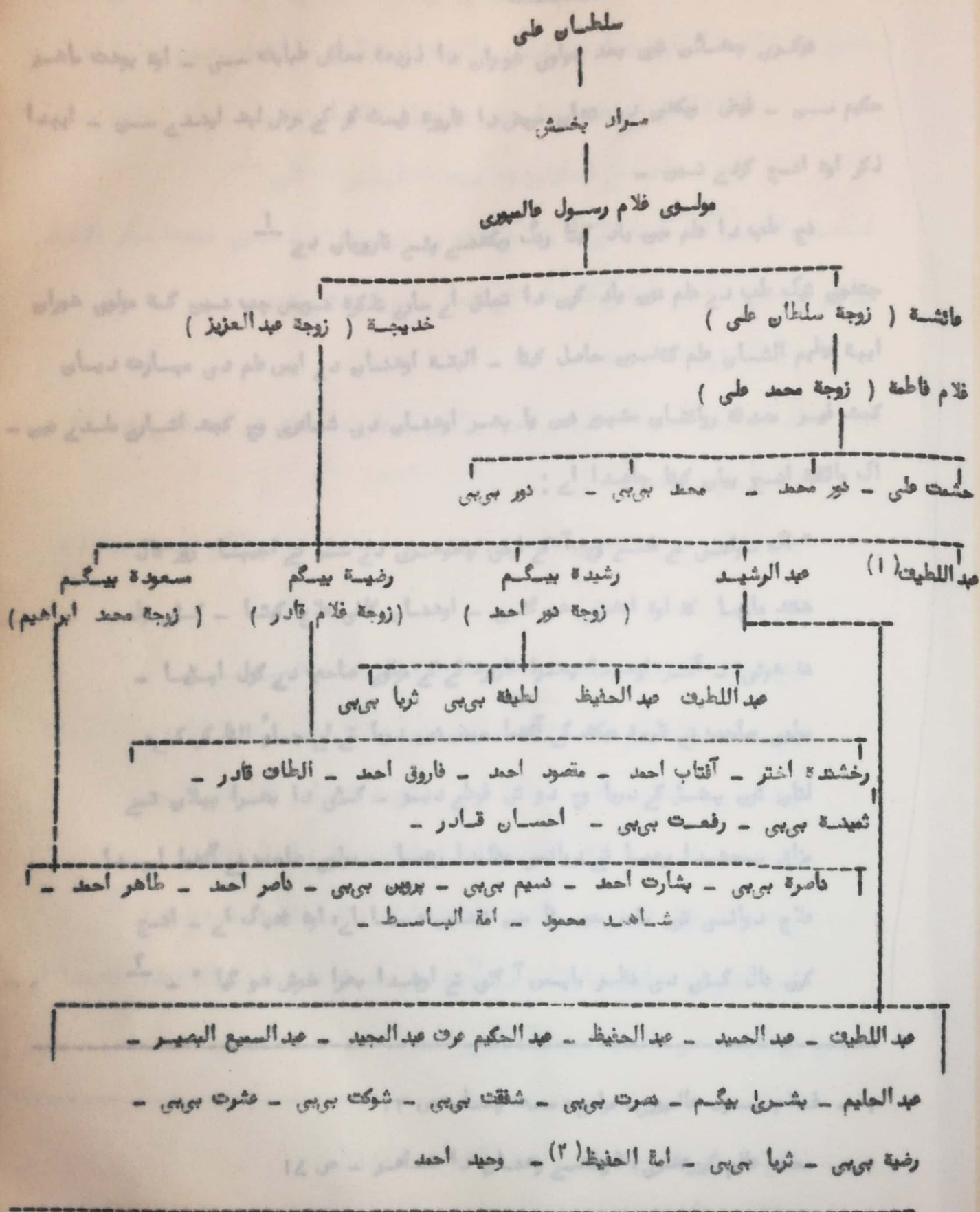
297. Alexandar Cunningham, Archaeological survey of India,
Vol. II. 1946.
298. Anthony Soares, An Introduction to the study of Literature,
London, 1928.
299. Arnold, History of Indigenous Education in the Punjab,
Part I, Patiala, 1971.

300. Basu, B.D., Rise of the Christian Power in India
Vol. V, Calcutta, 1923.
301. Bowra, C.M., From Virgil to Milton, London, 1943.
302. Cambridge Short History of India, Cambridge University
Press.
303. Charles P. Olivier, Comets, London, 1930.
304. Chatter Ji, S.K. Dr., Indo-Arian and Hindi, Calcutta,
1960.
305. Chatter Ji, S.K. Dr., Languages and the Language Problem,
London, 1947.
306. Clark, Robert Reⁿferend, The Missions, London, 1904.
307. Cunningham J. D., History of the Sikhs, Oxford, 1918.
308. David Daiches, Critical Approaches to Literature, London,
1957.
309. Denzil Charles Jelf Ibbetson, Punjab Castes, Patiala,
1970.
310. Denzil Charles Jelf Ibbetson, Report on the sensus of
the Punjab, Vol. III, after 1881.
311. Edith Rickert, New Methods for the study of Literature,
Chicago, 1927.
312. Edmund D. Jones, English Critical Essays, London, 1952.
313. Elliot & Dawson, History of India, Vol. I - III,
Allahabad, 1939.
314. Encyclopaedia Britanica Vol. 18, 1969.
315. Encyclopaedia of Religion and Ethics, Vol. 12.

316. Fakir Sayed Waheed ud Din, Real Ranjit Singh, Karachi, 1965.
317. Forster, E. M. Aspects of Novel, Harmondsworth, 1966.
318. Franklin W., The History of the Reign of Shah Alam, London, 1798.
319. Gazetteer of Hoshiarpur District, Lahore, 1883-84.
320. George Dunbar, Bt., Sir, A History of India, London, 1936.
321. George Grierson, Linguistic Survey of India, Calcutta, 1950.
322. Gobind Singh Mansokhani, Quintessence of Sikhism, Amritsar, 1965.
323. Gokul Chand Narang, Transformation of Sikhism, 1912.
324. Gordon W. Allport, Becoming, New Haven, Yale University Press, 2nd ed., 1960.
325. Gwenyth R. Vaugh and Charles B. Roth, Effective Personality Building, New York, 1947.
326. Haig M. R. Indus Delta Country, London, 1907.
327. Hari Ram Gupta, Later Mughal History of the Punjab, Lahore, 1944.
328. Hugh Kennedy Trevaskis, Land of Five Rivers, Oxford, 1928.
329. Hunter W. W., Imperial Gazetteer of India, Vol. X, London, 1886.
330. Hunter W. W., Our Indian Musalmans, London, 1871.

331. James Hastings, Encyclopaedia of Religions and Ethics,
Edinburgh, 1914.
332. Jawahar Lal, Nehru, An Auto biography, London, 1942.
333. John Beams, Comparative Grammar of the Modern Arian
Languages, London, 1872.
334. John Henry Barrows, Christianity, the World Religion,
London, 1897.
335. Khaliq Ahmad Nizami, The Life and Time of Shaikh
Farid-ud-Din Gunj-i-Shakar, Ali Garh, 1955.
336. Lajpat Rai, Un happy India, Culcutta, 1928.
337. Lajwanti, Rama Karishna, Punjabi Sufi Poets, Culcutta,
1938.
338. Latif S. M., History of the Punjab, Lahore, 1891.
339. Lord Lawrence, Life, Vol. II, London.
340. Lyttleton R. A., The Comets and their Origin Cambridge,
1953.
341. Major Ervins Bell, Duleep Singh, London, 1882.
342. Major Herbert B. Edwards, Year on the Punjab Frontier
in 1848 - 1849, Vol. I, London, 1963.
343. Marrey J. Middleton, The Problems of Style, London,
1930.
344. Mohan Singh Diwana, Dr., History of Punjabi Literature,
Lahore, 1932.
345. Narendra, Karishan Sinha, Ranjit Singh, Culcutta,
1933.
346. Orlich Leopold V., Travel in India London, 1845.

شجره نسب ملاحظہ ہوئے :

۱ - امیہ لا ولد فوت ہو گیا - (بیان عبدالرشید ، ص ۶)

۲ - امیہا نان پٹ چوڑا سکھر دے بدائش رجسٹر وچ آمہ بی بی درج اے (بیان عبدالرشید ، ص ۲)

347. Owen Roberts, Chhotu Ram, and Zafarullah Khan, Report of the Punjab Reforms Committee, London, 1928.
348. Pater Walter, Appreciation with an Essay on Style, London, 1911.
349. Potts L. J., Aristotle on the Art of Fiction (An English Translation of Aristotle's Poetics), Cambridge, 1953.
350. Powell-Price J.C., A History of India, Great Britain, 1955.
351. Raymond B. Cattle, An Introduction to Personality Study, London, 1950.
352. Reynold A. Nicholson, A Literary history of Arabs, Cambridge, 1966.
353. Reynold A. Nicholson, The Idea of Personality in Sufism, Cambridge, 1923.
354. Risley, H. H. and Gait E.A., Census of India, 1901, Vol. I, Part I, Culeutta, 1903.
355. Risley Sir Herbert, The People of India, London, 1908.
356. Robert Caldwell, Comparative Grammar of the Dravidian Languages, London, 1875.
357. Roberts, P. E. (Completed by T.G.P. Spear), History of British India under Company and the Crown, 1958.
358. Rose H. A., A Glossary of the Tribes and castes of the Punjab and North-West Frontier Province, Vol. II, Patiala, 1970. (Reprint)

359. Rudolf Hoernle A.F., and Herbert A. Stark, Indian History
Vol. Iv, Cuttack, 1904.
360. Samuel Smiles, Character, Culcutta, 1923.
361. Serebryakov, (U.S.S.R.), Punjabi Literature, translated
by T.A. Zalite, Lahore, 1975.
362. Sharp H., Selections from Educational Records, Culcutta,
1920.
363. Spencer Herbert, The Philosophy of style, Boston, 1892.
364. Spurgeon, C.F.E., Shakespear's Imagery, Cambridge, 1935.
365. Sunder Lal, J.T., India in Bondage, 1929.
366. Sykes, Sir Percy, History of Persia, 2 vols. London,
1961.
367. Teja Singh & Ganda Singh, Maharaja Ranjit Singh,
Amritsar, 1939.
368. Vasvani T.L., In the Sikh Sanctuary, Madras, 1922.
369. Wikeley J.M., Punjabi Musalmans, Revision by R.R. Zafar,
Lahore, 1968.
370. William Brown, Personality and Religion, London, 1946.
371. William Irvine, Later Mughals, Vol. I, London, 1922.
372. Yusaf Ali, The Making of India, London, 1925.

.....

قلمی نسخے
=====

- ۱ - احمد یار، اسلام گڑھی، قصہ ہیر رانجھا، ملوکہ اقبال صلاح الدین، مصطفیٰ پارک، اوکاڑہ -
- ۲ - احمد یار مرالوی، قصہ یوسف زلیخا، ملوکہ اقبال صلاح الدین، مصطفیٰ پارک اوکاڑہ -
- ۳ - اشرف، سی حرفی، ملوکہ اقبال صلاح الدین، مصطفیٰ پارک، اوکاڑہ -
- ۳ - امیر خسرو، دیباچہ دیوان غرۃ الکمال، ملوکہ اقبال صلاح الدین، مصطفیٰ پارک، اوکاڑہ -
- ۵ - پھارا، سی حرفی - ملوکہ اقبال صلاح الدین، مصطفیٰ پارک، اوکاڑہ -
- ۶ - دیوان، سی حرفی -
- ۷ - شمس الدین - سی حرفی -
- ۸ - صدیق لالی، قصہ یوسف -
- ۹ - غلام رسول عالمگیری، مولوی، روح الترتیل، ملوکہ ڈاکٹر عابد (برادر اصغر محمد عالم کبوترھلوی مرحوم)، شہادہ کوٹ، ضلع شیخوپورہ -
- ۱۰ - فرد فقیر، سی حرفی، ملوکہ اقبال صلاح الدین، مصطفیٰ پارک، اوکاڑہ -
- ۱۱ - محمد عزیز الدین قانڈوگی، سوانح عمری مولوی غلام رسول، ملوکہ محمد اقبال مجددی، چاہ میران، لاہور -
- ۱۲ - نظر مولیٰ، سی حرفی، ملوکہ اقبال صلاح الدین، مصطفیٰ پارک، اوکاڑہ -

رسالے

- ۱ - ارنڈیل کالج میگزین (ماہنامہ)، لاہور، مئی ۱۹۳۳ء، نومبر ۱۹۵۳ء، فروری ۱۹۵۴ء -
- ۲ - پنجابی دنیا (ماہنامہ، بحروف گورمکھی)، پٹیالہ، جولائی، ۱۹۷۵ء -
- ۳ - فیض الاسلام (ماہنامہ)، راولپنڈی، جنوری ۱۹۵۴ء، مارچ ۱۹۵۴ء -

۳ - کھوج درہن (جہماہی ، بحروف گورمکھی) ، امرتسر ، جنوری ۱۹۷۳ء -

۵ - نقوش ، مکاتیب نمبر ، لاہور ، نومبر ۱۹۵۷ء -

ملاقاتان

۱ - جگتار سنگھ ، لیکچرار ، گورنمنٹ کالج ، ہوشیارپور -

۲ - چودھری عبدالرشید گوجر ، (نواسہ غلام رسول عالمپوری) ، موضع چوڑا سگھر ،

ڈاک خانہ چک نمبر ۴ رسالہ ، تحصیل ننکانہ ضلع شیخوپورہ -

۳ - حکیم محمد موسیٰ امرتسری ، ۵۵ - ریلوے روڈ ، لاہور -

۴ - خلیفہ فضل الدین ، چک نمبر ۲۳۳ ، ہری سنگھ والا ، تحصیل سمندری ، ضلع فیصل آباد

۵ - ڈاکٹر غلام جیلانی (مولوی غلام رسول عالمپوری دے سوہنے گلاب دا پڑپوتا) ،

چک نمبر ۱۷۲ گ ب ، تحصیل سمندری ضلع فیصل آباد -

۶ - رانا شان محمد (پوتا سمد خان) ، موضع کسووال چک نمبر ۴ ، ۱۳ - ایل ،

تحصیل چیچا وطنی ، ضلع ساہیوال -

۷ - سائین (جمال دین) ، حسن ابدال

۸ - سید محمد مستری ، فارو وال ضلع سیالکوٹ -

۹ - عبدالحمید سرشار ، سرشار کالج ، جین مندر ، لاہور -

۱۰ - علامہ عرشی ، دارالقران ، چوک لکشمی ، لاہور -

۱۱ - غلام نبی (پڑپوتا جانی موجی) ، ٹوبہ ٹیک سنگھ ، ضلع فیصل آباد -

۱۲ - کمال الدین ، البقعة المبارکة ، شاة کوٹ ، ضلع شیخوپورہ -

۱۳ - لالہ رام لال (بذریعہ خط) ، سرہنج عالمپور ، تحصیل دسوہہ ، ضلع ہوشیار پور (بھارت)

- ۱۳ - محمد شفیع، ٹیچر ایم - پی - ای - ہائی سکول، شاہدرہ، لاہور -
- ۱۵ - محمد یوسف، اسٹیشن ماسٹر، ہائیکوال، تحصیل فیروز والا، ضلع شیخوپورہ -
- ۱۶ - مہر دین، مکان نمبر ۳۲، گلی نمبر ۶، سادہ خورد، لاہور -

شروع کر دتیاں، برادیاں یادان تازہ ہو گئیاں، بہتے سمے یاد آ گئے، حال ماضی بن گیا، میں
 کبھی پڑھ بیٹھا سان؟ والد ہوران دے موندھوں مدت پہلان سنے ہوئے شعر اج میں ایم - اے دے
 کورس وچ پڑھ رہیا سان - اپنے سارے سوالان دے جواب میںوں لبھ پئے سن - میںوں پتا لگ گیا سی
 کہ اوہ درد مند شاعر پنجابی دا دنیا برمنیا تے چوکھا اچا شاعر مولوی غلام رسول عالمپوری اے، تے
 مالوے دا پٹواری اوہدا جگری یار سید روشن علی اے، جیہدے وراگ وچ مولوی ہوران دی درد نال
 بھری ہوئی اک چٹھی دے ایہہ کجھ مصرعے دین - پتا لگا کہ مولوی ہوران ایہہ اک ای نہیں، کئی
 اجیہیاں چٹھیاں لکھیاں سن جیہڑیاں نریاں چٹھیاں ای نہیں سگون اک درد مند دل دیاں
 اجیہیاں ٹیساں دین جیہناں دیاں چبھکان سدن والیاں دے دکھیاں دلاں دنوں گھوران پٹیاں کردیاں
 دین -

ایم - اے پنجابی دے امتحان دا مقررہ ویلا آیا تے لنگھ گیا پر میرا شوق ایس اچے تے سچے
 شاعر بارے زیادہ معلومات حاصل کرن لئی ودھیا تے ودھدا گیا - میں شاعر دے اجیہے پس منظر نون
 دیکھنا چاہندا سان، میںوں ایہہ مجاز، حقیقت ول اپڑان دا وسیلہ جاہدا سی - اللہ تعالیٰ میرے
 نال سی، اخیر میںوں اپنے ایس شوق نون بھرا کرن دا موقع انج ملیا کہ پنجاب یونیورسٹی ولوں میرے
 پی - ایچ - ڈی دے مقالے دا عنوان "مولوی غلام رسول عالمپوری دی حیاتی تے کتابان"، منظر
 ہو گیا، الحمد للہ -

پنجاب دیس دے ان طے موتی، پنجابی زبان دے ہر مثال شاعر مولوی غلام رسول عالمپوری ہوری
 اوہناں خوش قسمت شاعران وچوں دین جیہناں نون پنجابی شاعری وچ اچا مقام ملیا اے - اوہناں
 صرف پندرہ سالان دی عمر وچ شاعری شروع کیتی تے چوی ورھیاں دی عمر وچ احسن القصص جیہا
 شاہکار صرف اک مہینے وچ لکھ کے اجیہا دھماکا بہایا اے کہ پنجابی دے وڈے وڈے شاعر وی اوہناں
 دی استادی نون مندے دین -

مولوی ہوران دے مقام دا پتا ایس تون وی لگدا اے کہ حکومت ولوں باقاعدہ پنجابی وچ

طب

دو گن چھٹن تون بعد مولوی ہوران دا ذریعہ معاش طبابت سی ۔ اوہ بوخت ماسٹر حکم سن ۔ فیض بیکھن دی تھان مریض دا قارورہ ٹھیک کر کے مرض لبھ لیندے سن ۔ ایہدا ذکر اوہ ادج کردے دسین ۔
 دج طب دا علم میں یاد کیتا رنگ بکھدے پئے قاروریاں دے ۔
 جتھوں تیک طب دے علم تون یاد کرن دا تعلق اے سارے تذکرہ نویس چپ دسین کہ مولوی ہوران ایہہ وظیم الشان علم کتھوں حاصل کیتا ۔ البتہ اوہداں دے ایس علم دی مہارت دیان کجھ غیر صدقہ روایتان مشہور دین یا پھر اوہداں دی شاعری وچ کجھ اشارے ملدے دین ۔
 اک واقعہ ادج بہان کیتا جامدا اے :

” اک سوانسی نے فانسے وچ آ کے اپنی چھوہری دے سر تے اجیہا زور مار
 ہتھ ماریا کہ اوہ اندھی ہو گئی ۔ اوہداں کافی علاج کیتا ۔ کئی ول
 نہ ہوئی ۔ آخر اوہداں بھرا قارورہ لے کے مولوی صاحب دے کول اپڑیا ۔
 مولوی صاحب نے قارورہ بیکھ کے آگھیا مریض تون دریا تے لے جاؤ تا کر کے،
 لتان تون پھسڑ کے دریا وچ دو تن فوطے دیو ۔ کئی دا بھرا پہلان تے
 مزاق سمجھدا رہیا تے روانسی مٹدا رہیا ۔ مولوی صاحب نے آگھیا ایہدا
 علاج روانسی تون بغیر جیہڑا میں تینوں دسیا اے، اوہ بھدک اے ۔ ادج
 کرن نال گئی دی نظر واپس آ گئی تے اوہداں بھرا خوش ہو گیا ۔“

۱ - غلام رسول عالمپوری، مولوی، ست پھیل، ص ۳۳

۲ - محمد عالم کھورتقلوی، ڈوٹھکھے وھداں دا شاعر - ص ۱۷

مولوی ہوران دے اک شعر تے فور گزیسے تے ہتا لگدا اے کہ اوھدان طب دے نظری
حصے دا خلاصہ کر کے دھسا دوں کجسے وچ بند کر دتا اے - آکھدے دسین :

اک دل تے دو دین روحان تن، تن دیاں خلطان چارے

پنج حواس سنے شش رودہ ہفت طبیعی کارے^۱

شاعر دا فنی کمال ایہہ وے کہ وزن تے قافیہ وی خوبصورت اے - شعری صنعت سیاق الاحاد
وی اے تے ہڑے ستھریں طریقے نال طب دے اصول پیش کر دتے دین -

دل اک تے اکھان دو

تن روحان، طبیعی، نفسانی تے حیوانی دین جہان دا تعلق تن اعضائے رئیسہ

دل، دماغ تے جگر نال اے -

چار خلطان : دم (خون)، صفرا، بلغم تے سودا (کہ از طبائع اربعہ ہوا،

فار، ما و طبعین است)

پنج حواس ظاہری : باصرہ، سامعہ، شامہ، ذائقہ، لامسہ -

پنج حواس باطنی : حس مشترکہ، خیال، وهم، حافظہ، متصرفہ -

چھ رودے (امحای ستہ) - اثنا عشری، مائیم، دقیق، امور قولون، مستقیم -

ست امور طبیعی : ارکان، اخلاط، اعضا، ارواح، حواس، افعال، قوی -

ست مزید قوی طبیعی : جاذبہ، ہاضمہ، ماسکہ، رافعہ، غازیہ، نامیہ، مولدہ^۲

ایس سلسلے وچ دواوان دا ذکر وی آوند اے جہڑا علی طب نال تعلق لکھدا اے -

فاردج تے انجیر دی تاثیر اندج بیان کردے دسین :

۱ - غلام رسول عالمپوری، مولوی، احسن القصص، ص ۱۷۰

۲ - ایضاً - ص ۱۷۰ حاشیہ

۳ - ایضاً - ص ۱۸۷

۴ - ایضاً - ص ۱۸۷

۵ - غلام رسول عالمپوری، مولوی، احسن القصص، ص ۲۲۸

فاردجسون لے رسا جواسی ٹھنڈ پور وچ سیدھے

چکھ اندجیر رھے وچ لہدے لذت چار مہینے

کھاوندیاں دے جاہد دمان وچ فعت قواون سارے

۱۔ روم طحال ہزال الکلیہ سیدھے دے دکھ بھاریں

قرنفل (لونگ) دی تاثیر دیکھو :

گوچھے راکھ لہدے اچے جیون کرسی پھروندیاں

تے وچ باغ قرنفل بوٹے لشے ماہ جبیدیاں

ماہ جبیدیاں دے دل تائیں قوت فرحت آئی

۲۔ وحشت تے وسواس اڈائے زہن دماغ صفائی

زلیخا دے باغ وچ شہیاں تے گلگل لہدی پئی اے جھٹی ودھی ہوئی تلی دا علاج

دسدے نیں :

۳۔ گلگل کتے لہدی شاخیں لہد گواون والی

پستہ، ہادام تے اخروٹ، تے ایہناں دی تاثیر نہایت مختصر انداز وچ ادج بیان کیتی اے :

فستق لوز دوویں وچ جوزان کشمش پھڑے کناریں

۴۔ خشک دماقان دون ہر شاخون جھک جھک کرن اشارے

بہوشی دا علاج :

سرکہ کھنک دک وچ تے روغن ہادام سر اوھاندے پاوندا آئی چھک تمام

۵۔ ہوش پئی جان تہیاں دون ڈٹھا ہور مکان سر امیہ پاس ہے ویکھ رھے حیران

۱ - غلام رسول عالمگیری، مولوی، احسن القصص، ص ۱۸۵ - ۱۸۶

۲ - ایضاً - مولوی، ڈکشنری دھماں دا شاعر، ص ۱۱

۳ - ایضاً - ص ۱۸۲

۴ - ایضاً - ص ۱۸۲

۵ - غلام رسول عالمگیری، مولوی، داستان امیر حمزہ، ج ۱، ص ۲۳۸

املی دی تاشیر اپنی اک چٹھی وچ دسدے دن چہڑی اوندھان اپنے دوست ہیرے شاہ
سوں لکھی سی :

بھڈی املی دی چھاویں بھڈ بھاویں تان بھی زور تہوں خلطان چار دا اے ۔^۱

اک روایت اے کہ : " اک دفعہ بھولی مان دی اک عورت اپنے مٹھے جیوں دا قابوہ لے آئی ۔
آکھن لگی ، مولوی جی ! کوئی نسخہ لکھ دیو ، میرا پتر ٹھیک ہو جاوے ۔ مولوی صاحب
نے ایہہ نسخہ لکھ دتا :

مان بھولی پت لاڈلا جیوں رکھیا نام

مرسی بھولسی صبح سون جیوں مرے اج شام

اندج ای ہویا تے ایہہ نسخہ " (بعد وچ) اوندھانے گھروں (لوگان سون) لکھا "۔^۲

نجوم دا علم

مولوی غلام رسول ہوران دنوں نجوم دے علم دا وی ماہر سمجھیا جاندا اے ۔

اک واقعہ اندج بیان کیتا جاندا اے ۔

" مولوی ہوران دے اک دوست اپنے نیٹے دے پنڈوں اک مجھ ۶۰ روپے

دی خرید کئے لیائے ۔ مولوی ہوران آکھیا ۔ مجھ واپس کر دیو ۔

ساعت نحس اے ۔ اوندھے آکھیا ، مولوی جی ! مینوں ۷۰ روپے ملدے

دیں ۔ اوندھے واپس نہ کیتی ۔ اگلے دن سویر نوں مجھ مر گئی "۔^۳

۱ - غلام رسول عالمگیری ، مولوی ، ست پہل ، ص ۲۵

۲ - محمد عالم کھورتھلوی ، ڈونگھے وھان دا شاعر ، ص ۱۷

۳ - محمد عالم کھورتھلوی ، ڈونگھے وھان دا شاعر ، ص ۱۱

۴ - ایہہ عالم پور دا شاعر سی (بیان قلم الدین ، ص ۲۲)

۵ - ایہہ پتہ عالمگیری وھان مان دی وچ ہے پتلا پتے سی ۔

۶ - محمد عالم کھورتھلوی ، ڈونگھے وھان دا شاعر ، ص ۱۹

عادتوں سے اخلاق

- مولوی غلام رسول عالمگیری دیان عادتوں مڈھ تون ای نیک تے پاک سن - اوهان دے
 باپ نے اوهان دی پرورش لئی اک بکری خریدی - چھ ست ورہے دی صر سی - باپ
 بکری لئی بھری دا اک ٹہن قیمت دین تون بخیر ای لے آیا - اوهان آکھیا : ہن جد تک
 تہیں ایہہ مل نہ لیاؤ گے میں ددھ نہیں بیان گا - ۱ -
- چھوٹیاں ہندیاں جندوں اپنے ہم صر منڈیاں نال کھیڈ دے تے کسے نال جھگڑا
 نہ کردے تے نہ ای کھیڈ وچ دوجیاں وانگہوں منہمک ہو جاندے کدے کدے دوجیاں نالوں وکھرا
 جا پھندے سن - ۲ -
- عام بچیاں طرح ڈھڈ بھر کے کھانا نہ کھاندے - نماز ول پنج سال دی عمر وچ ای
 توجہ ہو گئی سی - ہر نماز وقت نال تے بیڑے گوا نال پڑھدے سن - وڈے ہوئے تے فرض
 نمازاں تون علاوہ زاید عبادت وی کردے سن ہر کسے دے سامنے نہیں سن کردے - سگن حجرت
 دے اندر ادا کردے سن - ۳ -
- مولوی ہوران نون حقہ پین دی بوہت عادت سی - اک وار وسن شیخ ۴ - کولوں اوهان
 دیان دو چلمان ڈٹ گئیاں - مولوی ہوران نالندے ہڈ شتاب کوٹ ۵ - دے اپنے اک دوست
 محمد علی دمردار نون ایہہ شعر لکھ گھلیا :
- حقے دیان دو ٹوپیاں ہتھ لگن تے گھل
 پھدیاں وسن شیخ نے اک پرسوں اک گل - ۶ -

۱ - مولا بخش کشتہ، پنجابی شاعران دا تذکرہ، ص ۲۳۸

۲ - محمد عزیز الدین قادیونگی، سوانح عمری مولوی غلام رسول، ص ۶۰۵

۳ - محمد عزیز الدین قادیونگی، سوانح عمری مولوی غلام رسول، ص ۱۸

۴ - ایہہ عالم پور دا قصائی سی (بیان فضل الدین، ص ۲۶)

۵ - ایہہ پنڈ عالمگیریوں پنجاب میلان دی وقف تے پہاڑ پاسے سی -

۶ - محمد عالم گھورتھلوی، ڈونگھسے وھان دا شاعر، ص ۱۹

پس مولوی ہوران ملازمت دے سال ای ایہہ عادت وی چھڈ دتی کون جسے اوس سمجھے

اوهندان تے تصوف دا غلبہ زیادہ سی ۔^۱

مولوی ہوران اپنے خرچے تے اک دیوان خاصہ وی بنوایا ہویا سی اوتھے ہر

مہمان دے مہربان تے روشنی پائی دا انتظام اوہ آپسے ای کردے سن ۔^۲

" مولوی ہوری طبیعت دے بڑے دکھسے، مفسسار تے خوش اخلاق سن ۔ ساری عمر کسے

نال فصیح و آگے ذہین بولسے " ۔^۳

محمد عزیز الدین لکھدے نیں :

" آپکی طبیعت فطرتاً تصوف کی طرف مائل تھی ۔ آپ اس فن میں

عارف کامل تھے اور دیگر عرفا کی طرح مشرک نہ تھے ۔ یعنی انکی پیر

پرستی حد سے متجاوز نہ تھی ۔ اور صوفیائے کرام کی ایسے تعظیم بجا

لاتے جو حد اعتدال سے نہ گزر جاتی ۔ کل امورا اوسطھا کی طرف

مائل تھے ۔ آپ کے وجود سے اکثروں کو فائدہ پہنچا ۔ آپ اپنی

زندگی میں چشمۂ فیض تھے ۔۔۔۔ خیالات پاکیزہ تھے ۔ شریعت کی

پابندی لازمی جانتے تھے ۔ اعمال حقہ اس قدر آپ سے ظہور میں

آتے کہ لوگ حیران ہو کر کھڑے کہتا کرتے " اعمال نیک آپ پر عاشق

ہیں " ۔^۴

محمد عزیز الدین ، مولوی ہوران دے اک گوانڈھی ، باقی " فان دے اک ہندے دی زبانی اوهندان

دا لوکان نال سلوک بارے اک واقعہ اچ بیان کردے نیں :

۱ - فضل الدین خلیفہ ، بیان بابت حالات مولوی غلام رسول عالمپوری ، مخطوطہ بقلم راقم ، ص ۲۲

۲ - ایضاً ۔

۳ - محمد عالم گہر تھلوی ، ڈونگھسے وہان دا شاعر ، ص ۱۸

۴ - محمد عزیز الدین قانوی ، سوانح عمری مولوی غلام رسول ، ص ۱۷

” پوری خود سائل لڑھی باہر کھینچی تھی اسکی چاندی کی بالیاں

کانوں سے گر پڑیں یا کسی نے بد دیوانگی سے اتار لیں - وہ لڑھی

ڈرے جانے شام تک گھس رہی تھی - شام کو مولوی صاحب مسجد

سے گھس کر طرف کھانا کھانے شریف لا رہے تھے کہ لڑھی کو غلات

معمول کھڑا دیکھ کر دریافت فرمایا کہ شام کے وقت کھوں کھینچی ہے -

لڑھی نے رو کر حال بتایا - مولوی صاحب اسے اپنے گھر لے گئے اور اپنی

لڑھی کی دو بالیاں اس کے کانوں میں ڈال کر میں پاس چھوڑ گئے اور

زبان سے کہہ رہے تھے - میں نے لڑھی سے دیر کا سبب پوچھا -

لڑھی نے سارا ماجرا سنا دیا - میں لڑھی کو لے کر مولوی صاحب کے

گھر گیا - بالیاں وہیں مگر مولوی صاحب نے واقع سے لا طمس کا اظہار کیا

حالانکہ لڑھی زور دے کر کہہ رہی تھی کہ آپ نے بہن خدیجہ^۱ کی بالیاں

اتار کر میرے کانوں میں ڈالی ہیں ، مگر مولوی صاحب نے کہہ رہے تھے اور

بالیاں وہ لیں ” -^۲

مولوی ہیران دی ہتھم پوری دا واقفہ تے بھوت مشہور ہے - اوہناں دا دوست

سید روشن علی^۳، جھڑا کا میر پور دے سکول وچ پنج سال اوہناں دا شاگرد رہیا،

جے کس ہتھم سی - اوہناں نوں اوہندی ہتھی تے تروس آیا تے اوہنوں اپنا پتھر بنا لیا -

اوہنوں بیدار تے صحبت عطا کیتی - پڑھایا لکھایا تے پٹواری لکوا دتا - مولوی ہجوری

تھوڑا چروے اوہندی جدائی برداشت نہیں سن کر سکدے تے اوہدے نال درد پھریاں

۱ - راوی نوں نان دی غلطی لگی ہے - بچی دا نان عائشہ سی - جھٹی کے مولوی ہیران دی

وڈی دھی سی - خدیجہ تے اوہناں دی وفات دے مگروں پیدا ہوئی سی -

۲ - محمد عزیز الدین قانوی ، سوانح سری مولوی غلام رسول ، ص ۱۸

۳ - ابھدا فضل ذکر دوستان دے حوالے نال آئے آئے گا -

چٹھیاں لکھدے رھندے سن -۱-

ضلع ہوشیار پور وچ دیہی چت پورسی دا مندر بوہت مشہور اے جتھے دیہی دے
استھان دا میلہ ^۲ ہر سال لگدا اے۔ ہندوآں توں علاوہ مسلمان وی ایہہ میلہ وکھن
جاندے سن۔ مولوی ہوری وی ایس موقع توں فنیت جاندے سن۔ اک واری کجھ دوستاں ^۳ توں
نال لے کے میلے توں اک دن پہلان اوتھے اپڑ گئے۔ اوتھے ہندوآں توں تبلیغ کیتی۔ اسلام
دی صداقت تے گل بات کیتی۔ ہندوآں دا رویہ اسلام بارے سخت سی پسر مولوی ہوری بوہت
ترسی نال دلایاں دیندے رھسے تے متھے تے وٹا تک وی نہ آیا۔ ^۴

ہریان رسماں وچ مولوی ہوری کدی حصہ نہیں سن لیندے، بھاویں اوہناں دے ہار
دوست یا ادگ ساک ناراض وی کیوں نہ ہو جاوں۔ اک واری محمد خان اپنے پتر دے ویاہ
تے اوہناں توں جدج نال لے گئے تے عام رواج مطابق ریضق ودھان لئی گجریاں لے آندیان۔
مولوی ہوری اوتھوں اٹھ کے چلے گئے تے ہڑے چو تائیں اپنے دوست نال ناراض رھسے۔ ^۵
جانوراں اتے خدا ترسی بارے مولوی ہوران دا اک ہڑا ای عجیب تے خلاف عقل
جیہا واقعہ مشہور اے۔ لکھیا اے :

۱ - سائین ، بیان بابت حالات مولوی غلام رسول عالمپوری ، مخطوطہ بقلم راقم ، ص ۲ ، ۳

۲ - ایہہ مندر ضلع ہوشیار پور دے پہاڑی قطعہ زمیں ، جہڑا کہ دون اکھواندا اے ، وچ اک

مشہور تھان اے (رک : جغرافیہ ہند ، حصہ دوم ، بحکم میجرس ہالرائٹ ڈائریکٹر مدارس

پنجاب ، باہتمام ماسٹر پیارے لال کیویشر ، ص ۳۶

۳ - ایہہ دوست ہدیے شاہ ، مولوی عبداللہ تلونڈی والے تے محمد خان سن (بیان فضل دین ، ص ۱۷)

۴ - سید محمد ، بیان بابت حالات مولوی غلام رسول عالمپوری ، مخطوطہ بقلم راقم ، ص ۵

۵ - ایہہ واقعہ عالمپور دے نالندے ہڈے وسوا وچ پیش آیا (بیان سید محمد ، ص ۲)

• اک دن اک سانس جیہدے کول سور دا بچہ سی، سیت وج مہمان آیا -

مولوی ہوران اوہنوں روشی پانی دتا تے سور دے بچے لئی درد دتا -

ہر اوہنوں آکھیا کہ سوئے نمازیان دے آن تون بہلان ای مسیتوں نکل جانا -

اوتہ نیندر سببوں ایسا نہ کر سکيا - نمازیان نون پتا لگا، اوتہ اوہنوں مارن

لگے - اوہدے دسیا کہ میں تے مولوی ہوران دا مہمان ہان - لوک مولوی ہوران

نال خوب گسوم ہونے تے لاگے شاعری دے عالمان کھیاں ہوکے پنجھی روئے جرمانہ

کیتا - مولوی ہوران وہیہ روئے عالمان نون دتے - عالمان نے ہدیج روئے ہر

منگے - مولوی ہوران اوہنان نون پچھیا : " ایہہ کس کم دا جرمانہ اے ؟ "

اوہنان آکھیا : " سور دے بچے نون درد بیان دا " - مولوی ہوران آکھیا :

" میرے ولوں اوہنوں اک رات درد بیان دا جرمانہ وہیہ روئے رکھ لئو تے

ہدیج روئے اوہدے کولوں لے لئو جیہڑا ہر روز اوہنوں درد پیانددا اے "

--- ایس بھید دی گل نون عالم وی سمجھ گئے - ساریان رل گئے مولوی ہوران

کولوں معافی منگی تے روئے وی واپس کر دتے " - ۱-

مولوی ہوری گدے وی کوئی کم شریعت دے خلاف نہیں سن گدے - " اک دن

باہرون ہدیج آ رہے سن کہ راہ وج واجیان دی آواز سنسی - اوتہ اپنا راہ بدل کے گھر

اپڑے - ۲-

۱ - محمد عالم کپورتھلوی، ڈونگھے وہنان دا شاعر، ص ۹ تا ۱۱

نوٹ : بھوت کھوج دے باوجود ایس واقعہ دی تصدیق نہیں ہو سکی - ایس لئی اسین

ایہنوں من گھڑت تے خلاف عقل قصہ سمجھدے ہان تے ایہدی پر زور تردید کردے ہان -

۲ - عبدالرشید، بیان باہت حالات مولوی غلام رسول عالمپوری، مخطوطہ بقلم راقم، ص ۷

۳ - غلام رسول عالمپوری، لکھی، ص ۲۵

۴ - ایہنا، ص ۲۶

شخصیت دا رعب

مولوی ہوران دی ایمانی قوت سببوں اوهنان دی شخصیت وچ وٹار تے رعب بوجھت سی -
 اوهنان سامنے کسے نون جھوٹد بولن دی جرأت نہیوں سی ہندی - اک واقعہ ادج بیان کیتا
 جاند اے :

" عید محمد نان دے اک شخص نے کسے دا قرضہ دینا سی - اوہنے تحصیلدار
 کول عید محمد دے خلاف دعویٰ کر دتا - ثبوت تہ ملن پاروں دعویٰ خارج ہو
 گیا - عید محمد نے قرضے تون صاٹ انکار کر دتا - قرض خواہ نے مولوی
 ہوران نال گل کیتی - اوهنان عید محمد نون پچھیا - اوہ من گیا -
 مولوی صاحب نے فرمایا : " عدالت وچ تون کیوں نہیوں دینا " - آگھن لگا :
 " عدالتان وچ جھوٹد چلدا اے پر تہاڈے کول میں جھوٹد بولن دی جرأت
 نہیوں رکھدا " - ۱ -

دیسس پیسار

حب الوطن من الایمان دے تحت اپنھے دیس سال پیسار مولوی ہوران دے ادگ ادگ وچ
 رچیا ہویا سی - اوهنان دا علاقہ بیٹ دا علاقہ اکھواددا سی - اوهنان دا دوست سید
 روشن علی جدوں ایہہ علاقہ چھڈ کے مالو چلا گیا، اوهنوں خط لکھدیاں بیٹ دی ادج صفت
 ثدا کردے نہیوں :

۲ - ساڈا بیٹ تن بیٹ ہے دعتان دا تیرے مالوے کدک جوار دساہیں

دوجسی تھان لکھدے نہیوں :

۳ - وائیں بھنڈیاں تازیاں جھل رہیاں ایہہ فائدہ بیٹ دیار دا اے

۱ - محمد عالم کپورتھلوی، ڈونگھنے وھنان دا شاعر، ص ۱۸، ۱۹

۲ - غلام رسول عالمپوری، مولوی، ست پھل، ص ۲۵

۳ - ایضاً، ص ۳۶

کم شروع ہوں توں پہلان وی اوہخان دی شخصیت ول پڑھے لکھے لوکان دی توجہ ہو گئی سی تے
محمد عزیز الدین، عرشی تے محمد عالم کھورتھلوی ہوران کجھ کم کیتا ہد ایہہ گل بالکل سچی اے
کہ مولوی ہوران دی شخصیت دے سارے پکھان دی وضاحت کرنا صرف اک ہدے دا کم نہیں سگھوں
ایہدے لئی باقاعدہ اک مجلس دی لوڑ اے -

میرے لئی اکلپان کم کرنا کوئی سوکھا کم نہیں سی کیوں جسے ضرورت دے مطابق مواد تہ
تے کسے لائبریری وچ سی تہ نہ ای کسے شخص کول - بہر حال اک عزم سی، جیہنے میرا ساتھ
دیتا تے اپنے ہزاران احترامان لائق بزرگ رہنما جناب ڈاکٹر عبدالغنی ہوران دی رہنمائی وچ سارے
اوکھسے پینڈے دبڑ گئے -

مولوی ہوران دا پنڈ عالم پور، ہندوستان دے ضلع ہوشیار پور وچ اے، تے اوہخان بارے یقیناً
کجھ معلومات اودھرون مل سکدیان سن، ایس لئی میں ہوشیار پور دے گورنمنٹ کالج دے لیکچرار
جناب جگتار سنگھ ہوران نال قلمی دوستی شروع کیتی، عالم پور پنڈ دے دمبردار رام لال تے
میر پور پرائمری سکول دے ہیڈ ماسٹر ہوران نال وی خط و کتابت کیتی - اودھرون آون والیان
چٹھیان تے کتابان تون پورا فائدہ حاصل کرن لئی سب تون پہلان میں گورمکھی سکھی - جگتار ہوران
میرے لئی بوہت محنت کیتی تے میرے آکھن موجب اودھرون عالم پور تے میر پور گئے تے ضروری معلومات تے
تصویران گھلیان - گورمکھی وچ لکھے ہوئے کئی رسالے تے کتابان وی گھلیان جیہہان تون میں پورا
پورا فائدہ اٹھایا -

اپنے دیس وچوں معلومات گٹھیان کرنا وی اوکھسا کم سی، جتھے وی کوئی ٹوٹ لگی اوتھے ای
اپڑیا، ادج ہری سنگھ والا ضلع فیصل آباد، چوڑا سگھز، ضلع شیخوپورہ، سجوال ضلع فیصل آباد،
تے حسن ابدال دا سفر کیتا - اول الذکر پنڈ وچ مولوی ہوران دے خلیفہ چودھری فضل الدین
ہوران نال ملاقات ہوئی، تے دوجے دو پنڈان وچ مولوی ہوران دے سکے نواسے عبدالرشید ہوری ملے
ایہہان میرے نال پورا تعاون کیتا - حسن ابدال وچ مولوی ہوران دے اک شاگرد جمال دین،

دوست تے شاگرد

مولوی غلام رسول عالمگیری نے کسے امیر تے ہج عمل انسان دون اپنا دوست نہیں بنایا -
 اوہناں کسے وڈیرے دی شان وچ نہ کوئی قصیدہ لکھیا تے نہ ای اوہدی مجلس اختیار کیتی -
 اوہ جے کدھرے بیٹھسے دسدے دین تے کدی دور محمد قصائی کول یا جانی^۱ -^۲ موی دی دکان
 اتے - جیہڑے لوک اوہناں دون ملن آوندے تے لکھن دی فرمائش کردے اور فریب سمد خان
 تے خواجہ احمد سن -^۳ سفر کردے دین تے متقی دوست محمد عبداللہ تلونڈی والیان دی
 چون کردے دین^۴ - بچیان فال دوستی لئی ہج سہارہ بتم منڈے سید روشن علی^۵ دا انتخاب
 کیتا -

مولوی ہوری آگھدے ہندے سن :

" جہان لوکان اندر گند اے اوہ دوستی دے لائق نہیں تے جیہڑے

اندرون پاک دین اوہناں تون فرت کرنا ظلم اے " -^۶

آپ دے کجھ دوستان دے مختصر حالات ادج دین :

خواجہ احمد :

مولوی غلام رسول عالمگیری ہوران ابھان دی دوستی دا خود ذکر کرتا اے - داستان

امیر حمزہ لکھن لئی جیہٹان لوکان مولوی ہوران دون فرمائش کیتی اوہناں وچ ایہہ وی شامل سن -

۱ - فضل الدین خلیفہ، بیان بابت حالات مولوی غلام رسول عالمگیری، مخطوطہ بقلم راقم، ص ۲۲

۲ - مولا بخش کشتہ، پنجابی شاعران دا تذکرہ، ص ۲۳۳

۳ - محمد عزیز الدین قانونگوی، سوانح عمری مولوی غلام رسول، ص ۱۹

۴ - روایت حکیم محمد موسی امرتسری، ۵۵ ریلوے روڈ، لاہور -

۵ - مولا بخش کشتہ، پنجابی شاعران دا تذکرہ، ص ۲۳۹، ۲۴۰

۶ - محمد عالم کھورتھلوی، ڈونگھسے وہان دا شاعر، ص ۲۸۱

۶ - سید محمد، مستری، بیان بابت حالات مولوی غلام رسول عالمگیری، مخطوطہ بقلم راقم، ص ۶

کتاب دے اہمیت تے ایہناں دا ذکر اسج اے :

۱۔ لے اج خواجہ احمد ا تون مولے مسرہ ایہہ فرمائش تہہ دی مگر چکی مظاہر
 اپنے اہس دوست دے ناں تون مولی ہوران خوب کم لیا اے ۔ کوئی واقعہ بیان کردے کردے جدوں
 بوہت دور تر جاندے ہن ، اوتھے اہس دوست دا ناں لے کے بچھابہ اصل واقعے تے پرت
 آوندے ہن :

۲۔ اے دل کر کے مختصر ایہہ آل ایتھے چھوڑ ۔ خواجہ احمد آگدا واگ پچھائی موڑ
 ایہہ پنڈ کاہوں^۳ تحصیل دسوشہ دے وسٹیک سن ۱۹۱۵ء وچ فوت ہوئے تے اپنے قریبی پنڈ
 عالمپور وچ دفن ہوئے۔^۴

سمنڈ خان :

۵۔ ایہہ پنڈ فوروز روہا۔^۵ تحصیل دسوشہ غلع ہوشیارپور دے وسٹیک سن ۔ مولی
 ہوران ایہناں دی دوستی دا وی خود ذکر کہتا اے ۔ داستان امیر حمزہ پوری ہسون تے لکھندے
 دین :

۶۔ فالج یار سمنڈ خان ہووے شاد ضرور ۔ پوری ہوشی داستان گئی ملامت دور^۶

۱۔ غلام رسول عالمپوری ، مولی ، داستان امیر حمزہ ، ج ۳ ، ص ۲۵۸

۲۔ ایضاً ۔ ج ۲ ، ص ۳۱

۳۔ ایہہ پنڈ عالمپور وچ ۲ مہل دور شمال ول اے ۔

۴۔ فضل الدین خلیفہ ، بیان ہایت حالات مولی غلام رسول عالمپوری ، مخطوطہ بقلم راقم ، ص ۲۵

۵۔ سوٹ : کھوج کرن دے باوجود ایہناں دی اولاد دا تھان نکاتہ نہیں لہد سکیا ۔

۶۔ ایہہ پنڈ عالمپور وچ ۶ مہل دی وتھ تے دکھن پاسے اے ۔

۷۔ غلام رسول عالمپوری ، مولی ، داستان امیر حمزہ ، ج ۳ ، ص ۲۵۸

مولوی ہوران اپنے پس دوست دا نان وی خیالان دی اچھی اڈاری تون پجھانہ بہن لئی
رتیا اے :

چھوڑ غلام رسول من اس جھگڑے دی بات ۔ کردا یاد سعد خان حمزے دے حالات^۱۔
ایہہ ۱۸۲۳ء وچ پیدا ہوئے تے ۱۹۱۳ء وچ فوت ہوئے تے اپنے ای پنڈ دے قبرستان وچ
دفن ہوئے ۔ ایہناں دی اولاد ۱۹۳۷ء وچ ہجرت کر کے پاکستان آ گئی تے پنڈ کسوال چک
نمبر ۱۲، ۴ - ایل ، تحصیل چیچہ وطنی ، ضلع ساہیوال وچ آباد ہو گئی ۔^۲
جاسی :

ایہہ مولوی غلام رسول عالمپوری دے پنڈ عالم پور دے رہن والے سن تے مولوی ہوران
دے گوانڈھسی سن ۔^۳ ایہہ مولوی ہوران دے جگری یار سن ۔ مولوی ہوری اکثر گھسرون
فارغ ہو کے ایہناں دی دکان تے آ بہندے سن جیہڑی کہ ایہناں اپنے گھر وچ دھریک دے رکھ
تھلے لائی ہندی سی ۔^۴ ایہہ مویان دا کم کردے سن تے عام طور تے گنڈ توپ ای کردے
سن ۔^۵

جانی یار دی فرمائش تے مولوی ہوران ایہناں دی دکان تے ای بہتے کے سی حرفی حلیہ
شریف لکھی سی ۔ مولوی ہوری ایس تصنیف دا ذکر ادج کردے دین :

- ۱ - غلام رسول عالمپوری ، مولوی ، داستان امیر حمزہ ، ج ۲ ، ص ۱۶۸
- ۲ - رانا شان محمد (پوتا سعد خان --- شان محمد ولد عبدالحق ولد سعد خان)
خط بنام راقم ، مورخہ ۸۳ - ۳ - ۱۵
- ۳ - غلام نبی (پڑپوتا جانی --- غلام نبی ولد فضل دین ولد میران بخش ولد جانی)
بیان بابت حالات جانی ، مخطوطہ بقلم راقم ، ص ۱
- ۴ - جگتار سنگھ ، لیکچرار گورنمنٹ کالج ہوشیار پور ، خط بنام راقم مورخہ ۷۷ - ۳ - ۱۱
- ۵ - غلام نبی ، بیان بابت حالات جانی ، مخطوطہ بقلم راقم ، ص ۱

اوهنان نے نظمان وچ چھپیاں ایس دھریک ہیہساں بہتہ کے لکھیاں دسیاں

جادیان دین - دھریک دا ایہہ رگد بوہت پرانا جاہدا اے ۔^۱

جانی ہوئی مولیٰ ہوران تون کجھ چر پہلان فوت ہوئے ۔ ایہساں دا جدنازہ

مولیٰ ہوران پڑھایا تے عالمپور دے قبرستان وچ دفن ہوئے ۔^۲

سید روشن علی :

ایہہ پنڈ مستی وال^۳ تحصیل ہوشیار پور دے اک زمیندار سید گھرانے دے برکت علی

شاہ دے گھر ۱۸۶۳ دے لگ بھگ پیدا ہوئے ۔^۴ ست سال دی عمر وچ یتیم ہو گئے

تے ایہساں دی مان ایہساں دون اپنے پیگے چھاوڑیاں لے آئی^۵ اوس ولے مولیٰ غلام رسول عالمپوری

پرائمری سکول میر پور وچ استاد من - روشن علی دی مان ایہساں دون مولیٰ ہوران سکول

پڑھدے پا گئی ۔ ایہساں پنچ جماعتان ایتھوں ای پاس کیتیاں^۶ یتیم سمجھ کے مولیٰ ہوران

ایہساں دون اپنا مودہ بولیا پتھر بٹا لیا تے بڑے بیمار فال پڑھایا لکھایا^۷

"جد پیٹ دے دھندے مجبور کیتا، اوس نابھہ جا کے شوکی کر لئی" ۔^۸

۱ - جگتار سنگھ، لیکچرار گورنمنٹ کالج ہوشیار پور، خط بنام راقم مورخہ ۲۶-۱۱-۱۹

۲ - غلام نبی، بیان ہایت حالات جانی، مخطوطہ بقلم راقم، ص ۲

فضل الدین خلیفہ ہوران ایہساں دی وفات دا سال ۱۸۹۰ء دسیا اے (بیان فضل الدین،

ص ۲۵)

۳ - ایہہ پنڈ عالمپور ۱۷ میل دی وتھ تے چڑھدے ہسے اے -

۴ - فضل الدین خلیفہ، بیان، ہایت حالات مولیٰ غلام رسول عالمپوری، مخطوطہ بقلم راقم، ص ۱۸، ۲۷

۵ - سائین، بیان ہایت حالات مولیٰ غلام رسول عالمپوری، مخطوطہ بقلم راقم، ص ۳

چھاوڑیاں میر پور تون ۲ ۱/۲ میل دی وتھ تے مشرق ول اے -

۶ - جگتار سنگھ، خط بنام راقم، مورخہ ۲۷-۳-۲۰

(باقی حاشیہ اگلے صفحے تے دیکھو)

محمد عالم کھورتھلوی موجب مولوی ہوران اوھدسون " محکمہ مال وچ پٹواری کرا دتا "۔^۱ تے اوھدی تقرری مالوی وچ ہو گئی۔^۲

روشن علی دے مالوی^۳ وچ رہائش تے تقرری دا کجھ اندازہ اوس چٹھی تون لکھا اے جیہدے وچ اوھدساں اوھدسون لکھیا :
 جے تون مالوہ چار دن چھڈ آون تہی جاوئی کھس پٹوار ناھیں۔^۴

تے ساڈا بیٹ تن بیٹ ہے دععتان دا تہی مالوی کنگ جوار ناھیں۔^۵

باقی حاشیہ : ۷ - مولا بخش کشتہ، پنجابی شاعران دا تذکرہ، ص ۲۳۹

۸ - مولا بخش کشتہ، پنجابی شاعران دا تذکرہ، ص ۲۳۹

۱ - محمد عالم کھورتھلوی، ڈونگھے وھان دا شاعر، ص ۲۸۱

۲ - ایضاً۔^۱ وھان دا شاعر، ص ۲۸۲

۳ - مالوہ اک علاقے دا نان اے جیہدے وچ ضلع جالندھر، فیروز پور، سگور، بھنڈہ، پٹیالہ تے ناہے دا کجھ حصہ شامل اے۔

۴ - غلام رسول عالمپوری، مولوی، ست پھل، ص ۲۳

۵ - مولوی ہوران دے دوھتے عبدالرشید ولد عبدالعزیز ہوران دی ایہہ گل مجھ لائق اے کہ

روشن علی پٹواری نہیوں سی - مالوی وچ کاروبار کردا سی، مولوی ہوران دا اوھدسون ایہہ

گل لکھنا کہ جے تون چار دن مالوہ چھڈ کے میدوں ملن آ جاوون تے تہی کوئی پٹوار کھس

چلی اے، صرف محاورے طور سی کیوں جے اوھان دنان وچ پٹوار تون اچا عہدہ سمجھیا

جاندا سی (بیان عبدالرشید، ص ۷) - شعر دا انداز وی " پٹوار " دی فنی کردا اے

تے ایس خیال تون ایس گل تون وی تقویت ملدی اے کہ اک مستند تذکرہ نویس کشتہ ہوران

وی ایہدا ذکر نہیوں کیتا تے تہ کسے ہور لکھاری تصدیق کیتی اے۔

۵ - غلام رسول عالمپوری، مولوی، ست پھل، ص ۲۵

۱- ایہناں دا پہلا ویاہ عالمپور دے اک سید گھرانے وچ مولوی ہوران اپنے ہتھیں کیتا۔

دوجا ویاہ ایہناں اپنی مرضی نال کیتا۔

مولوی غلام رسول عالمپوری ہون ایہناں نال عشق دی حد تک بیمار سی ، بالکل

اندج ای جیہوں شہاہ حسین نوں مارھو لال نال سی۔

جدوں ایہہ بیوی سمیت مالوے چلے گئے ، مولوی ہوری بھرت اداس رھندے سن ۔

اک واری روشن علی نے لکھیا کہ : " میری تے ووہشی دی اجوڑ ہو گئی اے " - آپ اوس

ولے اگھان دی پیڑ نال بیہ حال سن ۔ خط سن کے اگھان دی پیڑ دیاں تراٹاں

بھل گھیاں ۔ اوسے ولے اٹھ کے اپنے بار جانی مچھی دی ہٹی تے آگے تھے شعراں

وچ اک لہا چوڑا خط لکھیا ۔

۱ - مولا بخش کشتہ، پنجابی شاعران دا تذکرہ، ص ۲۳۰

۲ - محمد عالم کپورتھلوی، ڈونگھے وھناں دا شاعر، ص ۲۸۲

فضل دین ہوران موجب روشن علی دی پہلی بیوی دا نان ریشم بیہی سی -- تے

دوجی شادی ایہناں دے پیو دادے دے پنڈ مستی وال وچ ہوئی سی - (بیان فضل الدین

ایہ عالمپور دے شہر دھیرا باا ظاہر شاہ دی اولاد وچوں سی - مزاح ص ۲۷)

۳ - مولا بخش کشتہ، پنجابی شاعران دا تذکرہ، ص ۲۳۹

۴ - " بحالت درد چشم " جیہیڑا خط لکھیا، مولا بخش کشتہ ہوران مطابق اوھندے ۱۵۹

مصرعے سن (رک : پنجابی شاعران دا تذکرہ، ص ۲۳۳) پر ساڈی گنتی موجب اوھندے

۱۶۰ مصرعے دین (رک : ست پھل، ص ۲۲ تا ۳۰) --- کشتہ ہوران ہون ایہہ مغالطہ

دی لگا اے کہ اوھناں ایہہ اوہ چٹھی دسی اے جیہیڑی اندج شروع ہندی اے :

سادوں رھی اڈیک تون نہ آیا اسان بہت مصیبتاں جھلیاں او

(باقی حاشیہ اگلے صفحے تے)

سید روشن علی اپنے کاروبار وچ اجیہے رجھے کہ مولوی ہوران دے درد نال بھرتے ہوئے
خطاں دوں پڑھ کے وی ملن لئی نہ آئے ، ایہدوں تیک کہ اوتے مولوی ہوران دی وفات ویلے
اوندان دا آخری دیدار وی نہ کر سکے۔^۱

جدوں مولوی ہوران دی وفات دا پتا لگا ، اوتے عالم پور آئے تے دل دسوں مولوی
ہوران دی جدائی دا اجیہا غم لایا کہ دوبارہ واپس نہ جا سکے تے صرف چھ مہینے مگروں
ستمبر ۱۸۹۲ء وچ عالمپور وچ ای فوت ہو گئی تے اوتھے ای دفن ہوئے۔^۲

ہیرے شاہ :

ایہہ قوم دا گوجر سہی تے پڈ بوجھان دا رهن والا سی ۔ ایہدے ساری
حیاتی ویاہ نہیں کرایا ۔ درویشانہ طریقے نال اپنی ساری زندگی گزار دتی ۔ عام طور تے
رات ویلے لوگان دیاں نظران توں لک کے مولوی ہوران دسوں ملن آؤندا سی ۔ بعد وچ
کسے غلط فہمی سببوں مولوی ہوران نال ناراض ہو گیا تے جالندھر چلا گیا سی ۔ ایہدے
نان مولوی ہوران دے کئی چٹھیاں لکھیاں دین۔^۳

غلام یاسین :

ایہہ عالم پور دے مشہور درویش بابا طاہر شاہ دی اولاد وچوں سی ۔ مولوی ہوران
دی زندگی وچ ایہہ عالم پور چھڈ کے خوشید پور نزد مہد پور تحصیل نکودر ضلع جالندھر
چلا گیا سی ، جتھے مولوی ہوران ایہدوں چٹھیاں لکھیاں۔^۴

بقیہ حاشیہ : ایہدے تے صرف چودان مصرعے دین (رک : ست پهل ، ص ۱۷)

ہلکے ایہہ اوتے چٹھی اے جیہٹی ادج شروع ہندی اے :

جے ہین یار میرا مین ول کوہن پھیرا ، ایس جند دا کجھ اعتبار ناہین

ایہدے ۱۶۰ مصرعے دین ۔ (رک : ست پهل ، ص ۲۲)

۱ - عبدالرشید ، بیان ہایت حالات مولوی غلام رسول عالمپوری ، مخطوطہ بقلم راقم ، ص ۷

۲ - فضل الدین خلیفہ ، بیان ہایت حالات مولوی غلام رسول عالمپوری ، مخطوطہ بقلم راقم ، ص ۲۷

(باقی حاشیہ اگلے صفحے تے)

جسے کسے دوا دا اٹھا اثر بہا

تان پھر حق اسقاط دا داہیں کتے گیا

جدوں قاضی صاحب واپس آئے تے اپنی کتاب تے ایہہ شعر ویکھ کے اپنا وقت ضائع کرن تے

بوہت پچھتائے ، شرمندہ ہو کے مولوی صاحب پاسوں معافی منگی ۔^۱

سائیں :

ایہہ ہڈ فلزیاں دا وسنیک اے ۔ ایہدا اصلی سان جعال دین اے پھر زیادہ مشہور

” سائیں ” اے تے والد دا سان غلام محمد اے ۔ ایہدا سال پیدائش ۱۸۸۰ء اے ۔ ایہہ

قوم دا دھوبی اے ۔ ایہدے مولوی ہوران کولون قرآن شریف، کجھ اسلامی کتاباں تے کجھ فارسی

پڑھسی ۔ ایہہ مولوی ہوران دے جتازے وچ شامل سی ۔ اجکل ایہدی عارضی رہائش حسن

اہدال وچ اے ۔^۲

حلیہ تے لباس

مولوی غلام رسول عالمپوری دا قد پوندے چھ فٹ سی ۔ جسم پتلا تے رنگ گھورا سی ۔

اکھاں کالیاں ۔ داڑھی چھوٹی تے مچھان داڑھی دے نال ملیاں ہوئیاں تے چھوٹیاں سنن ۔

مولوی ہوری چٹے شعلے والی مسدھی کلے تون بغیر بندھے سن ۔ قبض تے ملتانہ

لنگھی روندے سن ۔^۳

۱ - محمد عالم کھورتھلوی، ڈونگھے وھدان دا شاعر، ص ۱۷، ۱۸

۲ - سائیں، بیان بابت حالات مولوی غلام رسول عالمپوری، مخطوطہ بقلم راقم، ص ۲۰۱

۳ - عبد الرشید، بیان بابت حالات مولوی غلام رسول عالمپوری، مخطوطہ بقلم راقم، ص ۷

ڈاکٹر غلام جیلانی، بیان بابت حالات مولوی غلام رسول عالمپوری، مخطوطہ بقلم راقم، ص ۷

ڈاکٹر غلام جیلانی ہوری مولوی ہوران دے سوہرے گلاب دے پڑوتے سنن ۔

المعروف " سائین " دی دس پٹی - اوتھے اپڑیا تے اوس بزرگ وی کجھ گلاب دسیان - اوہ مولوی
 ہوران دے استاد مولوی محمد عثمان ہوران دے پنڈا فلزیان دے رہن والے دین -
 مولوی غلام رسول عالمپوری ہوران دی زندگی دے باب وچ اک گمی ضرور محسوس ہونے لگی جیہڑی
 خورے کوئی شخص دے وی پوری تہ کر سکے - اوہ ایہہ کہ مولوی ہوران دیان دو بیویاں سن، اک
 خدیجہ دی مان زینب تے دوجی عائشہ دی مان - خدیجہ ہوران دے پتر عبدالرشید ہوران تے
 اپنی نانی دا نان دتا کہ اوہدا اصلی نان ملیجے سی - مولوی ہوران اوہدا نان بدل کے زینب
 رکھ دتا سی - عبدالرشید ہوری اپنی دوجی نانی یعنی عائشہ دی مان دا نان تہ دس سکے -
 پر ایہہ دس ضرور پائی کہ عائشہ دی معر دھی فاطمہ خورے دس سکے گی - جیہڑی کہ چک دسر
 ۳۱۹ گ ب تحصیل ٹوبہ ٹیک سنگھ وچ رھندی اے - اوتھے اپڑیا پر امان فاطمہ اپنی نانی دا نان
 تہ دس سکیاں - ادج مولوی ہوران دی دوجی بیوی دا نان دسن دا واحد ذریعہ وی میری مدد
 تہ کر سکیا تے ایہہ تحقیق تشنہ رہ گئی تے خورے تشنہ ای رھونے لگی -
 میرے مقالے دا پہلا باب، جیہڑا کہ مولوی ہوران دی حیاتی بارے وچ، اوہدے لئی معلومات
 حاصل کرن لئی میرے اندر اک جنونی جیہی کیفیت سی، ہر بڑھے ٹھیرے بندے نون ویکھ کے ضرور
 اوہدا پچھلا (ملکی ونڈ تون پہلان دا) تھان ٹگانہ پچھدا، کوئی ہوشیار پور دا نان لیندا
 تے بوہت خوشی ہندی تے جے کوئی عالم پور یا اوہدے نیڑے نیڑے دا نان لیندا تے پھر خوشی دی
 حد ای تہ رھندی، پر کجھ لوک تے سوائے کہانیاں سناون تون، میرے سوالن دا جواب تہ دے سکے -
 مستری سید محمد، میری اجیہی کوشش سببوں ای اک دن ریل گڈی وچ ملے تے اوہنان کولون مین کجھ
 معلومات لکھ لئیان - اوہ عالم پور دے والدے پنڈا کوٹھہ دے رہن والے دین -
 محمد عالم کپورتھلوی ہوران دی زندگی تے وفا تہ کیتی، کسے وی تے اوہنان نون شہید
 کر دتا، اوہنان نال میری ملاقات صرف اک وار ای ہو سکی - کجھ پچھیا دسیا، تے کجھ

دس کوشش اے - کجھ باب اوہنان دے تے دے سوائے کسے تے کسے حالات تے اوہنان دے

عرس تے خلافت

مولوی ہوران دی وفات تون ۲۸ برسے مگرون کجھ معتقد لوکان جیہناں وج غلام نبی
 موجسی، فقیریا لوہار، عبدالحسن میاں وغیرہ شامل سن آکے دوالے دے عرساں دی ویکھا ویکھی،
 اوهناں دے عرس دا مڈھ بدھا تے عرس دی تاریخ ۱۵، ۱۶ ہاڑھ مقرر کیتی۔^۱

۱۹۳۵ء وج لوکان تون مولوی ہوران دی خلافت شروع کرن دا خیال آیا تے اوهناں دا
 پہلا خلیفہ چودھری فضل الدین گوجر ہوران تون متفقہ طور تے چن لیا۔^۲

۱۹۳۰ء وج مولوی ہوران دی وفات دی مناسبت فال ۲۳ پھگن مطابق ۷ مارچ نسوں وی
 عرس شروع کر دتا گیا۔ ۱۹۳۷ء وج ملکی ونڈ مگرون فضل الدین خلیفہ ہوی موضع ہری سنگھ
 والا، چک نمبر ۲۳۳ تحصیل سمدری، ضلع فیصل آباد وج آباد ہو گئے۔ اوتھے اوهناں
 ۱۹۷۵ء وج مولوی ہوران دا تیجا عرس وی شروع کر دتا۔ ایہدی تاریخ ۱۶ اپریل، مولوی ہوران
 دے جیم دی مناسبت نال مقرر کیتی گئی۔ اس تون سدوہ مولوی پورال
 دی روح دون ثواب پہنچان لئی اوهناں دی تاریخ پیدائش دی مناسبت نال ہر مہینے
 چن دی پنج تاریخ تون ختم شریف دا پروگرام ہندا اے۔^۳

- ۱۔ فضل الدین خلیفہ، بیان بابت حالات مولوی غلام رسول عالمپوری، مخطوطہ بقلم راقم، ص ۸
- ہاڑھ دا مہینا عرساں دا مہینا سمجھیا جادا سی۔ میانی وج خواجہ محمد ناظم الدین
 تے باہج چھانگے شاہ دا عرس تے مہنت بلہڑہ وج باہج بیریاں والے دا عرس ہاڑھ دے مہینے
 ہندے سی۔ (بیان فضل الدین، ص ۸)
- ۲۔ فضل الدین، خلیفہ، بیان بابت حالات مولوی غلام رسول عالمپوری، مخطوطہ بقلم راقم، ص ۲۱
- فضل الدین ہوران دی تصدیق دوجے راوی وی کردے نیں۔
- (رک : ست پھل، ص ۱۳، بیان عبدالرشید و ڈاکٹر غلام جیلانی، ص ۶)
- ۳۔ فضل الدین خلیفہ، بیان بابت حالات مولوی غلام رسول عالمپوری، مخطوطہ بقلم راقم، ص ۱۰

فیر مسلم عقیدت مند

مولوی غلام رسول عالمگیری نے سارے مسلمان عقیدت مند ملکی ونڈ بچھوں پاکستان آگے
آباد ہو گئے ہر کجھ فیر مسلم عقیدت مند آجے وی عالمگیر وج موجود دین - جگتار سنگھ لکھدے
دین :

" مولوی صاحب نے دو معتقد اک تے کرسچین آے ، شریف صبح ، تے اک گھتسری آے ،
رام لال - شریف صبح بالکل ان پڑھ آے " -

تصنیفان

مولوی غلام رسول عالمگیری دیان ہیٹھ لکھیان کتابان چھہی شکل وج ملدیان دین -

- ۱ - داستان امیر حمزہ ، ۳ جلد -
- ۲ - احسن القصص
- ۳ - ست پھل - جیہندون محمد عالم کپورتھلوی نے مرتب کیتا آے - ایہدے وج مولوی
ہوران دیان مختلف چھوٹیان چھوٹیان تصنیفان دنوں کٹھا کر دتا گیا آے - اوہ تصنیفان
ایہہ دین -

۱ - چٹھیان بنام سید روشن علی -

۲ - چٹھیان بنام غلام یسین

۳ - چٹھیان بنام ہیرے شاہ

۴ - سی حرفی چوہٹ

۵ - سی حرفی سعی پنوں

۶ - سی حرفی حلیہ شریف

۷ - پدھ نامہ -

۱ - جگتار سنگھ ، لیکچرار گورنمنٹ کالج ہوشیار پور، خط بنام راقم، مورخہ ۷-۱-۷۷
ایہہ پتا دین لگ سکیا کہ عیسائی تے ہندو مولوی ہوران نال اپنی عقیدت دا اظہار
کیوں کردے دین -

دستی پانچ روئے عاصم آن لکھیا
 ابوت میانوں موری کڈھ لکھیا
 پانچ بہاٹ ہو یاد و طرفے خستہ تہ لاجپیا
 پہ لنگان گیلانی مصرون پاس پدرو فنا
 رہیا حالاً یوسف والا آیا و مہ میانے
 نال طفیل نبی پدی یارب نور ملی اسلامون

خاتمة الكتاب

مین آغاز قصی تے اسم اللہ اڈپیا
 محرم میسون و مہ تصنیف و ہیا
 چھ بہاٹ چھ سو بیتان گنتی رہیا
 بار عذات کلمی لطف الامون
 عشق النبہ و رقان و مہ و گای
 میر کولون خطا گیا سو گای
 عاصی تائین کمر تو بیک دعائیں
 پر سز والی رہن بہ فضلون حالی
 تے بخشیر ساون تون میں بخشہارا
 ل تیری دی یار اس جلاؤ پیا
 دیکھ کلمہ تیسید نزع و مہ سانوں جان دیاری

بواسطہ و با تصنیف ان سید
 ابن القصبہ محمد بن قاضی دارین احسان دارین

لا اله الا الله محمد رسول الله
 صلی الله علیه و آله و سلم
 ۱۹۲۲ مکر سنہ ۱۳۴۱ مطابق ۱۹۰۳

۳۱
 کوه سوری سخی و شنگانی لنگی تو سب غیبین کے مال اور جانگاہ
 کھنڈ اور کنگا کھنڈ تھوڑے باہر بنگا اور شیری ذابکا پورا استغراق
 ہو جاوے گا اور پورا ایمان رنگ تلوں سے چھوٹ کر تلوں کے کونجی میں بہان
 یادوگا اور تھوڑا سا لگا لگا کر تڑپ لگے گی تھوڑا سا چھوٹا لگا لگا
 و بھنسل اس میں اصل تمام منور و دولت عبادت علی الصلوٰۃ
 کہ نصف صلیو فی اربعہ عن اللہ صلوات اللہ علیہ کہ تھوڑا سا
 کتا آت کتا قانہ قضا سے تڑپ قانہ قانہ قانہ تو اس قدر
 منہ لگی کہ تلوں کو کھنڈ کر رہی تھی تلوں کو کھنڈ کر رہی تھی
 مانگوں کھنڈ ہوگا اور تلوں کو کھنڈ کر رہی تھی تلوں کو کھنڈ کر رہی تھی
 رنگا ہر تلوں کو کھنڈ کر رہی تھی تلوں کو کھنڈ کر رہی تھی
 کوئی سب اور کھنڈ کر رہی تھی تلوں کو کھنڈ کر رہی تھی
 کے اور کھنڈ کر رہی تھی تلوں کو کھنڈ کر رہی تھی
 بھل کر رہی تھی تلوں کو کھنڈ کر رہی تھی تلوں کو کھنڈ کر رہی تھی
 کے راہ کے تو نصف خود جانتے ہیں کہ تڑپ کے تڑپ کا رنگا پڑا
 آسان نہیں اور اس کو کھنڈ کر رہی تھی تلوں کو کھنڈ کر رہی تھی
 اور صحت کے پڑھ جاؤں پس جبکہ بندہ اسکی راہی کے رنگا پڑا
 میں نہ ہنڈ کر رہی تھی تلوں کو کھنڈ کر رہی تھی تلوں کو کھنڈ کر رہی تھی
 بخاری صحت کے پڑھ کر رہی تھی تلوں کو کھنڈ کر رہی تھی تلوں کو کھنڈ کر رہی تھی
 اور کھنڈ کر رہی تھی تلوں کو کھنڈ کر رہی تھی تلوں کو کھنڈ کر رہی تھی
 اللعقدۃ الالوی فی تحقیق الموحنا تصدق الصلوٰۃ
 اسان نماز جب تڑپ کھنڈ کر رہی تھی تلوں کو کھنڈ کر رہی تھی تلوں کو کھنڈ کر رہی تھی
 بخاری کو کھنڈ کر رہی تھی تلوں کو کھنڈ کر رہی تھی تلوں کو کھنڈ کر رہی تھی

۳۲
 پاس کچھ نام ہی ہوں اور تھوڑی طرف کے شخص میں سوئی ہو اور
 دو اساری کا ہی وقت ہو تو ہی بڑا دل سید نہیں تو اس وقت اس
 جمع تھی حال تھوڑا سا میں اخلاص کے کہ تھوڑا سا میں اتنی تھوڑا
 تھوڑا سا میں تھوڑا سا میں تھوڑا سا میں تھوڑا سا میں تھوڑا سا میں
 یہ کھنڈ کر رہی تھی تلوں کو کھنڈ کر رہی تھی تلوں کو کھنڈ کر رہی تھی
 اسکی سوال کے کہ وعدہ و وعید تھوڑا سا میں تھوڑا سا میں تھوڑا سا میں
 کا پورا جاؤں تھوڑا سا میں تھوڑا سا میں تھوڑا سا میں تھوڑا سا میں
 کہ تھوڑا سا میں تھوڑا سا میں تھوڑا سا میں تھوڑا سا میں تھوڑا سا میں
 اسکی صحت کے کہ تھوڑا سا میں تھوڑا سا میں تھوڑا سا میں تھوڑا سا میں
 اولک اس وقت کے کہ تھوڑا سا میں تھوڑا سا میں تھوڑا سا میں تھوڑا سا میں
 کہ تھوڑا سا میں تھوڑا سا میں تھوڑا سا میں تھوڑا سا میں تھوڑا سا میں
 کے اور صحت کے کہ تھوڑا سا میں تھوڑا سا میں تھوڑا سا میں تھوڑا سا میں
 ای ہوا ہی تھوڑا سا میں تھوڑا سا میں تھوڑا سا میں تھوڑا سا میں تھوڑا سا میں
 غیر مقید ہو اور تھوڑا سا میں تھوڑا سا میں تھوڑا سا میں تھوڑا سا میں
 حساب کے اور تھوڑا سا میں تھوڑا سا میں تھوڑا سا میں تھوڑا سا میں تھوڑا سا میں
 قدر ہی تھوڑا سا میں تھوڑا سا میں تھوڑا سا میں تھوڑا سا میں تھوڑا سا میں
 کہ تھوڑا سا میں تھوڑا سا میں تھوڑا سا میں تھوڑا سا میں تھوڑا سا میں
 اسکی تھوڑا سا میں تھوڑا سا میں تھوڑا سا میں تھوڑا سا میں تھوڑا سا میں
 صحت کے اور تھوڑا سا میں تھوڑا سا میں تھوڑا سا میں تھوڑا سا میں تھوڑا سا میں
 سخت عدالت کے اور تھوڑا سا میں تھوڑا سا میں تھوڑا سا میں تھوڑا سا میں تھوڑا سا میں

۳ - مآرب الخاشعین - ایہدا ذکر کسے تذکرے وچ نہیں لہدا - " ہجایی ادبی اکڈمی

لاہور" نے ۱۹۷۷ء وچ جناب دیں محمد اکرم ہوران کولوں ایہدا قلمی نسخہ حاصل کر

کے ایہنوں عکسی صورت^۱ - وچ شائع کر دتا ہے - ایہہ کتاب اردو زبان وچ ہے -

محمد عالم کپورتھلوی ہوران " ڈونگھے وہان دا شاعر " دے صفحہ ۲۷ سے مولوی

فلام رسول عالمپوری^۲ دا اک ہور اردو تصنیف " مسئلہ توحید " دا ذکر وی کیتا ہے جیہڑا کہ رف

شکل وچ پنج صفحے اوہان کول موجود ہے - ایہنوں اسپن قلمی نسخہ ۵۶ ہون سببوں سے

ایہدی زبان " مآرب الخاشعین " نال ۵۶ ملن پاریں مولوی ہوران دی تصنیف منن تون متامل ہان -

روح الترتیل ----- ایہہ کتاب ان چھپی شکل وچ ملدی ہے جیہڑی کہ محمد عالم کپورتھلوی

ہوران دی ملکیت ہے -

کجھ یادگاران دی موجودہ حالت -

(جگتار سنگھ دے مختلف خطان سے تصویران دے حوالے نال)

مولوی ہوران دا گھر :- مولوی ہوران دے گھر دی صرف اک دیوار ڈاک شاہی اٹان دی بنی

ہوئی بچی ہوئی ہے - اوس دیوار اتے گالیاں اٹان نال حقے دی تصویر بنی ہوئی ہے - ڈاک

شاہی اٹان تون وکھرا دوجیان اٹان نال بنیا ہویا گھر اجے کھڑا ہے - پرانی طرز دا پکا مکان

ہے - گول ڈاٹان والا خوبصورت برآمدہ ہے - برآمدے دے سجے پاسے وی چھوٹیاں اٹان دی کوئی

خوبصورت عمارت نظر آ رہی ہے - اجکل اوہدے وچ گھارہاں ضلع گجرات دا مہاجر سردار سجن

سنگھ آباد ہے -

۱ - عکس دا نمونہ مقالے وچ شامل کیتا گیا ہے -

سب تسوں پہلا مکتب : پنڈے دے چڑھدے بنے جتھے مولوی ہوران ۱۸۶۳ء وچ سب تون پہلا

مکتب کھولیا سی اوہ اجکل مکان دی شکل اختیار کر گیا اے تے اوہدے وچ جھنگ دا مہاجر
ہورن سنگھ آباد اے ۔

مسجد عالمیور :- عالم پور دی اوہ مسجد جیہڑی مولوی غلام رسول عالمیوری ہوران اپنے خرچ

تے تعمیر کرائی سی تے اوہ اوتھسے ای اکثر نماز پڑھدے سن، اجے قائم اے ۔ ملکی ونڈ پچھون
سکھان نے اوہدوں گردوارہ بنا لیا سی پر اجکل اوہدے وچ مڈل سکول دیان کھد کلاسان
پہندیان دین ۔ اوہ سکول دی انتظامیہ دی حفاظت وچ اے ۔ تاریخی لحاظ نال ایہ مسجد
بھوت اہم اے ۔

مسجد میر پور :- پنڈے میر پور دی ملازمت دے دوران وچ مولوی ہوری میر پور دی جیہڑی

مسجد وچ نماز پڑھدے ہندے سن، اوہ کچی سی ۔ ۱۸۹۰ء وچ مسلمانان ایہوں پختہ تے خوبصورت
بنا لیا ۔ جیہڑی کھ اجے تائین بھوت چنگی حالت وچ جاہ و جلال نال کھڑی اے ۔

میر پور دا سکول :- میر پور دا پرائمری سکول جیہدے وچ مولوی ہوری ۱۲ سال پڑھاندے

رھے، اجے وی پرائمری سکول ای اے ۔ اوہدے ہیڈ ماسٹر دا نان رام لال اے ۔ ایہدی
صارت آئی (I) شکل دی اے جیہدے وچ برآمدے تون بغیر ای چار کمرے دین ۔ صارت دے
سامنے خوبصورت درخت دین تے صحن کافی کھلا اے ۔

سنبل دا رکھ :- میر پورون دسواہے ول ۱/۲ فرلاڈگ دی دوری تے اک پنڈے جھنگی مٹراں سی،

جیہڑا کھ ۱۹۲۷ء تون پچھون ہر چراغ ہو گیا، اوہدی زمین وچ سنبل دا اک رکھ سی ۔

مولوی ہوری اکثر اوہدے تھلے جا کے ٹھلے ہندے سن ۔ اوہ رکھ اجے کھڑا اے ۔ بھوت
ہڑا تے قد آور رکھ اے ۔

دھریک دا رکھ :- مولوی ہوران دے دوست جانی موچی دے گھر دھریک دا اک رکھ سی

شخصیت

(مجلس کے مدرسے زندگی)

ایسا ہی شخصیت بنان لئی اوستا سید ہی شاکت ہے اچھا مدرسہ اوستا ایسا کمر
 خدا ہے ، چھٹی اور چھٹان یا بران کارخان کھدا ہے ، جیہاں ساری حیاتی اوستے مال
 بندیاں سے ۔ گھنا جاوچیا بسیاب مال ایسا کھدا ہے ۔ ایڑے گل سے گھنی
 چھٹی ہے جسے دماغ مال ایسا کھدا ہے یہ ایہاں دماغ کلاں ہے جسے گل پھٹی پھالی ہے کہ
 کمر مال ایسا کھدا ہے ۔ ایہدا سب ایہے ہے کہ کمر دی تربیت ہے طبع طبعیہ ، دماغ ہے
 کردار سید کھد ان آچھدا ہے ۔ کمر ہی ان دل کھدا ہے ، دماغ چھدا ہے ہے کارخان
 بندیاں یا وگدیاں سے ۔ آل سے سے کھد ہے اوستی آسے دانی حیاتی ہار اندازہ لایا جا سکے
 ہے جسوں چھدے دی سے کھد ہے ساری دماغ ہار ہار کھنی جا سکے ہے ۔ سوشل سٹار
 تربت کھدا ہے !

صفحہ ۶۳ تا ۸۰

" The child is the father of the man. "

کمر سے ایسی پھٹی اوستی تربت ہار ہے وہی سے ہے کہ ہے کمر ہی اوستی
 شخصیت دکان دا کمر ہے ایساں دا مرکز خدی ہے ۔ ایہے گل ہانگل چھو چھنی ہر ہی کسے

" One good mother worth a hundred schoolmasters. "

گیا ہے دی شخصیت دی گھنی اوستے کھدا ہے ۔

ساری تمام رسول خالیوں دی حیاتی دا ایہے ڈھلا ایہے ہے جسے اچھے اور چھٹان
 جیہاں ہے دی سے کہ ہار کھدے ہے کمر ہی تربت دا اور ایہاں کمرہ جیہاں ایساں
 کھنی کھیہ جیہاں ہے ویگلا کمرہ کھدا ہے ، ہار ہی تربت کھدے رہن دا موقع ہے ہار کھیہ

شخصیت

1. Samuel Butler, Character, Calcutta, 1925, p. 31.

2. Ibid. p. 36.

اوهنان دی کتاب " ڈونگھے وھنان دا شاعر " تون استفادہ کیتا - مولوی ھوران ہارے اوهنان کول کجھ مواد دی دس پٹی، مین اوهنان دے مھر " البقعة المبارکة " شاہ کوٹ اپڑ گیا تے اوهنان دے بھرا ڈاکٹر ایم - اے - عابد ھوران اپنے مرحوم بھرا دی لائبریری وچوں ضروری مواد مینوں دتا - اوهنے وچ " روح الترتیل " دا ہتھ لکھیا نسخہ وی سی " اوس مواد تون وی مین پورا پورا فائدہ اٹھایا -

اک ملاقات مہر دین ولد شہاب الدین نال وی کیتی، جیہڑے اچ کل اورنٹیل کالج، لاہور وچ بطور چیپڑاسی کم کر رہے دین تے عالمیوں دکھن ول اک میل دے فاصلے تے پنڈ ابراہیم پسر مشہور ہریم پورہ دے رہن والے دین - اوهنان مولوی ھوران ہارے اپنیان ساریاں معلومات مینے تائین اپڑائیاں - مینوں پتا لگا کہ محمد اقبال مجددی ھوران کول مولوی ھوران ہارے کجھ قلمی نسخے دین، چنانچہ اوهنان دے دولت خانے تے چاہ میران (لاہور) اپڑیا تے اوهنان نسخیاں دا مطالعہ کر کے ضروری گلان لکھ لٹیاں -

مولوی غلام رسول ھوران ہارے کٹھیاں کیتیاں معلومات کدھرے کدھرے اک دوجے نال بھراہدیاں سن - ایس لٹی اک سٹے تے اپڑنا اوکھا ہو گیا - ایہہ مرحلہ مینے لٹی بوھت اوکھا مرحلہ سی - خاص طور تے مولوی ھوران دی تاریخ پیدائش ہارے بوھت اختلاف سی - تاریخ دا تے کدھرے ذکر وی نہیں، سال پیدائش وچ وی اختلاف سی - ایس لٹی ایہدا وکھرا اک عنوان بنایا گیا اے تے دلیان نال تاریخ تے سال مقرر کون لٹی کسے نتیجے تے اپڑن دی کوشش کیتی گئی اے - اجیہی کوشش ای تاریخ وفات ہارے کیتی اے -

مین اپنے ایس مقالے نون ستان باباں وچ وڈیا اے - پہلے باب وچ مولوی ھوران دے خاندان دے پس منظر تے پیش منظر نون پیش کیتا گیا اے - اوهنان دی ولادت، تعلیم، پیشہ، ویاہ تے حیاتی ہارے ھور معلومات کٹھیاں کر دتیاں گئیاں دین - دوجے باب وچ اوهنان دی شخصیت نون نمایاں کرن دی کوشش اے - تیجا باب اوهنان دے سمے دے سیاسی، سماجی تے مذہبی حالات نون اوهنان دی

شخصیت

(مجلسی سے مذہبی زندگی)

انسان کی شخصیت بنان لئی اوسدا سبھ تون مڈھلا تے اچھا مدرسہ اوسدا اپنا گھر
 ہندا اے ، جنھوں اوہ چنگیاں یا ہریان عادتان سکھدا اے ، جیہڑیاں ساری حیاتی اوسدے نال
 دھندیاں نین ۔ آکھیا جانددا اے جے طور طریقیاں نال انسان بندا اے ۔ ایہہ گل وی آکھی
 جاندی اے جے دماغ نال انسان بندا اے پر ایہناں دوہان گلاب تے تجھی گل بوہتی بھاری اے کہ
 گھر نال انسان بندا اے ۔ ایہدا سبب ایہہ وے کہ گھر دی تربیت وچ طور طریقے ، دماغ تے
 کردار سبھ کجھ ای آجانددا اے ۔ گھر وچ ای دل کھلدا ہے ، دماغ جاگدا اے تے عادتان
 بندیاں یا وگڑدیاں نین ۔ اک بچے تون ویکھ کے اوسدی آون والی حیاتی ہارے اداڑہ لایا جا سکدا
 اے جیہوں چڑھدے دن تون ویکھ کے ساری دھماڑ ہارے پیش گوئی کھتی جا سکدی اے ۔ سمونیل سمانلز
 درست آکھدا اے :

" The child is the father of the man." ¹

گھر تون اپنی بوہتی اچھ صرف مان دے وجود سببوں اے ، کیوں جے گھر وچ اوسدی
 شخصیت دلاں دا محور تے اکھان دا مرکز ہندی اے ۔ ایہہ گل بالکل صحیح معنی ہون گی کہ :

" One good mother worth a hundred schoolmasters." ²

گویا بچے دی شخصیت دی کجسی اوسدے ہتھ اے ۔

مولوی فلام رسول عالمپوری دی حیاتی دا ایہہ مڈھلا المیہ اے جے اچھے اوہ چھیاں
 مہینیاں دے سن کہ مان فوت ہو گئی تے گھر وچ تربیت دا اوہ اچھا عرصہ جیہڑا انھاراں
 تون تیبہ مہینیاں دے وچکارا عرصہ ہندا اے ، مان دی تربیت ہیئند رہن دا موقع نہ مل سکيا ۔

1. Samuel Smiles, Character, Calcutta, 1923, p. 33.

2. Ibid. P. 36.

اوهناں ایہہ عرصہ بیو دی تربیت ہیٹھ لنگھایا - جیہڑا کہ غیر فطری سی - پر مولوی
 ہوران دی تربیت وچ خورے قدرت دا ہتھ سی کہ اوہ جھوٹی عرصہ وچ ای دہانداری دا وقت
 رکھدے سن تے تقویٰ دیاں باریک راہوان تے نظر آوندے ہن -

بیو نے اپنی ہڈی ہیل پتھر دی تربیت دا چوکھا خیال کیتا - نماز روزے دا پابند بنایا
 بچپن دیاں کچیاں ہڈیاں وچ نماز اجیہی رچ گئی کہ بیو نے سال ڈنگر چراوندیاں جے
 نماز دا ویلا آ جاندے تے کسے رکھ ہیٹھ ای نماز پڑھ لیندے -¹

مڈھلی تعلیم وچ رائج الوقت اردو، عربی تے فارسی کتاباں تے حساب وغیرہ سکھیا - عرصہ دا
 ایہہ حصہ مڈھلا تے قدرے غیر مہذب ہندا اے ، سوکھے تے سدھے سادے کم کرن دی عرصہ ہندی
 اے - مضبوطی ول قدم ہندا اے تے خیالان وچ کجھ کجھ جدت وی آ جاندی اے تے خود مختاری
 ول قدم ودھدا اے Raymond B. Cattle بچپن باری گل کتھ کردیاں ہوان لکھدا اے :

" It has been called the period of hardy little

savage. There is a growth towards independence.

There is little originality in thinking."²

عصر دے ایس حصے دا تعلق ۱۳ سال دی عمر تاہن ہندا اے - مولوی غلام رسول عالمگیری
 نے مولوی محمد عثمان ہوران دی صحبت وچ رہ کئے بڑی چنگی تربیت حاصل کیتی - ایتھے اک اجیہا
 واقعہ ہویا جیہدے فال شاگرد دی عزت استاد دی نظر وچ ہور وی ودھ گئی - اک دن مولوی
 غلام رسول تے اوندھان دا اک ساتھی کسے دے گنیاں دے کھیت وچوں چوری گئے بھدن لئی وڑے
 پر مولوی ہوری خالی ہتھ نکل آئے تے ساتھی نوں دسیا کہ میں تے ڈر گیا سنان کہ قیامت والے دن

۱ - سید محمد، مستری، بیان بابت حالات مولوی غلام رسول عالمگیری، مخطوطہ ہاتھ راقم، ص ۱

2. Raymond B. Cattle, Introduction to Personality Study, London, 1950,

p. 211, 212.

جس دن ساڑھے صلاں دی گواہی ساڑھے ہفتہ بعد دیں گئے، اودوں میرا کہہ حال ہونے گا - ساتھی
 نے ایہہ گل استاد ہون دسی تے استاد ہوران خوش ہو کے سیدھے فال لا لیا تے دعا دتی -^۱
 یاران سال دی ہسر تاہیں مڈھلی تعلیم دے وچکار استاد دی تربیت نے سوئے تے
 سہانے والا کم کیتا - سوئے ہون گدن بنا دتا - چھوٹے چھوٹے اوامر تے نواہسی دی سہانہ دی
 سکھا کے مولوی ہوران دی شخصیت ہون چار چن لا دتے جیہڑے ساری ہر مولوی ہوران ہون
 اتانہ ای لے جاندے رہے -

فلزیان وچ پڑھائی دے دوران دوستانہ فال باہر جا کے کھیڈ دے، پھر کدی جھگڑا نہ
 کردے - کدی کدی وکھریاں جا بہندے سن -^۲

عالمپوریوں ہسر وی کئی منڈے فلزیان پڑھن جاندے سن - اک دن مولوی غلام رسول
 ہوری غیر حاضر ہو گئے - دوجے دوستانہ ایہناں دی بیماری دی درخواست لکھ کے منظر
 کرا لئی - پر اگلے دن جس دن استاد ہوران ایہناں کولوں صحت دا حال پچھیا تے ایہناں
 سچ سچ دس دتا کہ میں تان بیمار نہیں سان - سگون والد ہوری کدھے باہر گئے سن تے
 میں ڈنگر چراؤں گیا سان - استاد ہوری ایہناں دے سچ بولن تے بوہت خوش ہوئے -^۳
 مولوی ہوران دے کلام وچوں وی سچ بولن دی چوکھی تلقین ملدی اے - روشن علی
 ہون اک خط وچ لکھدے دیں -

لکھیں سچ کجھ کریں نہ کج میان، لکھیں خط ناہیں آزماوئے ہون -^۴

۱ - سید محمد مستری، بیان باہت حالات مولوی غلام رسول عالمپوری، مخطوطہ بقلم راقم، ص ۲

۲ - محمد عزیز الدین قادونگوی، سوانح ہری مولوی غلام رسول، ص ۶۵

۳ - فضل الدین خلیفہ، بیان باہت حالات مولوی غلام رسول عالمپوری، مخطوطہ بقلم راقم، ص ۷

۴ - غلام رسول عالمپوری، مولوی، سہت پھل، ص ۲۰

اک ہر خط وچ اوسے دنوں ای لکھدے نیں :

۱- یار جنہاں کوئی خصلت دے مزے تھاندوں دھیان ہر یادے۔

مولوی ہری چنگی طرح جاندے سن کہ جھوٹ دا اعتبار ماریا جادا اے۔ اوتے اعتبار دی اچیج
توں چنگے وقت سن - آکھدے نیں :

جان تیں جھوٹ کھیا اکوان کدوں رہے اعتباری

جوین خیانت کار دہسو سو شبہ گواؤ ساری

جے تیں سچے ظاہر ہونے ہووے اعتباری

۲- جھوٹ کلاموں جے تسان لہا ایہے ہے اتے خواری

مڈھلی تعلیم دے دوران ای مولوی ہوران دا باپ فوت ہو گیا پر اوشن مولوی محمد عثمان

دی سرپرستی وچ اعلیٰ تعلیم لئی دلی دا سفر کیتا۔ دو سال اوتھے قیام کیتا۔ اوتھے

ایہناں دنوں بوہت اچھے استاد ملے۔^۳ ایتھے مولوی ہوران اپنی انفرادیت دنوں قائم رکھیا

تے تھوڑے ای چر مگروں استادان تے ہم جماعتان دیاں نظران وچ آ گئے۔ ایتھے اوشناں دی

شخصیت دے کجھ ہر پکھ وی اگھڑے۔ سبھ توں اچیجی گل ایہے کہ سینکڑے میل دور پردیس وچ

دوین ماحول نال مطابقت اختیار کر لئی تے کوئی اوہرا بن محسوس نہ کیتا۔ نفسیات دے ماہران موجب

ایہے خوبی اعلیٰ شخصیت دی خوبی اے۔^۴

۱ - غلام رسول عالمپوری، مولوی، ست پھیل، ص ۳۲

۲ - غلام رسول عالمپوری، مولوی، احسن القصص، ص ۲۹۵، ۲۹۶

۳ - ہری کھوج دے باوجود استادان دے نان پتا نہیں لگ سکے۔ کھوج دا ایہے پکھ تسان

۴ - رہ گیا اے۔

4. Gwenyth R. Vaugh & Charles B. Roth, Effective Personality

Building, New York, 1947, P. 1.

مولوی ہوران دی طبیعت وچ گھٹ بولن دی عادت سی ۔ دوجیاں دی گل سخن تون
اپنی گل سخاں تے ترجیح دیدے سن ۔ ہر کم وچ وچکاری راہ اپاندے سن ۔ تحمل مزاجی
تے کفایت شعاری اوندھان دلی دے وچ پڑھائی دے دوران سکھی ۔ سکھان دی آس تے تکلیفان
سہیاں ، کیوں جسے اوہ جاندے سن :

۱۔ جہان دکھ تے مکھ تون اک جاتا اوہ ہس رہے اپنی زاریاں تے

دالے

۲۔ سرچ چڑھے تے یاد تھیں بھل جاندی کالی رین دی چمک ٹانیاں تون

اوندھان ہٹھ دنوں ہتھوں نہہ جان رتا تے اخیر اوکھے پندے دنوں مکا کے اک دن منزل تے
اپڑ گئے اوہ اپنے ہم جماعتان دے جزیبان نون گدی ٹھیس نہ اپڑن دیدے کیوں جسے اوہ
جاندے سن کہ بے ادب اپنا اچھا مقصد حاصل نہیں کر سکدا ۔

بے ادبیاں مقصد نہ حاصل تے درگاہ نہ ڈھونڈی

۳۔ تے منزل مقصد نہ پہتا باجھ ادب تھیں کوئی

اعدال ، گھٹ بولنا ، ہٹھ دا پکا ہونا ، تحمل تے بردباری جیہیاں صفتان اوندھان

دلی دے مدرسے وچوں لائق استادان دی صحبت وچ رہے سکھیاں ۔ ایہہ صفتان اک شخص

دوں دوجیاں تون ممتاز کر دیدیاں ہن Charles B. Roth تے Gwentyh R. Vaugh

شخصیت تے بحث کردیاں ہویاں ایہہ صفتان تے خوبیاں دنوں چوکھی اچیچ دیدے ہن ۔

۱۔ غلام رسول عالمگیری ، مولوی ، ست پھل ، ص ۳۱

۲۔ ایضاً ، ص ۳۱

۳۔ غلام رسول عالمگیری ، مولوی ، احسن القصص ، ص ۲۸۶

4. Gwentyh R. Vaugh & Charles B. Roth, Effective Personality

Building, P. 229.

تعمل چنگی گل اے ہر اپنے گل تے فضا آؤنا وی ہری گل نہین - اک وار مولوی ہوران
 حضرت نظام الدین اولیاء رح دے دربار تے اک آدمی دوں مرادان منگیاں ویکھ کے باہر لے جا کے
 سمجھایا ہر گل ہاتھس پائی تاہیں اپڑ گئی -^۱

شہاب سمع انسان دیاں جسمانی تے ذہنی فدودان وچ تغیر پیدا ہندے نہین جیس
 سپہوں ایہدوں طوفانی تے ہجرتی سماں آکھیا جاندے اے - خون جوش وچ آ جاندے اے تے
 دوجے جنسی اعضاوان دی وی تکمیل ہندی اے - قد بڑی تیزی نال ودھدا اے - ایہناں
 تیز تبدیلیاں دے نال مولوی غلام رسول عالمپوری دیاں دوجیاں خوبیاں وچ وی بڑی تیزی نال
 تبدیلی نظر آؤندی اے - ایس سمے ای مولوی ہوران داستان امیر حمزہ لکھی تے عین نفسیاتی
 اصولن مطابق ایہدے وچ مار دھاڑ، پکڑ دھکڑ، جوش تے ولولے دیاں گلاں دے نال جنسی
 تسکین دا سامان وی لہندا اے - کھرے کھرے جنگی واقعات دے نال نال پیار تے محبت
 دیاں جس نہین والیاں گلاں وی آ جاندیاں نہین - جیہدیاں دوں شاعر بڑے مزے لے لے کے بیان
 کردا اے - مولوی ہوران داستان امیر حمزہ وچ کوئی درجن کو زندیاں دے روپ دا دکھار بیان
 کیتا اے تے ہر وار دویاں تشبیہاں تے نہین استعارے ورتے نہین - والان دی تعریف کردے نہین :

زلفاں ناگ سیاہ سی ہر کٹڈل خمدار گویا کارن عاشقان دھرے کندھ ہزار
 یا سر آہیات دے ایہ زلفاں ظلمات یا دھوئے ظلمات تھیں ولوں ملے حیات^۲

دک دی تعریف :

بینی نیرۂ دور دا اچھل کاڈگ وگے ویکھ متان مر جاوین جان ایہ ساڈگ وگے^۳

اندج اپنی عمر دے تقاضے نال ای موندہ، رخسار، بھروٹیاں تے پتلے دک دی تعریف کر کے اپنی
 جبلت دی تسکین وی کردے نہین -

۱ - سائین، بیان باہت حالات مولوی غلام رسول عالمپوری، مخطوطہ بقلم راقم، ص ۵

۲ - غلام رسول عالمپوری، مولوی، داستان امیر حمزہ، ج ۱، ص ۹۳

۳ - ایضاً -

مولوی ہوران دی نوکری دا پورا سامان اوهندان دی مکمل شخصیت دوان سمجھن لئی بوہت اچھ رکھدا اے۔ چودان سال متواتر پرائمری سکول میر پور وچ مدرس رہے۔ ایس دوران اوهندان دی شخصیت دے کجھ شور پکھ اگھڑ دے دین۔ اوہ سکول وچ گلے ای استاد سن۔ رات سکول وچ ای رھندے سن۔ ہفتے بعد عالمپور جاندے۔ اتوار دی چھٹی گزار کے سوموار دی سویر نون پھر سکول آ جاندے سن۔^۱ میر پور دے لوکان نال بسڑے چنگے مراسم ہو گئے۔ ملنساری دا ایہہ حال سہی کہ اک وار ملاقات کر لین والا ہندہ دوجی تے تیجی وار ملن دی ضرور سدھس رکھدا سی۔ ہر جے کوئی ملاقاتی سکول وقت وچ آ جاند اوهندے نال کوئی گل نہ کردے تے اپنے فرض نون صحیح ادا کرن وچ رجھے رھندے۔

مولوی ہوران دے چنگے سلوک تے لوکان دے رد عمل تون کجھ حقیقتان سامنے آوندیان دن۔ پہلی گل ایہہ کہ لوک اوهندان تے اعتماد تے اعتقاد رکھدے سن۔ دوجی ایہہ کہ اوهندان دے اخلاق ایندے اچھے سن کہ لوکی خواہ مخواہ ای قائل ہو جاندے سن۔ تیجی ایہہ کہ اوهندان دا علم ایندا لما چوڑا سی کہ لوکان نون اوهندان سامنے گوڑے ٹیکھے ای پسنددے سن۔

داستان امیر حمزہ دے مطالعے تون پتہ لگدا اے جے ہندران سالان دی عصر وچ ای مولوی ہوران اندر سوز بھریا ہویا سی جیہندے وچ وہبہ سالان دی عصر تائین ہسور وارہا ہویا۔

مولوی ہوران نون حقہ بین دی بوہت عادت سہی ہر مہمان نواز ہسوں دے باوجود اوہ اپنا حقہ کسے دون بین نہیں سن دیندے۔^۲ باقی اوهندے ہر طرح دے آرام دا خیال رکھدے سن۔

۱ - جگتار سنگھ، لیکچرار گورنمنٹ کالج ہوشیار پور، خط بنام راقم، مورخہ ۲۰-۳-۷۷

۲ - محمد عالم کپورتھلوی، ڈونگھسے وھندان دا شاعر، ص ۱۹

ایہہ اسوۂ رسول تے چلن دا ای سٹا سی کہ سبھ فال اخلاق فال پیش آوندے سن -
 اوہدان واقعی رسول خدا دے اخلاقاں دسوں اپنا لیا سی - حضور پر نور صلی اللہ علیہ
 و آلہ و سلم نے بوقت مختصر لفظان وچ سبھ تون چنگی شخصیت دا نقشہ ادج کھچیا اے :
 ان من خیار کم احسنکم اخلاقاً^۱ -

یعنی تہاڑے وچوں سب تون چنگا اوہ اے جیہدے اخلاق سبھ تون چنگے دسین -
 ایہہ اخلاق قرآن تے حدیث دے اوامر بالمعروف تے نواہی عن المنکر تے عمل کرن دے سٹے دے
 طور تے ای پیدا ہو سکدے دین - ایس لئی سارے لوکان دون سچے تے کامل مومن بنان خاطر
 مولوی ہوری اخلاق دی تعمیر ول دھیان دین دی نصیحت کردے سن تے اوہدان دی تحریر دا وی
 ایہو مقصد سی -

ایس دوران مولوی ہوران دون اک صدمہ وی اپڑیا - اوہدان دی ووہشی گرم بی بی

۱۸۷۳ء وچ فوت ہو گئی - ایس صدمے دسوں اوہدان صبر نال برداشت کیتا اوہ صبر دی

اہمیت دے جانو دسین :

صبر بنان دکھ جاوے ناہین صبر دکھان دا دارو

صبر بنان وچ مشکل ویلے ہور نکائی واہرو^۲

ایتھے مولوی ہوران دی شخصیت دا اک ہور پکھ اگھڑ دا اے کہ لم تقولون ما لا تعملون^۳

دی تصویر سن - اوہدان صبر دی تلقین ای نہیں کیتی، اوس راہ تے چل کے نمونہ وی دکھایا

سی -

۱ - صحیح بخاری، (کتاب الادب)، باب ۲، ص ۸۹۱

۲ - غلام رسول فالہوری، مولوی، احسن القصص، ص ۲۲۸

۳ - (کیوں مومنوں آگھدے او جو نہیں کر دے او)، قرآن مجید، پ ۲۸، ع ۹

بہی فوت ہوں توں پنج سال بعد تائیں میر پور ای رہے تے ایس صدمے سببوں
طبیعت ہور وی خدا ول جھک گئی - اندرلا سوز و دھندا شروع ہو گیا تے اللہ دا عشق
طبیعت وچ تپش پیدا کرن لگ پیا -

دوجیان نال تعلقات دا ایہہ حال سی کہ جیہدے نال وی مولوی ہوران تعلقات قائم
کیتے، ساری عصر دہائے - عیسائیان - سکھان تے ہندوآں نال وی دوستی لائی تے اوہدیان نو
اسلام دے پیڑھے کر دتا -

مولوی ہوران دے کردار دے اوہدیان دی شخصیت نوں چار چن لا دتے - شخصیت تے کردار
وچکار بوہت تھوڑا فرق دسیا جادا اے :

" Some one has defined personality as what others

think of you, Character as what you really are." ¹

فرق بوہت ای نازک اے تے ایہدا تعلق انسان دی اندرونی حالت نال اے تے جسے انسان اندرون
باہرون اکو جیہا تے لم تقولوں ما لا تفعلوں دی تصویر ہورے تے پھر شخصیت
تے کردار اک ای بن جاندے نیں - ایسے لئی کردار نوں شخصیت دا بنیادی پتھر آکھیا
جادا اے ، جیہدے اتے شخصیت دی اساری ہندی اے - جیکر ایہو ای نکلے پھلے ہو جاوے
تے پھر شخصیت دا سارا جادو، پوری چمک دمک تے دل کنسی آپسے آپ ای مک جاوے گی -
شخصیت دی نیہہ کردار نوں مولوی ہوران ہمیشہ ای پھڑی رکھیا - جیہدے نال
اوہدیان نوں احساس دی بے انتہا دولت لہسی جیہدی گواہی اوہدیان دا کلام دے رکھیا
اے - احساس دی دولت ساربان دولتساں تے خزانیاں نالوں بوہتے مل دی ہندی اے - مولوی
ہوری علی طور تے وی دکھیاں دے عنجیو ہونجھدے رہے - اوہ اپنی تعلیم دے علی مظہر سن -

1. Gwentyth R. Vaugh & Charles B. Roth, Effective Personality Building,

آگہندے نہیں :

خلق حلیم کریم طبع دا عقل فراست بھاری

جے مسکین پورے تنس نظر پچھدے حالت ساری

حیاتی وچ کردار دا سبھ تون وڈا مشالیتہ فرض دون اجسام دینا اے - جیہوں

پچھدے دسیا گیا اے کہ مولوی ہوری اپنے فرض دون پورے فرض تے احساس فال دھاندلے سن -

فرض دون ادا کرن دا دائمی احساس اک مذہبی آدمی دون تے خدا تعالیٰ دے خوف

سبھوں ہندا اے تے غیر مذہبی آدمی دون اندر لے جاگدے ضمیر پاروں - مولوی ہوران وچ

ایہہ دوویں خوبیاں ملدیاں نہیں -

فرض دون ادا کرن وچ ضمیر دا دخل اے - ضمیر انسان دون اوہندے پیراں تے

کھڑا کردا اے تے قوت ارادی اوہندوں سدھا رکھدی اے - گویا ضمیر درست فعل تے راست فکر

دا فرماؤوا اے - سمونیل سمانلز آگہندا اے :

" Conscience is the moral governor of the heart---

the governor of right action of right thought, of

right faith, and of right life." 2

مولوی غلام رسول عالمپوری ہمیشہ ضمیر دی پابندی دون ضروری سمجھدے سن تے

ضمیر دی آواز تے لپیگ آگھن دی نصیحت کردے سن - کہندے نیں کہ اک دوست نے مولوی

ہوران دون دسیا : " میں اپنے آپ تون مطمئن نہیں - دھاڑ وچ کئی کئی گئے اجیہے کم

کر بہناں جیہڑے میرے دل وچ کھٹکے رھندے نیں ، مولوی ہوران آگھیا : اللہ دا ذکر کریا کر

۱ - غلام رسول عالمپوری ، مولوی ، احسن القصص ، ص ۲۸۲

۲ - Smuel Smiles, Character, P. 191.

شاعری دے پس منظر وچ دیکھن لئی بنایا گیا اے - چوتھے باب وچ مولوی ہوران تائین پنجابی ادب دی تاریخ اے - پنجوان باب مولوی ہوران دیاں صوفیادہ سوچاں بارے اے - جیہدے اخیر تے ایہہ ثابت کرتا گیا اے کہ مولوی ہوران دی زندگی تے اوہداناں دی شاعری اک دوجے نال ہم آہنگ دین - اوہداناں دی گفتار تے کردار وچ بھری مطابقت اے -

میں سمجھدا ہاں کہ مولوی ہوران دی حیاتی تے کلام دے ایس پکھ دوں ایس انداز نال واضح کرن دی ایہہ پہلی کوشش اے - مینوں امید اے کہ میری ایس کوشش دوں سراہیا جاوے گا ---

مینوں ایہہ حصہ لکھدیاں لکھدیاں احساس ہویا کہ آج توئی کسے دی نظر مولوی ہوران دے ایس پکھ ول کیوں نہیں گئی - جدوں کہ کئی لوکان پنجابی دی صوفیادہ شاعری تے قلم چکیا اے - ڈاکٹر لاجپتی رام کرشنا ہوران " پنجابی دے صوفی شاعر " دے سرنوین ہیٹھ ہی - ایچ - ڈی را مقالہ لکھیا ، قاضی سرفراز حسین ہوران " تصوف تے پنجابی دے صوفی شاعر " دے عنوان نال اک چنگی بھلی کتاب لکھ دتی ہر حیرت اے کہ اک بوہت اچا صوفی شاعر اوہداناں دی نظر تے چڑھیا - البتہ محمد عالم کپورتھلوی ہوران " ڈونگھے وھنان دا شاعر " وچ مولوی ہوران دوں وی صوفیاں دی فہرست وچ شامل کیتا اے تے کجھ وضاحت وی کیتی اے - چھیویں باب وچ شاعری دے فن تے مغربی تے مشرقی نقادان دی رائے مطابق مولوی غلام رسول عالمگیری ہوران دی شاعری دی قدر و قیمت دا اندازہ لایا گیا اے تے دسیا گیا اے کہ اچی تے سچھی شاعری لئی جیہناناں چیزان دی لوڑ ہندی اے اوہ تقریباً ساریاں ای مولوی ہوران کول موجود دین - داستان امیر حمزہ وچ شاعر دا رویہ اپنے ہیرو نال جانبداری دا رویہ جاپدا اے پر ایہہ کوئی شاعر دا قصور نہیں ، سگون اوہ اجیہا کرن لئی مجبور دین - کیوں جے مولوی ہوری اوس سہ دے مسلمانان دا جوش ودھانا چاہندے سن ، مولوی ہوران دی زندگی دا سگان سارے دا سارا انگریزی حکومت دا سگان سی تے مسلمانان دی حالت بوہت خراب سی - ایہدی تفصیل تیجے باب وچ دتی گئی اے - ستویں یعنی چھیکڑے باب وچ مولوی ہوران دیاں وڈیاں تصنیفان احسن القصص تے داستان امیر حمزہ، تے دوجے

تے ہر کم اپنے ضمیر نون پچھ کے کرنا کر ۔^۱

ماہر نفسیات سموئیل سائٹلز آگھدا اے :

" The man of Character is conscientious".^۲

صاحب کردار صاحب ضمیر وی ہندا اے ۔

مولوی ہوران نون اپنے تے پورا اعتماد سی ۔ مستقل مزاجی تے پکا ارادہ اوھدان دیان

اچیان خوبیان سن ۔ داستان امیر حمزہ دے ویہہ^۳ ہزار شعر صرف تن مہینیان وچ لکھدا

اوھدان دی مستقل مزاجی، بلند ہمتی، حوصلہ، اعلیٰ علم تے شاعری دے فن تے پورے مہور دا ثبوت

اے ۔ احسن القصص ورمی لائٹی کتاب لکھن دی رفتار وی ایہو بندی اے ۔ تیہان دنان وچ

۶۶۶۶ شعر لکھتے تے اپنے اتے پورے اعتماد دی دلیل مہیا کر دتی ۔

مولوی ہوری جسمانی طور تے کوئی پہلوان نہیں سن، پونے چھ فٹس چھیگے^۴ جیسے

آدمی سن پر اوس پہلوان خالون تگڑے سن جیہڑا کسے مد مقابل پہلوان نون اکھاڑے وچ

ڈھا لیخدا اے یعنی اوہ حدیث،

ليس الشديد بالصرعة اذما الشديد

آسڈی یلگ نفسہ عد الغضب^۵

دے مطابق اپنے نفسے تے پوری طرح قابو رکھدے سن ۔ بعض لوک ڈکونیان گلان تے اعتراض کردے سن

۱ - فضل الدین خلیفہ، بیان ہایت حالات مولوی غلام رسول عالمگیری، مخطوطہ بقلم راقم، ص ۳۲

۲. Smuel Smiles, Character, P. 14.

۳ - غلام رسول عالمگیری، مولوی، داستان امیر حمزہ، ج ۳، ص ۲۵۹

۴ - عبدالرشید، بیان ہایت حالات مولوی غلام رسول عالمگیری، مخطوطہ بقلم راقم، ص ۷

۵ - صحیح بخاری، کتاب الادب، ج ۲، ص ۹۰۳

ترجمہ: بہادر اوہ نہیں جیہڑا کسے نون پچھاڑ دیوں سکون بہادر اوہ اے جیہڑا نفسے وچ اپنے

نفس نون قابو وچ رکھتے ۔

محمد علی شاہ

مثلاً ایہہ کہ مولوی ہوری رات دنوں سکول وچ کیوں رکھدے دیں - اوہ سکول وقت وچ اوہناں دنوں مسئلے کیوں نہیں دسدے - اوہ قیمتی کپڑے کیوں پاندے دیں ^۱ - مولوی ہوری اپنے تحمل تے بردہاری سببوں غصے تے قابو رکھدے تے لوگان دیاں کولیاں دنوں سولیاں ہدا دسدے :

بھاویں کیتیاں تسان کولیاں اوہ اسان جاتیاں سب سولیاں اوہ ^۲ -

مذہب دا معاملہ ہڑا نازک ہدا اے تے جزبات بعض دفعہ تبلیغ وچ روک بن جاندے دیں ہر مولوی ہوری تبلیغ دے طریقے تے ایہدیاں مشکلاں تون وقت سن - دوجیاں دے جزبات دا خیال رکھن دے وصف نال مالا مال سن - آگھدے دیں :

سخت کلام تہ ہول زیادوں اسدا جگر تھائیو

تے ہر ویلے فرمی کر کے اسنو شاد رکھائیو ^۳ -

ہوی دے فوت ہون تے دنیا دی بے ثباتی واضح طور تے دیکھسی - تصرف ول بوہتے مائل ہو گئے - چھیتی ای اوہناں اپنے دل دی ہڈیاں احسن القصص وگے شاہکار دی شکل وچ گڑھی - یکم محرم ۱۲۹۰ھ (۱۸۷۳ء) دن لکھنا شروع کیتا تے ایسے محرم وچ ای لکھ لکھا کے فارغ ہو گئے - آپ دسدے دیں :

جسدن میں آواز قصے تے اسم اللہ دا پڑھیا ہاراں سو تے دوں ہجری سال مبارک چڑھیا

سارا ماہ محرم میدوں وچ تصنیف وھایا اج اخیر محرم سدی جان مقصد سر آیا ^۴ -

۱ - فضل الدین خلیفہ بیان ہایت حالات مولوی غلام رسول عالمپوری، مخطوطہ بقلم راقم، ۲۳

۲ - غلام رسول عالمپوری، مولوی، ست پھل، ص ۱۷

۳ - غلام رسول عالمپوری، مولوی، احسن القصص، ص ۳۱

۴ - غلام رسول عالمپوری، مولوی، احسن القصص، ص ۳۵۸

مولوی ہوران دے قلمی نسخے (جیہدے اخیر لے صفحے دا عکس مقالے وچ شامل اے)

موجب قلمی نسخے دی کتابت دی تاریخ ۶ صفر ۱۳۰۱ھ موافق ۸ دسمبر ۱۸۸۳ء اے -

۱۸۸۱ء وچ مولوی ہوران دا راجا ویاہ ہویا - اوس ویلے مولوی ہوری عمر دے اوس حصے وچ سن جیہون نفسیات دے ماہر بلوٹ -^۱ دا سمان آکھدے ہن - جیہندے وچ زیادہ روزی گمان، مکان بنان تے خاندان دون چلان ول انسان دی دلچسپی ہندی اے - پر مولوی ہوری اکابر دون چوکھا پسند کردے سن - تصوف دا بوھتا زور ہو گیا سی تے نوکری تون جی بھر گیا سی - ایسے لئی سکول دے معائنے ویلے اسٹیکٹر ہوران ولوں ذرا وی سختی نہ برداشت کر سکے تے استعفا دے دتا -^۲

۱۸۸۳ء وچ اللہ تعالیٰ نے دھی عطا فرمائی جیہدا نان عائشہ رکھیا - پر بھی نسون تن سالان دی چھڈ کے ۱۸۸۶ء وچ اوسدی مان فوت ہو گئی تے مولوی ہوران تے امتحان دا اک دور ویلا آ گیا جیہون اوندان ہڑے صبر تے حوصلے نال برداشت کیتا - مولوی ہوران اپنی زندگی وچ بوھت اوکڑان سہیان تے سونیوں کنڈن ہن گئے - پھسی دی پرورش دا مسئلہ بڑا گجھلان والا سی - اس تون سوا کوئی چارہ نہیں سی کہ اک دور ویاہ کیتا جائے - اوس ویلے مولوی ہوران دی عمر ۳۷ ورھسے ہو چکی سی - سواہرے پنچ ورھسے دور اڈیکنا پیا تے ۳۲ سال دی عمر وچ پنڈت گھنیاں دے گوجران گھرون اک کوارا رشتہ لہد گیا - اک وار پھر بوھسا کھل گیا - پر مولوی ہوران دی قسمت ای کجھ اجیہی سی کہ ازدواجی حیاتی دیان خوشیاں دیر تائیں نصیب وچ نہ رھیاں - ایس ویاہ تون چھ مہینے مگرون آپ ای فوت ہو گئے -

✓ حیاتی وچ عام معمول ایہہ رھیا کہ سرگھسی دے تارے نال جاگ پیندے اللہ اللہ کردے،

درد شریف بوھتا پڑھدے، سویر دی اذان تون پہلان سپر دون جاندے کئی وار اپنے بار جاندی

1. Raymond B. Cattle, An Introduction to Personality Study, p.2167 |

۲ - محمد عالم کپورتھلوی، ڈونگھسے وھنان دا شاعر، ص ۱۷

دے پتھر میران بخش تون فال لے لیندے سن ۔ عام طور تے سیر کرن عالمیرون چڑھدے بنے
 پنڈ و سوا ول جاندے سن ۔ اک دن اک واقعہ ہویا کہ سیر دے دوران دو ہندو راہ وچ
 ملے ۔ اوہان پنڈ و سونے دے کسے محمد علی نان دے ہندے تون ملنا سی جیہون عام لوک پورے
 نان دی تھان صرف محمد ، محمد ، ای آگھدے سن ۔ ہندوآن مولوی ہوران دون پچھیا :

• محمد دا گھر کھسے اے • مولوی ہوران تے وجد دی کیفیت طاری ہو گئی فرمان لگے :

• محمد دا گھر تے مدینے وچ اے ، ایدھر کھسے لہد رہے او • ۔

ہندوآن تے کجھ اجیہا اثر ہویا کہ اوہ مسلمان ہو گئے • ۔ ۱۔

سیر تون فارغ ہو کے فجر دی فرض نماز جماعت نال ادا کردے ، بعد وچ حجرے وچ جا
 کے باقی عبادت تنہائی وچ کردے سن ۔ ملازمت دے دوران فجر دی نماز تے تلاوت تون فارغ ہو
 کے کھانا آجے ای تیار کر کے کھاندے سن ۔ پھر سکول لئی تیاری کردے سن تے سارا دن بچیان تون
 پڑھان وچ گزار دے ۔ حقہ سارا دن بھکھائی رکھدے سن پھر دوکری تون استعفیے دے نال ای
 حقے تون وی استعفا دے دتا ۔ ۲۔

شریعت دے مسئلیان دی بڑی سختی نال پابندی کردے سن ۔ ایتمون تنگ کا جتی پان لگیان
 پھلان سجا تے پھر کھیا پیر پاندے سن ۔ ۳۔ اوہان دے دوست یار اوہان تون کوئی لائسی
 شخص سمجھدے سن ۔ ۴۔

والدین بچپن وچ ای فوت ہون سببوں مولوی ہوران تون ایس جدائی دا احساس ساری عمر

۱۔ فضل الدین خلیفہ ، بیان بابت حالات مولوی غلام رسول عالمپوری ، مخطوطہ بقلم راقم ، ص ۱۱

۲۔ فضل الدین خلیفہ ، بیان بابت حالات مولوی غلام رسول عالمپوری ، مخطوطہ بقلم راقم ، ص ۲۲

۳۔ ایضاً ، ص ۳۲

۴۔ عبدالرشید ، بیان بابت حالات مولوی غلام رسول عالمپوری ، مخطوطہ بقلم راقم ، ص ۳

ای رہیا - اوهنان اپنے سوبریان نون ای ماہے سمجھیا تے اوهنان دال مثالی سلوک کیتا -
 مولوی ہوری اپنے تے اعتراض کرن والیان نال وی تحمل تے برد باری وکھاندے سن تے
 اخیر اوی اوهنان دی شرافت تے ہزرگی دے قائل ہو جاوے سن -
 شاگردان نون اپنا پتر ای سمجھدے تے اوهنان دا اک لمحہ وی ضائع نہ ہون دیندے -
 سید روشن علی نون تے اوهنان اپنا مودہ بولیا پتر ای بدیا لیا سی تے اوهندے دال بوہت
 زیادہ پیار کردے سن - جدون مالوے تون اوهندی چٹھی آئی کہ میان بیوی دی کجھ اجوڑ ہو
 گئی اے تے مولوی ہوران دکھدیاں اکھان نال اک درد بھری چٹھی لکھی جیہدے ۱۶۰ مصرعے
 دین - ہر مصرعہ دوچھ نالون ودف درد نال بھریا ہویا اے ، جیہیں :

جے ہمیں یار میرا میں ول کہیں پھیرا ایس جند دا کجھ اعتبار ناہیں
 خاکھی پتلا کلا دا پدجہ اے اڈیا بھور تے پھیر درکار ناہیں
 جھڑا یار دا یار غمخوار ناہیں جگ پچھ ویکھو ایہہ کوئی یار ناہیں
 جے تون مالوہ چار دن چھٹ آویں تیری جاوہی کھس پشوار ناہیں
 نوکر دس تون کس سرکار دائیں پرے سیدون شہر سرکار ناہیں -

سید روشن علی نال تے خیر شاگردان والا ، دوستان والا تے پتران والا تعلق سی ، مولوی ہوری
 اپنے سارے شاگردان نال اخلاص ، پیار تے محبت نال پیش آوندے سن - اوهنان دے نزدیک امیر یا
 فریب شاگرد دی کوئی تمیز نہیں سی ، سگون فریب دا جوکھیا خیال رکھدے سن -
 مولوی ہوران دی شخصیت دی سبھ تون وڈی دولت ایہہ سی کہ اوهنان دیاں ساریاں

خوبیاں اک طبعی روانسی دے نال ظاہر ہندیاں رہندیاں سن -

-
- ۱ - غلام رسول عالمگیری ، مولوی ، ست پھل ، ص ۲۲ ، ۲۳
 - ۲ - سائیں ، بیان بابت حالات مولوی غلام رسول عالمگیری ، مخطوطہ بقلم راقم ، ص ۱

اوهان دی شخصیت دا انعکاس اوهان دی شاعری وچ موجود اے۔ مولوی ہوران
دی حیاتی دا وڈا مقصد صرف تبلیغ ای نظر آوندا اے، ایس لئی شاعری وچ وی ایہہ پکھ موجود
اے۔ اخلاق دی تعلیم تھان تھان تے لہندی اے۔ جیہیں :
ضمخواری ہارے آکھدی سون :

جیہڑا یار دا یار ضمخوار ناہیں جگ پچھ ویکھو ایہہ کوئی یار ناہیں :-
اک سور تھان ویکھو :

گورون دور جاون جنہان درد ناہیں برے درد نون جھلدی گھر ناہیں :-
عہد نون توڑ تھان ہارے :

جنہان قول قرار نون پالیا اے شاہاش کہن گے اونہان سچاریان نون :-
سور وضاحت کردے نہیں :

دھکے من درجہ تھیں کھوٹیاں نون اتے ہاریان رتون لگاریان نون
کیتے عہد ولون پھرنے ہاریان نون فالے مایان نون ہتھیاریان نون
بول تول وچ جنہان گھلیار ناہیں کھوشے وچ دے سب وندجاریان نون
دغا دیونے ہار جڑماریان نون عہدون پھردیاں وہم ہنکاریان نون
پیتے باہجہ ستاندیاں ہاریان نون دنیا دین تھیں دور درکاریان نون
کیتے قول قرار تھیں ہارہاندون بھکے بانکیان دھرون پھنکاریان نون :-

۱ - غلام رسول عالمگیری، مولوی، ست پھل، ص ۲۳

۲ - ایضاً، ص ۲۳

۳ - ایضاً، ص ۲۰

۴ - ایضاً، ص ۲۹

مولوی غلام رسول عالمگیری خدا دے فضل دی آس رکھدے تے اوھدے عدل تہوں ڈردے دین -

میرے کار حوالے تیرے ہا ستار فقارا

عدل کریں میں پکڑا جاوان فضل کریں چھٹکارا

میں بھدہ تون مالک میرا تو ہوں بخشہارا

۱- فضلوں بخش نہ پکڑیں عدلے یا خالق فقارا

احسان دی تعلیم ملاحظہ ہوئے :

تے احسان کرے جسے کائی عالی درجہ ہاوے

۲- تے جو حسد ہاوت رکھے کیوں نہ دوزخ جاوے

ظلم دے بدلے وچ رحم دی تعلیم دیددے دین :

ظالم ظلم کاندے آتے آخر رحم چنگیرا

۳- تسان کیتا منظور اسماہان زور نہیں کجھ میرا

دوستی ہارے نصیحت :

کھوشے ہار چھوڑا دم کھاندے زخم لگاندے کاری

۴- غداران دی یاری کولوں توبہ لکھ لکھ واری

اک ہور تھان آکھدے دین :

۵- دیکان پاس بہے کو ساعت ہاوے نور صفائی

۱ - غلام رسول عالمگیری، مولوی، احسن القصص، ص ۲۳۸، ۲۵

۲ - ایضاً، ص ۵۰

۳ - ایضاً، ص ۶۰

۴ - ایضاً، ص ۳۰۰

۵ - ایضاً، ص ۲۹۷

مولوی ہوری تصوف ول مائل سن ۔ ایس لئی خاص طور تے احسن القصص وچ تصوف دیاں
چوکھیاں گلان کیتیاں دین ۔ ساری عمر اپنی درویشی نون مولوی دے روپ وچ چھپا چھڈیا
تے لوک اوہدیاں نون مولوی ای سمجھدے رہے، حالانکہ اوہ بوہت وڈے صوفی تے درویش
سن ۔

تصوف ول مولوی ہسوران دے رجحان بارے پونجھڑی باب وچ کھل کے گل کیتی جاوے

گی ۔

.....

.....

۱ - محمد عالم کپورتھالی، ڈوگھے وھدیاں دا شاعر، ص ۲۵۷

سماجی، سیاسی تے مذہبی حالت

=====

مولوی غلام رسول عالمگیری ہوران جیہڑے سمجے ایس دھرتی اتے اکہ گھولی اوہ سماجی تے سیاسی اعتبار فال مسلمانان دی برے وسی، تے مذہبی اعتبار فال زوال دے جوں، افراطی، انتشار پسندی تے نفسا نفسی دا سمان سسی ذاتی فائدیان نوں ملک یا قوم دے فائدیان توں بوہتی اچھ دتی جاہدی سی۔۔ جدا گندا اپنے حال وچ مست سسی۔ ہر انسان قدران پرائیان گلان ہن گھٹان سمن۔

مولوی ہوران دی حیاتی دا سارا سمان انگریزان دی حکمرانی دا سمان سی۔ ایس لئی اوہدان مسلمانان نوں مظلومان دی صورت وچ ای دیکھیا سی۔ کہیں ہانکا پھانکا جیہا اشارہ کردے نیہن :

جان تے جسی میں وچ دینا سکھ دے ڈھنڈیان گھنڈیان

درد دکھان ہر چڑھدے آئے، فان وسائیان جھنڈیان -

مسلمانان دی ہستی ایویں اتفاق ای نہیں سی سگون ایہدا اک اہا چوڑا پھوکڑ سی۔ مسلمانان نے ۱۰۰۰ء تون ۱۸۵۷ء تائین ہندوستان دی دھرتی تے اپنا سکھ چلایا سسی۔ اوہان دے کارنامیان سببوں دینا وچ ایس ملک دا نان وڈاپا گیا سی۔ اوہ ذاتی خوبیان تے قومی صفیان سببوں ایتھے دے معاشرے وچ اچھے تے عزت والے ہن گئے سمن۔ مسلمانان دے ایدھر آون توں پہلان ایتھے دی ریت بہت بوہت خراب سی۔ بھینڈیان بھینڈیان رسماں موجود سمن۔ ذات پات، جھوٹ چھات، دھیان نوں قتل کرنا تے حیوانان دی عبادت کرن ورگے تہذیب توں دور طریقیاں دا رواج سی۔ لوگان دی گھٹی وچ ایہہ گلان اچھیان رچ گھٹان سمن کہ ایہدیان نوں مکافا مسلمانان لئی کوئی سوکھا کم نہیں سی تے پوری کوشش دے باوجود اوہ مکا وی نہ سکے۔ مسلمان بادشاہ ایتھے